

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF
SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 22

Sayı / Issue : 3

ISSN : 1302-3284

E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Temmuz – 30 Eylül 2020 / 01 July – 30 September 2020

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF
SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 22

Sayı / Issue : 3

ISSN : 1302 - 3284

E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Temmuz – 30 Eylül 2020 / 01 July – 30 September 2020

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Cilt: 22 Sayı: 3 Yıl: 2020

Yayın No : 09.8888.5300.000/BY.020.108.1054

ISSN: 1302-3284

E-ISSN: 1308-0911

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına Prof. Dr. Erkan GÖKSU

Sorumlu Müdür : Prof. Dr. Erkan GÖKSU

Editörler : Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Gökçeçişek SAVAŞIR
Dr. Öğr. Üyesi Serdar NART

Yönetim Yeri : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca, İZMİR

Yayının Türü : Yılda En Az Dört Kez Yayınlanan Akademik Hakemli Dergidir.

Ulakbim (Dergi Park) Online Yayın Tarihi : 29.09.2020

Yönetim ve Yazışma Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/İZMİR
Tel: (232) 301 87 60
Faks: (232) 453 02 66
E-posta: sbdergi@deu.edu.tr
Erişim Sitesi: www.sbe.deu.edu.tr/dergi/dergi.htm

WEB Editörü : Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN

Dergide yayınlanan makalelerin bilim, içerik ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

Basım Yeri : Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası

Basım Tarihi : 16.10.2020

Basım Adedi : 150

Basım Yeri Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası
DEÜ Tınaztepe Kampüsü 35390 Buca - İZMİR
Tel : 0(232) 301 93 00 - Fax : 0(232) 301 93 13

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY PUBLICATIONS

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Volume: 22 Issue: 3 Year: 2020

Edition Number: 09.8888.5300.000/BY.020.108.1054

ISSN: 1302-3284

E-ISSN: 1308-0911

Journal Owner : Prof. Dr. Erkan GÖKSU, The owner on behalf of Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences

Director : Prof. Dr. Erkan GÖKSU

Editors : Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Assoc. Dr. Gökçeçişek SAVAŞIR
Asst. Prof. Dr. Serdar NART

Place of Management : Dokuz Eylül University Graduate School of Social Sciences
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/İZMİR/TURKEY

Publication Type and

Period : Journal is a peer-reviewed and published at least four times a year.

Ulakbim Online Date of Issue : 29.09.2020

Management and Correspondence Address : Dokuz Eylül University, Graduate School of Social
Sciences, Tınaztepe Campus 35390 Buca/İZMİR/TURKEY
Tel: +90 (232) 301 87 60
Fax: +90 (232) 453 02 66
E-mail: sbedergi@deu.edu.tr
WEB: www.sbe.deu.edu.tr/dergi/JOURNAL.htm

WEB Editor : RA Özgün Nil DÜMEN

The academic and content responsibility of the articles published in our journal exclusively belongs to the authors.
The articles published in our journal cannot be used without giving reference to the relevant article.

Place of Printing : Dokuz Eylül University Printing House

Date of Issue : 16.10.2020

Total number printed : 150

Place of Printing Address : Dokuz Eylül University Printing House
DEU Tınaztepe Campus 35390 Buca / İZMİR / TURKEY
Tel: +90(232) 301 93 00 - Fax: +90(232) 301 93 13

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Hakemli Dergi

Cilt: 22 Sayı: 3 Yıl: 2020

Dergi Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat KAYA - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. D. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Gökçeçişek SAVAŞIR - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar NART - Dokuz Eylül Üniversitesi
Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN - Dokuz Eylül Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Tataristan, Rusya
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Karl REICHL	Bonn Üniversitesi, Almanya
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çuvaşistan, Rusya
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kırgızistan Manas Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi

ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Murat AYDOĞDU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz SANCAKDAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin TOPRAK KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mübeccel Banu DURUKAN SALI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Erdem ÖZGÜR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Nilfen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay DİRİK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan ODAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Çağnur BALSARI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep ARIKAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Reşat Levent AYSEVER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Durmuş Ali DEVECİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülizar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Burak KÖSEOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi

Dizgi: Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Refereed Journal

Vol: 22 Issue: 3 Year: 2020

Publishing Commission of Journal

Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat KAYA - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. D. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül University
Assoc. Prof. Dr. Gökçeçişek SAVAŞIR - Dokuz Eylül University
Assoc. Prof. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül University
Asst. Prof. Dr. Serdar NART - Dokuz Eylül University
Research Assistant Özgün Nil DÜMEN - Dokuz Eylül University

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe University
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara University
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege University
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege University
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray University
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Institute of Galimcan İbrahimov Language, Literature and Art, Tatarstan / Russian Federation
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Karl REICHL	University of Bonn, Germany
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara University
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege University
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege University
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Chuvash State Social Science Institute, Chuvashia / Russian Federation
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale University
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kyrgyz-Turkish University of Manas, Kyrgyz Republic
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe University
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe University
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege University
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül University

FIELD EDITORS

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Murat AYDOĞDU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Oğuz SANCAKDAR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zerrin TOPRAK KARAMAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mübcecel Banu DURUKAN SALI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mustafa Erdem ÖZGÜR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Nilsen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülay DİRİK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Serkan ODAMAN	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Çağnur BALSARI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeynep ARIKAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Reşat Levent AYSEVER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Durmuş Ali DEVECİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülüzar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül University
Dr. Öğr. Üyesi Burak KÖSEOĞLU	Dokuz Eylül University

Typesetting: Research Assistant Özgün Nil DÜMEN

DERGİ HAKKINDA

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az dört defa yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergi alanında disiplinlerarası ulusal ve uluslararası çalışmaları yayımlar. Derginin yayım dili Türkçe'dir. Ancak İngilizce yazılan makaleler de yayımlanır. Dergi, içeriği tüm kullanıcılara açık, serbestçe/ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir.

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi uluslararası bir dergi olup aşağıdaki veri tabanlarında yer almaktadır.

ABOUT JOURNAL

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is a peer-reviewed and international journal published at least four times a year. The journal publishes multidisciplinary national and international articles. The language of the journal is Turkish, but, articles in English may also be published. This is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Users are allowed to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full text of the articles in this journal without asking prior permission from the Publisher or the author.

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is an international journal and indexed by these databases;

İÇİNDEKİLER/CONTENT

	SAYFA/PAGE
DÜNYA DİLLERİ VE EDEBİYATLARI	
<i>Araştırma Makalesi/Research Article</i> Memory and Ideology in Mohsin Hamid's the Reluctant Fundamentalist <i>Mohsin Hamid'in Gönülsüz Köktendinci Romanında Bellek ve İdeoloji</i> Mehmet Ali ÇELİKEL	877
ESKİÇAĞ TARİHİ	
<i>Araştırma Makalesi/Research Article</i> Asur Kaynaklarında Araplar ve Arap Krallıkları <i>Arabs and Arab Kingdoms in Assyrian Sources</i> Koray TOPTAŞ	889
FİZİKİ COĞRAFYA	
<i>Araştırma Makalesi/Research Article</i> İngiltere Kamu-Özel İşbirliği Modelinin Türkiye'deki Şehir Hastaneleri Uygulamaları Üzerine Etkileri: Politika Transferi Bağlamında Bir Analiz <i>The Effects of England Public-Private Partnership Model on the City Hospital Practises in Turkey: An Analysis in the Context of Policy Transfer</i> Yusuf UYSAL	935
KARŞILAŞTIRMALI EDEBİYAT	
<i>Araştırma Makalesi/Research Article</i> Body and Beauty as Fetishised Commodities in Louis de Bernières's Novel Birds Without Wings <i>Louis de Bernières'nin Kanatsız Kuşlar Adlı Romanında Fetiş Meta Olarak Beden ve Güzellik</i> Tatiana GOLBAN, Nuriye AKKAŞ	961
KLİNİK PSİKOLOJİ	
<i>Araştırma Makalesi/Research Article</i> Depreme Önlem Alma Davranışını Yordayan Bazı Değişkenlerin İncelenmesi: Aydın İli Örneği <i>Investigation of Some Variables Predicting the Earthquake Preparedness Behavior: Aydın Sample</i> Seda AKAKLIN, Mehmet ŞAKİROĞLU, Büşra TUNÇ, Seda EREN	977
MİKRO İKTİSAT	
<i>Araştırma Makalesi/Research Article</i> Teknik Etkinliğin Ölçümünde Mekânsal Bağımlılığın Etkisi: İmalat Sanayi İçin Mekânsal Stokastik Sınır Analizi Bulguları <i>The Effect of Spatial Dependence on Measurement of Technical Efficiency: Spatial Stochastic Frontier Analysis Findings for Manufacturing Industry</i> Ramazan EKİNCİ	995
NİCEL KARAR YÖNTEMLERİ	
<i>Araştırma Makalesi/Research Article</i> A Review in Optimization Literature Related to Operations Research Field <i>Yöneylem Araştırması Alanında Optimizasyon Literatürü Konusunda Bir Tarama</i> Meryem PULAT, Dilayla BAYYURT, İpek DEVECİ KOCAKOÇ	1023
ÖĞRENME-BİLİŞSEL-BİYO-DENEYSSEL YAKLAŞIM	
<i>Araştırma Makalesi/Research Article</i> Gender Differences in Visual Imagery: Object and Spatial Imagery <i>Görsel İmgelemde Kadın-Erkek Farklılıkları: Nesnel ve Uzamsal İmgelem</i> Çağla AYDIN	1045

SANAT TARİHİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Siyasi Olayların Hamdâni Sikkelerindeki Yansımaları
The Reflections of Political Events on Hamdanid Coins
Günnur AYDOĞDU

1065

SİYASİ TARİH

Araştırma Makalesi/Research Article

Reflections of Turkey's Middle East Policy on the Press in the 1950s
1950'li Yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Basındaki Yansımaları
Murat KASAPSARAÇOĞLU

1091

SOSYAL POLİTİKA

Araştırma Makalesi/Research Article

Bilişsel Stil ile Girişimcilik Eğilimi Arasındaki İlişki: Pamukkale Üniversitesinde Bir Araştırma
The Relationship Between Cognitive Style and Entrepreneurship Tendency: A Practice in Pamukkale University
Dilek ŞENEL, Kamil ORHAN

1109

Araştırma Makalesi/Research Article

Korumalı İşyeri Kapsamında Zihinsel Engelli İstihdamı: Manisa OSB Yönetiminde Z.E.K.İ Projesi Örneği
The Employment of Mentally Disabled in the Context of Sheltered Workplace: Manisa Organized Industrial Zone Z.E.K.I. Project Study
Gülşen SARI GERŞİL, Derya ALİMANOĞLU YEMİŞÇİ

1125

SOSYAL PSİKOLOJİ

Derleme Makale/Review Article

Mültecilerin Katılımıyla Yürütülen Nitel Araştırmalarda Etik Konular
Ethical Issues in Qualitative Research with Refugee Groups
Filiz KÜNÜROĞLU

1155

Araştırma Makalesi/Research Article

Sosyal Psikolojik Yaklaşımla Özel Araçtan Toplu Ulaşım: İzmir Örnekleme
A Social Psychological Perspective for Promoting Public Transportation: A Sample From İzmir
Nihan Selin SOYLU, Mehmet KARASU, Cihan ELCİ, Melek GÖREGENLİ

1171

SOSYOLOJİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Mekân Tercihlerinde Rasyonelliğin Analizi
Analysis of Rationality in the Space Preferences of Syrians Under Temporary Protection
Aykut ÇALIŞKAN

1189

Derleme Makale/Review Article

Küreselleşme Teorileri: Söylem ve İddialar
Globalization Theories: Discourse and Claims
Füsun KÖKALAN ÇIMRIN

1205

ULUSLARARASI TİCARET

Araştırma Makalesi/Research Article

Ticari Çekim Modelinde Çoklu Direnç Faktörü ve Türkiye'nin Dış Ticaret Eğiliminin Değerlendirmesi
Multilateral Resistance Term in Gravity of Trade and the Evaluation of Turkish Trade Propensity
Ayçıl YÜCER

1221

YÖNETİM VE STRATEJİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Türkiye'deki Kamu ve Özel Hastanelerin Vizyon İfadelerinin İçerik Analizi ile Değerlendirilmesi
Evaluation of Vision Statements of Public and Private Hospitals in Turkey With Content Analysis
Tezcan ŞAHİN, Saffet OCAK

1265

Araştırma Makalesi/Research Article

Üniversite Radyolarının Yönetimsel İşleyişi, Türkiye Örneğinde Betimsel Bir Analiz
Administrative Operation of Campus Radios, a Descriptive Analysis in Sample Turkey
Güzin KIYIK KICIR, Fatma Nur DEMİR, Nebiye ÖZAYDEMİR

1279

Yayın Geliş Tarihi: 09.02.2020
Yayına Kabul Tarihi: 27.02.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.672702

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 877-887
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

MEMORY AND IDEOLOGY IN MOHSIN HAMID'S *THE RELUCTANT FUNDAMENTALIST*¹

Mehmet Ali ÇELİKEL*

Abstract

Mohsin Hamid's The Reluctant Fundamentalist, published in 2007, is a novel that focuses on the ideological standpoint of a young Pakistani man, Changez, who seeks for a solid standing ground in his own cultural origins after his educational and professional life in the US that westernized him fully. The novel, narrated within a frame story, is set on a single evening in Lahore where Changez tells his life back in America to an American in a café. Changez's narration follows the story of his past with flashbacks and he leads the reader through his ideological change. Thus, purpose of this study is to question Changez's ideological change after the 9/11 attacks on the Twin Towers in New York 2001. As memory traces his own past through what he went under during the 9/11 attacks, his approach to his western acquaintance in the Lahore café changes. This paper, therefore, raises questions as to whether memories change one's ideology in terms of their political stance, or one's cultural origins that determine them.

Keywords: Memory, Ideology, Culture, Islamophobia, Postmodern Novel.

MOHSIN HAMID'İN GÖNÜLSÜZ KÖKTENDİNCİ ROMANINDA BELLEK VE İDEOLOJİ²

Öz

Mohsin Hamid'in 2007'de yayımlanan Gönülsüz Köktendinci romanı Pakistan kökenli genç Cengiz'in ideolojik duruşundaki değişimlere odaklanan bir romandır. Cengiz Amerika'da kendisini bütünüyle batılılaştıran eğitim ve iş yaşamından sonra kendi kültürel kökenlerine dönerek sağlam bir duruş noktası aramaktadır. Roman Lahor'da bir akşam vakti

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Çelikel, M A. (2020). Memory and ideology in Mohsin Hamid's the reluctant fundamentalist. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 877-887.

¹ This article is a revised version of a paper presented at the 5th International BAKEA Symposium at Cumhuriyet University in Sivas, 4-5 October 2017.

* Prof. Dr., Pamukkale University, Faculty of Science and Letters, Department of English Language and Literature, ORCID: 0000-0003-0402-9858, macelikel@pau.edu.tr

² Bu makale Sivas Cumhuriyet Üniversitesinde düzenlenen 5. Uluslararası BAKEA Sempozyumunda sunulan bildiriden düzenlenmiştir.

geçmektedir. Bu çerçevede öykü içinde Cengiz Amerika'daki yaşamını Lahor'daki bir kafede oturan bir Amerikalıya anlatır. Cengiz'in anlatısı geriye dönüşlerle geçmişine giderek, ideolojik değişiminin izini sürer. Bu çalışmanın amacı Cengiz'in 11 Eylül saldırılarından sonraki ideolojik değişimini sorgulamaktır. Belleği kendi geçmişinin izini 11 Eylül saldırıları sırasında yaşadıkları üzerinden sürmeye başladıkça, Lahor'daki kafede oturan Amerikalıya karşı yaklaşımı da değişmektedir. Bu nedenle bu çalışma belleğin kişinin ideolojisini ve siyasal duruşunu ya da bu duruşu belirleyen kültürel kökenlerine karşı yaklaşımını değiştirip değiştirmeyeceğini sorgulamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bellek, İdeoloji, Kültür, İslamofobi, Postmodern Roman.

INTRODUCTION

Mohsin Hamid's *The Reluctant Fundamentalist*, published in 2007, is a novel that focuses on the ideological standpoint of a young Pakistani man, Changez, who seeks for a solid standing ground in his own cultural origins after his educational and professional life in the US that fully westernized him. The novel, narrated within a frame story of a single evening in Lahore, recounts the story of Changez, the narrator protagonist who tells his life back in America to an American in a local café. Changez's narration follows the story of his past with flashbacks and he leads the reader through his ideological change as he rewrites his past with graphic details that intensify his Occidentalism.

The purpose of this study is to question Changez's ideological change after the 9/11 attacks on the World Trade Centre in New York 2001. As memory traces his own past through what he went under during the 9/11 attacks, his approach to his western acquaintance in the Lahore café changes. There rise inevitable questions as to whether memories can change one's ideology in terms of their political stance or one's cultural origins that determine them. "The fixity of location in Lahore" which is "the narrative real time" of the narration as Harleen Singh suggests, is the opposite of "the cosmopolitanism of the American existence", that is "the recall of memory", situating the Pakistani and the US citizen "as inhabitants of divergent worlds and temporalities" (Singh, 2012, p. 26). Memory in the novel becomes a medium through which the ideological perception is modified. Therefore, Changez's memory turns into a postcolonial resistance to stand against what the Western world imposed upon him, and, by this, Changez re-writes his own past in America. The methodology of this study will include the analysis of the fundamental concepts of postcolonial theory such as hybridity, ambiguity and mimicry before Changez returns to Lahore, as well as emphasizing the issue Islamophobia that came into being particularly after the 9/11 attacks.

HAMID AS A POSTCOLONIAL AUTHOR

Margaret Scanlan points out that many postcolonial writers including Mohsin Hamid "have produced novels that challenge the simplicity of public rhetoric" since September 2001 and they find themselves "on the treacherous fault-

line between the binaries of terrorist discourse”, between “native and alien” or between “Islam and the secular West” (Scanlan, 2010, p. 267). As the work of a formerly colonized subject, *The Reluctant Fundamentalist* is the narrative of the new immigrant and a story of returning to the postcolonial nation. Mohsin Hamid, as the representative of the new generation of British Asian writers pioneered by the authors including Salman Rushdie and Hanif Kureishi, introduces a new kind of historical reading of the post-Islamophobic era from the perspective of a formerly westernized Asian individual. The protagonist Changez’s situation in *The Reluctant Fundamentalist* invites an analysis of the text in terms of cultural dislocation. As a successful and educated immigrant who returned home, he suffers from nostalgia in the reverse. While postcolonial immigrants in the west emotionally fall into nostalgia for home, Changez nostalgically longs for the west.

Changez, a successful Pakistani young man, was educated at Princeton, employed at a financial company called Underwood Samson – the initials of which recall the United States – with high salary and had a relationship with a young American woman from a well-off family living in New York. Having realized the American dream, he never got involved with the other Muslims and Pakistanis in the US while he always attempted to adapt to the upper middle class largely dominated by white Americans. When he decides to return to Bombay after 9/11, he finds that settling himself back at home has its own hardships as he always compares his local and traditional life to his life in America.

As Changez suffers from nostalgia, his identity problems get even more difficult to overcome. Yet, this is an inevitable difficulty, since the change in one’s dwelling place generates a new meaning which produces its own reality and conditions. In the beginning of his essay ‘Imaginary Homelands’, Rushdie reminds us of the opening of Leslie Poles Hartley’s *The Go-Between*: “The past is a foreign country: they do things differently there” (Hartley, 2011, p. 5). Then he reverts this perspective and suggests that his present is what is foreign to him and his past is his home, “albeit a lost home in a lost city in the mists of lost time” (Rushdie, 1992, p. 9). Rushdie feels lost in the past, because he argues that “the past is a country” from which everybody has emigrated and “its loss is a part of our common humanity”, and, thus, the writers in exile who are out of their own language “may experience this loss in an intensified form.” (Rushdie, 1992, p. 12)

Personal memory overlaps history and immigrants are forced to create an imaginary reality or an alternative history of the homeland. However, in Changez’s case in *The Reluctant Fundamentalist*, the imaginary reality and alternative history are created for the west rather than the homeland, because Changez’s narration is the account of his own transformation from the westernized Asian immigrant back to a local, settled down Muslim identity who is conversant in western values. The overlapping of past and present is regarded as a postmodern discourse as suggested by Goonetilleke who claims that “in postmodern fiction, the boundaries of the past

and the present, too, are often transgressed ... challenged and ... investigated” (Goonetilleke, 1998, p. 50). If “nostalgia connotes evasion of present” and idealization of a fantasy, a past or a recovery of that past as a heavenly place in Hutcheon’s terms, then “the postmodernist ironic rethinking of history is definitely not nostalgic”, because it confronts the past with the present and “in a direct reaction against the tendency of our times to value only the new and novel, it returns us to a re-thought past to see what ... is of value in that past experience” (Hutcheon, 1988, p. 39). In Changez’s situation, he does not try to see what is of value in his past, but he rather tries to find what is to be scorned in that period of time. The fact that past is imagined and re-created by immigrants draws a clear distinction between what is fictional and real. Since immigrants are distanced from home, the reality they imagine about their homeland is fictional. Their translated self no more suits the conditions of an imagined past, because his attachment to his hometown and his own cultural identity is not only a result of nostalgia but also a complement of his imagination. Yet, there is something ironical at that point according to Hutcheon who suggests that there is a doubled-edged condition: “the past and the present are judged in each other’s light” (Hutcheon, 1988, p. 39).

PERSONAL MEMORY AND IDEOLOGY

Memory, as an unreliable way of reconstructing the past, is ideologically motivated. If perception is ideological on the bases of one’s political stance, then memory is ideological, too. First of all, memory fictionalizes the past and thus politicizes it. It is unreliable, because it is based on lack of evidence. The only evidence that one relies on, when one remembers the past, is the personal memory and personal recollection of past events. For that reason, memory may be misleading as a result of individual experiences.

Changez, the narrator protagonist of *The Reluctant Fundamentalist*, recalls his past in the US and narrates it from his very own personal perspective. The US, in his own recollection, is intermingled with his personal memory. As his dwelling place in the past, US becomes the source of his Occidental reconstruction of America’s political history after 9/11 attacks which made him realise his non-western identity and his cultural refrain from the western ideological dominance. Thus, as Harleen Singh argues, “memory, and history prompted by 9/11, the multiple and shifting notions of the ‘other’ ... converge to form a singular entity” when the feelings are in question (Singh, 2012, p. 25).

After his return to Lahore, one day he notices a western stranger on the streets. He approaches the unnamed stranger and says:

Excuse me, sir, but may I be of assistance? Ah, I see I have alarmed you. Do not be frightened by my beard: I am a lover of America. ... I am both a native of this city and a speaker of your language, I thought I might offer you my services. (Hamid, 2007, p. 1)

Changez thinks that the Stranger looks American and takes him to a nearby cafe where they have something to eat and drink. Although the stranger is completely silent throughout the novel, the narrative strategy of the text denotes that the stranger is fearfully oppressed by the local storyteller. He becomes the target of Changez's frustration towards the western culture, which represents, in the hindsight, his anger for the loss of his former life in the US. During the whole afternoon and evening, Changez tells the Stranger about his time in the United States: "I spent four and a half years in your country. Where? I worked in New York, and before that attended college in New Jersey. Yes, you are right: it was Princeton!" (Hamid, 2007, p. 3)

During his nerve-breaking conversation with the American in Lahore, he tells the stranger how he succeeded in the US as a young educated yuppie and how his relationship with an American woman came to an end. Recalling how he met that woman, he points out the way he was holding on to the western values and how he was integrated into a western circle of friends:

We assembled in Athens, having arrived on different flights, and when I first saw Erica, I could not prevent myself from offering to carry her backpack Her hair was piled up like a tiara on her head, and her navel ... was visible beneath a short T-shirt bearing an image of Chairman Mao. (Hamid, 2007, p. 19)

Changez, as Rushdie once pointed out about *Midnight's Children's* Saleem, is an unreliable narrator, as he combines his personal fragility and his personal fragmentation with the Islamophobic fragmentation of the relationship between east and west. "[F]orgetting" in Homi Bhabha's terms "creates an uncertainty" (Bhabha, 1994, p. 15). The more he recounts his past the more he becomes aware of the fact that his relationship with the American woman constitutes the core of his Occidental political approach to the post-9/11 history, because, to quote Bhabha once again, "historical agency" transforms itself "through the signifying process" and historical events are "represented in a discourse that is *somehow beyond control*" (Bhabha, 1994, p. 18). His smooth breakthrough in the American society in the beginning was from that of an immigrant. He was successful, earning a high salary, and not an outsider at all:

In a subway car, my skin would typically fall in the middle of the colour spectrum. On the street corners, tourists would ask me for directions. I was, in four and a half years, never an American; I was immediately a New Yorker. (Hamid, 2007, p. 37)

However, the visibility of his skin after the attack on the Twin Towers is juxtaposed with his formerly westernized and integrated self. As Harleen Singh points out, "the myth of the perfect immigrant" and perfect America "is dismantled for Changez" (Singh, 2012, p. 29). Thus, the narration may be analysed in two ways; first, Changez's own confrontation with his own past; and second, his own political

and cultural turn against the west. His personal memory helps him re-evaluate his former life and character and functions to enable him to find excuses for his presently transformed self in Lahore. However, according to the analysis of the political point of view of the novel, his memory also functions to change his political stance. Memory, unlike nostalgia, does not recreate the past as a period for longing, but, at times, as a period to scorn politically. In fact, Changez does not take a political revenge on the west, but he avenges his own failed past, his own unaccomplished American dream by talking to a silent American in a Lahore café about his opinions on America. When he talks about his days in America, he cannot help sounding nostalgic: “Looking back now, I see the power of that system, pragmatic and effective, like so much else in America” (Hamid, 2007, p. 4). The international students “sourced from around the globe” were selected “not only by well-honed standardized tests” but also by painful “customized evaluations” until the best were identified (Hamid, 2007, p. 4).

Yet, this nostalgia soon turns into a regret. It is not a type of nostalgia for home felt by an immigrant in the west or a nostalgia for the former dwelling place, but it is a type of nostalgia that functions negatively. Although he resents some of his experiences in the US, he cannot hide the fact that he actually longs for the western values in the hindsight. However, it is only when he hears the news of the 9/11 that he realizes how he feels in a different way from the Americans. On a business trip to Manila, he watches the news of the attacks on the Twin Towers:

I turned on the television and saw what at first I took to be a film. But as I continued to watch, I realized that it was not fiction but news. I stared as one ... of the twin towers of New York's World Trade Centre collapsed. And then I smiled. Yes ... my initial reaction was to be remarkably pleased. (Hamid, 2007, p. 82-3)

His smile that he cannot repress indicates his internal scorn against the west. He is unable to find an explanation for his desire to see America harmed although he was educated and produced by the American system and culture. “Culture (and cultural difference)” as Peter Morey argues, “is ... constructed as cause (and legitimation) of violence” either by “the fury of the terrorist” or by “the calculated precision attacks of ‘smart’ warfare, unmanned drones, and so on” (Morey, 2011, p. 136). Changez’s pleasure at seeing the Twin Towers bombed is based on this kind of fury stemmed from not only the cultural differences but also from the financial differences that determined the sharp differences in life conditions. Hence, this causes his frustration and he still feels a sort of internal pleasure:

I was the product of an American university; I was earning a lucrative American salary; I was infatuated with an American woman. So why did part of me desire to see America harmed? (Hamid, 2007, p. 84)

On remembering the past, he can contextualise his situation and how he was excluded in the American society due to his dark complexion. This exclusion he was forcibly drawn into raises his happiness about the attacks despite his economic and comfort in the US. As a result, his memory helps him reshape his past and make sense of it, because it is that memory which enables him to interpret the order of events:

We were unable to leave Manila for several days, on account of flights being cancelled. At the airport, I was escorted by armed guards into a room where I was made to strip down to my boxer shorts ... and I was ... the last person to board the aircraft.
(Hamid, 2007, p. 85)

Therefore, Changez begins to seek for the safety of his domestic space. The US, that once provided him with the sense of being home, no more functions as home. As Bhabha argues, domestic space is also restructured in a similar way to “the space of the normalizing, pastoralizing, and individuating techniques of modern power and police” in which the personal becomes the political (Bhabha, 1994, p. 15). Memory, then, turns into fiction. His own objective truth is his version of the story which, for the west, meant crusades. Postmodern novels, in Hutcheon’s terms, “raise a number of issues” about “the interaction of historiography and fiction” which demand a more intensified scrutiny, then the problematic issues appear around “the nature of identity and subjectivity”, “reference and representation” and “the intertextual nature of the past” together with “the ideological implications of writing about history” (Hutcheon, 1988, p. 117). Changez’s narration is, inevitably politicized through his memory. He finds out the details and implications of his problematic relationship with the American culture and politics, because he turns into a terrorist in the eyes of the American airport security on his return from Manila and is searched throughout by the guards. That is when he begins to notice how his impression is changing. When he remembers his first meeting with Erica’s family, he realizes his alienation:

Erica led me outside to their roof terrace ... and introduced me to her parents. Her mother was sitting at a table-tennis table that had been converted with four place settings into the venue for our dinner ... Her father stood at a grill, ... it was apparent from his demeanour that he was a man of consequence in the corporate world. As we took our seats for the meal, he lifted a bottle of red wine and said to me, “You drink?” ... “I had a Pakistani working for me once,” Erica’s father said, “Never drank.” “I do, sir,” I assured him. (Hamid, 2007, p. 61)

The relationship between memory and fiction is underlined by subjectivity and ideology. Erica represents the best part of America for Changez and this is made obvious in the spelling of her name that stands for “the last five letters of ‘America’”

(Scanlan, 2010, p. 274). However, regarding the meeting through his own ideological standpoint, his position within Erica's family determined his situation in the society. No matter how well he thought he was integrated, Erica's father placed him, in his subjective understanding, into where a Muslim immigrant as a non-alcoholic drinker stands in the prejudiced standpoint of an upper-class American.

Changez also recalls, as he talks to the American, how he tried to make love with Erica, who closed her eyes and asked Changez to pretend to be Chris, Erica's former lover who had died. That incident of love-making, in which Changez had to adopt an American identity, functions as a significant indication of his being an outsider. The only way for him to attain her love emotionally and sexually is to change his identity. He is not Changez for Erica, but he is a recreation of her former lover in bed, denoting that adopting an American identity is the only way for him to be accepted and be in bed with Erica, that is America. During that intimate relationship, he remembers how his skin and identity prevented him from being a true lover unless he concealed who he was and pretend to be someone else. That marked an inevitable change in his life. The 9/11 attacks that happened soon after this proved to him that America considers him as the representative of the stereotypical Muslim identity that attacked the USA:

It seemed to me then ... that America was engaged only in posturing. As a society, you were unwilling to reflect upon the pain that united you with those who attacked you. You retreated into myths of your own difference, assumptions of your own superiority. (Hamid, 2007, p. 190).

Harleen Singh asserts that "popular western perception tends to view the conflicts generated by 9/11 as similarly benevolent endeavours" and, thus, "writers from the postcolonial world" who deeply focus on the historical senses "of colonial power and postcolonial conflict" generally come up with crucial "counter" narratives and thus "postcolonial novel in English" specifically addresses "issues of terror and power" (Singh, 2012, p. 25). Changez realizes, through his conversation with the American, that the reason of his return from America is the western perception that also led him to Occidentalism:

I had been telling you earlier, sir, of how I left America. The truth of my experience complicates that seemingly simple assertion; I had returned to Pakistan, but my inhabitation of your country had not entirely ceased. I remained emotionally entwined with Erica, and I brought something of her with me to Lahore – or perhaps it would be more accurate to say that I lost something of myself to her that I was unable to relocate in the city of my birth. (Hamid, 2007, p. 195)

Coming home causes recollections of his past in the US. Yet, memory is elusive and ideological. "Universal history", according to Deleuze and Guattari, "is not the history of necessities" but "the history of contingencies," (Deleuze &

Guattari, 2000, p. 140). Changez's life and ideological standpoint change due to the events out of his own control, because, as Deleuze and Guattari argue, "universal history is not only retrospective" but "also contingent, singular, ironic, and critical" (Deleuze & Guattari, 2000, p. 140) and this contingent character of history leads Changez into a traumatic relationship with his past that turns his memory into a continuously critical one. He is forced by his memory to criticise his former place of residence. It is capitalism, in Deleuze and Gattari's words, that creates a social machine constructing "a memory without which there would be no synergy of man" and thus, it is necessary to wait for "capitalism to find a semiautonomous organization of technical production" with a tendency to allocate an "appropriate memory and reproduction" (Deleuze & Guattari, 2000, p. 141). In Changez's situation, his memory is repressed and he has no synergy of man as he is a product of the American capitalism. He creates, in Nietzsche's terms, "a memory of words (*paroles*)" but not "a memory of things, a memory of signs and ... of effects" (Nietzsche, 1969, p. 7). As he narrates his personal history to the stranger in the café, Changez begins to realize that his country as a former colony is not totally independent. It remained, Vivek Chibber's words, "dominated by advanced countries through informal mechanisms of control" (Chibber, 2013, p. 253) which are justified and intensified after the 9/11 attacks. National independence changed its status from being a colony to being a neo-colony, as Chibber argues (Chibber, 2013, p. 253). Although Changez assumes that he performs an anticolonial nationalism, he is subordinated through neo-colonialism.

CONCLUSION

For Changez, memory becomes a tool to determine his political stance and analyse his place as a subaltern identity in the society in which he formerly found success, money, love and belonging. Soon, due to the contingent structure of history, his memory forces him to turn his political views against the west and, in quite an Occidentalist way, consolidate his ideological position as an Asian. Memory for him is not only something that one uses to remember things in the past, but it also functions as a tool to design a future for himself. He shapes a new past by the help of a twist in history and believes himself in the new version of his recreated personal history that gives him a totally transformed ideological point of view. His new ideological standpoint is not only an indication of his transformed self, but also an indication of his effort to put an end to his postcolonial mimicry and hybridity. As a result, he radically returns to his cultural roots in a total rejection of his once Westernized identity.

Although his cultural location in the USA provided him with the wealth and society, the attacks on the Twin Towers changed the way he was perceived as an integrated white-collar immigrant and re-categorised him as a stereotypical representative of the Muslim community that, in the eyes of the American community, symbolised the hatred for the West. In return, remembering his

experience before and after the 9/11 attacks, he relocates his political and cultural identity as a reaction to the way he was categorised and adapts to the radical anti-Western values of his own culture.

One may argue that there are several elusive facts about memory. Personal memory, when one draws a parallelism with history, becomes political, and political becomes personal in return. Due to this reciprocal impact between them, memory generates a form of perception providing individuals with new ways of understanding and interpreting the world. Thus, memory and perception turn personal, political, ideological and unreliable, the only evidence being one's own perception of the past. In postmodern novel, memory becomes a fragmented way of rewriting the past. Yet, in Mohsin Hamid's postcolonial setting, memory stands out as a way of restructuring the political and colonial history. Hamid draws a line between the conventional postcolonial novel and the novels of neo-colonial condition shaped by global cultural hegemony without official and military colonization.

REFERENCES

- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. London and New York: Routledge.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (2000) *Anti-Oedipus: Capitalism and schizophrenia*. 10th printing. Translated from the French by R. Hurley, M. Seem, and H. R. Lane. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Chibber, V. (2013). *Postcolonial theory and the spectre of capital*. London & New York: Verso.
- Goonetilleke, D. C. R. A. (1998). *Salman Rushdie*. London: Macmillan.
- Hartley, L. P. (2011). *The Go-Between*. London: Penguin.
- Hamid, M. (2007). *The reluctant fundamentalist*. London: Penguin.
- Hutcheon, L. (1988). *A poetics of postmodernism: history, theory, fiction*. New York & London: Routledge.
- Morey, P. (2011). "The rules of the game have changed": Mohsin Hamid's The Reluctant Fundamentalist and post-9/11 fiction. *Journal of Postcolonial Writing*, 47(2) 135–146.
- Nietzsche, F. (1969). *On the genealogy of morals*. New York: Random House.
- Scanlan, Margaret. (2010). Migrating from terror: The postcolonial novel after September 11. *Journal of Postcolonial Writing*, 46, 3–4, 266–278.

Singh, Harleen. (2012). Insurgent Metaphors: Decentering 9/11 in Mohsin Hamid's *The Reluctant Fundamentalist* and Kamila Shamsie's *Burnt Shadows*. *ARIEL: A Review of International English Literature*. 43, 1, 23–44.

Rushdie, S. (1991). *Imaginary homelands*. London: Granta.

Yayın Geliş Tarihi: 02.06.2020
Yayına Kabul Tarihi: 26.08.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.746837

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 889-934
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ASUR KAYNAKLARINDA ARAPLAR VE ARAP KRALLIKLARI

Koray TOPTAŞ*

Öz

Araplar, Asur yazılı belgelerinde ve sarayların duvarlarını süsleyen rölyeflerde kendilerine yer edinmişlerdir. Arapların Asur kaynaklarına konu olması, onların önemli ticaret güzergâhlarından birisinin kontrolünü ellerinde tutmaları, aromatikler ve deve açısından zengin kaynaklara sahip olmalarıyla ilgiliydi. Asur kralları Arabistan Yarımadası'ndaki çıkarlarını bazen askeri seferler ile bazen ise siyasi uzlaşma yoluyla korumaya çalışmıştır. Asur, gerçekleştirdiği askeri seferler ile Araplar üzerinde üstünlük kurmuş olmasına rağmen, bölgenin sahip olduğu coğrafi ve iklim şartları Asur'un bölgeye nüfuz etmesine engel olmuştur. Asur'un bölgeye gerçekleştirdiği seferler geniş çaplı yağma faaliyetlerinden öteye geçememiş, Asur ordusu geri çekilir çekilmez Arap kabileleri bağımsız bir şekilde davranmışlar ve ilk fırsatta Asur karşıtı hareketlerin içerisinde yer almışlardır. Asur kaynakları, Asur ve Arap krallıkları arasındaki askeri ve siyasi ilişkilerinin yanında, Arapların siyasi ekonomik ve sosyal hayatları hakkındaki önemli bilgileri barındırmaktadır. Asur yazılı belgeleri Arabistan tarihi hakkında bilgi veren ilk yazılı kaynak olma özelliği de taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Asur İmparatorluğu, Araplar, Çöl Göçebeleri, Ticaret, Savaş, Ganimet.

ARABS AND ARAB KINGDOMS IN ASSYRIAN SOURCES

Abstract

The Arabs took their place in the Assyrian written documents and in the reliefs adorning the walls of the palaces. The fact that the Arabs were the subject of Assyrian resources was related to their control of one of the important trade routes and having rich resources in terms of aromatics and camels. Assyrian kings tried to protect their interests in the Arabian Peninsula, sometimes through military expeditions and sometimes through political compromise. Although Assyria has gained superiority over Arabs through military expeditions, the geographical and climatic conditions of the region prevented Assyria from

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Toptaş, K. (2020). Asur kaynaklarında Araplar ve Arap krallıkları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 889-934.

* Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-0897-3918, koraytoptas@gazi.edu.tr

penetrating the region. Expeditions made by Assyria to the region could not go beyond extensive looting activities, as soon as the Assyrian army returned, the Arab tribes acted independently and took part in anti-Assyrian movements at the first opportunity they had. Assyrian sources contain important information about the political, economic and social life of Arabs, as well as their military and political relations between the Assyrian and Arab kingdoms. The Assyrian written documents are also the first written sources providing information about the history of Arabia.

Keywords: *The Neo-Assyrian Empire, Arabs, Desert Nomads, Trade, War, Booty*

GİRİŞ

Sâmi kökenli bir topluluk olan Araplar, Arap Yarımadası olarak adlandırılan coğrafi alanda yaşamaktaydılar. Bu bölge günümüzde de Araplara yurtluk etmektedir. Eskiçağ'da Arapların yaşadığı alanın coğrafi sınırlarını kuzeyde Bereketli Hilal'i içerisine alan Mezopotamya toprakları, Suriye ve Levant, doğuda Basra Körfezi, güneydoğuda Umman Denizi, güneyde Hint Okyanusu, batıda Kızıldeniz ve Mısır oluşturmaktadır. Bu alan büyük oranda çöllerden ve susuz bozkırlardan oluşmaktadır. Bu olumsuz koşullara rağmen sulu tarım yapmaya uygun bazı alanlarda medeniyetin gelişmesine uygun koşullar yerleşik hayat tarzının oluşmasını sağlamıştır (Lewis, 1993, s. 15). Bölgenin sahip olduğu bitki örtüsü ve iklim koşulları yarımada uygarlığı şekillendiren temel faktörlerden birisiydi (Duri, 2012, s.10). Arabistan kurak topraklarla kaplı olsa da yer yer vahalara sahip bir coğrafi alana sahipti ve bölgenin doğal yapısı bölge halkına kolayca hareket etme ve hayatta kalma imkânı sunuyordu. Bölge halkı bu coğrafyada hayatta kalabilmek için göçebe bir yaşam tarzını benimsemişti (Hausleiter, 2012, s. 816). Coğrafya Arapların sadece yaşam şeklini değil siyasi örgütlenmelerini de etkilemekteydi. Bölge halkları su ve otlaklara ulaşabilme için sürekli hareket halinde olmak zorundaydılar. Bu durum organize olmayı ve birlikte hareket etmeyi gerektiriyordu. Araplar, hızlı hareket kabiliyetine sahip olmak için ise genellikle kabileler şeklinde organize olmuştu ve aralarında siyasi bir birlik yoktu. Ancak zaman zaman tehlikelere karşı bir araya gelerek mücadele ediyorlardı (Duri, 2012. s. 10). Bu birliktelik özellikle Asur seferleri sırasında görülebilmektedir.

Arabistan Yarımadası'nın sâkinleri iklimin dezavantajlarına rağmen buldukları coğrafyayı kendileri için avantajlı bir hale getirmişlerdir. Araplar, çöl şartlarına ve susuzluğa dayanıklı bir hayvan olan deveyi kullanarak, coğrafi alanlarını bir ticaret güzergâhına dönüştürmüşler ve bu sayede önemli bir gelir kaynağına sahip olmuşlardır. Yazılı Belgeler, MÖ 4. binyıldan itibaren Arap Yarımadası'nın yoğun bir ticarete sahip olduğunu göstermektedir. Bu ticaretin oluşmasında yarımada'nın doğu sahilinde yer alan Dilmun (Bahreyn. Bkz. Potts, 1983, s.15.) ve Oman (Umman) bölgesi önemli bir misyon üstlenmiştir. Basra Körfezi'nin batısında kalan Dilmun ve Oman gibi şehirler MÖ 4. ve 3. binyılda İndus vadisiyle yapılan ticarete ön plana çıkmışlardır. Özellikle Meluhha'dan gelen bakır, çeşitli tarımsal ürünler, süs eşyaları ve İndus vadisinden gelen çeşitli

baharatlar Basra Körfezi kıyısındaki şehirlere ulaşıyor, oradan da Arabistan Yarımadası ya da Dicle-Fırat hattı üzerinden transit bir şekilde kuzeydeki merkezlere aktarılıyordu (During Caspers, 1973, s. 3-20; Lamberg-Karlovsky, 2009, s. 66; Eidem & Hojlund, 1993, s. 441). Basra Körfezi kıyısındaki bu kentler, MÖ 3. binyıl boyunca ve MÖ 2. binyılın başlarında uluslararası ticaretin devamlılığını sağlayan stratejik noktalar olmaya devam etmişlerdir. Basra Körfezi'nin merkez konumunda bulunduğu bu ticaret rotası Anadolu'dan başlayarak Dicle ve Fırat nehirleri boyunca devam ederek körfeze ulaşıyor, buradan da Pakistan'a ve İndus Vadisi nehir sistemine kadar Harappa ve Mohenjo-daro gibi şehirlere kadar uzanıyordu. Bu rota batıda Nil Vadisi'ni de içine alacak şekilde geniş bir alanı kapsıyordu (Rice, 1994, s. 8; Edens, 1992, s. 118-139). Elbette bu ticaretin tek rotası Basra Körfezi değildi. Elam ve İran da bu ticaretin bir diğer güzergâhını oluşturmaktaydı. Ancak bu yol boyunca mamul mal ticareti her durumda nispeten sınırlı görünmektedir (Potts, 1993, s. 396). Ticaret ağının verimli bir şekilde devam ettirilebilmesi için Arabistan sakinlerine de önemli görevler düşmekteydi. Bu ticaretin önemli rotalarından birisi olan Arabistan Yarımadası ticaret güzergâhı, bölge halklarına önemli bir fırsat sunmuş ve ticaret sayesinde büyük kazanç elde etme imkânı sağlamıştır.

MÖ 1. binyıla gelindiğinde bölgede yaşayan insanlar ticaretteki avantajlarını hala korumaktaydılar. Bölgenin eski dönemleri hakkında bilgi veren Sumer, Akad ve Babil kaynakları bölge halkı için herhangi bir ismi ya da onları tanımlayacak bir kavramı kullanmazken, Asur kaynaklarında yöre halkı için artık *Aribi* (Arap) tabirinin kullanıldığını görüyoruz. Arap ismi Asur yıllıklarında ilk kez III. Salmanassar zamanında *Aribi* şeklinde geçmektedir.¹ III. Salmanassar döneminden itibaren Asur kraliyet yıllıkları ve devlet arşivleri içerisinde yer alan yazışmalarda Araplardan daha sık söz edildiği görülmektedir. Arap isminin Asur belgelerinde *Aribi*² (KUR.a-ri-bi, LÚ.a-ri-bi, LÚ.KUR.a-ri-bi), *Arubu*³ (KUR.a-ru-bu), *Arabi*⁴ (LÚ.a-ra-bi), *Arubu*⁵ (LÚ.a-ru-bu), *Arbaya*⁶ (ar-ba-a.a, KUR.ar-ba-a.a, LÚ.ar-ba-a-a, LÚ.ar-ba-a.a, LÚ.ár-ba-a.a), *Arpaya*⁷ (KUR.ar-pa-a.a, KUR.ár-pa-a.a)

¹ “*Aribi* (KUR.ar-ba-a-a)” RIMA 3 A.0.102.2: ii 94.

² RINAP 1 27: 7; RINAP 1 32: 8; RINAP 1 35: iii 2, iii 19; RINAP 1. 42: 19'; RINAP 1 44: 3'; RINAP 1 48: 24'; RINAP 1 49: r 17; RINAP 4 1: iv 1, iv 4, iv 6, iv 12; RINAP 4 4: ii' 2'; RINAP 4 6: iii 1'; iii 2', iii 7'; RINAP 5/1 3: vii 86, viii 1, viii 16; RINAP 5/1 4: vii 90, viii 4, viii 19; RINAP 5/1 6: x 2"; RINAP 5/1 7: x 7, x 13, x 35'; RINAP 5/1 8: ix 1", ix 12"; RINAP 5/1 11: vii 83, vii 102, vii 117, viii 4; RINAP 4 97: 7, 12 13; RINAP 3/1 1: 28; RINAP 3/2 213: 28; RINAP 1 15: 2; RINAP 1 20: 18'.

³ RINAP 1 22: 13'; RINAP 5/1 11: ix 71.

⁴ RINAP 3/1 35: Ay. 53', Ay. 5".

⁵ RINAP 4 1: iv 24, iv 28; RINAP 4 6: iii 17', iii 21'; RINAP 4 31: Ay. 8.

⁶ SAA 1 173: Öy. 12; SAA 1 177: Ay. 7; SAA 1 178: Öy. 6; SAA 1 179: Öy. 5, Öy. 23, Alt. k. 29, Ay. 2, Ay. 9; SAA 7 58: Ay. ii 5'; SAA 11 162: Öy. 3', Öy. 7'; SAA 16 129: Ay. 5; SAA 19 3: Öy. 9; SAA 19 12: Ay. 2'.

⁷ SAA 1 82: Öy. 5, Ay. 10; SAA 1 84: Ay. 4.

şeklinde farklı yazılışları mevcuttur. G. Frame, S Parpola'nın ve S. W. Cole'un Asur belgelerinde geçen "urabi" ve "urbi" kelimesini de Araplarla ilişkiendirdiklerini ve kelimenin bazı mektuplarda "LÚ.ur-a-bi, ve LÚ.ar-a-bi" şeklinde gözüktüğünü ve anlam olarak "Arap (ordu)ları"ı ifade ettiğini söylemektedir. Ancak bu öneri belirsizliğini korumaktadır (Frame, 2013, s. 117; Akyüz, 2018, s. 37; SAA 1 95, dn. 95; SAAS 4 42, dn. 133).

Asur belgelerinde *Aribi*, *Arubu*, *Arabi*, *Arubu* ve *Arbaya* gibi farklı şekillerde görülen bu ismi Akadca bir kelime ya da kavramla ilişkilendirmek oldukça zordur. Akadca'da bu kavrama en yakın kelime "aribu"dur. Bu kelime anlam olarak oldukça olumsuz bir anlamı ifade etmektedir ve "kuzgun açgözlü, simsiyah, soygun"¹ anlamları taşımaktadır. Buradan hareketle bu kelimeyi *Aribi* ilişkilendirmek yanlış olabilir (CAD A/II 265). Yine de Arapların Asur açısından da olumlu bir imaja sahip olduğu söylenemez. Eğer bu adlandırma Asurluların yaptığı bir adlandırma ise onlar düşman olarak gördüğü bu göçebe kabileleri olumsuzluk ifade eden kelimelerle tanımlamış olabilir. Ancak bu durumda da ortaya başka bir sorun çıkmaktadır. Çünkü hiçbir millet kendisine başka bir millet tarafından verilen olumsuz bir adlandırmayı kullanmaya devam etmez. Asur kaynaklarında geçen *Aribi* ismi günümüzde hala bu topluluk adı olarak kullanılıyorsa, olumsuz bir anlam taşıyor olamazdı. Yine Akadca bir kelime olan "erēbu (girmek)" fiili de *Aribi* ile ilişkilendirilebilecek bir diğer kelimedir (CAD E 259). Asurlar bu halka *Aribi* ismini vererek, onların başka halkların topraklarına giren, yağmalan kişiler olduklarını belirtmek istemiş olabilirler. Bazı araştırmacılar ise kelimenin "bati" mânasına gelen Sâmi bir kökten türemiş olduğunu, Mezopotamyalılar tarafından Fırat'ın batısında oturanlar için kullanıldığı tezini savunmuşlardır. Ancak bir milletin başka bir millete nisbetle kendi coğrafi durumunu gösteren bir kelimeyi ad olarak almayacağı (Yıldız, 1991, s. 272) ve aslında bu bölgenin Mezopotamya'nın güneyinde kaldığı gerçeği bu tezi de geçersiz kılmaktadır. En kabul edilebilir tez ise bu ismin bir yaşam şeklini ifade ettiği üzerinedir. Arap ismi Suriye-Arap Çölü, Kuzey Arabistan ve Kuzey Sina sâkinlerini ifade eden "bedevi, çöl göçebesi" anlamında da kullanılmış olabilir (Elayi, 2017, s. 194; Duri, 2012, s. 5). Arap ismini yaşam tarzı ya da coğrafya ile açıklayan yaklaşımlar daha kabul edilebilirdir. Bu tarz bir yaklaşım, genel olarak İbranice kelimelere dayandırılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Arapların yaşadığı alan ve yaşam tarzları düşünüldüğünde, "kara ülkesi" veya "bozkır" anlamı taşıyan İbranice "arabha" kelimesi ya da göçebelerin hayatını ifade eden ibranice "erebh" kelimesi *Aribi* ile ilişkilendirilebilmektedir (Acar, 2010, s. 75). Yine aynı şekilde Arab kelimesi, İbranice "geçmek, taşımak" anlamındaki "abhar" fiiliyle de ilişkilendirilebilir. Bu da coğrafya üzerinde hareket halinde olan çöl bedevilerini ifade eden bir tabir olarak görülebilir. Arabistan Yarımadası'nda günümüzde dahi bu tarz bir yaşam şeklini varlığı bu öneriler güçlendirmektedir (Lewis, 1993, s. 2-3). Sonuç olarak, Arap terimi hala belirsizliğini korumaktadır. Çünkü kelimenin bir coğrafyayı mı bir halkı mı yoksa yaşam biçimini mi ifade ettiği net değildir. Ancak genel kanı bu ismin bir etnik gruptan ziyade bir yaşam biçimini ifade ettiği

yönündedir (Elayi, 2017, s. 194).

Arap tarihinin ilk devirleri hakkındaki bilgilerimiz de oldukça sınırlıdır. Bu dönemlere ait yazılı verilerin eksikliği ve çöl koşullarının arkeolojik kazılara imkân vermemesi Arap Yarımadası ve Arap tarihinin ilk evrelerinin aydınlatılmasındaki en büyük engeldir. Bu noktada Araplar hakkında ilk bilgileri komşu kavimlerin yazılı belgeleri sağlamaktadır (Yıldız, 1991, s. 272). Özellikle Asur kaynakları Arap tarihinin ilk evrelerinin aydınlatılmasında büyük bir öneme sahiptir. Zaten Arap isminin de görüldüğü en eski yazılı belgeler Asurlulara aittir. Asur kaynaklarında Araplar'dan ilk kez Qarqar Savaşı sırasında söz edilmektedir (RIMA 3 A.0.102.2: ii 89b - ii 102). Ancak burada anlatılanlar, onların siyasi organizasyonları hakkında herhangi bir bilgi barındırmamaktadır. Arap ismi ilk defa Asur kaynaklarında geçmesine rağmen, Eski Ahit'teki çeşitli pasajlar, MÖ 10. yüzyılın başından itibaren Filistin'in güney-batısındaki Arap veya ilgili göçebe kabilelerin yaşadığını göstermektedir (Elat, 1978, s. 28). Eski Ahit'te Süleyman dönemini anlatan bir pasajda yer alan “*Arabistan'ın bütün krallarıyla İsrail valileri de Süleyman'a altın, gümüş getiriyorlardı.*” (2. Tarihler 9: 14) ifadesi kronolojik olarak daha erken döneme (Kral Süleyman Dönemi (M.Ö. 970–931)) tarihlenmektedir ve Asur kaynaklarında anlatılanlardan daha eski bir tarihte Arap varlığını ispatlamaktadır (2.Tarihler 9 -14; Hoyland, 2001, s. 59). Bu anlatımdaki bilgiler Arabistan'ın siyasi yapısına dair de ipuçlarını barındırmaktadır ve Arabistan'da birden fazla krallığın olduğuna işaret etmektedir. Bu bilgidен o dönemde Arabistan'da siyasi birlik olmadığı çıkarımını yapabiliriz. Eski Ahit'teki başka bir pasaj Arapların soylarını da ortaya koymaktadır. Eski Ahit'e göre, İbrahim oğlu İsmail, Filistin ile Mısır ve Kuzey Arabistan arasındaki çöllerde yaşayan bazı göçebe kabilelerin atasıydı (Eph'al, 1976, s. 225). Eski Ahit, Yaratılış 25: 13-15 ve 1. Tarihler 1: 28 – 31'de İsmail'in 12 oğlundan söz edilir. Anlatım şöyledir:

“İbrahim'in oğulları: İshak, İsmail. İsmailoğulları'nın soyu: İsmail'in ilk oğlu Nevayot. Sonra Kedar, Adbeel, Mivsam, Mişma, Duma, Massa, Hadat, Tema, Yetur, Nafiş, Kedema gelir. Bunlar İsmail'in oğullarıydı.”
(1. Tarihler 1: 28 – 31)

Eski Ahit, bu çocukların isimlerini kendi boylarına verdiğini de ifade etmektedir.⁸ Böylece bu isimler kabile ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Asur kaynaklarında Arap kabilelerinden bazılarının bu isimlerle söz edilmesi de Eski Ahit'teki anlatımı desteklemektedir. Asur kaynaklarındaki *Kedar*⁹, *Masa*¹⁰, *Tama*¹¹ ve *Nebati*¹² Arap kabile ve şehir isimleri İsmail'in oğullarıyla eşleşmektedir. Bu

⁸ “İsmail'in oğulları olan bu on iki bey oymakların atalarıydı. Köyelerine, obalarına da bu adları verdiler.” Bkz. Yaratılış 25: 16.

⁹ “KUR.qid-ri” RINAP 1 35: iii 2.

¹⁰ “URU.ma-as- 'a-a-a” RINAP 1 42: 27'.

¹¹ “URU.te-ma-a-a” RINAP 1 42: 27'; RINAP 3/1 17: vii 94.

¹² “KUR.na-ba-a-a-ti” RINAP 5/1 3: viii 43.

kanıtlar, Asur kaynaklarında “Araplar” olarak söz edilen krallıkların İsmailin oğulları tarafından kurulduğunu göstermektedir ve buldukları topraklar İsmailoğullarının yaşadıkları coğrafi alana denk gelmektedir (Eph'al, 1976, s. 228).

Arabistan Yarımadası genellikle çöllerle kaplı olmasına rağmen, özellikle ticaret rotalarının bölge üzerinden geçmesi sayesinde, bölge halklarının ticareti kendilerine uğraş edindiklerine yukarıda değinmiştik. Mezopotamya'nın taş, kereste, metal ve mineraller, çeşitli tarımsal ürünler gibi hammaddeler açısından fakir olması sebebiyle bölge krallıklarının ihtiyaç duydukları bu maddeleri başka yerlerden ticaret aracılığıyla temin etmeleri gerekiyordu. Bu da ancak bölgede ticaretin devamlılığıyla mümkün olabilirdi. MÖ 4. binyıl kadar eskiye dayanan bu ticaret uzun yıllar başarılı bir şekilde devam ettikten sonra MÖ 18. yüzyılda bir belirsizliğe gömülmüştür ve ticaretin varlığına dair kanıtlar ortadan kalkmıştır. Ancak MÖ 1. binde Doğu Arabistan ve Basra Körfezi'nde ticaret tekrar canlanmıştır (Rice, 1994, s. 19). Bölgede ticaret önceleri Arabistan'ın doğu kıyıları üzerinden yürütülürken, MÖ 8. yüzyılda Arabistan Yarımadası'nın batı ve güney kısımları da bu ticarete dâhil olmuştur. Ticari mallar, Güney Arabistan'dan, özellikle Yemen'den, İndus Vadisi'nden ve Afrika'dan temin ediliyordu. Ticaret rotaları Hint Okyanusu çevresindeki diğer toprakları da içeriyordu (Liverani, 2014). Araplar, bu koşullar altında ortaya çıkan yeni fırsatları iyi değerlendirmişler ve yeni ticari organizasyonun içerisinde etkin bir şekilde rol almışlardır. Özellikle İndus Vadisi'nden geldiği düşünülen baharat ve Güney Arabistan'da bolca yetişen tütün ve reçine gibi aromatik ticareti Arapların hatırı sayılır bir servet edinmelerini sağlamıştır. Eski Ahit'te yer alan anlatımlarda da Arapların ticaretle elde ettikleri zenginliğe işaret edilmektedir. Eski Ahit'te Saba kraliçesinin kral Süleyman'a 120 talent altın, çok büyük miktarda baharat ve değerli taşlar armağan ettiği ve armağan edilen baharatın benzeri olmadığı ifade edilmektedir (2. Tarihler 9: 9). Başka bir pasajda da Arabistan krallarının hepsinin krala altın ve gümüş getirdiği kayıtlıdır (2. Tarihler 9: 14). Arapların ticaretle bu denli başarılı olup, zenginleşmeleri onların siyasi örgütlenmeleriyle ve deveyi etkili bir şekilde kullanmalarıyla doğrudan ilişkilidir.

Örgütlenmeye bakacak olursak, Araplar küçük kabileler şeklinde örgütlenmiş olduklarını ve bu yapının onlara çölde hızlı hareket etme imkânı sağladığına değinmiştik. Bunun yanında ticaret rotaları üzerinde istasyonlar veya malzeme sağlayan stratejik noktalar oluşturmuşlardı. Bu merkezler Bazu bölgesinde, Hicaz'da (Tayma'dan Dedan'a ve Yesrib'e kadar) ve Güney Arabistan'da bazı şehirlerden oluşmaktaydı (Liverani, 2014, s. 520). Bu organizasyon sayesinde kervanlar bu noktalarda konaklayıp, dinlenebiliyor ve ihtiyaç duydukları maddeleri temin ederek yollarına devam edebiliyorlardı. Böylece ticari faaliyetler planlı bir şekilde yürütülebiliyordu.

Arapların ticaretle avantaj sağlayıp önemli siyasi oyuncular olarak ortaya çıkmasındaki en önemli unsurlardan birisi de çöl koşullarına dayanıklı olan devenin

kullanımıydı. Devenin kullanılması, Arapların çöl kumullarını geçmelerine izin verdi ve böylece Araplar yeniden şekillenen uluslararası ticarete söz sahibi oldular (Bulliet, 1990, s. 65-69). Elbette ki devenin kullanımı yeni değildi. Son araştırmalar devenin evcilleştirilmesinin MÖ 3. binyılda güneydoğu Arabistan'da gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Başlangıçta, muhtemelen sütü, saçı, derisi ve eti için yetiştirilen bu hayvanlar ulaşımda da kullanılmaya başlanmıştır. Böylece daha önce geçilmez olduğu düşünülen bölgelerin geçilebileceği görülmüş ve çöl ile ayrılan merkezler arasında bağlantı kurulması sağlanmıştır (MacDonald, 1995, s. 1357; Köhler-Rollefson, 1993, s. 180-182). MÖ 1. binyıla gelindiğinde ise Arabistan Çölü'nün sakinleri ticari ağlarını genişletmek için develerden oluşan kervanlar oluşturarak ticarete kilit bir rol üstlenmişlerdir (Nemat-Nejat, 2002, s. 251-252). Ticarete ve taşımacılıkta develerin önemli hale gelmesiyle bu hayvanlar, Asur kaynaklarında da sıkça söz edilmeye başlanmıştır. Asur kaynaklarında “*deve*” için genellikle “*gammalu* (ANŞE.A.AB.BA; ANŞE.GAM.MAL)”¹³ terimini kullanılmaktaydı. Yazılı belgelerde develerin cinsiyetine ya da hörgüç sayısına göre isimlendirildiğini görmekteyiz. Asur kaynakları “*dışı deve*”yi Akadca “*anāqāte*”¹⁴ kelimesiyle ifade etmekteydi. Bu kelime Arapça'ya da “*nāka(t)*” şeklinde geçmiştir (Hämeen-Anttila, 2009: 99). Yeni Asur dönemi belgelerinde “*tek hörgüçlü deve*”yi “*ibilu* (ANŞE.A.AB.BA.)”¹⁵ kelimesi karşılamaktaydı. “*Çift hörgüçlü deve*” için ise “*udru* (ANŞE.udru)”¹⁶ kelimesi tercih edilmişti. Develer sadece Asur yazılı kaynaklarına değil Asur rölyeflerine de konu olmuştur (Mitchell, 2000, s. 187-194.)

Araplar, siyasi organizasyonları ve deveyi etkili bir şekilde kullanmaları sayesinde başarı bir şekilde yürüttükleri ticaretin ürünleri arasında baharatlar, aromatikler, değerli taşlar ve çeşitli madenler yer almasına rağmen özellikle aromatiklerin ön plana çıktığı görülmektedir. Aromatik ticareti MÖ 1. binyılda uluslararası ticarete büyük rol oynamıştır. Güney Arap halkının yetiştirdiği ve ticareti yapılan aromatikler çoğunlukla tütsü/buhur, mür ve ladin reçinesi idi (Hoyland, 2001, s. 103). Bunlar sadece Güney Arabistan ve Doğu Afrika kıyılarında yetişen ağaçlardan elde edilen reçinelerdi. Bunun yanında Arap aromatikleri eski Yakın Doğu'daki en iyi aromatikler olma özelliğine sahipti ve bu nedenle bu ürünlere talep oldukça yüksekti. Bu aromatiklerin özellikle tütsünün dini ritüellerde kullanıldığı ve bu sebeple aşırı talep gördüğü düşünülmektedir. Bu aromatikler sadece yakınoğu'ya değil Mısır'a ve Akdeniz dünyasına da ihraç ediliyordu. Eski Mısırlılar aromatikleri başlangıçta Doğu Afrika'dan temin ederken, MÖ 1. binyıldan itibaren Güney Arabistan'dan ihraç etmeye başlamışlardır. Bu durum bahsi geçen bölgedeki aromatiklerin üstün bir kaliteye sahip olması etkili olmuştur (MacDonald,

¹³ SAA 6 241: r 1; SAA 11 174: o 5; SAA 15 182: o 5'; CDA 89; CAD G 37.

¹⁴ RINAP 1 15: 5; RINAP 1 28: 2; RINAP 1 32: 12; CAD A/II 112.

¹⁵ RINAP 1 49: r 21; RINAP 3/1 1: 29; RINAP 5/1 11: viii 114; CAD I 2

¹⁶ RINAP 3/1 1: 29; RINAP 3/1 2: 7; RINAP 3/1 3: 7; RINAP 3/1 9: 6. CAD U 22

1995, s. 1357). Mısırlılar Arabistandan ithal ettiği reçine'yi tekne yapımından mumyalamaya çeşitli alanlarda da kullanıyorlardı (Zayadine, 2007, s. 202-205).

Arapların aromatik ticaretiyle önemli bir zenginliğe ulaşmaları, ticarete etkili olmaları MÖ 9. yüzyıldan itibaren Asur krallarının dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Asurlular ekonomik, siyasi ve askeri açıdan sıklıkla Araplarla karşı karşıya gelmiştir. Ekonomik açıdan bakılacak olursa ticaret Asur açısından önemli bir gelir kapısı olarak görülmekteydi ve ticaretten payını almak istiyordu. Bunun yanında Asur ülkesinin doğal kaynaklar bakımından yoksun olması sebebiyle Asur'un ithalat listesi oldukça genişti. Asur, çeşitli metaller, kereste, kıymetli taşlar, fildişi, atlar, develer, şarap, aromatikler ve muhtemelen Çin'den gelen ipek dâhil, çeşitli tekstil ürünlerini ithal etmek zorundaydı. Bu noktada Arapların kontrolü altında olan ticaret yolları Asur açısından önem arz ediyordu (Grayson, 1991a, s. 214). Çünkü Arapların kontrolündeki kervan ticareti, Asur'a şimdiye kadar erişilemeyen kaynaklardan tütsü, baharat, değerli taşlar ve metaller sağlıyordu. Araplar'ın Asur açısından değeri bununla da sınırlı değildi. Asur'un Mısır ile olan ticaretinde kara bağlantısının sağlanmasında bedevi Araplara ihtiyaç duyulmaktaydı. Böylece, Arap kabileleri Asur İmparatorluğu nezdinde özel bir statü kazanmış ve Asurlular bu tarihten itibaren dikkatlerini Suriye'nin güneyinde, Arap Yarımadası'nda ve Basra Körfezi'nde yer alan çeşitli eyaletler, şehirler ve kabileler üzerine çevirmiştir. Başlangıçta “*Uzak Güney*” denilen Arabistan Yarımadası ile Asur arasındaki ilişkiler daha ılımlıydı ve ticaret ile sınırlıydı (Frahm, 2017, s. 306 – 307). Zamanla Asur kralları gözlerini Arabistan çöllerinin içlerine dikmişlerdir. Demir Çağı'nın yeni teknolojik gelişmeleri sayesinde, özellikle vahalarda kuyu açabilme, Arabistan çölleri için erişilmezliği kısmen ortadan kaldırmış ve Asur ordusu hem silah hem de askeri taktik açısından geri olan deve üzerindeki Arap birliklerini kolayca yenilgiye uğratmıştır (Liverani, 2014, s. 495, 518). Bu zaferler sonucunda Asurlular aradaki kurak ve sıcak çöle rağmen Arabistan'a kısmen de olsa nüfuz edebilmişlerdir (Nemat-Nejat 2002, s. 274). Bu seferler sonucunda önemli miktarda ganimet Asur'a taşınmış, ancak Arapların merkezleri, zenginlikleri ve insan kaynakları Asur'dan çok uzakta bulunması sebebiyle Asur, Arabistan içlerinde varlık gösterememiştir. Böylece Araplar bölgedeki ticari rollerini sürdürmeye devam etmişlerdir (Liverani, 2014, s. 495). Yine de Asurlular, bu seferlerle çok önemli kazanımlar elde etmiştir. Özellikle develer Asur'un hem ekonomik hem de askeri çıkarlarına hizmet etmiştir (Frahm, 2017, s. 307). Asur'un varlık gösterdiği süre boyunca bu etkileşim artarak devam etmiş ve Araplar Asur kaynaklarında kendilerine daha fazla yer bulmaya başlamışlardır.

III. SALMANASSAR DÖNEMİ (MÖ 859-824): ARAPLARLA İLK KARŞILAŞMA

Arap ismine Asur kaynaklarında en erken III. Salmanassar döneminde atıfta bulunulmuştur. MÖ 853’de Asur kralı III. Salmanassar ile batıdaki devletlerin oluşturduğu koalisyon güçleri arasında Asi (Orontes) Nehri üzerinde vuku bulan Qarqar Savaşı sırasında Araplar da bu koalisyon kuvvetleri arasında sayılmaktadır (Frahm, 2017, s. 300; Hallo, 1960, s. 40). III. Salmanassar Arap kralı Gindibu’nun 1,000 deve ile düşman birliklerine katıldığını ifade etmektedir.¹⁷ Burada deve ile kast edilen deve üzerinde savaşan Arap askerleri olmalıdır. Belgede geçen Gindibu ismi Arap tarihindeki ismi bilinen ilk tarihsel kişilik kabul edilebilir. M. Krebernik, “*Gindibu*” isminin Arapça “*çekirge*” anlamındaki “*ğundub* (Dirbas, 2017, s. 274)” kelimesi ile ilişkili olabileceğini düşünmektedir. M. Krebernik’in bir diğer önerisi de “*Gindibu*” isminin Akadca “*gammalu (deve)*” kelimesinin farklı bir formu olabileceğidir. Arap toplumunun deve ile olan yakınlık göz önüne alındığında, Gindibu isminin “*gammalu*” ile ilişkili olabileceği seçenekler arasında düşünülmelidir (Krebernik, 2008, s. 247–79; Mitchell, 2000, s. 188). Arap kralı Gindibu Asur karşıtı koalisyonun içerisinde yer almasının bedelini ağır ödemiş olmalıdır. Çünkü Asur ordusu düşman ordusunu büyük bir yenilgiye uğratarak kılıçtan geçirmiştir (RIMA 3 A. 0.102.2: ii 89b – ii 102).

III. Salmanassar döneminde Araplardan söz edilmesi Qarqar Savaşı ile sınırlı olmayabilir. R. P. Dougherty, Asur kralının Deniz Ülkesi üzerine gerçekleştirdiği seferde kastedilen coğrafi alanın Arabistan olabileceğini iddia etmektedir. O, deniz ile kastedilenin kum denizi yani çöl olabileceğini düşünmektedir (Dougherty, 1930, s. 14-20). Ancak bu konuda net deliller yoktur. Başka dönemlerdeki yazılı anlatımlar, Deniz Ülkesi’nin Arabistan’ın Basra Körfezi kıyısındaki coğrafi alanı ifade ettiğine işaret etmektedir. III. Salmanassar döneminde Deniz ülkesine gerçekleştirilen sefer ise yıllıklarda şu şekilde anlatılmaktadır:

“Denize kadar olan Kalde krallarından haraç aldım (ve) Deniz ülkesi üzerine güçlü hâkimiyetimi kabul ettirdim.” (RIMA 3 A.0.102.59: 47).

III. TİGLAT-PİLESER (MÖ 745– MÖ 727) VE ARAPLAR

III. Tiglat-pileses tahta çıktığında Asur devleti içte ve dışta ciddi problemlerle karşı karşıyaydı. Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen III. Tiglat-pileses olağan üstü bir gayret göstererek, Asur devletini bu kırılma noktasından büyük bir imparatorluk haline getirecek yeni bir süreci başlatmayı başarmıştı (Gökçek, 2015, s. 156-157). III. Tiglat-pileses, bundan sonra ülkesinin sınırlarını genişletmek için büyük bir fetih hareketine girişmiştir. Bunun sonucu olarak batı yönünde genişleme Asur ordusunun Araplarla doğrudan temas etmesinin yolunu

¹⁷ “1 LIM ANŞE.gam-ma-lu šá ^mgi-in-di-bu-’u KUR.ar-ba-a-a (Arap Kralı Gindibu’nun 1,000 tane devesi)” RIMA 3 A.0.102.2: ii 94.

açmıştır (Eph'al, 1984, s. 81–100). Asur yıllıkları, MÖ 738'de gerçekleştirilen askeri sefer sonucunda Arapların ilk kez bir Asur kralına haraç ödediğini kaydetmektedir (Hausleiter, 2012, s. 821; Frahm, 2017, s. 300). III. Tiglat-pileser çok sayıda krallığın ismini sayarak onlardan gümüş, altın ve demir gibi madenleri, fil derisi ve fildişi gibi değerli ürünleri, mavi-mor ve kırmızı-mor giysileri, çok renkli keten giysileri ve develeri haraç ve ödeme olarak aldığını söylemektedir. Birçok krallık ve ülkenin adından söz edilen belgede, Kedar toprakları insanların, Arapların ve Arap kraliçesi Zabibe¹⁸'nin haraç ve ödeme alınan krallıklar arasında yer aldığı ifade edilmektedir (RINAP 1 15: 1 – 5a; RINAP 1 35 iii 1 – iii 23; Abbott, 1941, s. 4). Bu sefer sonucunda alınan haraç arasında sayılan erkek ve dişi develer Araplardan alınmış olmalıdır. Zabibe'nin Kedar kabilesinin de kraliçesi olduğu düşünülmektedir (Elayi, 2017, s. 197-198). Kedar, MÖ 1. binyılın ortalarında Suriye ve Kuzey Arabistan'daki en güçlü kabile olarak ön plana çıkmaktadır. Kedaritler, her biri kendi yöneticisine sahip birkaç kabileden oluşan bir konfederasyondur. Ancak Asurlular farklı kabileleri gözetmeksizin her kabile ya da topluluğun liderine “*Kedar kralı*” ya da “*Kedar kraliçesi*” adını vermiştir. Göçebe çobanlar olan Kedaritler deve, koyun ve keçi yetiştirmelerinin yanısıra tütsü ticaretiyle de uğraşıyorlardı (MacDonald, 1995, s. 1359).

III. Tiglat-pileser MÖ 733'te de Samsi adında bir başka Arap kraliçesi ile savaşmıştır. Samsi ve Zabibe'nin sahip oldukları konum Arap toplumunda kadın yöneticilerin önemli bir güce sahip olduklarını göstermektedir. III. Tiglat-pileser, Samsi önderliğindeki Arapları yenilgiye uğratarak, önemli miktarda ganimeti de Asur'a taşımıştır (Grayson 1991b, s. 78). Asur yıllıklarında yer alan “*Tanrı Şamaş ve .. (huzurunda ettiği) yemini çiğneyen Arapların kraliçesi Samsi...*” ifadesi bu seferin öncesinde Arap kraliçesi Samsi ile Asur arasında yemin esaslı bir antlaşmaya işaret etmektedir (RINAP 1 20: 18'). Daha sonra, Saqurri Dağı¹⁹'ndaki Arap topraklarının kraliçesi Samsi'yi mağlup etmiş, Samsi ise hezimetten sonra hayatını kurtarmak için çöl arazisi içine kaçmıştır. Ancak daha sonra Asur kralının huzuruna gelerek af dilemiştir. III. Tiglat-pileser ise Samsi'nin kabile devletini ortadan kaldıracak araçlara sahip olmadığından onun görevde kalmasına izin vermiştir (Frahm, 2017, s. 301). III. Tiglat-pileser'in Arap yöneticisi olarak farklı kraliçelerden söz etmesi, Araplar arasında siyasi birliğin olmadığını ve onların çeşitli kabilelere ayrıldıklarını göstermektedir. Arapların bu şekilde bir örgütlenmeye sahip olmaları Asurluların bölgede hâkimiyet kurmasını zorlaştırmıştır. Ayrıca Arap kraliçeleri ve kralları ticaretten elde ettikleri kazançla da Asur'un karşısında

¹⁸ Zabibe ismi muhtemelen Arapça'da kuru üzüm anlamına gelen Zabib ismi ile ilişkilendirilmektedir. Bu ismin Arapça Habibe (sevecen anlamında) ismi ile de ilişkilendirilebilir. (Cathcart, 1997, s. 91; Eph'al, 1984, s. 82)

¹⁹ Başka herhangi bir kaynakta bilinmiyor. Muhtemelen Sirhân Vadisi'nde yer alıyor. Bkz. Eph'al, 1984; 85

durabilecek ordular besleyebiliyorlardı. Samsi üzerine gerçekleştirilen seferin anlatımı şöyledir:

“^{19b - 22a} Saqurri Dağı'ndaki Arapların kraliçesi Samsi'ye gelince, (onun halkından) 9.400 kişiyi boz[guna uğrattım]. (Ondan) 1,000 insanı, 30,000 deveyi, 20,000 öküzü, [...] ..., 5,000 (torba) her türlü aromatiği, , ..., onun tanrılarının tahtını, [askeri ekipmanları (ve) tanrıça(lar)ının asalarını] (ve) onun mülklerini alıp götürdüm. ^{22b - 25a} Dahası o yaşamını kurtarmak için [...(ve)] bir yaban eşeği gibi (her zaman) kurak olan [çö]le doğru [yola koyuldu. Onun (Samsi'nin) mallarının geri kalanını] (ve) onun [çad]ırlarını, onun kampının içindeki insanların teminatını/erzağını [ateşe verdim]. ^{25b - 27a} [Samsi] güçlü [silahlarımı bakarak] irkildi ve o develeri, [yavrularıyla birlikte] dişi develeri [Asur'a benim huz]uruma getirdi. Onun üzerine bir temsilcimi ve [...10,000 askeri] yerleştirdim.” (RINAP 1 42: 19'b – 27'a).

III. Tiglat-pileser, Samsi üzerine gerçekleştirdiği seferin hemen akabinde de ise kuzey Arabistan Tema (Tayma) ve Saba gibi çeşitli Arap kabilelerinden ve Sina Yarımadası'ndaki kabilelerden haraç almıştır (Grayson, 1991b, s. 79). Özellikle Tema ve Saba Arabistanda öne çıkan kabilelerdi. Bu kabileler isimlerinin İbrahim'in oğlu İsmail'in çocuklarından almaktaydı. Tema, Kuzey Arabistan'da stratejik bir konuma sahipti. Bu konumu ticari açıdan onu değerli kılıyordu (Edens & Bawden, 1989, s. 79 -80) ve Yeni Asur döneminde Arabistan Yarımadası'nda önemli bir rol üstlenmiş gözükmektedir. Bu kabilenin insanları isimlerini yaşadıkları kente de vermişlerdi. Ancak arkeolojik kanıtlar bu kentte yerleşmenin MÖ 6. yüzyıldan başadığını göstermektedir. Bu durumda, III. Tiglat-pileser'in atıfta bulunduğu Tema kenti'nin sur ve duvarlardan yoksun bir bedevi kenti olduğu ve kalıcı yapıların sonradan inşaa edildiği düşünülmelidir (Potts, 1991, s. 10–23). III. Tiglat-pileser'in adını zikrettiği bir diğer Arap kabilesi Saba ise, Eski Ahit'te kral Süleyman'ın çağdaşı olarak gösterilmektedir. Böylece yazılı belgelerde Saba varlığı MÖ 10. yüzyıla kadar götürülmektedir (Kitchen, 1997, s. 128-129; Lewis, 1993, s. 18). Maîn Krallığı'nın zayıfladığı MÖ 8. yüzyıl dolaylarında bu Arap kabilesi Saba Krallığı'nı kurmuş ve Maîn Krallığı'nın yıkılmasıyla da bu topraklara egemen olmuşlardır. Saba Krallığı'na ait olan Maîn yazıtları da bu yüzyılda Yemen'in kuzeyindeki Saba varlığını ortaya koymaktadır. (Çağatay, 1955, s. 49). G. Garbini Sabalıların Yemen bölgesine kuzeyden geldiklerini ifade etmektedir. III. Tiglat-pileser'in Levant bölgesine gerçekleştirdiği sefer sırasında Saba kabilesinden söz etmesi, MÖ 8. yüzyılda Arap Yarımadası'nın kuzey batısındaki Saba varlığını kanıtlamaktadır. Bu durum Sabalıların en azından en azından ilgili bir kısmının hala Yemen'e taşınmamış olduğunu gösteriyor (Garbini, 2004, s. 206). Son yıllarda yürütülen arkeolojik çalışmalar neticesinde Sirwah'ta ele geçirilen iki adet krali yazıt, Yemen'deki Saba varlığını daha eskiye götürmektedir (Avanzini, 2012, s. 39). Ancak, III. Tiglat-pileser'in gerçekleştirdiği sefer sonucunda haraç aldığı Sabalılar, Yemen'deki değil kuzeyde bulunan Sabalılar idi. III. Tiglat-pileser Saba ve İdiba' ilu

kabilelerinden ve Tema Mas'a, Hayappa, Badanu ve Hatte şehirlerinden haraç aldığını şu ifadelerle kaydetmiştir:

“²⁷b – ³³’ Batı topraklarının sınırında yaşayan, [(atalarımın) hiçbirisinin bilmediği ve ülkeleri uza]kta [olan] Mas'a (ve) Tema şehirlerinin, Saba (kabilesinin) insanları, [Hayappa, Badanu], (ve) Hatte şehirlerinin (ve) Idiba'ılu (kabilesinin) insanları, [...], krallığımın/görkemimin ününü (ve) [benim kahramanca eylemlerimi işittiler ve (böylece) onlar] lordluğuma/üstünlüğüme [yalvardılar] Birlik olarak, [onlar] altın, gümüş [develer, dişi develer (ve) her türlü aromatikleri] ödeme olarak [benim huzuruma getirdiler ve onlar] ayaklarını [öptüler].” (RINAP 1 42: 27^b – 33[']).

Asur kralının bu sefer sonrasında Idiba'ılu kabilesini Mısır'ın karşısına gözcü olarak yerleştirdiğini ifade etmesi (RINAP 1 42: 34' -35'), bu bölgenin Mısır sınırında bulunduğunu ve Asur'un orada Mısır ile mücadele halinde olduğunu göstermektedir. Zaten Asur kralının bu seferin hemen öncesinde Gazze'yi ele geçirmesi Asur ve Mısır'ı ilk kez aynı fiziksel alanda karşı karşıya getirmiş (Zamazalová, 2011, s. 301), Mısır ve Asur bölge üzerinde çetin bir mücadeleye tutuşmuşlardı. Asur'un Mısır sınırındaki kabilelere üstünlük kurması, bölgede Asur'un lehine sayılabilecek bir durumdur. Ancak Mısır da Asur'un bu politikası karşısında bu Arap kabileleri Asur'a karşı kışkırtma politikası izlemiştir.

III. Tiglat-pileser dönemi Asur-Arap mücadelesini Asur rölyeflerine de yansımıştır. III. Tiglat-pileser dönemine ait saray rölyeflerinde Arapların ilk kez konu olarak işlendiğini görülür (Barnett & Falkner, 1962, s. xvii – xviii). Ninive Kuzeybatı Sarayı'nda yer alan sahnelerden birisinde savaş alanında deve üzerinde gösterilen Araplar, Asur süvarileri tarafından kovalanmaktadır. Sahnede ayrıca yaralı ve ölü Araplar da tasvir edilmiştir (EK 1). Sahnede Asur askerleri Arap savaşçılarına nazaran daha büyük ve develer ise olduğundan küçük gösterilmiştir. Ancak bu orantısızlığa rağmen betimlemeler oldukça başarılıdır (Layard, 1953A, s. 6). Kuzeybatı Sarayı'ndaki başka sahneler de bu seferin sonucunu ortaya koymaktadır. Asur kraliyetinin önemli propaganda araçları arasında yer alan saray rölyeflerinde Asurlular tarafından esir alınmış Arapları görmek mümkündür (EK 2). Yine başka bir rölyefte de ele geçirilen develer ve Arap bir kadın tasvir edilmiştir (EK 3). Bu iki sahne ele geçirilen esir ve ganimetlerin Asur'a götürülüşünü anlatmaktadır ve III. Tiglat-pileserin MÖ 733'de gerçekleştirdiği Samsi seferi ile ilgili olmalıdır (Reade, 1998, s. 221). Betimlemeler, savaşın Asurlular tarafından kazanıldığını göstermektedir. Bu tasvirler, Asur kral yıllıklarında yer alan bilgileri de desteklemektedir.

III. Tiglat-pileser döneminden itibaren Asurlular Araplar ile daha yoğun askeri, siyasi ve ticari ilişkiler kurunca, Asur kaynaklarında onlardan daha sık söz edilmeye başlanmıştır. Kraliyet yıllıkları ve rölyeflerden başka kraliyet mektuplarında da Araplar'dan söz edilmeye başlanmıştır. Örneğin, SAA 19 3 (CTN

5, s. 175) numaralı belgede, Asur ordusu komutanının (*turtānu*) Arapları yenilgiye uğrattığına değinilmektedir. Kalhu kenti kalıntıları arasında bulunan bu belgede tarihleme olmaması ve şahıs isimlerinin de yeterli bilgi sunmaması sebebiyle tam yılı bilinmemektedir. Ancak belgenin III. Tiglat-pileser ya da II. Sargon'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Belgede geçen İnurta-bēlu-uşur ismi ise, III. Tiglat-pileser ve II. Sargon döneminde sıkça kullanılmasına rağmen, burada anlatılanlardan hangi kral döneminde görevli olduğunu tespit etmek imkânsızdır (PNA 2/I 548). Belgenin tercümesi şu şekildedir:

“Öy. 1 - 2 İnurta-bēlu-uşur'a [k]ra[ı]ın söz/emri Öy. 3 - 8 Başkomutanın sana vereceği tüm de[ve]leri teftiş/kontrol et ve teslim al. [...] Badi'-İl seninledir; onları (develeri) emanet et ve onlar ülkenin ortasında otlatılsınlar. Öy. 9 - Ay. 2 Ordu komutanı şimdi bu Arapları yendi, ancak bozkır gözetimi/muhafazası eskisi kadar güçlü olmalı. Senin koçların bozkırdan ülkenin ortasına kadar tek başlarına kaldılar, fakat onlar ... incaya kadar güdülmeli/onlara çobanlık edilmeli.” (SAA 19 3: Öy. 1 - Ay. 2)

Kalhu yöneticisi Şarru-dūri'nin (PNA 3/II 1233 – 1234) krala yazdığı başka bir belgede de Arapların Hīndānu²⁰dan uzaklaştırılmasına değinilmektedir. Bu belgenin de tarihlemesi net olmamakla birlikte, M. Luukko satır 9'da Ninive'den söz edilmesinin III. Tiglat-pileser dönemine ait nadir örneklerden olduğunu söylemektedir (SAA 19, s. 16, dn. 12). Ayrıca Kalhu yöneticisi olan Şarru-duri'nin de III. Tiglat-pileser ile çağdaş olması ihtimal dâhilindedir. Arapların Hīndānu şehrinden çıkarılmasını anlatan bu belge şöyledir:

Öy. 1 - 2 Efendim [kra]l[a, hizmetkârınız] Şarru-dūri. Efendim krala [iyi sağ]lık (dilerim)! Öy. 4 - 9 Sin-şabši [halkını bizzat ken]im efendimin huzurna krala getirdim, efendimin varlığı: bir kez Teftiş Sarayı'na ve bir kez Ninive'ye Öy. 10 efendim kr[al] bana adil bir şekilde [davransın]. (Kırık) Ay. 1 [...] [yap]madı. Ay. 2 - ay. 5 Efendim [kral]ın [haklarında] “Hindānular onları (nehirin) bu [tara]findan karşıya geçirdiler” dediği Araplara[a gelince] Ay. 6 - sk. 11 [Fakat] onlar[ın hepsi] karşıya geçmedi. Onlar (nehirin diğer [tara]fi[nda] yüksek bir noktada [gözcülük ed]iyorlar (ve) onlar[ın ...] çölde ticaret yapıyorlar. Onlar Hindānu'[da onların ... ay]rılınsınlar.” (SAA 19 012; CTN 5 s. 87).

²⁰ İlk kez Orta Asur kralı I. Tiglat-Pileser zamanında söz edilmektedir. Asır kralı Sūhu seferi sırasında Hīndānu kadar uzak bölgelere giderek buradan haraç aldığını ifade etmektedir. (RIMA 2 A.0.87.4: 41 – 43)

II. SARGON DÖNEMİ (MÖ 722 – MÖ 705) BELGELERİNDE ARAPLAR

V. Salmanassar'ın kısa ve kötü geçen saltanatından sonra tahta geçen II. Sargon daha enerjik bir kraldı. II. Sargon döneminde Araplara yönelik Asur politikası büyük ölçüde aynı kaldı ve doğrudan Kuzey Arabistan'daki kervan güzergâhlarını kontrol etmek için hiçbir girişimde bulunmadı (Frahm, 2017, s. 301). II. Sargon bunun yerine Arap kabilelerini mümkün olduğunca bütünleştirmeyi veya en azından onları kontrol etmeyi ve kervan ticaretini Asur İmparatorluğu'na ait Akdeniz limanlarına doğru yönlendirmeyi amaçladı. Ancak, bazı kabileler Asur karşıtı isyanları destekleyince Asur kralı, Araplara karşı seferler düzenlemek ve onlarla savaşmak zorunda kalmıştır (Eph'al, 1984, s. 101-111). Bu olay, MÖ 916 yılına denk gelen II. Sargon'un 7. hâkimiyet yılındaki Filistin ve Mısır seferiyle bağlantılıdır ve MÖ 716 yılında gerçekleşmiştir (Tadmor, 1958, s. 78; Gadd, 1954, s. 181). II. Sargon yıllıklarında uzak bölgelerde ikamet eden Tamud, İbâdidi, Marsîmanu ve Haiapâ Araplarını yenilgiye uğrattığını ve geri kalanları da yurtlarından sürdüğünü şu ifadelerle anlatmaktadır:

“Teftişçileri ya da yöneticileri tanımayan/saymayan ve herhangi bir krala haraç ödemeyen çölde yaşayan uzak bölgedeki Araplar Tamud, İbâdidi, Marsîmanu ve Haiapâ kabileleri(ne gelince), Tanrım Aşşur'un silahıyla, onları vurdum, onların geri kalanlarını sürdüm ve Samarya'ya yerleştirdim.” (Fuchs, 1994, Ann. 120-123; ARAB II 17.)

II. Sargon bu sefer sırasında Mısır kralı Pir'u, Arapların kraliçesi Samsi'den ve Sabalı İt'amra'dan vergi aldığını da yıllıklarına şu şekilde kaydettirmiştir:

“Musri (Mısır) topraklarının kralı Pir'u, Arabistan topraklarının kraliçesi Samsi'den (ve) Sabalı İt'amra'dan, deniz kenarındaki ve çöldeki krallardan, dağdan (çıkarılmış) ham cevher şeklinde [altın], değerli taşlar, fildişi, abanoz tohumları, her türlü koku çeşitlerini (ve) atları (ve) tek hörgüçlü develeri vergi olarak aldım.”(Fuchs, 1994, Ann. 123-125; ARAB II 18.)

III. Tiglat-pileser döneminden beri Arapların kraliçesi unvanını koruyan Samsi'nin, yönetimi bu kadar uzun bir süre elinde tutması güçlü bir figür olduğunu göstermektedir. Samsi, kraliyet yazışmalarına da konu olmuştur. Onun ismi Arapların yağma faaliyetlerinden söz eden SAA 16 129 (CT 53 289) numaralı belgede geçmektedir. Belgede kırıkların fazla olması sebebiyle olayın detaylarını öğrenemiyoruz. Okunabilen kısımlarda müfreze komutanı Ya-rapâ, Arap kaçakları leydi Samsi'ye getireceği kaydedilmiştir (SAA 16 129). II. Sargon'un yıllıklarında görülen İt'amra'nın Sabalı olduğu ifade edilmektedir. Böylece Saba halkı ilk kez bir kişiyle eşleştirilmiştir. II. Sargon'a haraç veren Sabalı İt'amra unvansız olarak kaydedilmiştir. Ancak metindeki anlatım onun bir kral olduğuna işaret etmektedir (Elayi, 2017: 197-198). II. Sargon'un Araplar ile teması Kedar ve Saba ile sınırlı değildi. Asur kralı Basra Körfezi kıyısında, Arabistan'ın doğusunda yer alan ve

Araplar ile ilişkili olduğu düşünölen Dilmun'a da temas etmiştir. Asur hükümdarı MÖ 710 yılında Babil (Kalde) kralı Marduk-apla-iddina'yı yenilgiye uğratması akabinde evi 30 fersah uzakta denizin ortasında yer alan Dilmun kralı Upēri'nin korkarak kendisine haraç verdiğini ifade etmektedir (Fuchs 1994, Stier 30 – 36, s. 304; s. 309; Frahm, 2017, s. 302.).

Bu dönemde Araplarla ilişkiler sadece savaş şeklinde vuku bulmamış, zaman zaman ılımlı bir şekilde de seyretmişti. Asur kralı, siyasi genişleme aşamasında prensip olarak Arap halkı ile çatışmaya girmektense, ılımlı ilişkiler geliştirerek onların faaliyetlerini kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu politikaya uygun olarak II. Sargon Araplara karşı bazı ekonomik ve hukuki tavizler vermeye dahi istekli görünmektedir (Fales, 1989, s. 128). Tab-şill-Eşarra²¹ tarafından II. Sargon'a gönderilen mektup buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Tab-şill-Eşarra bölgede Arapların saldırgan politikasının önüne geçmek amacıyla kralın isteği doğrultusunda onlara otlak tahsis ettiğini belirlemektedir. Belgenin tercümesi şöyledir:

“Öy. 1 - 4 [Efend]im kral[a]: Hizmetkârınız Tab-[şill-Eşarra. Efendim krala] iyi sağlık dilerim. Aşşur and Mullissu [efendim kralı kutsasın!] Öy. 5 - 9 [Efendim kralın] A[araplar]a ilgili bana yazdığına gelince: “Açken [yağmalamaya başvurmaları gereken çölde niçin koyunlarını ve deve[leri]ni otlatıyorlar?” — Öy. 10 - 12 [Yağmurlar] bu [yıl a]z [oldu]; ...[.....] ‘da oturmakta [.....]. Öy. 13 - Ak. 2 Efendim kralın bana [yazdığı] (na gelince): “Şimdi, Hinzanu'ya git ve onların gitmelerine ve seninle otlatmalarına izin ver! Tartar Nehri'nin kıyısında Suhu topraklarına kadar hiçbir kısıtlama olmayacak!” Ay. 1 - 7 Şimdi Hinzanu'ya gideceğim, (ama) onlar, kendilerine tahsis ettiğim bölgeyi terk etmek, aşağı doğru ilerlemek ve yağma yapmak (için eminler); tâyin ettiğim baş izciye kesinlikle aldırış etmiyorlar. Ay. 8 - Ay. k. 19 Kalhu valisine, kendi yetki alanı altındaki Araplardan sorumlu bir hadım atamasını emretsinler; (sonra) otlatacakları bir bölge için bana sormalılar. Buna karşın, onlar [.....]'de otlatır(ken) [onların] çadırları Kalhu [valisinin] bölgesinde kalmalı.” (SAA 1 82: Öy. 1 – Ay. k. 19 19)

Tab-şill-Eşarra kralın emrinden memnun olmamış gözükmektedir. Özellikle yağmurun az yağması sebebiyle otlakların yetersiz olacağını düşünmektedir. Onun alternatifi Arapları kuzeye doğru Kalhu eyaletine taşımaktı. Orada, sürüleri için yeterince otlak bulacaklardı, ayrıca özgürce hareket etme kabiliyetleri Dicle Nehri'nin kolları tarafından ciddi şekilde kısıtlanmış olacaktı. Böylece Asur, Arapları olmasını istedikleri yerde tutacaktı. Tab-şill-Eşarra, Arapların sürülerini başka yerlerde de otlatabileceklerini öne sürmesine rağmen, kamplarının Kalhu eyaletinde kurulması gerektiği hususunda da ısrar ediyordu. Bu şekilde çobanların

²¹ Asur şehri yöneticisidir. Limmu listesinde MÖ 716 yılı bu yöneticinin adıyla anılmaktadır. (PNA 3/II 1342; Millard, SAAS 2, 1994, s. 60)

aileleri rehin olarak hizmet edecek ve her zaman yakından izlenemeyen çobanların kurallara uyması sağlanacaktı (Radner, 2017, s. 219). II. Sargon'un tarım köylerinin Araplar tarafından yağmalanmasını önleme ve Orta Fırat Nehri kıyısındaki sınırların içerisinde tutma politikasına rağmen, onlar bu sınırların dışına çıkma ve bu bölgelere saldırma eğilimindeydiler (Elayi, 2017, s. 198). Nitekim Tab-şill-Eşarra tarafından gönderilen başka bir rapor olan SAA 1 84 numaralı belge Arapların saldırgan tutum içerisine girdiğini ve bu politikanın başarılı olmadığını ortaya koymaktadır. Belgede Araplarla ilgi şu detaylar yer almaktadır:

Öy. 6 - 10 *Birat elçisi Nabu- bēl-šumati, yedinci (gün/ay) 'de/a iç şehre girdi. Ona şöyle sordum: "Niçin kimdi geldin?" O şöyle dedi: Öy. 11 - Ay. 8 "Bir kraliyet mesajı aldım: 'Tüm (diğer) şehir yöneticileri benimle geldiler ve huzurunda durdular, fakat sen niçin gelmedin? Ayrıca, niçin Araplar Sippar'ı yağmaladı, fakat sen niçin hizmetkârlarınla dışarı çıkmadın, (niçin) onları uzak tutmadınız?' Ay. 9 - 11 Bu mesajdan korktum ve (bu yüzden) geldim" (SAA 1 84: Öy. 6 – Ay. 11)*

SAA 1 82 ve 84 numaralı raporda Arapların Suhu ve Sippar'da varlık göstermesi ve Sippar şehrini yağmalaması, MÖ 8. yüzyılda Babil'de Arapların etkin olduklarını da doğrulamaktadır (Elayi, 2017, s. 195-196). Adda-hati tarafından gönderilen bir rapor da Suriye'nin kuzey sınırında bulunan Hamath (Hama) kentine kadar kuzey bölgelerinde Arap varlığını kanıtlamaktadır. Rapor, II. Sargon'un Suriye seferi sırasında Araplarla temasına işaret etmektedir. Çünkü mektubun sahibi Adda-hati kralın dönmesinden sonra bölgede Araplar hakkında bir şey duymadıklarını ifade etmektedir. Belge şöyledir:

“Öy. 1 - 3 *Efendim krala: hizmetkârınız Adda-hati. [Efendim krala] iyi sağlık dilerim! Öy. 4 - 10 [Benim nöb]etim mükemmel durumda, tüm Hamath bölgesi iyi. Efendim kral memnun olabilir. Öy. 11 - Ay. 2 [Efendim] kral Asur'[a gittiği and]an beri [Araplar hakkında özel bir şey] duymadık; herşey iyi.” (SAA 1 174; ABL 225)*

Asur sınırlarından gelen birçok raporda Arapların izlendiği ve kontrol altında tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. Şupat yöneticisi Bēl-liqbi (PNA 1/II 322) tarafından gönderilen bir posta istasyonu düzenlemesi ile ilgili belgede de Araplar hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

“Ay. 7 - 15 *Araplar daha önce olduğu gibi girip çıkıyorlar, her şey yolunda. Amiri'nin oğlu Ammili'ti bana Şupat'da geldi ve ona haberleri sordum, her şey yolunda. Aşapi'nin oğlu Mani'ye gitti, henüz ondan bir rapor almadık.” (SAA 1 177: Ay. 7 – 15).*

Bēl-liqbi, Arapların normal bir şekilde davrandıklarını, herşeyin yolunda olduğu yönündeki bilgileri çeşitli haber kaynaklarından edindiği görülmektedir. Bel-liqbi, bu yönüyle sağlam bir haberleşme ağı oluşturmuştu. Arap topraklarından gelen raporlar Asurluların bölgeyi sürekli olarak izlediğini kanıtlamaktadır. Bel-liqbi

tarafından gönderilen başka bir belgede Arapların eyaletin içine girdiği, ancak yağmur sezonunun gelmesiyle geri çıktıkları ifade edilmektedir (SAA 1 178: 1 - 11.) Bēl-liqbi'nin II. Sargon'a gönderdiği raporlarda, gerçekleşen tüm gelişmeleri krala bildirdiğine şahit olunmaktadır. Bu raporlardan birisinden Araplara demir satılmasına sınırlama getirildiğini öğreniyoruz. Belgenin tercümesi şu şekildedir:

“Öy. 1 - 4 [Efendim krala: hizmetkârınız Bēl-liqbi. Efendim k]rala [iyi sağlık dilerim]! K[ralık toprakları ve b]ölgeleleri [iyidir]. Öy. 5-7 [Ar]aplar [H]adina Nehri'nin diğer kenarına yerleştirildi; onlar gelirler [...] ... ve giderler, herşey [iyidir]. Öy. 8-19 Amiri oğlu [Ammi]li'ti'nin çiftçilerini ve bahçıvanlarını kasabalarından çıkar[dım] ve inşa ettiği koyun [...] yıktım/söktüm. Şimdi bana şöyle dedi: “Neden vatandaşlarımı sürdün? Saray'a yazayım!” Bir pazarlık teklif ettim ve şöyle dedi: “vatandaşların vatandaşlarımı taciz etti. Ama kralın hizmetkârı olduğunuz için size Yasubuqu ülkesinde tarlalar ve bahçeler vereceğim. Onu alın!” Efendim kral, o efendime krala yazdığı takdirde bunu bilmelidir. Öy. 20 - Ay. 2 Efendim kralın bana “Huzaza'yı bir ticaret kasabasına dönüştürdün! İnsanlar Araplara para karşılığında demir satıyorlar!” - Orada (demir) satan tüccarlar kimler?” şeklinde yazdığına gelince, orada [...] 'Atelilerin büyükleri olan üç adam; bizim getirdikleri kadar 20 ya da 30 Eşek yükü²² üzüm stoklayıp Araplara satıyorlar. [Sadece] sürgünlere/sınır dışı edilecek kimselere demir, Araplara bakır satıyorum. Ay. 3 - 6 Efendim kralın tanrıları huzurunda Şupat'ta kaldığıma (yemin ederim)! Huzaza'da gümüş için sadece 30 eşek yükü üzüm sattım. Efendim kral beni (sadece) bundan sorumlu tutmalı! Ay. 7 - 12 Şupat şehir kapısına bir geçiş ücreti tahsildarı yerleştirildi ve şimdi Huzaza'ya bir tane daha yerleştirdiler; Araplar ayrılıyor ve onlar artık korkuları olmadığı için gelmiyorlar. Efendim krala paralı bir tahsildardan daha az sadık mıyım? Ve bunu yapmak için görevimden/devlet hizmetimden bir şeşel aldım mı/el koydum mu?” (SAA 1 179: Öy. 1 - Ay. 12)

Bēl-liqbi raporunun başında Arapların Hadina'ya yerleştirildiğini, herşeyin yolunda olduğunu ifade etmektedir. Ancak belgenin devamından II. Sargon'un Araplara demir satılmasıyla ilgili Bēl-liqbi'ye hesap sorduğunu görüyoruz. Bu da bazı madenlerin dağıtımının ve kullanımının Asur kontrolünde olduğuna göstermektedir (Elayi, 2017, s. 198). Asur'un demir madeninin dağıtımını kontrol altına almak istemesi demirin silah yapımında kullanılmasıyla ilgili olmalıdır.

²² Homer Yeni Asur belgelerde ANŞE (imār/emār) ideogramı ile ifade edilir. Bu ölçü aslında bir eşeğin taşıyabileceği yükü ifade etmektedir. N. Postgate 1 homer'in 10 BÂN (sütü) olduğunu bunun da yaklaşık olarak 100 kg denk geldiğini ifade etmektedir. Marvin A. Powell ise Yeni Asur belgelerine bakarak 1 homer için önerilen ölçü 183 litre ile 223 arasında değiştiğini ifade etmektedir. Bu da göstermektedir ki homer için kesin bir ölçü ifade etmek mümkün değildir. (Bkz. Postgate, 2014, s. 55; Powell, 1984, s. 58.)

Çünkü demirden üretilen silahlar, Asur ordusuna karşı kullanılabilir ve bu da tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi.

SANHERİB DÖNEMİ (MÖ 705-681) ASUR-ARAP İLİŞKİLERİ

II. Sargon, Anadolu seferi sırasında ölünce yerine oğlu Sanherib geçmiştir. II. Sargon'un ölüm şekli Asur İmparatorluğu'nda çeşitli seslerin yükselmesine ve devlete karşı düşmanca eylemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu düşmanların başında Babil yer almaktaydı. Babil tahtını pek tanınmayan II. Marduk-zakir-şumi ele geçirmişti. Bu durum karşısında rahatsız olan II. Marduk-apla-iddina (Merodak-Baladan) tahtı yeniden almak için fırsat kollamış, II. Marduk-zakir-şumi'yi öldürerek MÖ 703 yılında yeniden Babil tahtına oturmuştur (Smith, 1921, s. 4). Elam'dan da askeri destek alan Babil kralı II. Marduk-apla-iddina Asur açısından tehlikeli bir düşman haline gelmiştir. Bu sebeple Sanherib muhtemelen MÖ 703 veya MÖ. 702 yılında ilk seferini Babil üzerine gerçekleştirmiştir (Frahm, 2007, s. 129-131). Yıllıklar, II. Marduk-apla-iddina'nın destekçileri arasında Arami ve Arap kabilelerinin de olduğunu göstermektedir (RINAP 3/1 1: 10 – 16). Sanherib'in yıllıklarında, Arapların Babil, Elam ve Arami koalisyonu içerisinde Asur'a karşı savaştığı, ancak onların Asur birlikleri tarafından yenilgiye uğratılarak Arap kraliçesi Yati'e'nin erkek kardeşi Basqānu'nun canlı olarak ele geçirildiği kayıtlıdır:

“^{27 - 29} (II.) Marduk-apla-iddina'nın bir yeğeni olan Adinu'yu, birliklerinin yanı sıra Arapların kraliçesi Yati'e'nin kardeşi Basqānu ile birlikte ordusuyla beraber canlı olarak ele geçirdim. Savaş sırasında terk ettiği savaş arabalarını, vagonları, atları, katırları, eşekleri, develeri (ve) çift hörgüçlü develerini ele geçirdim.” (RINAP 3/1 1: 27 - 29)

Sanherib, Babil kralı Marduk-apla-iddina üzerine gerçekleştirdiği seferi dönüşünde mağlup ettiği ve haraç aldığı yerler arasında Tevrat'ta Nabayat (Yaratılış 25: 13; 28: 9; 36: 3; 1. Tarihler 1: 29) şeklinde geçen Arap kabilesi Nabatu'yu da saymaktadır.

“^{12 - 14} Benim dönüş yürüyüşümde, boyun eğmeyen Aramiler Tu'umuna, Rihihu, Yadaqqu, Ubudu, Gibrê, Malihu (Malahu), Gurumu, Ubulu, Damunu, Gambulu, Hindaru, Ru'u'a, Puqudu, Hamrānu, Hagarānu, Nabatu, (ve) Li'ta'u'yu hepsini birlikte mağlup ettim. Genç (ve) yaşlılarda, erkek ve kadınlardan (oluşan) 208,000 kişiyi, 7,200 tane at (ve) katırı, 11,073 tane eşeği, 5,230 tane deveyi, 80,100 tane öküzü (ve) 600,600 koyun ve keçiyi (içeren) önemli miktarda ganimeti Asur'a taşıdım.” (RINAP 3/1 4: 12-14)

Sanherib'in Arap bölgelerine gerçekleştirdiği bu seferler, bölgedeki Asur çıkarlarını koruma amacı taşıyor olmalıydı. Sanherib, Asur-Arap ticaretinin devamlılığını sağlama niyetindeydi ve Arap topraklarıyla kara bağlantısının

korunmasına önem veriyordu. MÖ 694 yılında Ninive’de inşa edilen 5 kapıdan (Frahm 2017, s. 302) birisine Çöl kapısı adını vermesi bölgeyle bağlantının devam ettirilmesi isteğini yansıtmaktadır. Yıllıklarda geçen “‘Sumu’el ve Tēma Halklarının Hediyeleri Onun İçinden Giriyor”: (bu) Çöl Kapısı(dır).” (RINAP 3/1 17: vii 96 - viii 1) ifadesi bu kapının Arabistan halklarıyla bağlantıyı sağladığını ve Arabistan halklarının bu kapıdan geçtiğini göstermektedir. Bölgeyle iyi ilişkilerin sürdürülmesine önem veren Sanherib, gerekli gördüğü durumlarda Araplar üzerine askeri sefer yapmaktan da çekinmemiştir. Kraliyet yıllıklarında, Arap kraliçesi Te’elḫunu’ya karşı bir sefer başlatıldığı ve onun sığındığı Adummatu’nun (İncil’deki Dumah, modern Dumat al-Jandal) fethedildiği kaydedilmiştir (Grayson, 1991c, s. 112-113; RINAP 3/1 35: 53’ – 9’’). Tıpkı Tayma şehri gibi Adamuttu da Kuzey Arabistan’da Levant’a giden ticaret güzergâhında stratejik bir noktadaydı. Ayrıca Babil ile de bağlantısının olması bu şehre özel bir önem yüklemekteydi (Edens & Bawden, 1989, s. 79 -80). Bu sefer, Sanherib’in MÖ 691 yılında gerçekleşen Sekizinci Seferin’den sonra, MÖ 689’daki Babil’in yıkımından önce gerçekleşmiş olduğu düşünülmektedir (Eph’al, 1984, s. 118; Anthonioz, 2015, s. 19).

“Ay. 53’ - 56’ *Denizin ortasındaki Arapların kraliçesi [Te’elḫu]nu’dan [...] 1,000 tane deve aldım. O Hazael ile birlikte [...]. benim [ile savaş yaptıkları bölgede] onları yenilgiye uğrattım. Onlar çadırlarını terk ettiler ve hayatlarını kurtarmak için [... şehrine] ve Adummatu şehrine kaçtılar.* Ay. 57’ - 59’ *Çölün ortasına yer alan, [çayır ve su kaynağı olmayan [kurak bir yer ... şehrine ve Ad]ummatu [şehrin(e) gelince] ...] ...”* (RINAP 3/1 35: Öy. 53’ – Ay. 59)

Sanherib, Te’elḫunu üzerine gerçekleştirdiği sefer sonucu onu yenilgiye uğratmış ve çok sayıda ganimet ele geçirmiş, onu (Te’elḫunu) ve onun tanrılarını taşımıştır (RINAP 3/1 35: 1’’ – 9’’). Bir bölgenin tanrılarının taşınması Asur tarihinde görülen bir uygulama idi ve Asur empeyalist eylemlerinin gerçekleşmesine hizmet ediyordu. Bu uygulama o topluluğa bir gözdağı verme amacının yanında, Asur’da bulunan tanrılarını aracılığıyla onları imparatorluğa bağlı kılma amacı da taşıyordu.

Bu savaştan sonra Sanherib döneminde Asur-Arap ilişkisinin daha ılımlı bir çizgide devam ettiği görülmektedir. Asur kralı’nın Babil’i yıkması çevre krallıklarda büyük bir korkuya neden olmuş, onların Asur karşıtı eylemlerde bulunmalarını engellemiş olmalıdır. Bu Arabistan’ın doğusunda yer alan Dilmun örneğinde görülebilir. Yıkılan Babil şehrinin pisliğinin Fırat’ın suyu vasıtasıyla Dilmun şehrine kadar ulaşması karşısında Dilmun insanların korkarak huzura kabul hediyeleri gönderdiği yıllıklarda kaydedilmiştir (RINAP 3/2 168: 36b – 44a). Benzer bir olayın babası II. Sargon döneminde de gerçekleştiğini yukarıda ifade etmiştik. Babil seferi sonrasında Asur’un gücünü duyan Dilmun insanları Asur kralı II. Sargon’a hediyelerini sunmuşlardı. Sanherib’in başarılı Babil seferi sonrası yine MÖ 689 yılında Saba kralı da Sanherib’e huzura kabul hediyeleri sunmuştu. Bu davranış Saba kralının Asur kralından korkması ve onun gücüne karşı duyduğu saygının bir

göstergesi olmasının yanında Asur ordusunu topraklarından uzak tutma çabasını da yansıtmak idi. Çünkü Saba krallığı bölgedeki ticarete önemli bir role sahiplerdi ve bu pozisyonunun Asurlular tarafından yok edilmesini istemiyorlardı (Galter, 1993, s. 34-36). Bu amaçla Asur kralına değerli taşlardan ve aromatiklerden oluşan bir hediye sunmuşlardır. Sanherip ise bu hediyelerin bir kısmını Akītu-evi'nin temeline döşemişti. Burada açık bir propaganda olduğu hissedilmektedir. Kral, bu davranışıyla hem tanrısına karşı cömert dindar bir kral izlenimi oluşturmakta hem de diğer krallıkların kendisinden korktuğunu göstererek gücünü ilan etmekteydi. Bu olayın anlatımı Akītu-evi temel yazıtına şu şekilde yansımıştır:

“^{48 - 51} Akītu-evinin temelini döşerken, Saba ülkesinin kralı Karib-il huzura kabul hediyeleri, pappardilû-taşlar, güzide taşlar (ve) kaliteli aromatikler - bana sunul[d]u ve bu huzura kabul hediyelerinden Akītu-evi temelinin içine taş (ve) aromatikler yerleştirdim.” (RINAP 3/2 168: 48-51)

Bu anlatımların dışında Asur rölyeflerindeki bazı sahneler, Sanherip döneminde, Arapların varlığına işaret edecek delillerin olduğu da tartışılmaktadır. MÖ 701 yılındaki Lakiş kuşatması sonrası ele geçirilen ganişmetler arasında kavisli Arap kılıçlarının da yer almasından hareketle, Arapların, bu tarihte Asur karşısı bir tutum sergileyerek Yahudilere yardım etmiş olabileceğini tezi ortaya atılmıştır. Ancak J. Reade bu kılıçları doğrudan Araplarla ilişkilendirmenin zor olduğunu ifade etmektedir (Reade, 1998, s. 225). Sonuçta, bir krallığın ya da topluluğun ürettiği ürünler, ticaret yoluyla da alınmış olabilir.

ASARHADDON DÖNEMİ (MÖ 681-669) BELGELERİNDE ARAPLAR

Sanherib'in saraydaki bir komploya kurban gitmesinden sonra tahtı çetin bir mücadele sonucu ele geçiren Asarhaddon döneminde Araplarla ilişki genel olarak ılımlı bir havada seyretmiştir. Bunda Asarhaddon'un Mısır politikası etkili olmuş olabilir. Çünkü Asarhaddon Mısır'a gerçekleştirdiği seferde Mısır sınırında yer alan Arapların desteğini almanın, kendisine bir avantaj sağlayacağını düşünmüş olmalıydı (Eph'al 1984, s. 137-42). Asarhaddon, babası Sanherib'in ele geçirdiği Adammutu şehri bölgesindeki Arapların kontrolüne büyük önem veriyordu. Bu sırada Arap kralı Hazael zengin hediyelerle birlikte Ninive'ye gelmiştir. Asur kralı, Hazael'in bu ziyaretini olumlu karşılamış ve onun isteği üzerine Arap tanrılarını yurtlarına geri göndermiştir. Asarhaddon, Sanherib zamanında Asur sarayında tutsak tutulan Arap prensesi Tabūa'yı da ülkesine yönetici olarak döndürmüştür (RINAP 4 1: iv 1 - iv 16; Grayson, 1991c, s. 126). Bu olay MÖ 679 veya 678 de gerçekleşmiş olmalıdır (Eph'al, 1984, s. 127-129). Asarhaddon'un yıllıklarında olayın anlatımı şu şekildedir:

“^{iv 1- iv 16} Arapların kalesi Adummatu şehri(ne gelince), beni vücuda getiren baba(m) Asur kralı Sennacherib (onu) fethetti ve mallarını, mülklerini (ve) tanrılarını kraliçeleri Apkallatu ile birlikte yağmaladı ve

Asur'a getirdi. - Arapların kralı Hazael, ağır huzura kabul armağanlarıyla başkentim Ninive'ye geldi ve ayaklarımı öptü. Bana tanrılarını (geri) vermeme istedi ve ona acıdım. Arap tanrıları Atar-samayin, Dāya, Nuḥāya, Ruldāwu, Abirillu (ve) Atar-qurumā'yı yeniledim ve efendim tanrı Aššur'un kudretini ve ismimin yazılı olduğu (bir yazıtı) onların üzerine kazıdım/yazdım ve (onları) ona geri verdim. Babamın sarayında yetiştirilen leydi Tabūa'yı onların üzerlerine yönetici olarak yerleştirdim ve tanrılarıyla birlikte ülkesine geri döndürdüm.” (RINAP 4 1: iv 1- iv 16)

Asur sarayında yetişen Tabūa'nın Arapların kraliçesi olarak tayin edilmesi, önceden planlanmış stratejik bir hamle özelliği taşımaktadır. Sürgündeki soylu kişilerin Asur tarafından yetiştirilip ülkelerine yönetici olarak atanması sıkça görülen bir uygulamaydı. Asur, kimi durumlarda Asur'a düşmanlık besleyen soylu aileleri tamamen ortadan kaldırmıyor, bazılarını, özellikle çocukları, Asur başkentine götürüyor ve orada Asur eğitimine tabi tutarak sadık birer müttefik olmaları için yetiştiriyordu. Bu eğitimin amacı büyük olasılıkla gençlere Asur kültürünün ince noktalarını tanıtmak değil, onları kalıcı olarak Asur politikalarına hizmet edecek seçkinlere dönüştürmektir (Parpola, 2003, s. 101). Bu tutsakların bazıları daha sonra ülkelere geri gönderilerek Asur'a sadık vassal krallar olarak hizmet etmeleri bekleniyordu (Berlejung 2012, s. 24). Böylece Asur eğitimi almış Asur yanlısı yöneticiler sayesinde bölgede ayaklanma çıkması riski azaltılmaktaydı (Bordreuil, Briquel – Chatonnet & Michel, 2015, s. 252; Gallagher, 1994, s. 57-65). Ayrıca fethedilen bölgelerde Asur'a hizmet etme potansiyeli yüksek yöneticiler yaratarak, barış ve güvenliğin temin edilmesi amaçlanıyordu (Anthonioz, 2015, s. 22). Bu uygulama, Asur devletinin sadece savaşta değil, siyasi olarak da ustaca davrandığını göstermektedir (Edens & Bawden, 1989, s. 81). Tabūa örneği bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Tabūa, çocukluğundan itibaren, Asur sarayında kraliyet kadınlarının arasında, Asur erdemlerine uygun olarak yetiştirilmiş olmalıdır ve kendisinden beklenen bu erdemlere uygun davranarak Asur'a hizmet etmesiydi.

Asarhaddon'un MÖ. 677 ya da 676 yılında Bāzu ülkesine²³ gerçekleştirdiği sefer de Asarhaddon dönemi Asur-Arap ilişkisinin başka bir evresini oluşturmaktadır. I. Eph'al, Bāzu'nun Arabistan Çölü'nde olduğunu iddia etmektedir (Eph'al, 1984, s. 130). A. K. Grayson da belirsiz olmasına rağmen, Bāzu'nun Arap Yarımadası'nın doğu veya kuzeydoğusunda olduğunu varsaymaktadır (Grayson, 1991c, s. 126). Asarhaddon'un yıllıkları da Bāzu'yu kuru bir arazide, tuzlu toprağa sahip kurak bir yer olarak betimlemektedir. Ayrıca burada yılanlar ve akreplerle dolu olduğu ifade edilmektedir (RINAP 4 1: iv 53 - iv 59). Bu tanımlama Bāzu'nun Arabistan Çölü içerisinde olma ihtimalini güçlendirmektedir. Asarhaddon, Bāzu seferi sırasında Ḥaldisu şehri kralı Kīsu, İpiatu şehri kralı Akbaru, Magalani şehri kralı Mansāku, Dihrāni şehri kraliçesi Yapa', Qadaba' şehri kralı Habīsu, Ga'uani

²³ Bazu ülkesi Dilmun'a yakın bir yerde olmalıydı. (Eph'al 1984: 135)

şehri kralı Niharu, İhilum şehri kraliçesi Baslu, Puda' şehri kralı Habaziru ve Yadi' şehri kralı Laialê²⁴'yi yenilgiye uğrattığını söylemektedir (RINAP 4 1: iv 61 - iv 73). Bu isimlerden Yapa', Akbaru, Kîsu ve Laialê sahiş adları Arapça ile ilişki arz etmektedir (Eph'al, 1984, s. 134). Ayrıca yönetimde kraliçelerin de ön plana çıkması Arap toplumuna özgü bir özelliğe işaret etmektedir. Asarhaddon bu seferi sonucunda silahlarından kaçan Iadi' şehrinin kralı Laialê'nin korkuya kapılarak, Ninive'ye huzuruna geldiğini ve kendisinin ayaklarını öptüğünü ifade etmektedir. Asarhaddon Laialê'ye acıyarak, onun şehrini Bāzu eyaletine bağlamıştır (RINAP 4 1: iv 71). Asarhaddon bir başka yıllığında ise, uzak bir yerde olan Bāzu'yu fethettiğini ve Dilmun kralı Qanâ'nın üzerine krallığının haracını yüklediğini belirtmektedir (RINAP 4 60: Öy. 4' - 5'). Bu anlatım Bāzu'nun Dilmun ile ilişki olabileceğine işaret etmektedir. Bāzu, muhtemelen, Dilmun sınırında yer almaktaydı (Howard-Carter, 1987, s. 62, 95).

Asarhaddon'un batıda Mısır sınırında bulunan Araplarla olan ilişkilere özel bir önem verdiğini ve Hazael ile olan ilişkilerinin barış içersinde devam ettiğine değinmiştik. Asarhaddon Hazael'in ölümünden sonra da iyi ilişkileri devam ettirmek amacıyla yerine onun oğlu Yate'(Yauta)'nin tahta geçmesini sağlamıştır (Grayson, 1991c, s. 126). Asarhaddon bunu yaparak sadece iyi ilişkilerin korunmasını değil, aynı zamanda bölgeden gelen haracın da devamlılığını sağlamak istiyordu. Ancak Araplar Uabu adında birisinin liderliğinde Yate'(Yauta)'ye karşı isyan edince, Asarhaddon ordusunu göndererek isyancıları ağır bir şekilde cezalandırmış ve kendisine sadık Yauta (Uaite')'nin Arap kralı olarak kalmasını sağlamıştır (RINAP 4 1: iv 17 - iv 31.). Olayın anlatımı şöyledir:

“iv 17 - iv 24 *Eskiden belirlenmiş haraca 65 deve (ve) 10 eşek ekledim ve (onu) ona dayattım. Hazael öldü ve onun tahtına oğlu Iata' 'yı koydum. Babasının ödediği haraca 10 mana altını, 1,000 kaliteli taşı, 50 deveyi (ve) 100 torba aromatiği ekledim ve ona dayattım. Daha sonra Uabu, krallığı ele geçirmek için tüm Arapları Iata' 'ya (karşı) isyan etmeye teşvik etti.* iv 25 - iv 31 *Ben, sadakat seven ve ihanetten nefret eden, dört çeyreğin kralı Asur kralı Asarhaddon, savaş birliklerimi Iata' 'nın yardımına gönderdim ve onlar tüm Arapları ezdiler, Uabu'yu onunla birlikte gelen askerlerle birlikte prangaladılar ve (onları) bana getirdiler. Onlara kelepçe/tasma taktım ve onları kapımın yanına bağladım.*” (RINAP 4 1: iv 17 - iv 24)

Asarhaddon'un Uabu'yu köpek gibi kapısın önüne bağlaması, düşmanlarına bir gözdağı verme niteliği taşıyordu ve böylesine aşağılayıcı bir ceza düşmanlar için caydırıcı olabilirdi. Böyle bir ceza yönemi aslında bir propaganda ürünüdür ve Asur'un düşmanlarına karşı uyguladığı psikolojik savaşta ortaya koymaktadır.

²⁴ Asurbanipal dönemine dönemine ait bir belgede geçen Bazu kralı şeklinde karşımıza çıkan Laylé ile aynı olmalıdır. SAA 21 109: Ay. 9 (ABL 839)

ASURBANİPAL DÖNEMİ (MÖ 669-627) ARAP SEFERLERİ

Asurbanipal döneminde Asur'un Araplarla olan ilişkisi genellikle çatışma şeklinde vuku bulmuştu. Bu evre Asur-Arap savaşlarının en şiddetli evresini oluşturmaktadır. Babası Asarhaddon Araplara karşı daha barışçıl bir politika izleyerek Arap kralı Hazael oğlu Yata' üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmıştı. Asarhaddon dönemi yazılı belgelerinde Hazael oğlu Yata' (^mia-ta-a') şeklinde karşımıza çıkmakta iken Asurbanipal Dönemi belgelerinde Yauta'/Uaite' (^mia-u-ta-a', ^mú-a-a-te-e') şeklinde görülmektedir (RINAP 4 1: iv 27; RINAP 5/1 3: vii 77; RINAP 5/1 11: vii 83). Asurbanipal dönemi belgeleri Asarhaddon döneminin sonuna doğru Arapların kralı Yauta'nın Asur karşısı bir politka içerisine girmiş olabileceğine işaret etmektedir (Eph'al, 1984, s. 129). Asurbanipal Asur tahtına geçtiğinde Hazael'in oğlu Yauta'ya sadakat esasına dayalı bir antlaşma imzalatması, onun Asarhaddon döneminin sonunda Asur'a başkaldırıldığı, ancak Asurbanipal tarafından yenilgiye uğratıldığı çıkarımına neden olmaktadır. Bu antlaşma, amacına pek de hizmet etmemiş, Arabistan kralı Yauta, tanrılara olan yeminine karşı günah işlemiş ve Asurbanipal'in asi kardeşi Šamaš-šuma-ukîn'e asker yardımında bulunarak Asur'a isyan bayrağını kaldırmıştır (Gerardi, 1992, s. 68; Eph'al, 1984, s. 142-143). Asurbanipal ise bu isyan karşısında sefere çıkarak Arapları kılıcıyla kestiğini ve onların evlerini ateşe verdiğini söylemektedir. İsyan eden Yauta ise Nabaite ülkesine kaçmıştır (RINAP 5/1 3: vii 77 - viii 42). MÖ 652-648 yılları arasında Babil'deki Šamaš-šuma-ukîn isyanına destek vermeleri sonucu gerçekleşen olaylar Asurbanipal dönemi Asur-Arap savaşlarının ilk evresini oluşturmaktadır (Retsö, 2003, s. 161; Gerardi, 1992, s. 82). Asurbanipal'in Arapların kralı Yauta'ya karşı gerçekleştirdiği sefer yıllıklarında şu ifadelerle geçmektedir:

“vii 82 vii 106 “*Dokuzuncu seferimde birliklerimi topladım (ve) antlaşmama karşı günah işleyen, ona yaptığım iyiliklere saygı duymayan ve benim hizmetime girdiği için (tanrı) Aššur'un ona yüklediği benim efendiliğimin/büyükliğümün boyunduruğunu çıkarıp atan Arap topraklarının kralı Yauta'ya karşı doğrudan yola koyuldum. O benim iyiliğimi sormaktan kaçındı halimi ve huzura kabul armağanlarımı (ve) düzenli olarak yaptığı ödemelerini benden esirgedi. O Elam ülkesi gibi, Akkad ülkesi tarafından konuşulan yalanları dinledi ve sonra da anlaşmamı onurlandırmadı. O kutsal rahip, dindar hizmetçi, tanrı Aššur'un ellerinin yarattığı Asurbanipal'i, beni terk etti ve O Te'ri'nin oğulları Abī-Yate' (ve) Aya-ammu'ya onun kuvvetlerini (askeri birliklerini) verdi. (Benim) düşman kardeşim Šamaš-šuma-ukîn'e yardım etmek için (onları) gönderdi ve onu destekledi. Onunla birlikte olan Arap topraklarının insanları(na gelince), O (onları bana karşı) düşman yaptı ve (sonra) onlar(Araplar), (tanrı) Aššur, tanrıça İstar ve büyük tanruların onların çobanı olmam için bana verdikleri ve kendi elimle (oraya/Arap topraklarına) yerleştirdiğim insanları (onların mallarını) sürekli olarak yağmalıyorlardı. vii 107 - vii 122 (Tanrı) Aššur ve tanrıça İstar'ın emriyle,*

askeri birliklerim - Azarilu (ve) Hıratāqa ... 'da, Edom topraklarında ("şehrinde") Yabrūdu şehrinin geçidinde, Bīt-Ammon ülkesinde ("şehrinde"), Hāurīna şehrinin bölgesinde Moab ülkesinde ("şehrinde"), Seir şehrinde, Hargê şehrinde, Şōbā şehrinin bölgesinde onları ağır bir yenilgiye uğrattılar; birçok kez onları yenilgiye uğrattım. Onunla birlikte isyan eden çok sayıdaki Arap ülkesi insanlarını kılıcımla vurdum/düşürdüm. Bununla birlikte, O, (tanrı) Aşşur'un güçlü silahlarından kaçtı ve uzağa gitti. Onlar köşk(leri), çadır(ları) ve konutları ateşe verdiler (ve böylece onları) ateş ile yaktılar. ^{vii 123 - vii 124} Yauta('ya gelince), zorluk onun başına geldi ve tek başına Nebatilerin ülkesine kaçtı." (RINAP 5/1 11: vii 82 - vii 124)

Arap seferleri sırasında iki farklı Yauta görülmektedir. Bunlardan birisi Hazael'in oğlu diğer ise Bir-Dāda'nın oğludur (Gerardi, 1992, s. 67). Asur kralı Hazael oğlu Yauta'yı gerçekleştirdiği sefer sonrası onun esir edip, Ninive'deki sarayının kapısına bekçi olarak dikmiştir. Bu anlatım şu şekildedir.

“^{viii 1 - viii 14} Arap topraklarında kendisini kral yapan Bir-Dāda'nın oğlu Yauta'nın babasının kardeşi olan Hazael'in oğlu Yauta('ya gelince) büyük dağın, tanrıların kralı Aşşur onun zihnini huzursuz etti ve O (Yauta) benim huzuruma geldi. (tanrı) Aşşur'un ve efendilerim yüce tanrıların övgüsünü göstermek için, Ona ağır bir ceza yükledim. Onu bir kaskaç/boyunluk içerisine koydum, onu bir ayı (ve) bir köpekle birlikte bağladım ve (sonra) onu (ismi) Dünyanın Kontrol Edildiği Yerin Girişi olan Ninive'nin Kale Kapısı bekçisi yaptım. ^{viii 15 - viii 29} Ayrıca, O, Qedar toprağının kralı Ammu-ladī, (tanrı) Aşşur, tanrıça İstar ve büyük tanrıların bana emanet ettikleri Amurru topraklarının kralları ile savaşmaya başladı. Aşşur, Sîn, Şamaş, Adad, Bēl (Marduk), Nabū, Niniveli İstar, Şarrat-Kidmuri, Arbelalı (Erbilli) İstar, Ninurta, Nergal (ve) Nusku'nun desteğiyle onu yenilgiye uğrattım. Onlar (birliklerim) onu (Ammu-ladī) Arap ülkesinin kralı Yauta'nın eşi Adiya ile birlikte canlı olarak ele geçirdiler. Efendilerim yüce tanrıların emri ile onu (Ammu-ladī) bir köpek tasmaına bağlayıp kapıma nöbetçi yaptım.” (RINAP 5/1 11: viii 1 - viii 29.)

Yukarıda anlatılanlar açıkça göstermektedir ki Araplar, Şamaş-şuma-ukīn isyanına destek vermişler, bu girişimlerinin bedelini de ağır ödemişlerdir. Yauta, başlangıçta Nebati ülkesine kaçmış, ancak daha sonra daha fazla kaçamayacağını anlayamayarak, Asur kralına teslim olmuştur. Asur kralı onun canını almamış, ancak çok aşağılayıcı bir cezaya mahkûm etmiştir. Onu bir köpek gibi sarayının kapısına bekçi yapmıştır. Burada hem bir güç göstergesi hem de ciddi bir propaganda söz konusudur. Yıllıklardaki detaylar bu isyanda yer alan diğer kişilerin Yauta'nın karşılaştığı tarzda bir ceza ile karşılaşmadığını ortaya koymaktadır. İsyanda yer alıp Şamaş-şuma-ukīn'e gönderilen destek birliklerinin başında yer alan Abī-Yate',

Asurbanipal'ın affına nâil olmuş ve Yauta'nın yerine Kedar kralı olarak yerleştirilmiştir. Asurbanipal Abî-Yate'nin kendisine sadık kalmasını sağlamak amacıyla ona yemin ettirilerek aşağıdaki antlaşma metnini imzalatmıştır:

«viii 30 - viii 47 (Tanrı) Aşşur, tanrıça İstar ve efendilerim büyük tanruların emriyle Babil'e onun müttefikleri olarak girerek Šamaš-šuma-ukîn'e yardım etmek için gelmiş olan Te'ri'nin oğulları Abî-Yate' (ve) Aya-ammu ile savaştım (ve) onu yenilgiye uğrattım. Babil'e girenleri geri kalanı(na gelince) kıtlık (ve) açlıktan dolayı birbirlerinin etini yediler. (Kendi) canlarını kurtarmak için Babil'den çıktılar ve (sonra) Šamaš-šuma-ukîn'e karşı konuşlandırılan birliklerim ikinci kez onu yenilgiye uğrattı. O (Abî-Yate') daha sonra tek başına kaçtı ve kendi hayatını kurtarmak için ayaklarını tuttu (ayaklarına kapandı). Ona (Abî-Yate') merhamet ettim, onu büyük tanrılar tarafından bağlanan bir antlaşmaya yemini ettirdim ve (sonra) onu (Abî-Yate') Hazael'in oğlu Yauta'nın yerine Arapların ülkesinin kralı olarak atadım.» (RINAP 5/1 11: viii 30 - viii 47)

Kral yıllıkları bu antlaşmanın içeriğini ortaya koymamaktadır. Ancak Sippar-Yahrurum (Tell Abu Habbah)'da ortaya çıkarılan bir kil tablet bu eksikliği gidermektedir. Bu belge Asurbanipal ile Arapların kralı olan Abi-yate'nin aralarında yaptığı bir antlaşma metnidir. Belge büyük olasılıkla, Asurbanipal'ın yıllıklarında söz ettiği ve Yauta'yı Arap tahtından indirip yerine Abi-yate'yi geçirince ona imzaladığı antlaşma olmalıdır. Bu antlaşma ile Asurbanipal'ın Arap kralına yüklediği sorumluluklar şöyle sıralanmıştır:

«Öy. 1' - 2' [Dünyanın kralı, Asur kralı, Asarhaddon'un oğlu dünyanın kralı Asur kralı Asurbanipal'in] Asur ve Kedar[ın tüm tanrılarının huzurunda Te'ri'nin oğlu Abi-yate' ile, onun oğullarıyla, torunlarıyla, kardeşleriyle ve yeğenleriyle, genç ve yaşlı tüm Kedaritlilerle ve] Yau[ta'nın ... ile] antlaşması. Öy. 3' [Aşşur], Mullissu ve [Şerua] [huzurunda yemin ederek]: Öy. 4' - 11' Yauta'nın tüm [Arap]lar üzerine demir kılıcıyla yıkım veren suçlunuz olduğu ve kılıcıyla size zorladı[ğı] [ve] sizin efendiniz Asur kralı [Asur]banipal'in sizin üzerinizde yağ döktüğü ve size dostça yüzünü döndü[ğü düşünül[duğünde] Öy. 12' - 13' siz Yauta ile barış için çabalamayacaksınız. Öy. 14' - 16' Siz kardeşlerinizle, [sizin] am[calarınız ... ile] [...]mayacaksınız (Kırık) Ay. 1' Siz [.....]sanız; Ay. 2' - 4' [Siz] onun ayaklarına [dokunmaya]caksınız [...], ve sonra kimsenin eliyle [...] göndermeyeceksiniz, Ay. 5' - 7' (Fakat), Yaptığı korkunç şeyleri göz önüne alarak onu öldürmek için her türlü çabayı göstermelisiniz. Ay. 8' - 11' [Aşşur, Mu]llissu, Sin, Šamaš, [Bel, Na]bû, [Nineveli] İstar [Arbelalı İ]star, Nergal [... sın] (Devamı kırık.)» (SAA 2 10: 1' - r 11')

Asurbanipal Kedarit kralı Abî-Yate'yi yemin ile bir anlaşmaya bağlamasına karşın yıllıklar, antlaşmanın ihlal edildiğini aktarmaktadır. Abî-Yate' Nebatilerle

birlik olarak tekrardan Asur'a karşı düşmanca bir tavır içerisine girmiştir. Bu tutum, Asur-Arap mücadelesinin ilk evresinde Araplar üzerine ikinci bir seferi zorunlu kılmıştır (RINAP 5/1 11: viii 48 - viii 51; Gerardi, 1992, s. 93). Abî-Yate'nin Nebatileri, Asur'a karşı kışkırtması Asurbanipal döneminde Fırat ırmağından Kızıldeniz'e kadar uzanan ve Suriye ile Arabistan arasındaki vahalarda yaşayan Nebati ismi Kuzey Arabistanlı Araplarla (Sánchez, 2015, s. 21-22) bir takım münasebetlerde bulunulmuştur. Nebati kralları Asur'un gücünden çekindikleri için, iyi niyet göstergesi olarak bir elçi heyetini Asur'a gönderdikleri yıllıklarda kaydedilmiştir (RINAP 5/1 11: viii 52 - viii 64). Ancak Nebatilerle olan bu olumlu münasebetler pek uzun sürmemiş görünmektedir. Qedarit kralı Te'ri'nin oğlu Abî-Yate', Nebati toprakların kralı Natnu ile işbirliği yaptı ve böylece Nebatiler de Asur karşısı bir politika izlemeye başlamışlardır (RINAP 5/1 11: viii 65 - viii 73). Nebatiler bununla da kalmayarak Babil'deki Şamaş-şuma-ukîn'e de destek vererek isyana karışmışlardır. Nabû-şumu-lişir'in gönderdiği bir rapor Natnu'nun Şamaş-şuma-ukîn'e desteğini göstermektedir.²⁵ Asur tarihsel kayıtları Şamaş-şuma-ukîn isyanının bastırılmasından sonra Araplar üzerine ikinci kez büyük bir askeri sefer tertip edildiğini ortaya koymaktadır. Asurbanipal muhtemelen Babil ve Elam'ı yendikten sonra MÖ 645'te Arap topraklarına ikinci bir askeri sefere girişme fırsatı bulabildi ve Babil'deki isyana açık bir şekilde destek veren Arap krallıklarından intikamını alabildi (Frahm, 2017, s. 305). Araplar üzerine yapılan seferde ise Asur garnizonları, Damascus (Şam)'u askeri üs olarak kullanmışlardır. Araplar üzerine gerçekleştirilen başarılı seferler neticesinde Abî-Yate' ele geçirilmiştir. Ancak Nebati kralı Asur saldırıları karşısında kaçmayı başarmıştır. Ancak daha sonraki bir Asur saldırısında o da ele geçilmiştir (Grayson, 1991d, s. 154-155). Asurbanipal'in Arap topraklarına gerçekleştirdiği seferin detayları yıllıklarda şu şekilde anlatılmaktadır:

“viii 73 - viii 96b *Tanrılar Aşşur, Sîn, Şamaş, Adad, Bêl (Marduk), Nabû, Niniveli İstar, Şarrat-Kidmuri, Arbelalı İstar, Ninurta, Nergal, (ve) Nusku'nun emri ile Abî-Yate'e karşı doğrudan yola koyuldum. Onlar (askerlerim) Dicle ve Fırat Nehirlerini güvenli bir şekilde geçtiler ki o zaman ücra yolları sorunsuz bir şekilde geçtiler, yüksek dağlara turmandılar, geniş alanları kaplayan ormanları baştan sona süründüler (ve) sürekli olarak uzun ağaçlar arasından, dikenli çalılıklar, dikenli bitkiler, eddittu-çalılıklar (ile dolu olan) patikalardan güvenli bir şekilde geçtiler. – Gökyüzünün kuşlarının uçmadığı kavurucu kurak bir yer olan (ve) yaban eşeği (veya) ceylanların otlamadığı – Enlil'in eşi tanrıça İstar'ın sevdiği şehir olan Ninive'den 100 fersah uzaklıktaki çöl (üzerinde) ilerlediler (ve) Arapların ülkesinin kralı olan Yauta'nın ve*

²⁵ “Nabatili Natnu'nun elçileri Babil kralına geldiğinde, Babil kralı yüz Biratiliyi ve Cutha'da esir alınan efendim kralın hizmetkârları olan beş Asurluyu Natnu'ya hediye olarak gönderdi.” (SAA 18 147: 6 – 12)

Nebati Ülkesi kuvvetleri ile birlikte gelen Abi-Yate'nin peşinden yürüdüler. ^{viii 96b - viii 119} *Enlil en büyük ve en önde gelen oğlu Tanrı'nın Sîn ayı olan Simānu (III) ayında, - büyük tanrılardan birisine saygı gösteren, Babil Hanımının tören alayının, yirmi beşinci gününde, Hadattâ şehrinden yola çıktım (ve) şehrinden kamp kurdum, su sarnıçlarının yanında taştan bir kale olan Laribda kentinde kampımı kurdum. Birliklerim içme kaplarını/mataralarını (doldurmak için) su çektiler (ve) (sonra) ilerlediler (ve) Yarki ve Azalla şehirleri arasında (yer alan), Hurarına kenti kadar uzakta yer alan, kavurucu susuzluğun (alt. susuzluğun olduğu topraklar ve kurak bir yer) olduğu bir diyardan (içinden) çölün içinde, bozkır yaratıklarının olmadığı ve gökyüzünün kuşlarının yuva yapmadığı bir yerde yürüdüler. Onlar (alt. "Ben") tanrı Atar-samayin konfederasyonu Yisamme'yi ve Nebatileri yenilgiye uğrattılar. Onlar (alt. "Ben" yaktılar) sayısız insanı, eşeği, deveyi, koyunu ve keçiyi yağmaladılar. Birliklerim sekiz fersah üzerinde zaferle yürüdüler. Onlar güvenli bir şekilde geri döndüler ve Azalla kentindeki (kendi) memnuniyetlerine su içtiler." (RINAP 5/1 11: viii 73 - viii 119)*

Yıllıklar, Natnu'nun bu davranışının bedelini ağır bir şekilde ödediğini ortaya koymaktadır. Nebati seferini anlatan başka bir metinde Nebatilerin yenilgiye uğratılmasından sonra, onların şehirlerinin yıkıldığı ve Natnu'nun kızlarının çok sayıda ganimetle birlikte Asur'a götürüldüğü ifade edilmektedir (RINAP 5/1 23: 124b – 128).

Asurbanipal'in Arap seferi sırasında hedeflerden birisi de Arapların kralı olarak tanıtılan Yauta'ydı. Bu noktada çeşitli tartışmalar ortaya çıkmaktadır. Çünkü Asurbanipal'in birinci Arap seferi Arapların kralı Yauta üzerine gerçekleştirilmiş ve bu kral ele geçirilerek Ninive sarayının kapısına bekçi olarak bağlanmıştı. Ancak, İkinci seferde de Arapların kralı unvanı taşıyan Yauta'dan söz edilmesi tartışmalara neden olmuştur (Anthonioz, 2015, s. 25; Gerardi, 1992, s. 69 —70). Ancak, ikinci tanıtılan Arapların kralı'nın ilk seferdeki Yauta'dan farklı bir kişi olduğuna dair güçlü deliller vardır. Prizma A, Yauta ismini taşıyan iki farklı Arap kralı olduğunu ortaya koymaktadır. Birisi Hazael'in oğlu diğer ise Bir-Dāda'nın oğludur. Prizma A'da Bir-Dāda' oğlu Yauta'nın kendisini Arapların kralı ilan ettiği ifade edilmektedir (RINAP 11: viii 1 – viii 3). Bu da göstermektedir ki ikinci seferdeki Kedaritlerin (Arapların) kralı, Hazael'in oğlu Yauta değil de Bir-Dada oğlu kralı Yauta'ydı (Eph'al, 1976, s. 230; Retsö, 2003, s. 166).

^{viii 120 - ix 8} *Onlar (birliklerim) ilerledi (ve) kurak susuz bir yerden (içinden) 6 fersahlık bir mesafe, Azalla kentinden Kuraşitu kentine yürüdüler. Onlar (alt. "Ben") tanrı Atar-samayin Birliğini ve Araplar ülkesinin kralı Bir-Dāda'nın oğlu Yauta'nın Kedaritlerini kuşattılar. Onun tanrıları, annesi, kız kardeşleri, karısı, ailesi, Kedar topraklarının halkı, (onun) hepsi, eşekler, develer, koyunlar ve keçiler, mümkün olduğu*

kadar çok şeyi, lordum Aşşur ve tanrıça İstar'ın desteği ile ele geçirdim, efendim, onların ayaklarını Damascus (Şam)'a doğru yola çıkarttım.^{ix 9}
^{- ix 24} *Tanrı'nın Sîn'in kızı Abu (5.) ayında - üçüncü günde (içerisinde), tanrıların kralının, Marduk'un, akşam yemeği (günü) Damascus (Şam) kentinden yola çıktım. İlerledim ve engebeli bir dağ olan Hukkuruna dağında (bulunan) Hulhuliti şehri kadar uzağa gece boyunca 6 fersahlık bir mesafeyi yürüdüm. Te'ri'nin oğlu Abî-Yate'nin birliği olan Kedarite ulaştım. Onu yenilgiye uğrattım getirdim (ve) yağmaladım. Abî-Yate' (ve) Aya-ammu (ya gelince), efendilerim (Tanrı) Aşşur ve tanrıça İstar'ın emri ile onları savaşın ortasında canlı olarak yakaladım. Ellerine ve ayaklarına demir prangalar taktım (ve) onları, topraklarından ele geçirdiğim yağma ile birlikte Asur'a götürdüm.” (RINAP 5/1 11: viii 65 - ix 24)*

Bu anlatım, İkinci Arap seferi sırasında Abî-Yate'nin de başarısızlığa uğrayarak Asur kralına esir düştüğünü belgelemektedir. Ancak belge, Abî-Yate'nin akıbeti hakkında bilgi vermezken onun yanında duran kardeşi Aya-ammu'nun acı sonunu gözler önüne sermektedir. O, Asur'a karşı işlemiş olduğu günahların bedelini çok acı bir şekilde ödemiş, Asur başkentine getirilerek canlı canlı dersi yüzülmüştür (RINAP 5/1 11: x 1 - x 5).

Asurbanipal Araplar üzerine gerçekleştirdiği ikinci seferde, çeşitli stratejiler izlemiş ve onları güçten düşürmeye yönelik girişimlerde bulunmuştur. Yıllıklarda Arapların su kaynaklarına erişiminin engellenmesi, bu stratejiye yönelik uygulamalardan birisidir. Araplar, suya erişemeyince develeri kesip onların kanıyla susuzluklarını gidermeye çalışmışlar ve böylece savaşta kullandıkları develerden yoksun kalmışlardır. Asur birlikleri izledikleri strateji sonucu zayıflayan Araplar üzerine acımasız akınlar gerçekleştirmişler ve onları ele geçirerek, savaşçıları kılıçtan geçirmişler, insanlarını ve hayvanlarını ise ganimet olarak Asur kentlerine taşımışlardır. Ele geçirilen çok sayıda hayvan ve insan, Asur seferinin ekonomik yönünü ortaya koymaktadır. Ele geçirilen hayvanlar Asur ülkesinin besin ihtiyacını ve ticarete kullanılan deve gibi hayvanların eksikliğini giderirken, esir edilen insanlar ise Asur ülkesinde çeşitli işlerde gerekli olan işgücü eksikliği ortadan kaldırmaya yönelikti. Aşağıda verilen yıllık kesitleri, Asur'un bu politikasını ortaya koymaktadır:

^{ix 25 - ix 41} *“Silahlarımdan kaçan firariler korktular (ve) engebeli bir dağ olan Hukkuruna Dağı'na girdiler. Birçok su kaynağının var olduğu Manhabbi, Apparü, Tenuquri, Şayuran, Marqanâ, Saratein, Enzikarme, Ta'nâ (ve) bir pınar (veya) su kaynağı olan Sarâqa şehirlerinde Onların (su kaynaklarının) başına korumalar tayin ettim ve (böylece) hayat(larımı) sürdürmeleri için gerekli olan suyu (onlardan) esirgedim. Onların geri kalanı(na gelince), Onlar bindikleri develeri kestiler (ve) susuzluklarını (gidermek) için kanı ve dışkılarıdaki sıvıyı içtiler. Yukarı*

çıkanlar (ve) dağların içine girenler (ve) (orada) sığınanlar(a gelince) bir tanesi bile kaçamadı; Kurtulmaya çalışan (hiç kimse) elimden kaçamadı. Onları sığındıkları yerde ele geçirdim. ^{ix 42 - ix 52} Onlar (alt. "ben") sayısız miktardaki eşekler, develer, öküzler ve koyunlar ve keçileri Asur halkına - erkek ve kadın – taşıdılar. Aşşur'un tümüyle bana vermiş olduğu bütün topraklarımın üzerini, tüm sınırlarımı, (onlar ile) doldurdular. Ülkemde (Asurlular) Asur halkının arasına koyun ve keçiler (paylaştırdığım) gibi develeri de paylaştırdım (ve) (onları) Asur insanları arasında bölüştürdüm, (böylece) ülkemdekiler (Asurlar) pazar kapısında bir şeqel (hatta) yarım şeqele deve alabildiler. Kadın bir meyhaneci servis için, biracı (bira) sürahi için (ve) bahçıvan sebze torbası için düzenli olarak deve ve köle alıyordu. ^{ix 53 - ix 64} Birlikleriyle birlikte, antlaşmamı onurlandırmayan, efendim (tanrı) Aşşur'un silahlarından kaçan (ve) Natnu'nun huzuruna kaçan Yauta('ya gelince), savaşçı tanrı Erra onları kesti/öldürdü. Kıtık onların aralarında başladı ve açıklıklarından çocuklarının etini yediler. Tanrılar Aşşur, Sîn, Şamaş, Adad, Bêl (Marduk), Nabû, Niniveli İstar, Şarrat-Kidmuri, Arbelalı İstar, Ninurta, Nergal (ve) Nusku, anlaşmalarda yazılı olduğu kadar çok laneti onların üzerine karar kıldılar." (RINAP 5/1 11: ix 25 - ix 64.)

Asurbanipal'in yıllıklarında Arapların arasındaki bir diyalog dikkat çekmektedir. Bu diyalogda Araplar kendi aralarında karşılaştıkları yıkımın sebebini sorgulamakta ve sonuç olarak yaşadıklarını Asurbanipal ile yapılan antlaşmanın ihlal edilmesine ve tanrıların lanetini üzerlerine çekmelerine bağlamaktadırlar. Asur kraliyet yıllıklarında bu tarz bir anlatıma başvurulması, bir propaganda unsuruna işaret etmektedir. Asur kralı burada, Arapların dahi işledikleri günahın farkında olduklarına, Asurbanipal'in gerçekleştirdiği acımasız seferi bir bakıma kabullendiklerine işaret etmektedir. Bu anlatımla Asur kralı kendisinin de haklılığını ortaya koymakta, bu seferin gerçekleşmesinde Arapların suçlu olduğuna işaret etmektedir:

“ix 65 - ix 74 (Develerin) tayları/yavruları (eşeklerin) sıpaları (ve) bahar kuzuları isteksiz bakıcılarında(ellerinde) yedi kereden fazla emdi ve (yine de) midelerini sütle tatmin edemediler/doymadılar. Arap topraklarının halkı sürekli olarak birbirlerine sordu: 'Neden böyle kötü işler Arapların topraklarının başına geldi?' (diğeri cevap verdi): 'Çünkü biz (tanrı) Aşşur'un huzurunda (yemin edilen) antlaşmaya saygı göstermedik (ve) Enlil'in kalbi tarafında sevilen kral, Asurbanipal'in iyiliklerine karşı günah işledik.'” (RINAP 5/1 11: ix 65 - ix 74)

Arapların yüzleştikleri cezalar, bunlarla sınırlı değildi. Araplar, Asurbanipal ile yaptıkları antlaşmaya uymayarak, Antlaşmaya şahitlik eden tüm tanrıların lanetini üzerlerine çekmişlerdi. Böylece, yemini bozulması Asur kralına gerçekleştirdiği seferi için meşru gerekçe oluşturmaktaydı. Asurbanipal, tanrılar

Anu, Enlil, Mullissu, Arbelalı İstar, Ninurta, Erra ve Aşşur'un Arapların üzerine yıkım getirdiklerini söylemektedir. Asurbanipal'in bu yıkımı tanrılara bağlaması, tanruların bu seferde kendisini fiziki olarak da desteklediklerine işaret etmektedir. Asurbanipal tanruların desteği ile sadece Arap halkını değil isyana öncülük eden Yauta'yı ele geçirmiş ve sarayının kapısına bekçi olarak dikmiştir (RINAP 5/1 11: ix 53 - ix 64). Ancak bu anlatımda Yauta'yı tanımlayan bir ifade yer almamaktadır. Yukarıda iki tane Yauta'yı olduğunu ve bunlardan birisi Hazael'in oğlu diğerisini ise Bir-Dada'nın oğlu olduğunu ifade etmiştik. Buradaki anlatımın ikinci seferle ilişkili olması sebebiyle, ele geçirilen kişi Bir-Dāda' oğlu Yauta olmalıdır. Asur kralı Arapların üzerinde gerçekleştirilen seferin başarıyla sonuçlandırılmasında tanrularının rolüne de işaret etmektedir. Yıllıkta şu şekilde bir anlatım yer almaktadır:

“ix 75 - ix 78 “*Vahşi inek, yüce tanrıça, tanrıçalar arasında en coşkunu (ve) statüsü tanrılar Anu (ve) Enlil ile eşit olan, güçlü boynuzları ile benim düşmanlarımı (ölümcül) yaralayan Tanrıça Mullissu.* ix 79 - ix 81 *Arbela (Erbil) kentinde ikamet eden, ateşi giyinen (ve) korku uyandıran parlaklığı örtünen tanrıça İstar, Arapların topraklarının üzerine ateş yağdırıyordu.* ix 82 - ix 83 *Savaşçı tanrı Erra tamamen savaşa hazırlandı ve düşmanlarımı vurdu.* ix 84 - ix 85 *Ok, büyük savaşçı, tanrı Enlil'in güçlü oğlu tanrı Ninurta, düşmanlarımın hayat(lar)ını keskin oklarıyla hızlıca kesti.* ix 86 - ix 90 *(Tanrı) Aşşur, savaşçı, Arbela'nın beyçesi tanrıça Mullissu'nun emriyle lortluğu şaşalı/görünür yapan özenli vezir, tanrı Nusku, yanımda yürüdü, asil krallığı korudu. Birliklerimin önünde durdu (ve) düşmanlarımı kesti.* ix 90 - ix 102 *Savaşmak için yardıma gelen efendilerim büyük tanrılar, Aşşur ve tanrıça İstar'ın silahlarının saldırısı(na gelince) Yauta'nın askerleri (bunun) hakkında haber aldılar ve ona (Yauta) karşı isyan ettiler. O (Yauta) korktu ve kaçtığı yerden çıktı. Tanrılar Aşşur, Sîn, Şamaş, Adad, Bēl (Marduk), Nabû, Niniveli İstar, Şarrat-Kidmuri, Arbelalı İstar, Ninurta, Nergal (ve) Nusku'nu desteğiyle onu yakaladım aldım ve onu Asur'a getirdim.* ix 103 - ix 114 *Düşmanlarımı ele geçirmek için (tanrı) Aşşur ve tanrıça Mullissu'ya sürekli olarak yaptığım yakarışlarım/dualarım sayesinde, elimde tuttuğum delici (biz)² ile onun (Yauta) çenesini deldim, diş etlerinin arasından bir ip geçirdim, ona bir köpek tasması taktım ve (sonra) onu ismi Dünyanın kontrol edildiği sarayın girişi anlamına gelen Ninive Kalesi'nin doğu kapısına bekçi yaptım. (Böylece O) Aşşur, tanrıça İstar ve efendilerim yüce tanruların methiye(lerini) söyle(yebilir), ona merhamet ettim ve hayatını bağışladım.”* (RINAP 5/1 11: ix 75 - ix78)

Asurbanipal Araplarla olan savaşı sonucunda Arabistan Yarımadası'nın kuzeyindeki Araplarla değil, uzak bölgelerinde dahi hâkimiyet kurmuştu. Asur kralı, Arabistan'ın doğusunda Basra Körfezi kıyısında yer alan Dilmun ülkesi kralı Hundāru'yu yenilgiye uğrattığını ve haraca bağladığını ifade etmektedir (RINAP 5/1 23: 131b – 132).

Asurbanipal'ın Arap ülkesine gerçekleştirdiği seferler saray rölyeflerine de konu olmuştur. Rölyefler, Asurbanipal'ın Arap ülkesine saldırıları ve gerçekleştirdiği yağmalar ile ilgili çeşitli detayları barındırmaktadır. Sahnelerden birinde Asur süvari, piyade ve savaş arabaları Arapların üzerine saldırırken görülmektedir (EK 4). Başka bir sahnede de, yenilgiye uğratılan Arapların çadırlarının yağmalanması tasvir edilmiştir (EK 5).

Asurbanipal döneminde Araplarla olan çatışmalar kraliyet yazışmalarına da yansımıştır. Bu belgeler arasında yer alan bir raporda, Arapların Babil'de bulunan Birati'ye ticaret için gelen Asurlulara saldırıldığını ortaya koymaktadır. Birati yakınlarında faaliyet gösteren Asurbanipal'ın memuru Nabû-şumu-lişir (PNA 2/II 891), gönderdiği mektubunda Arapların Asurları esir almaları karşısında onlara saldırıldığını ve onları cezalandırdığını rapor etmektedir. Mektubun yıllıklarda anlatılan Arap savaşlarıyla ilişkisini tespit edemiyoruz, fakat mektupta söz edilen Arap saldırısı, Arapların isyanının hemen öncesinde gerçekleşmiş olabilir. Mektupta yazılanlar şöyledir:

“Öy. 1 - 6 “[Efe]ndim [ülkelerin kralın]a: hizmetkârınız, Nabû-şumu-lişir. Nabû ve Marduk, Efendim ülkelerin karalına uzun günler, sonsuz yıllar, adil bir kraliyet asası ve sonsuz bir saltanat versin. Öy. 7 - 13 Araplar iş yapmak için Birati'ye g[ele]n kralın hizmetkârları olan Asurlulara saldırdılar ve Halulê'deki 50 Asurluyu ve kralın hizmetkârı olan 20 tane Biratiliyi zorla götürdüler. Öy. 14 - Ay. 5 Onlar arasından bir adam kaçtı [ve] bana [ko]nuştı, ve [.....] sahip olan efendim kral[ın] kaderi ile, onları (Arapları) yenilgiye uğrattım. Saldırının gerçekleştiği bölgede onların [x] kazığa oturttum. Kralın hizmetkârları arasında zayıyat yoktur. Ay. 6 - 12 (Onlara) tekrar saldırdım ve ele geçirdiğim esirlerin 7'sini muhbir yaptım, bu vesile ile onları efendim krala gönderiyorum. Ele geçirdikleri mahkûmları 7 kişiyi bilgi sahibi olarak ele geçirdikten sonra, kralıma gönderiyorum Lordum. Onlar Şamaş'ın rahibi Bun-şadadu'nun oğlu Ita'-il'in arkadaşlarıdır. Kral onları sorgulamalı.” (SAA 18 148; ABL 262)

Nabû-şumu-lişir tarafından gönderilen başka bir rapor da Arapların Asur ticaret kervanına saldırıldığını aktarmaktadır. Rapor, Babil bölgesinde yer alan Arapların Asur ticareti için ciddi bir tehdit oluşturduğunu göstermektedir. Rapordan Arapların bu saldırısına nasıl bir karşılık verildiğini öğrenemiyoruz. Raporda Arapların saldırısı şu şekilde anlatılmaktadır:

Öy. 1 - 7 Efendim toprakların kralına, : hizmetkarınız Nabû-şumu-lişir. Nabû ve Marduk efendim toprakların kralına uzun günler, sonsuz yıllar, adil bir asa ve ebedi bir taht versin. Öy. 8 - 11 Efendim kralın bana “dinlediğin/haber aldığın Araplar hakkında herhangi bir haberi gönder” diyerek emirler verdiği konu ile ilgili olarak.— Öy. 12 - Ay. 8 O kervan Nebatilerin (bölgesinden) ayrıldığında, Massalı Ammi-yata'nın oğlu Aya-kabar onlara saldırdı, adamları öldürdü ve ganimet aldı

/yağmaladı. Onlardan biri kaçarak kralın şehrine girdi. ^{Ay.9-11} Şimdi onu efendim krala gönderiyorum. Kral onun söylemek zorunda olduklarını dinlesin. (SAA 18 149: Öy 1 – Ay. 11; ABL 260)

Asurbanipal dönemi belgeleri Asur-Arap ilişkilerinin genellikle çatışma şeklinde vuku bulduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönem Asur-Arap ilişkilerini en yoğun yaşandığı evredir. Asurbanipal, başarılı bir seferle Arap kabilelerine büyük bir yenilgi yaşatmasına rağmen, bu Arapların ortadan kalkması anlamı taşıymıyordu. Asurbanipal'ın seferlerdi de tıpkı ataları olan kralların Arap seferleri gibi cezalandırma ve ganimet toplama amacı taşıyordu. Asurbanipal de bu seferle Arapları cezalandırmış ve büyük miktarda ganimetle başkentine dönmüştür. Sonuç olarak Araplar, kısmen Asur hâkimiyetine alınmış ve mevcut statülerini sürdürmeye devam etmiştir. Asur yıkıldıktan sonraki devirlerde Arap kabileleri özellikle Kedaritler bölgedeki siyasi ve ekonomik varlıklarını devam ettirmişlerdir (Hoyland, 2001, s. 62).

SONUÇ

MÖ. 1. binyılda Arabistan Yarımadası üzerindeki ticari güzergâhların yeniden canlanması, bölge krallıklarına yeni iş imkânları oluşturmuş ve Yarımadanın sahip olduğu dezavantajlara rağmen Araplar ticaret sayesinde hatırı sayılı bir zenginlik elde etmişlerdir. Asur krallarının genişleme ve büyüme politikası, Asurluların Arap sınırlarına ulaşmasının yolunu açınca, Araplar Asur kaynaklarında kendilerine yer edinmeye başlamışlardır. Asur kaynaklarında Araplardan ilk kez söz edilmesi ise III. Salmanassar döneminde gerçekleşmiştir. Ancak burada Araplardan söz edilmesi onlar üzerine gerçekleştirilen bir seferden dolayı değil de Arapların III. Salmanassar'a karşı kurulan itifakın içerisinde yer almaları münasebetiyle gerçekleşmiştir. Araplar üzerine ilk sefer gerçekleştiren kral III. Tiglat-pileser'di. Onun ardılları olan II. Sargon, Sanherib, Asarhaddon ve Asurbanipal dönemlerinde de Araplar üzerine seferler gerçekleştirilmiştir. Bu seferler münasebetiyle Asur kaynaklarında “*Aribi*” şeklinde adlandırılan Araplar hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. “*Aribi*” adının coğrafi bir adlandırma olduğu, dolayısıyla onların yaşadığı çöl ve bozkır topraklarını tanımlayan bir adlandırma olduğu düşünülmektedir.

Asur kral yıllıkları, saray rölyefleri ve kraliyet yazışmaları Araplar hakkında bilgi veren temel kaynaklardır. Ancak yıllıkları ve rölyefler, İmparatorluk propaganda araçları olmaları sebebiyle daha taraflı bir anlatıma sahiptir ve genellikle Asur'un üstünlüğüne işaret eden siyasi-askeri konulara değinmektedir. Kraliyet yazışmaları ise bu iki kaynağa nazaran daha objektif bir anlatıma sahiptir ve onların yaşam şekilleri ve ekonomik uğraşları gibi daha özel konularda bilgiler sağlamaktadır. Asur saraylarının duvarlarını süsleyen saray rölyefleri, MÖ 1. binyılda yaşayan Arapların nasıl göründüklerini öğrenme imkânı sağlamaktadır. Bu sahnelerden Arabistan insanların görünüm itibariyle günümüz çöl bedevilerine

benzediklerini görebiliriz. Yazılı belgeler ise Asur ile olan siyasi ve askeri ilişkilerini, Asurların Arap topraklarına gerçekleştirdiği seferlerin sebeplerini ve Arapların Asur açısından taşıdığı önemi de gözler önüne sermektedir.

Araplar toprakları özellikle ticaretteki konumları sebebiyle Asur'un ilgisini cezbediyordu. Arapların yürüttüğü ticaretin önemli ürünleri arasında yer alan reçine, tütüsü ve çeşitli baharatlar Asur açısından oldukça önemliydi ve Mezopotamya'da bulunmayan bu ürünlerin temini noktasında Araplar önemli bir misyona sahiptiler. Ayrıca Asur, Mısır ile gerçekleştirilen ticaretin karayolu aracılığıyla sağlanmasında bölgede bulunan Arap kabilelerinin deve kervanlarına ihtiyaç duymaktaydı. Asur'un Araplar üzerindeki çıkarları ticaret ile de sınırlı değildi. Asur ekonomisinin önemli kaynaklarından birisi de gerçekleştirilen seferler sonucu ele geçirilen ganimet ve alınan haraçlar oluşturmaktaydı. Arap topraklarının ticaret sayesinde önemli bir zenginliğe sahip olması, deve gibi uzun yol ticaretine elverişli hayvanların yarımada bolca bulunması, zengin aromatik kaynakları, Arapları Asur'un hedefi haline getirmiştir. Asur orduları gerçekleştirdiği seferler sonucu sayısız miktarda ganimeti, develeri ve aromatikleri Asur başkentine taşımıştır. Elde edilen ganimetler bunlarla sınırlı kalmamıştır. Bu seferler sonucunda Arap insanları da esir olarak Asur kentlerine götürülmüş ve köle olarak kullanılmıştır. Hatta bazen yönetici çocukları dahi esir edilerek, Asur başkentine götürülmüş ve Asur sarayında ideolojik bir eğitime tabi tutulmuştur. Yeri ve zamanı geldiğinde ise bu prens ve prensesler kendi ülkesine yönetici olarak tayin edilmiş ve Asur'a hizmet etmeleri beklenmiştir. Bunu prenses Tabua örneğinde görebiliriz. Ancak bütün bu Asur seferlerine ve Asur politik uygulamalarına rağmen Asur, Arap Yarımadası'na tam anlamıyla tesir edememiş, gerçekleştirilen askeri seferlerin kazanımları ele geçirilen ganimetlerle sınırlı kalmıştır. Asur birlikler geri döner dönmez Arap kabileleri yeniden bağımsız bir şekilde davranmayı sürdürmüşlerdir.

Arapların bulunduğu alanlar sadece ekonomik açıdan değil stratejik bakımdan da Asur açısından önem arz etmekteydi. Özellikle Mısır sınırında yer alan Arap krallıkları, Asur'un Mısır hâkimiyetini sağlayabilmesi bakımından da önemli bir noktada bulunmaktaydılar. Bu sebeple Asur Mısır seferine çıkmadan önce bu bölgeyi kontrol altına almalıydı. Bunun bilincinde olan Asarhaddon, Mısır seferi öncesinde bölgedeki Arap krallıkları ile iyi ilişkiler tesis etmeye çalışmış, gerekli durumlarda bölge üzerine sefer gerçekleştirerek Asur yanlısı bir Arap yönetimi tesis etmeye çalışmıştır.

Asur belgeleri Arapların siyasi organizasyonuna ve yönetim şekillerine dair bir takım bilgileri de barındırmaktadır. Yeni Asur dönemi boyunca bölge hakkında bilgi veren belgeler, Bölgenin merkezi otoriteden yoksun federatif bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede Kedar, Saba, Nebati ve Tema gibi şehir ve kabilelerin ön plana çıktığı ve kendi içlerinde bağımsız krallıklar olarak örgütlendikleri, idarenin ise kral ve kraliçelerin elinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Arap seferleri sırasında birçok Arap kraliçesinden söz edilmesi Arap toplumunda

kadının sahip olduğu gücü göstermesi açısından önemlidir. Ancak zamanla bu kadın yöneticilerin güçlerini kaybettiği, özellikle Asurbanipal dönemiyle beraber artık Arap kraliçelerinden değil de sadece Arap krallarından söz edildiği görülmektedir.

Arapların Asur belgelerine yansımaları sadece siyasi, askeri ve ekonomik belgelerle sınırlı kalmamıştı. Belgelerde tespit edilen Arapça isimler de Asur toplumundaki Arap varlığına işaret etmektedir. R. Zadok, Asur dokümanları içerisinde birçok Arapça kökenli şahıs ismi olduğunu tespit etmiştir (Zadok, 1981, s. 42–84). Bu kanıtlar Arapların Asur toplumu içerisinde de yoğun bir şekilde varlık gösterdiğini kanıtlamaktadır.

KISALTMALAR VE SİMGELER

ABL	R. F. Harper, Assyrian and Babylonian Letters
Ak.	Alt kenar
Ay.	Arka yüz
CAD	Chicago Assyrian Dictionary
CAH	Cambridge Ancient History
CTN	Cuneiform Texts from Nimrud
Ed.	Editor
ND	Nimrud (Kalhu) kazılarında tablet numaraları
Öy.	Ön yüz.
PNA	Prosopography of the Neo-Assyria
RINAP	The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period
SAA	State Archives of Assyria
SAAB	State Archives of Assyria Bulletin
SAAS	State Archives of Assyria Studies
St.	Satır
Vol.	Volume
[]	Tabletin o kısmının tahrip edilmiş olduğunu gösterir.
∩	Kısmen görünür işaretler gösterir.
()	Tercümenin daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan ilaveyi gösterir.
X	Belgede okunamayan işaret veya işaretleri gösterir.

KAYNAKÇA

Abbott, N. (1941). Pre-Islamic Arab Queens. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 58, No. 1, 1-22.

Acar, Ö. (2020). Arab Kavramının Kökeni. *Nüsha*, Yıl: 10, Sayı: 31, 74-105.

Akyüz, F. (2018). *Asur Ordusu (Yeni Asur Dönemi MÖ 911-612)*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Anthonioz, S. (2015). Adummatu, Qedar and the Assyrian Question in Neo-Assyrian Sources. in G. Charloux & R. Loreto (eds.), *Dûma 3: The 2012 Report of the Saudi-Italian-French Archaeological Mission at Dûmat al-Jandal, Saudi-Arabia*, Riyadh: Saudi Supreme Commission for Tourism and Antiquities, 17–39.

ARAB II: Luckenbill, D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. Volume 2: Historical Records of Assyria From Sargon to the End. New York.

Avanzini, A. (2012). The Sabaeen Presence in Jawf in the Eighth–Seventh Centuries BCE. Notes on the Oldest Phase of Ancient South Arabian Culture and Its Relationship with Mesopotamia. in G. Lanfranchi et al. (eds.), *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of his 65th Birthday*, Wiesbaden: Harrassowitz, 37–52.

Barnett, R. D. (1976). *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668- 627 B.C.)*. London.

Barnett, R. D. & Falkner, M. (1962). *The Sculptures of Asur-nasir-apli II (883–859 B.C.), Tiglathpileser III (745–727 B.C.) and Esarhaddon (681–669 B.C.) from the Central and South-West Palaces at Nimrud*. London.

Barnett, R. D., Bleibtreu E. & Turner, G. (1998). *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*. London.

Berlejung, A. (2012). The Assyrians in the West: Assyrianization, Colonialism, Indifference, or Development Policy?. in M. Nissinen (ed.), *Congress Volume Helsinki 2010*, Leiden • Boston, 21-60.

Bordreuil, P., Briquel - Chatonnet, F. & Michel, C. (2015). *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları* (Çev. Levent Başaran). İstanbul: Alfa Yayınları.

Bulliet, R. W. (1990). *The Camel And The Wheel*. New York: Columbia University Press.

CAD: *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the Universtiy of Chicago*. Chicago 1956 - ...

Cathcart, K. J. (1997). The Age of Decipherment: The Old Testament and the Ancient Near East in the Nineteenth Century. in J. A. Emerton (ed.), *Congress Volume Cambridge 1995*, Leiden-New York: Brill, 81 -95.

CDA: Black, J A., George A. R. & Postgate, J. N. (Eds.) (2000). A Concise Dictionary of Akkadian. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Çağatay, N. (1955). “Samiler-Araplar ve Güney Arabistan Devletleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:4, Sayı: 3, 44-67.

Dirbas, H. (2017). *Thy Name is Deer Animal Names in Semitic Onomastics and Name-Giving Traditions: Evidence from Akkadian, Northwest Semitic and Arabic* (PhD Thesis). Leiden University.

Duri, A. A. (2012). *The Historical Formation of the Arab Nation (RLE: The Arab Nation)*. London and New York: Routledge.

During Caspers, E. C. L. (1973). Harappan Trade in The Arabian Gulf in The Third Millennium B.C. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, Vol. 3, Proceedings Of The Sixth Seminar for Arabian Studies held at the Institute of Archaeology, London 27th and 28th September 1972, 3-20.

Edens, C. (1992). Dynamics of Trade in the Ancient Mesopotamian ‘World System’. *American Anthropologist New Series*, Vol. 94, No. 1, 118-139.

Edens, C. & Bawden, G. (1989). History of Taymā and Hejazi Trade during the First Millennium B.C. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 32, No. 1, 48-103.

Eidem J. & Hojlund, F. (1993). Trade or Diplomacy? Assyria and Dilmun in the Eighteenth Century B.C. *World Archaeology*, Vol. 24, No. 3, Ancient Trade: New Perspectives, 441-448.

Elat, M. (1978). The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt. *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, Vol. 98, No. 1, 20-34.

Elayi, J. 2017. *Sargon II, King of Assyria*. Atlanta: SBL Press.

Eph‘al, I. (1976). “Ishmael” and “Arab(s)”: A Transformation of Ethnological Terms. *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 35, No. 4, 225-235.

Eph‘al, I. (1984). *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th to 5th Centuries BC*. Jerusalem: Magnes Press.

Fales, F. M. (1989). Pastorizia e politica: nuovi dati sugli Arabi nelle fonti di età neo-assira. in A. Avanzini (a cura di), *Problemi di onomastica semitica meridionale*, Pisa 119-34.

Frahm, E. (2007). New Sources for Sennacherib’s First Campaign. in J. M. Córdoba & P. A. Miglus (eds.), *Assur und sein Umland*, ISIMU 6, Madrid 2003, 129-164.

Frahm, E. (2017). Assyria and the Far South: The Arabian Peninsula and the Persian Gulf. in E. Frahm, (ed.), *A Companion to Assyria, Blackwell Companions to the Ancient World*, Hoboken, NJ: John Wiley, 299-310.

Frame, G. (2013). The Political History and Historical Geography of the Aramean, Chaldean, and Arab Tribes in Babylonia in the Neo-Assyrian Period. in A. Berlejung & M. P. Streck (eds.), *Arameans, Chaldeans and Arabs in Babylonia and Palestine in the First Millennium B.C.*, Wiesbaden: Harrassowitz. 87–121.

Fuchs, A. (1994). *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*. Göttingen: Cuvillier Verlag,

Gadd, C. J. (1954). Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud. *Iraq*, 16, 173–201.

Gallagher, W. R. (1994). Assyrian Deportation Propaganda. *SAAB*, 8/2, 57-65.

Galter, H D. (1993). ... an der Grenze der Länder im Westen. Saba' in den assyrischen Königsinschriften. in A. Gingrich et al. (eds.), *Studies in Oriental Culture and History. Festschrift for W. Dostal*, Frankfurt, 29-40.

Garbini G. (2004). The Origins of South Arabians. in A.V. Sedov (ed.), *Scripta Yemenica Studies in Honor of M. B. Piotrovkii*, Moscow, 203–209.

Gerardi, P. (1992). The Arab Campaigns of Aššurbanipal: Scribal Reconstruction of the Past. *SAAB*, 6, 67–103.

Gökçek, L. G. (2025). *Asurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Grayson, A. K. (1991a). Assyrian Civilization. in J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond & E. Sollberger, *The Cambridge Ancient History*, III/2, Cambridge: Cambridge University Press, 194-228.

Grayson, A. K. (1991b). Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II (744–705 B.C.). in J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond & E. Sollberger, *The Cambridge Ancient History*, III/2, Cambridge: Cambridge University Press, 71-102.

Grayson, A. K. (1991c). Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704—669 B.C.). in J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond & E. Sollberger, *The Cambridge Ancient History*, III/2, Cambridge: Cambridge University Press, 103 – 141.

Grayson, A. K. (1991d). Assyria 668-635 B.C.: the reign of Ashurbanipal. in J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond & E. Sollberger, *The Cambridge Ancient History*, III/2, Cambridge: Cambridge University Press, 142-161.

Hallo, W. W. (1960). From Qarqar to Carchemish: Assyria and Israel in the Light of New Discoveries. *The Biblical Archaeologist*, Vol. 23, No 2, 34-61.

Hämeen-Anttila, J. (2009). The Camels of Tiglath-pileser III and the Arabic Definite Article. in M. Luukko, S. Svärd & R. Mattila (eds.), *Of God(s), Trees*,

Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola, Studia Orientalia 106, Helsinki: Finnish Oriental Society, 99-101.

Hausleiter, A. (2012). North Arabian Kingdoms. in D. T. Potts (Ed.), *A Companion to The Archaeology of The Ancient Near East*, Vol. II, Blackwell Publishing, 816-832.

Howard-Carter, T. (1987). Dilmun: At Sea or Not at Sea?: A Review Article. *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 39, No. 1, 54-117.

Hoyland, R. G. (2001). *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*. London – New York: Routledge.

Kitchen, K. A. (1997). Sheba and Arabia. in L. K. Handy (ed.), *The Age of Solomon*, Leiden: Brill, 127 – 153.

Köhler-Rollefson, I. (1993). Camels and Camel Pastoralism in Arabia. *The Biblical Archaeologist*, Vol. 56, No 4, Nomadic Pastoralism: Past and Present, 180-188.

Krebernik, M. (2008). Von Gindibu bis Muḥammad: Stand, Probleme und Aufgaben altorientalistischer Arabistischer Philologie, in O. Jastrow et al. (eds.), *Studien zur Semitistik und Arabistik: Festschrift für Hartmut Bobzin zum 60. Geburtstag*, Wiesbaden: Harrassowitz, 247–79.

Lamberg-Karlovsky, C. C. (2009). Structure, Agency and Commerce in the Ancient Near East. *Iranica Antiqua*, 44, 47–88.

Layard, A. H. (1853A). *The Monuments of Niniveh*. (First Series), London.

Lewis, B. (1993). *The Arabs in History*. New York: Oxford Uni. Press.

Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East History, Society And Economy* (Translated: Soraia Tabatabai). London - New York: Routledge.

MacDonald, M. (1995). North Arabia in the First Millenium BCE. ,n J. Sasson (ed.), *Civilisations of the Ancient Near East*, Vol. II, London, 1355-1369

Mitchell, T.C. (2000). Camels in the Assyrian Bas-Reliefs. *Iraq*, 62, 187-194.

Nemat-Nejat, K. R. (2002). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Peabody, Massachusetts: Hendrickson Publishers.

Parpola, S. (2003). Assyria's Expansion in the Eighth and Seventh Centuries BCE and Its LongTerm Repercussions in W. G. Dever & S. Gitin (eds.) *The West. in Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel and their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*, Winona Lake, Indiana, 99-111.

PNA: (1998 -2017): *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. eds. K. Radner (I/1–I/2) & H. D. Baker (II/1–IV/1). Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Postgate, N. (2014). *Bronze Age Bureaucracy Writing and the Practice of Government in Assyria*. Cambridge University Press.

Potts, D. T. (1983). Dilmun: Where and when?. *Dilmun* 2, 15 – 19.

Potts, D. (1991). Tayma and the Assyrian Empire. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 2. 10–23.

Potts, T. F. (1993). Patterns of Trade in Third-Millennium BC Mesopotamia and Iran. *World Archaeology*, 24/ 3, Ancient Trade: New Perspectives 379-402.

Powell, M. A. (1984). On the Absolute Value of the Assyrian qa and emār. *Iraq*, Vol. 46, No 1. 57-61.

Radner, K. (2017). Economy, Society, and Daily Life in the Neo-Assyrian Period. in E. Frahm (ed.), *A Companion to Assyria, Blackwell Companions to the Ancient World*, Hoboken, NJ: John Wiley, 209-228.

Raymond P. D. (1930). The Sealand of Arabia, *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 50, 1-25.

Reade, J. (1998). Assyrian illustrations of Arabs. in C. S. Phillips, D. T. Potts & S. Seairight (eds), *Arabia and her Neighbours. Essays on Prehistorical and Historical Developments: Essays Presented in Honour of Beatrice de Cardi*, Brepols, 221-32.

Retsö, J. (2003). *The Arabs in Antiquity*. London – Ney York: RoutledgeCurzon,

RIMA 3: Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. II (858—745 B.C.)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3), Toronto.

RINAP 1: Tadmor, H. & Yamada, S. (2011). *The Royal Inscriptions of Tiglat-pileser III (744–727 BC) and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria*. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1), Winona Lake.

RINAP 3/1: Grayson A. K. & Novotny, J. (2012). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC)*. Part 1. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1), Winona Lake,

RINAP 3/2: Grayson A. K. & Novotny, J. (2014). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC)*. Part 2 (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2). Winona Lake.

RINAP 4: Leichty, E. (2011). *The Royal Inscriptions of Asarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period),

Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

RINAP 5/1: Novotny, J. and Jeffers, J., (2018). *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Assur-etal-ilani (630-627 BC), and Sin-sarra-iskun (626-612 BC), Kings of Assyria*. Part I, Pennsylvania: Eisenbrauns, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1) Bu çalışmada yer alan belgelere proje web sayfası olan <http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/rinap5/corpus/> adresinden ulaşılmıştır.

Rice, M. (1994). *The Archaeology of the Arabian Gulf c. 5000–323 BC (Experience of Archaeology)*. London – New York: Routledge.

SAA 1: Parpola, S. (1987). *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*. Helsinki.

SAA 2: Parpola, S. & Watanabe, K. (1988). *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. Helsinki.

SAA 6: Kwasman, T. (1991). *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Dated and Datable Texts*. Helsinki.

SAA 7: Fales, F. M. & Postgate, J. N. (1992). *Imperial Administrative Records, Part I: Palace Administration*. Helsinki.

SAA 11: Fales, F. M. & Postgate, J. N. (1995). *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration*. Helsinki.

SAA 15: Fuchs, A. & Parpola, S. (2001). *The Correspondence of Sargon II, Part III: Letters from Babylonia and the Eastern Provinces*. Helsinki.

SAA 16: Luukko, M. & Van Buylaere, G. (2002). *The Political Correspondence of Esarhaddon*. Helsinki.

SAA 18: Reynolds, F. (2003). *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Asurbanipal and Sîn-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia*. Helsinki.

SAA 19: Luukko, M. (2012). *The Correspondence of Tiglat-pileser III and Sargon II from Kalḫu*. Helsinki.

SAA 21 Parpola, S. (2018). *The Correspondence of Assurbanipal, Part I: Letters from Assyria, Babylonia and Vassal States*. Helsinki.

SAAS 2: Millard, A. (1994). *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC*. Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.

SAAS 4: Cole, S. W. (1996). *Nippur in Late Assyrian Times c. 755–612 BC*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Saggs, H.W.F. (2001). *The Nimrud Letters*. 1952, CTN 5 (Cuneiform Texts from Nimrud 5). London: British School of Archaeology in Iraq.

Sánchez, F. R. (2015). *Nabatu: the Nabataeans through their inscriptions*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 21-22.

Smith, S. (1921). *The First Campaign of Sennacherib, King of Assyria, B.C. 705-681. The Assyrian Text Edited with Transliteration, Translation and Notes*, London.

Tadmor, H. (1958). The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study. *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 12, No. 3, 77–100.

Yıldız, H. D. (1991). Arap. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 3. DİA, , İstanbul: TDV Yayınları, 272-276.

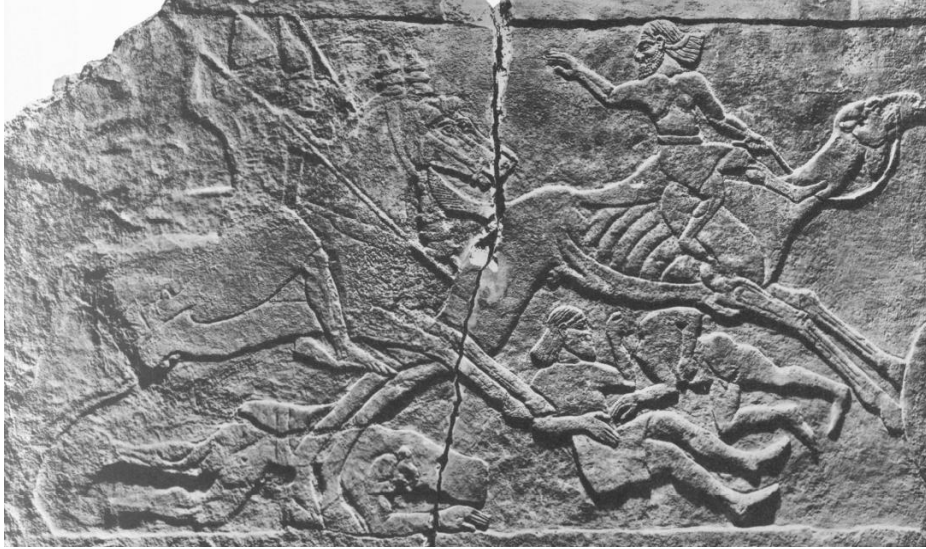
Zadok, R. (1981). Arabians in Mesopotamia during the Late Assyrian, Chaldean, Achaemenian and Hellenistic Periods Chiefly According to the Cuneiform Sources. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 131, 42–84.

Zamazalová, S. (2011). Before the Assyrian Conquest in 671 B.C.E.: Relations between Egypt, Kush and Assyria. in J. Mynářová (ed.), *Egypt and the Near East - the Crossroads: Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age*, (Prague, Sept. 1-3, 2010), 297-328.

Zayadine, F. (2007). The Spice Trade from South Arabia and India to Nabataea and Palestine. in K. D. Politis (ed.) *The World of the Nabataeans*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 201-215.

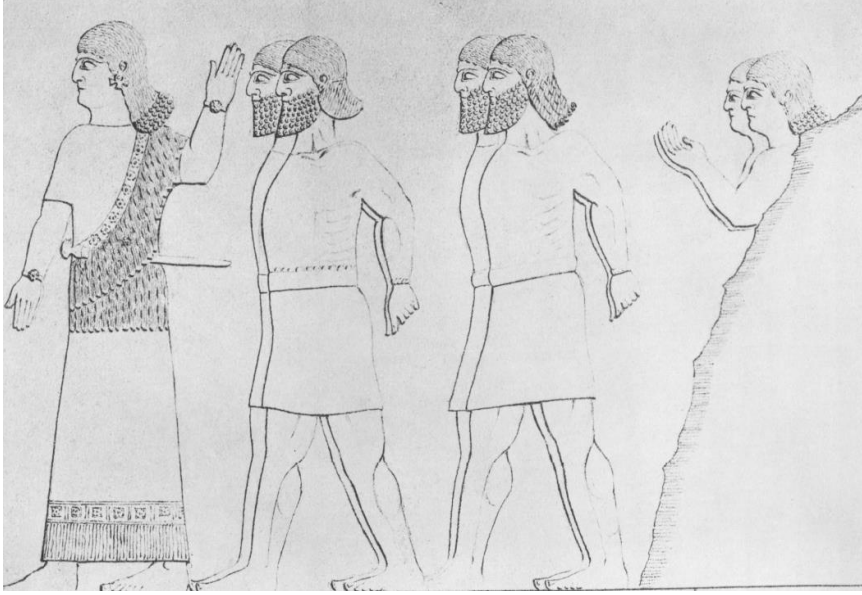
EKLER

EK 1: Arapların Yenilgiye Uğratılması

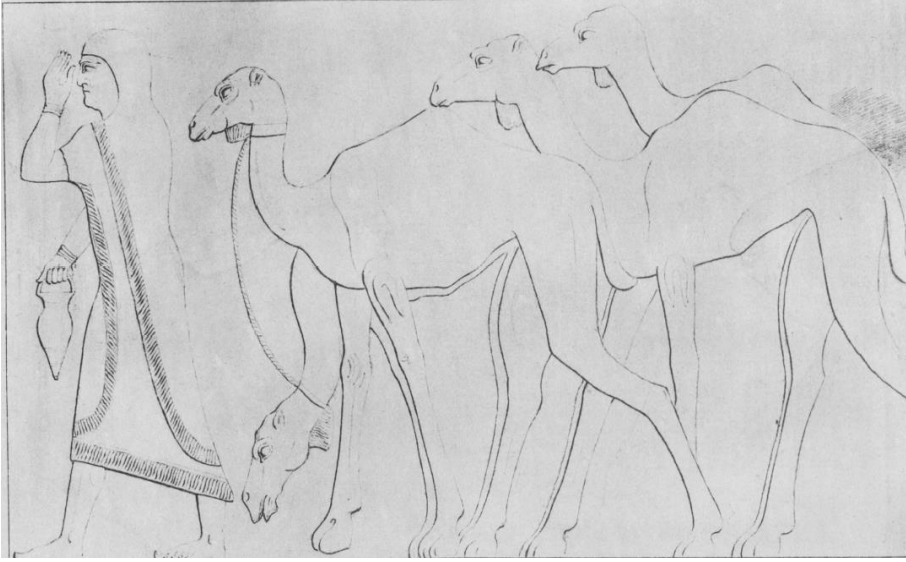
Kaynak: (Layard, 1853A: Plate 57; Barnett & Falkner, 1962: Plate 13-14)

EK 2: Esir Alınmış Araplar (Barnett & Falkner, 1946: Plate 23)

Kaynak: (Barnett & Falkner, 1946: Plate 23)

EK 3: Asurlular Tarafından Ele Geçirilen Bir Arap Kadını ve Develer.

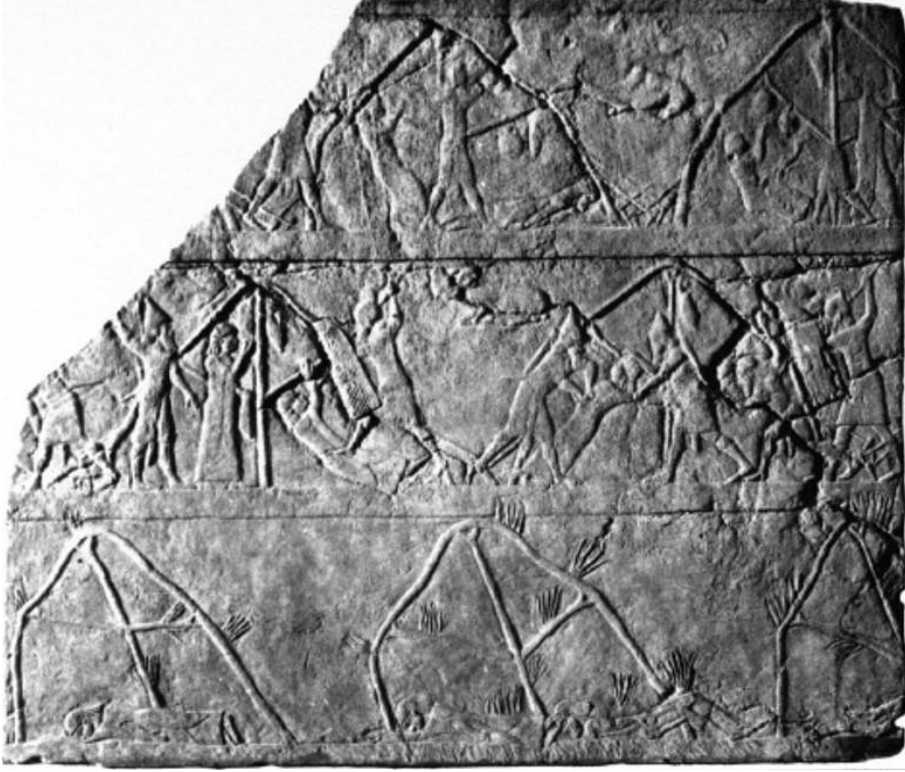
Kaynak: (Barnett & Falkner, 1962: Plate 25)

EK 4: Asur Süvari, Piyade ve Savaş Arabaları Araplar Üzerine Saldırırken

Kaynak: (Barnett, 1976: Plate 33, Slab 12)

EK 5: Asur Askerleri Arap Çadırlarını Yağmalarken

Kaynak: (Barnett, 1976: Plate 33 Slabs 9)

Yayın Geliş Tarihi: 07.01.2019
Yayına Kabul Tarihi: 30.12.2019
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.509594

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 935-960
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

İNGİLTERE KAMU-ÖZEL İŞBİRLİĞİ MODELİNİN TÜRKİYE'DEKİ ŞEHİR HASTANELERİ UYGULAMALARI ÜZERİNE ETKİLERİ: POLİTİKA TRANSFERİ BAĞLAMINDA BİR ANALİZ

Yusuf UYSAL*

Öz

Sağlık sektöründe Kamu-Özel İşbirliği (KÖİ) modeli 1990'larda İngiltere'de uygulanmaya başlanmış ve bu ülkeden dünyaya yayılmıştır. KÖİ modelini uygulayan ülkelerin bazıları İngiltere örneğini doğrudan transfer etmiş, bazıları da kendi sağlık sistemlerine uyarlama yolunu tercih etmişlerdir. Bu bağlamda, sağlık sektöründe KÖİ “altyapı tabanlı model”, “ayrık klinik servisler modeli” ve “entegre KÖİ modeli” olmak üzere üç alt model şeklinde uygulanmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, İngiltere KÖİ örneği esas alınarak gerçekleştirilen şehir hastaneleri modelinin politika transferi bağlamında incelenmesidir. Bu amaçla, şehir hastanelerinde uygulanan KÖİ modeli çeşitli açılardan İngiltere KÖİ modeliyle karşılaştırılmaktadır. Karşılaştırma, özel sektör girişimcilerinin yapısı, kamu ve özel sektörün görev ve sorumluluk paylaşımı, özel sektöre ödenen bedeller, özel amaçlı şirketin kuruluşu ve işlevi, modelin uygulandığı sektörler, karşılaşılan riskler ve risklerin paylaşımı, modele yöneltilen eleştiriler ve tesisin kamuya devri başlıklarında ele alınmaktadır. Bu değerlendirmeler ve karşılaştırmalar sonucunda, şehir hastanelerinde kullanılan KÖİ modelinin İngiltere örneği esas alınarak uygulandığı sonucuna varılmıştır. Nitel araştırma yöntemi ile yapılan çalışmada, doküman incelemesi veri toplama yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu-Özel İşbirliği, Politika Transferi, Şehir Hastaneleri, Türkiye, İngiltere.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Uysal, Y. (2020). İngiltere Kamu-Özel İşbirliği Modelinin Türkiye'deki Şehir Hastaneleri Uygulamaları Üzerine Etkileri: Politika Transferi Bağlamında Bir Analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 935-960.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Gediz Meslek Yüksekokulu, Sağlık Kurumları İşletmeciliği, ORCID: 0000-0003-3872-3119, yusuf.uysal@dpu.edu.tr

THE EFFECTS OF ENGLAND PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP MODEL ON THE CITY HOSPITAL PRACTISES IN TURKEY: AN ANALYSIS IN THE CONTEXT OF POLICY TRANSFER

Abstract

In the health sector, the Public-Private Partnership (PPP) model was introduced in the UK in the 1990s and spread from this country to the world. Some of the countries implementing the PPP model have directly transferred the example of England and others have preferred to adapt to their own health systems. In this context, PPP is implemented in the health sector as three sub-models: "infrastructure-based model", "discrete clinical services model" and "integrated PPP model".

The aim of this study is to examine the city hospitals model that performed by based on the example of England PPP, in the context of policy transfer. For this purpose, the PPP model applied in city hospitals is compared with the UK PPP model in various aspects. Comparison is covered under the headings of the structure of private sector entrepreneurs, the sharing of duties and responsibilities of the public and private sector, the fees paid to the private sector, the establishment and function of the special purpose company, the sectors in which the model is applied, encountered risks and sharing of risks, the criticisms directed to the model and the transfer of the facility to the public. As a result of these evaluations and comparisons, It was concluded that the PPP model used in city hospitals was applied based on the example of England. In the study which was conducted with qualitative research method, document analysis data collection method was used.

Keywords: *Public-Private Partnership, Policy Transfer, City Hospitals, Turkey, England.*

GİRİŞ

1980'lerden itibaren artan sağlık hizmeti harcamaları hükümetleri bu alanda yeni işbirlikleri yapmaya ve yeni hizmet modelleri geliştirmeye zorlamıştır. Bu zorlama küresel ölçekte hissedilmiş, sadece dışı kapalı yönetimlere sahip az sayıda ülke bu baskıya direnebilmiştir. Özel sektör girişimcilerinin sağlık hizmetlerine daha çok katılması yaşanan sorunların bir reçetesi olarak görülmüş; bu bakış açısı da sağlık alanında özel sektörün daha yaygın faaliyette bulunmasında ve daha önemli sağlık hizmetleri üstlenmesinde rol oynamıştır. Ancak, özel sektörün sağlık hizmetlerine katılımında hangi yöntemlerin, hangi amaçlarla, ne oranda ve nasıl kullanılacağı gibi soruların ülkeler bazında farklı cevap bulduğu ve uygulandığı görülmektedir. Diğer birçok sektörde olduğu gibi sağlık alanında da özel sektör girişimcilerinin faaliyette bulunmalarının en önemli yollarından biri KÖİ uygulamaları olmuştur.

Sağlık sektöründe hem ulusal hem de uluslararası boyutta sağlık tesislerinin alt yapısını oluşturmak, sağlık hizmeti sunmak, ilaç geliştirmek, ilaçların dağıtımını yapmak ve salgın hastalıkların kontrolünü sağlamak gibi amaçlarla KÖİ uygulamalarına gidilebilmektedir. 1990'lardan itibaren İngiltere'de uygulanmaya

başlanan ve daha sonra hızla yayılan KÖİ modeli, çeşitli sosyoekonomik gelişmişlik seviyesine sahip ülkelerde farklı alt modellerle uygulanma imkânı bulmaktadır. Başka bir deyişle, KÖİ İngiltere’de ortaya çıktıktan sonra politikaları, araçları, programları, uygulayıcı kurumları gibi boyutlarıyla diğer ülkeler arasında da hızla yayılmıştır. KÖİ’nin bir ülkede ortaya çıkıp oradan dünyaya yayılması onun politika transferine konu olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde politika transferi ve KÖİ’nin temel özellikleri ve kavramsal çerçevesi incelenmektedir. İkinci bölümde, sağlık hizmetleri alanında KÖİ modelinin ortaya çıkışı, gelişim süreci, güncel uygulamaları, sağlık alanında KÖİ’lerin yayılmasına etki eden faktörler ve KÖİ çeşitleri incelenmektedir. Üçüncü bölümde, politika transferi bağlamında sağlık sektörü KÖİ’leri değerlendirilmektedir. Son bölümde ise, ilk olarak, İngiltere ve Türkiye’de sağlık sektörlerinde KÖİ uygulamalarının tarihsel süreci, organizasyon yapıları ve sağlık sistemine etkileri ele alınmaktadır. Daha sonra, İngiltere’de sağlık sisteminde uygulanan Özel Finans Girişimi (ÖFG) modeli ile Türkiye’de şehir hastaneleri modelinin karşılaştırılmasına yer verilmektedir. Bu bağlamda, iki ülke uygulamaları özel sektör girişimcilerinin yapısı, kamu ve özel sektörün görev paylaşımı, özel sektöre ödenen bedeller, özel amaçlı şirketin kuruluşu ve işlevi, modelin uygulandığı sektörler/alanlar, karşılaşılan riskler ve risklerin paylaşımı, modele yöneltilen eleştiriler ve tesisin idareye devri gibi açılardan karşılaştırılarak birbirleriyle benzeyen/aynı olan konular ele alınmaktadır. Türkiye için henüz yeni olan sağlık alanında KÖİ uygulamalarında İngiltere modelinin ne ölçüde etkisinin olduğu üzerinde durulmaktadır.

POLİTİKA TRANSFERİ VE KÖİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Politika Transferi

Politika transferi, belli bir zamanda veya mekânda uygulanan politika, yönetsel düzenleme ve/veya kurumlarla ilgili bilgilerin başka bir zaman ya da mekânda politika, yönetsel düzenleme ve/veya kurumların düzenlenmesinde ve geliştirilmesinde kullanımını ifade eden süreç olarak tanımlanmaktadır (Dolowitz ve Marsh, 2000, ss. 5-9). Daha genel bir ifadeyle, politika transferi bir siyasi sistemdeki politikaların, uygulamaların ve stratejilerin başka bir siyasi sistemde kullanmak amacıyla alınması olarak tanımlanabilir (Wolman, 1992, s. 27). Bu tanımlardan bir ülkede uygulanmış veya uygulanmakta olan politikaların, yönetsel düzenlemelerin, programların, kurumların, stratejilerin politika transferine konu olabilecekleri başka bir deyişle, politika transferinin nesnelere olabilecekleri anlaşılmaktadır.

Literatürde farklı yönetimlerin politika girişimleri ve uygulamalarından dersler çıkarmayı amaçlayan politika transferi sürecine ilişkin birçok kavram kullanılmaktadır. “ders çıkarma”, “politika ödünç alma”, “politika alışverişi”, “fikirleri ihraç etmek”, “nüfuz etme”, “sistematik fikir aşırma” gibi kavramların

hepsi bu süreci ifade etmek amacıyla kullanılan kavramlardır. Buna rağmen, en yaygın olarak kullanılan kavramlar, “yayıma-diffusion”, “yakınsama-convergence”, “ders çıkarma-lesson drawing” ve “politika transferi-policy transfer” dir. Bu kavramların tümü benzer bir süreç ile ilgilenmelerine rağmen, “politika transferi” diğer kavramlardan çok daha geniş bir olguya işaret etmektedir (Sobacı, 2014, s. 72; Stone, 1999, s. 52). Bu anlamda kullanımıyla 1990’ların sonları ile 2000’lerin ortası arasında yoğun olarak araştırmalara konu olmuş politika transferi, günümüzde de Avrupalılaştırma, küreselleşme ve politik yenilikler gibi daha geniş olguların analizinde yaygın olarak kullanılmaktadır (Benson ve Jordan, 2011, s. 366).

Dolowitz ve Marsh tarafından çizilen politika transferinin genel çerçevesine göre, politika transferi ile ilgilenen aktörler seçilmiş kişiler, bürokratlar/kamu görevlileri, siyasi partiler, baskı grupları, politika girişimcileri ve uzmanlar, çok uluslu şirketler, düşünce kuruluşları ve ulus üstü kuruluşlardır. Başka bir deyişle, politika transferi bu aktörleri içermektedir. Yazarlara göre, politika transferi kopyalama, öykünme, karışım ve esinlenme olarak dört derecede olabilmekte ve uluslararası, ulusal ve yerel seviyeden transferler gerçekleştirilebilmektedir (Dolowitz ve Marsh, 2000, s. 9).

Ülkeler çeşitli faktörlerin etkisi ile politika transferi yapmaya yönelmektedirler. Bu bağlamda, politika transferi “gönüllü transfer” ve “zorlayıcı transfer” olarak ikiye ayrılabilirken, düzlemin bir ucunda “tam gönüllü politika transferi” diğer ucunda da “doğrudan zorlayıcı politika transferi” yer almaktadır. Farklı transfer nedenleri bu iki uç neden arasında yer almakta ve politika transferinin farklı alt uygulamalarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Sobacı, 2011, s. 195). Bu nedenler, ders çıkarma (sınırlı rasyonellik), uluslararası baskılar (imaj, konsensüs, algılar), dışsalılıklar ve koşulsallıklardır (borçlanma, ticari faaliyetler, yükümlülükler) (Dolowitz ve Marsh, 2000, s. 9). Ülkedeki bazı belirsizlik durumları, gönüllü politika transferini teşvik edici bir faktördür. Siyasi çatışmalar, ekonomik krizler, yeni politikaların yarattığı sorunlar politika yapıcılarını benzer sorunlarla başa çıkmış ülkelerin uygulamalarına bakmaya yöneltmektedir (Stone, 1999, s. 54).

KÖİ Modeli

Altyapı tesislerinin inşası ve kamu hizmetlerinin sunumuna özel sektörün katılımı, çok eskilere dayandırılabilmeyle birlikte 1980’lerden itibaren Yeni Kamu İşletmeciliği (YKİ) paradigmasıyla yeni bir boyut ve ivme kazanmıştır. YKİ’nin temel kabulleri arasında daha küçük ancak daha işlevsel bir devlet yapısı, özel sektörün yönetim anlayışının benimsenmesi ve kamu hizmetlerine özel sektörün daha çok katılımı yer almaktadır. YKİ’yi çeşitli sebeplerle eleştiren ve YKİ’ye bir meydan okuma veya bir alternatif olma iddiasıyla ortaya çıkan Post-YKİ yaklaşımlarda da işbirliği, koordinasyon ve ortaklık vurgusu kamu hizmetlerinde kamu ve özel

sektörün belli bir amacı gerçekleştirebilmek için işbirliği yapmaları için bir fırsat ortamı oluşturmuştur.

Post-YKİ olarak adlandırılan bu dönemde 1990'lı yıllardan itibaren İngiltere'de KÖİ uygulamaları başlamış ve hızla yayılmıştır. Bu bağlamda, 1980'lerden sonra hız kazanan özelleştirme, ekonomilerde birinci liberalleşme akımı olarak değerlendirilirse 1990'lardan itibaren hızla yayılan KÖİ uygulamaları ikinci liberalleşme akımı olarak da değerlendirilebilir (Tekin, 2007, s. 10). İlk olarak Birleşik Krallık'ta ÖFG olarak uygulanmaya başlanan KÖİ, uluslararası literatürde ve uygulamada Public-Private Partnership (PPP) olarak kavramsallaştırılmaktadır. KÖİ Birleşik Krallık'ta uygulanmaya başladıktan sonra kısa sürede başta ABD, Kanada, Avustralya gibi birçok ülkede kullanılan yaygın bir model olmuştur. KÖİ projeleri, sayılan bu ülkelerle sınırlı kalmamış farklı sosyoekonomik gelişmişlik seviyesine sahip birçok ülkede karayolu, demiryolu, havaalanı, liman, konut ve kamu binalarının yapımı ile enerji, sulama/su temini, kentsel altyapı, eğitim ve sağlık gibi birçok sektörde uygulama alanı bulmuştur.

KÖİ, kamu ve özel sektör aktörlerinin birlikte ürün ve hizmet geliştirdikleri ve bu ürünlerle bağlantılı riskleri, maliyetleri ve kaynakları paylaştıkları işbirliğini ifade etmektedir (Ham ve Koppenjan, 2001, s. 598). KÖİ'yi "Eksik imtiyaz modeli" olarak adlandıran Karahanoğulları'na göre bu kavram, bir kamu hizmetinin yürütülmesi için gerekli olan altyapı tesislerinin yapımının ve hizmet parçalarının özel girişimciye bırakıldığı ve çekirdek hizmetin kamu personelleri tarafından yürütüldüğü modeli ifade etmektedir (Karahanoğulları, 2011, s. 181). Daha kapsamlı bir tanımla KÖİ, altyapı yatırımlarının planlanması, finansmanı, yapılması, işletilmesi ve kamu hizmetinin sunulması süreçlerinde kamu kurumları ile özel sektör girişimcilerinin bir sözleşme çerçevesinde yetkileri, sorumlulukları ve riskleri paylaşmak suretiyle işbirliği yapmaları esasına dayanan kamu hizmeti yürütme, satın alma ve finansman modeli olarak tanımlanabilir.

KÖİ'nin kamu altyapı yatırımları ve hizmetlerinin özel sektör eliyle görüldüğü diğer finansman modellerinden ayıran en önemli özelliği, proje ve hizmetlere ilişkin risklerin, kamu ve özel sektör arasında paylaşılması ve oldukça geniş kapsamlı sözleşme ilişkilerinin bir araya gelmesiyle oluşmasıdır (Usta ve Bilgiç, 2016, s. 250). Ayrıca, KÖİ'ler genellikle uzun vadeli bir sözleşmeye dayanması, taraflardan birinin mutlaka kamu kurumu olması, kazanç ve risk paylaşımına dayanması ve genellikle sözleşme süresinin sonunda varlıkların (tesis ve ekipman) devlet mülkiyetine geçmesi gibi temel özelliklere sahiptirler.

KÖİ'nin kamu idaresi ve özel sektör girişimcileri için oldukça avantajlı bir model olduğu yönünde görüşlere rastlandığı gibi taraflar için birçok dezavantajı bünyesinde barındıran bir model olduğu yaklaşımına da yer verilmektedir. Bu bağlamda, KÖİ'lerin proje ile ilgili risklerin taraflar arasında paylaşılmasına imkân sağlaması, KÖİ projelerinin belirlenen zaman ve bütçe sınırları içerisinde bitirilebilmesi, KÖİ ile sunulan hizmetlerin üzerinde kamunun düzenleme ve

denetim yetkisinin devam etmesi, tarafların yetersiz veya eksik oldukları yönlerin oluşturulacak sinerji ile tamamlanması, kamu maliyesinin projelerin finansman yükünden kurtulması ve maliyetlerin azaltılması, KÖİ'nin kamu projelerinde özel sektörün bilgi, birikim, tecrübe ve yönetim şeklinin kullanımına imkân vermesi, etkinlik ve verimlilik artışlarına yol açması, kamu hizmetlerinde teknik yenilik ve daha yüksek kalite standartlarına ulaşma gibi avantajları sayılabilir (Parvu ve Olteanu, 2009, s. 197; Acartürk ve Keskin, 2012, s. 26). Ayrıca, projelerin gelir getirici projeler olarak tasarlanıp yapılandırılabilmesi (Roumboutsos ve Pantellias, 2015, s. 184) ve KÖİ'lerle kamu sektöründe görülen hantallık ve kaynak israfının azaltılmasının mümkün olması (Şahin ve Uysal, 2012, s. 163; Renda ve Schrefler, 2006, s. 1) KÖİ'lerin önemli avantajları arasında sayılmaktadır.

Bun avantajlarına karşın, literatürde KÖİ'lerle kamu hizmetlerinin özel sektörün kontrolüne bırakılması, KÖİ'lerde projelerin toplam maliyeti ile özel sektöre ödenen bedeller arasında yüksek bir fark olması, maliyet etkinliğinin sağlanamaması, dengeli bir risk dağılımının gerçekleştirilmesinde zorlukların yaşanması, şimdiki hizmet bedellerinin gelecek kuşaklara ödettirilmesi, KÖİ süreçlerinin yeterince açık ve şeffaf olmaması, finansmana hazine garantilerinin getirilmesi, karmaşık yapı ve denetim zorlukları, muhasebe ve raporlama standartlarında eksiklikler, kamu ve özel sektörlerin amaç ve kültür farklılığı, işlem masraflarının yüksekliği gibi dezavantajlı yapısına da vurgu yapılmaktadır (Uysal, 2017, s. 187-191). KÖİ'lerin teknik fayda ve maliyet analizinin yapılabilmesine yönelik verilere ulaşamaması da önemli bir dezavantaj olarak değerlendirilmektedir (Küçük, 2017, s. 761) Ayrıca, yükleniciler ve/veya altyükleniciler aralarında doğması muhtemel uyuşmazlıkların kamu idaresini zor durumda bırakması da KÖİ'nin dezavantajları arasında sayılan önemli bir husustur (Sözer, 2014, s. 240).

1990'lı yıllardan itibaren hızla yayılan KÖİ projelerinin 2006 ve 2007 yıllarından itibaren kısmen azalma ve dalgalı bir süreç yaşadığı görülmektedir. Özellikle Avrupa Birliği ülkelerinde yukarıda değinilen dezavantajların biri veya daha fazlasının etkisi ve yaşanan ekonomik krizler gibi sebeplerle 2005 ve 2007 yılları arasında proje sayısı ve proje değeri açısından en yüksek seviyelere ulaşan KÖİ yatırımları dalgalı bir seyir izlese de bu yıllardan itibaren bir miktar azalma eğilimine girmiştir. Buna göre, AB ülkelerinde 2006 yılında 136 KÖİ projesi varken, bu sayı 2012'de 62'ye düşmüştür. Takip eden yıllarda proje sayıları 2013'de 82, 2014'de 79, 2015'de 49, 2016'da 68, 2017'de 44 ve 2018'de 39 olarak gerçekleşmiştir. Projelerin mali değerleri de benzer bir seyir izlemektedir. Buna göre, 2006 yılında toplam yatırım değeri yaklaşık olarak 28 milyar Euro iken, bu miktar 2012'de yaklaşık olarak 12 milyar Euro'ya düşmüştür. 2013'de 20, 2014'de 16, 2015'de 15, 2016'da 12, 2017'de 15 ve 2018'de 15 milyar Euro olarak gerçekleşmiştir (European Investment Bank, 2018).

SAĞLIK HİZMETLERİ VE KÖİ

Özel sektör aktörlerinin hem doktorlar, eczaneler ve hastanelerle doğrudan hizmet sağlayıcıları olarak hem de sağlık alanında malzeme ve teknolojilerin sağlayıcıları veya üreticileri olarak sağlık hizmetlerinin sunumunda yer almaları uzun bir geçmişe sahiptir (Wolf ve Toebes, 2016, s. 79). Ancak, 1980'lerin başlarına kadar özel sektörün ulusal veya uluslararası sağlık hizmetlerine katılımı asgari düzeyde ve genellikle sivil toplum örgütleriyle ve politika müzakereleri alanıyla sınırlı kalmıştır (Ruckert ve Labonté, 2014, s. 1598). 1980'lerden itibaren neoliberalizm, küreselleşme, iletişim ve teknolojiye meydana gelen gelişmeler gibi faktörlerin etkisiyle sağlık alanında özel sektörün faaliyetleri artmaya başlamıştır. Örneğin Çin gibi kapalı ekonomik modeli benimsemiş bir ülke bile piyasa ekonomisine geçiş çalışmalarının bir sonucu olarak 1984'te hükümetin sağlık sektöründeki rolünü azaltmaya başlamıştır (Wolf ve Toebes, 2016, s. 81). 1990'lardan itibaren ise, Birleşik Krallık'ta KÖİ'nin ilk uygulanma şekli olan ÖFG modeliyle sağlık hizmetlerinin kamu ve özel sektör arasında yapılan uzun süreli bir sözleşme temelinde birlikte yürütülmeye başlandığı görülmektedir.

İngiltere'de uygulandıktan sonra sağlık alanında KÖİ'ler hızla yayılmış, bazı yıllarda proje sayısı ve değerlerinde azalmalar görülse de 2018 yılı itibarıyla dünya genelinde sağlık sektöründe KÖİ projelerinin sayısı yaklaşık olarak 600'e yaklaşmıştır. Bu altyapı projelerinin %60'ından fazlası Avrupa'da bulunmaktadır. Kuzey Amerika, projelerin %15'inden biraz fazlasına sahipken, Sahra-altı Afrika, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri, projelerin %5'inden daha azına sahiptir. Verilere ülke bazında bakıldığında, İngiltere ve Kanada birlikte operasyonel projelerin üçte ikisinden fazlasına sahiptirler. Geri kalanlar Avustralya, Fransa, Hindistan, İrlanda, İtalya, Japonya, Meksika, Birleşik Arap Emirlikleri, ABD, Mısır, Kenya gibi birçok ülkeye yayılmış durumdadır (Abuzaineh vd., 2018, s. 10). Türkiye ise, sağlık alanında KÖİ uygulamalarına diğer ülkelere göre geç ama oldukça etkileyici ve geniş kapsamlı bir ölçekte giriş yapmış, 2005 yılında mevzuat altyapısını oluşturduğu KÖİ modelini sağlık sistemini modernize etmede önemli bir araç olarak kullanmaktadır.

Sağlık sektöründe KÖİ uygulamalarıyla özel sektörün faaliyet alanı iyice genişlemiştir. Bazı ülkeler özel sektör ağırlıklı sağlık hizmetleri sunumunu bir hükümet politikası olarak kabul ederken, bazıları özel sektöre daha sınırlı bir rol vermiştir. Kuruluşlar bazen örtüşen hizmetler sunsa bile, on yıllardır çoğu ülkede kamu ve özel sektörün farklı oranlarda risk ve sorumluluk üstlendiği tesisler var olmuştur. Bu karışımında, kamu ve özel sektörler KÖİ olarak adlandırılan yönetim şemaları altında aynı tesiste bir arada bulunmaktadır. Bazı genel model türlerini tanımlamak mümkün olmasına rağmen, KÖİ projelerinde uygulanan modeller ve projelerin sahip olduğu özellikler ülkeden ülkeye farklılık arz etmektedir (Cruz ve Marques, 2013, s. 471-472).

KÖİ'lerin sağlık alanında kısa sayılabilecek bir sürede hızla yaygınlık kazanmasında çeşitli faktörler rol oynamıştır. Öncelikle KÖİ modeli hükümetlerin daha fazla kişiye daha fazla sağlık hizmeti sunmalarına ve maliyet zorluklarını aşmalarına yardımcı olmuştur. Başka bir deyişle KÖİ'lerin hızla yaygınlaşmasındaki en önemli sebeplerden biri sağlık harcamalarının kamu bütçeleri üzerindeki büyük baskısından kurtulmaktır (Lossa ve Martimort, 2011, s. 442-445; 2016 Global health care Outlook, 2016, s. 11; Abuzaineh vd., 2018, s. 5). 2020 yılına kadar OECD ve BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin) ülkelerinin toplam sağlık hizmetlerine yatırım miktarının 54,5 trilyon € ve sağlık altyapı yatırımlarının da 3 trilyon € olacağı (Bejm, 2013, s. 5) dikkate alındığında bu ölçüde bir sermaye ihtiyacının sadece kamu kaynaklarından karşılanmasının oldukça güç olacağı değerlendirilmektedir. Bu nedenle, hükümetler KÖİ gibi yeni yöntemlerle kamunun üstündeki maliyet baskısını azaltmak istemektedirler.

Hükümetler zaman zaman sermaye sağlamada güçlüklerle karşılaştıkları gibi, teknolojiye, yönetme yeteneğinde ve verimlilik sağlamada da yetersizliklerle karşılaşmaktadırlar. Bu nedenle, temel sağlık hizmetlerinin daha yaygın olarak ve kalite odaklı sunulmasında geleneksel kamu hizmeti yaklaşımını tamamlayan KÖİ'ye başvurulmaktadır (International Finance Corporation, 2013, s. 1). KÖİ uygulamalarıyla özel sektör tedarikçilerinin teknik, yetenek, fikir ve avantajlarından faydalanarak hizmet kalitesinin yükseltilmesinin yanında, rekabet vasıtasıyla maliyet etkinliğinin sağlanması ve risklerin paylaşılmasına olanak sağlaması gibi faktörler de KÖİ uygulamalarının artmasında rol oynamıştır (Holmes, Capper ve Hudson, 2006, s. 568). Ayrıca, nüfus artışı ve nüfusun yaşlanması, yeni hastalık türlerinin ortaya çıkması, vatandaşların sağlık hizmetlerindeki kalite beklentilerindeki artışlar, sağlık sistemlerinin daha komplike bir yapıya bürünmesi ve vatandaşların sağlık hizmetlerine erişiminin yaygınlaştırılması zorunluluğu gibi faktörler hükümetleri sağlık alanında özel sektörle işbirliği yapmaya (KÖİ sözleşmeleri yapmaya) teşvik etmiştir veya zorlamıştır.

Hükümetlerin KÖİ'lerle hangi sağlık hizmetlerini sundukları, bir başka deyişle hükümetlerin hangi hizmetlere ulaşmak için KÖİ'leri kullandıkları tercih edilen KÖİ modeline göre değişmekle birlikte genel olarak bir KÖİ uygulamasında 6 (altı) hizmetten bir ya da daha fazlasına ulaşma amaçlanmaktadır. Bu hizmetler, projenin finansmanı, tasarımı, yapımı, bakımı, işletilmesi ve dağıtım hizmetlerinin biri veya daha fazlası olabilmektedir. Sağlık hizmetlerinde KÖİ'nin uygulanması, kamu ve özel sektörün projede üstlendikleri sorumluluk ve risk oranlarına göre farklılık arz etmektedir. Özel sektör KÖİ projelerinde başta finansman olarak, bütün sorumluluğu veya belli bazı sorumlulukları üstlenirken kamu kurumu da bazı güvenceler sağlamaktadır (Nikolic ve Maikisch, 2006, s. 2). Buna göre, sağlık hizmetlerindeki KÖİ'ler sağlık altyapısını inşa etmek veya yenilemek için tercih edilen "altyapı tabanlı model", hizmet sunma kapasitesini arttırmak veya genişletmek için tercih edilen "ayrık klinik servisler modeli" ve kapsamlı bir altyapı

ve hizmet sunumunu sağlamak için tercih edilen “entegre KÖİ modeli” olmak üzere üç alt modelde toplanabilir (Abuzaineh vd., 2018, s. 12).

POLİTİKA TRANSFERİ BAĞLAMINDA KÖİ'LER

KÖİ'ler konusunda yapılan çalışmalarda en önemli sınırlılıklardan biri kamu ve özel sektör aktörlerinden “ticari sır” gerekçesiyle bilgi ve belge temininde yaşanan zorluklardır. Bu durum, KÖİ uygulamalarının yeterince açık ve şeffaf yürütülmediği konusunda literatürde ve uygulamada sıkça eleştirilmesine sebep olmaktadır. Bu bağlamda, KÖİ'lerin politika transferine konu olup olmadığı veya ne ölçüde konu olduğu konusunda birinci derece kaynaklara ulaşmak oldukça güçtür. Ancak, KÖİ'nin ve politika transferinin özellikleri göz önüne alındığında politika transferine konu olduğu anlaşılmaktadır.

Öncelikle, Dolowitz'e göre politika transferi her zaman aynı derecede veya oranda gerçekleştirilen bir işlem değildir. Bu nedenle, politika transferinin kopyalama, öykünme, melezleştirme ve sentez ile esinlenme olmak üzere dört derecesi bulunmaktadır (Dolowitz, 2003, s. 105). Buna göre, politika transferinin kapsamı oldukça geniş olup, bir ülkenin başka bir ülkede uygulanan bazı politika, strateji ve uygulamalardan esinlenmesi bile politika transferi kapsamında değerlendirilmektedir. Ayrıca, KÖİ'lerin dünya üzerinde çok geniş bir coğrafyada hızla yayılması ve ülkeler arası karşılaştırmalarda uygulama yöntemleri ve süreçlerindeki yüksek benzerlik oranları KÖİ'lerin politika transferi yolu ile dünya üzerine yayıldığı yönündeki görüşü destekler niteliktedir.

Bu nedenle, KÖİ'nin İngiltere kökenli bir model olduğu ve bu ülkeden çok farklı sosyoekonomik gelişmişlik seviyesine sahip diğer ülkelere yayıldığı göz önünde bulundurulduğunda modelin çeşitli boyutlarıyla farklı derecelerde politika transferine konu olduğu anlaşılmaktadır. Hükümetler İngiltere örneğinde KÖİ'leri kopyalama derecesinde olmasa da öyküleme, melezleştirme ve sentez veya esinlenme derecesinde kendi ülkelerinde uygulama yoluna gitmişlerdir. Başka bir deyişle İngiltere'de uygulanan KÖİ politikalarının, KÖİ ile ilgili yönetsel düzenlemelerin, programların, kurumların, stratejilerin başka bir ülke tarafından transfer edilerek uygulanması söz konusu olmuştur. KÖİ modellerinin birbirlerinden siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yönden farklılık arz eden çeşitli ülkelerde çok fazla değişikliğe uğramadan uygulanması KÖİ modellerinin transfer edilerek uygulandığı görüşünü desteklemektedir.

Ayrıca, İngiltere'de kamu ve özel sektör aktörlerinin tutumu ve KÖİ'nin temel özellikleri KÖİ'nin politika transferi yoluyla yayılmasına katkı sağlamıştır. İngiliz hükümetleri diğer ülkelerdeki KÖİ uygulamalarını destekleyen bir yaklaşıma sahip olmuşlardır. İngiliz hükümetlerinin bu stratejiye sahip olması ve İngiltere özel sektör firmalarının da bu politikaları destekleyen yaklaşımları KÖİ'lerin diğer ülkelerde hızla yaygınlaşmasında rol oynayan faktörler olmuştur. KÖİ konusunda İngiltere'de özel sektör şirketlerinin diğer ülkelerdeki şirketlerden daha çok

deneyime sahip olmaları KÖİ reformlarının uluslararası alanda yaygınlaşmasından daha çok yararlanma imkânına sahip olmalarına yol açmaktadır. Bu nedenle, İngiliz firmaların danışmanlık, inşaat ve diğer sözleşmeler yoluyla İngiltere KÖİ modelinin özellikle gelişmekte olan ülke hükümetleri tarafından kabul görmesi konusunda çeşitli girişimleri söz konusu olmaktadır. Girişimlerin başarılı olması durumunda bu strateji kendi başına bir politika aktarımı mekanizması haline gelmektedir (Holden, 2009, s. 329). Bu bağlamda, İngiliz şirketlerinin KÖİ uygulamaları konusundaki istekli tutumları KÖİ politikalarının transferine olumlu anlamda katkı sunmaktadır.

Holden, İngiliz firmalarının bu girişimlerinde ve politika transfer çabalarında firmalarının kendi ticari menfaatlerini ön planda tuttıklarını ifade etmektedir. Yazara göre, örneğin sağlık alanında İngiliz firmalarının KÖİ uygulamalarını transfer çabaları gelişmekte olan ülke vatandaşlarının sağlığı için iyi olandan ziyade firmaların ticari menfaat elde etmeleri ve bu menfaatleri sürdürmeleri amacına dayanmaktadır. Bu nedenle, İngiliz firmalarının KÖİ uygulamalarından gelişmekte olan ülkelerin “ders çıkarımına” yönelik çabalarından değil, sadece belirli hizmetleri satmak için politikayı “satmak” girişiminden söz edilebilir (Holden, 2009, s. 329).

KÖİ uygulamalarının politika transferine konu olmasını sağlayan ve kolaylaştıran diğer faktör ise, KÖİ'nin yapısal ve fonksiyonel özellikleridir. KÖİ'nin politika transferi yoluyla başka ülkelerde hızla yayılmasına imkân veren özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- KÖİ'nin bir ülkede uygulanabilmesi politika transferinde asıl karar mekanizması olan siyasi otoritenin güçlü desteği ile kamu kurumlarının işbirliği ve koordinasyonuna bağlıdır.
- KÖİ'nin ulusal veya yerel nitelikte olabilen ve başta sağlık ve ulaştırma olmak üzere eğitim, atık yönetimi, su/sulama, enerji, konut ve sosyal projeler gibi birçok sektörde uygulanabilen esnek yapısı farklı ülkelerde kolaylıkla uygulanmasına imkân vermektedir.
- KÖİ'nin özel sektörün finansman, etkinlik, verimlilik, esneklik, bilgi ve deneyimlerinden faydalanma imkânı vermesi ve kamu hizmetlerinin finansmanından kurtulma imkânına kavuşan kamu kurumları için cazip bir model olması politika transferine konu olma oranlarını arttırmaktadır.
- KÖİ'nin çok sayıda alt modele sahip olmasıyla ülkelere göre farklılık gösterebilen çok boyutlu yapısı daha fazla ülke tarafından uygulanmasına yol açmaktadır.

KÖİ'lerin yaygın olarak kullanıldığı sektörlerden biri sağlık sektörüdür. KÖİ'ye sağlık sektöründe başvuran ülkelerde uygulamanın yoğunluğu veya ölçeğine bağlı olarak değişmekle birlikte KÖİ'ler uygulayıcı ülkenin sağlık politikalarını ve uygulamalarını köklü bir şekilde değiştirme ve dönüştürme potansiyeline sahiptir. Bu değişim ve dönüşümün en somut örneklerinin görüldüğü ülkelere ikisi İngiltere ve Türkiye'dir. Bu ülkelerde sağlık alanında KÖİ uygulamaları sağlık

hizmetleri politikalarında, planlamalarında ve hizmetin sunulma şeklinde köklü reformların hayata geçirilmesinde rol oynamaktadır.

Konuya Türkiye'deki şehir hastanelerinin İngiltere'de uygulanan ÖFG modeli örnek alınarak gerçekleştirilmesi özelinde yaklaşıldığında da bir politika transferinden söz edilebilir. Çünkü Dolowitz, gazete, televizyon, radyo ve internet gibi medya araçlarını, raporları, konferansları, toplantıları, ziyaretleri, yazılı ve sözlü beyanatları politika transferinin varlığını ispatlama yöntemleri olarak saymaktadır (Dolowitz, 2000, s. 9) Literatürde ve söz konusu ispat yöntemlerinde şehir hastanelerinin ÖFG modeli esas alınarak yapıldığı ve işletildiği ile ilgili çeşitli kaynaklara ulaşmak mümkündür (TTB, 2008, s. 8; Pala, 2018, s. 8; Sözer, 2013, s. 247; Tükel, 2018). Ayrıca, Sağlık Bakanlığı tarafından şehir hastanelerinin kuruluşundan önce Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyada 28 ülkenin modelinin yerinde incelendiği ifade edilmiştir (<https://www.haberler.com>, 22.03.2013). Tüm bu model inceleme ve araştırma süreci sonucunda İngiltere'de uygulanmakta olan ÖFG'nin örnek alınarak uygulandığı görülmektedir.

Ayrıca, yukarıda ifade edildiği üzere sağlık alanında KÖİ modeli olarak bazı ülkelerde “ayrık klinik servisler modeli” ve “entegre KÖİ modeli uygulamalarına rastlanmaktadır. Ancak, şehir hastaneleri modelinde İngiltere'de uygulanan ve sağlık altyapısını inşa etmek veya yenilemek için kullanılan “altyapı tabanlı model” tercih edilmiştir. Bu durum şehir hastanelerinde diğer ülkelerde KÖİ'nin farklı uygulama şekilleri yerine İngiltere esaslı bir modelin benimsendiğini ortaya koymaktadır.

ŞEHİR HASTANELERİNDE İNGİLTERE KÖİ MODELİNİN ETKİLERİ

KÖİ modeli, İngiltere'de muhafazakâr hükümet tarafından altyapı yatırımlarına kaynak sağlamak amacıyla uygulanmaya başlanmış, 1997 sonrasında işçi partisi hükümeti döneminde de devam ettirilmiştir. Bu ülkede 1990'ların başından itibaren KÖİ modeli ile 12 yılda yaklaşık olarak 100 Ulusal Sağlık Servisi hastanesi inşa edilmiştir. 2009 yılında bu model ile kurulan hastaneler 159'a ulaşmıştır. Bu sayı o dönem hastane programlarının yüzde 90'ına karşılık gelmekteydi (Price, 2011, s. 289). 2013 sonu itibariyle İngiltere'de kamu ile özel sektör arasında imzalanan toplam 684 sözleşmenin büyük çoğunluğunu ÖFG sözleşmeleri oluşturmuştur. Geri kalan sözleşmeler ise KÖİ'nin diğer modelleriyle yapılması öngörülen projeleri içeren sözleşmelerdir (National Audit Office, 2013, s. 6). İngiltere'de ÖFG modelinin yoğun bir şekilde tercih edilmesinin temel gerekçeleri ise, özel sektöre risk transferinin yapılabilmesi, kamu için daha büyük maliyetlerden kaçınılabilmesi ve diğer seçeneklere göre zamanında ve belirlenen bütçe sınırları içinde kalınarak hizmetlerin sağlanabilmesi şeklinde özetlenebilir (United Nations Economic Commission for Europe, 2012, s. 12) Ayrıca, politika uygulayıcıları özel sektörün kamu sektöründen daha etkili ve yenilikçi olduğunu ve ÖFG modelinde paranın karşılığının (Value for Money) daha iyi sağlanacağını iddia etmektedirler. Bu modelde hastane birlikleri kendi hastanelerinin sahibi olmak yerine yeni hastane yapımı veya hastanelerin yenilenmesi işini özel

sektöre yaptırarak bu tesislere kira ödemektedirler (Shaoul, Stafford ve Stapleton, 2008, s. 101).

ÖFG modeli, kamu hizmetlerinin sunulmasının kamu sektöründen özel sektöre uzun bir süreliğine transfer edilmesi anlamına gelmekte olup (Alshawi, 2009, s. 1) bir tasarlama, yapım, finansman sağlama ve işletme modeli olarak uygulanmaktadır. Son yirmi yılda sağlık sektöründe büyük sermaye yatırımlarının finansmanın birincil yolu olan ÖFG ile çok ihtiyaç duyulan alanlarda büyük ve yeni finans kaynağı temin edilmiştir. Bu kaynak büyük oranda bütçe dışı finansman olduğundan yeni borçlanma gibi görünmemektedir (McKee, Edwards ve Atun, 2006, s. 891). Sözleşme ile destek hizmetlerinin özel sektör girişimcisine verilmesi ve temel hizmetlerin kamu sektörü tarafından sunulmaya devam edilmesi, ÖFG modelinin bir özelliği olduğundan sadece sağlık hizmetlerinde değil eğitim gibi diğer hizmet alanlarında da aynı şekilde görev paylaşımı yapılmaktadır (Hall, 2003, s. 6).

ÖFG modelinde başarılı bir yüklenici biri projeye finansman sağlamak için bankalarla, ikincisi hastane inşa etmek için inşaat şirketiyle ve sonuncusu da genellikle otuz yıl boyunca tesisi yönetmek için tesis yönetim şirketi ile olmak üzere üç tür sözleşme yapmaktadır. Sözleşme süresi boyunca sağlık kuruluşu kendi gelirlerinden belli bir miktarını yükleniciye ödemeyi taahhüt etmekte ve yüklenici tesisin iyi işlemesi ve düzenini sağlamak için sözleşmeye bağlı olarak bakım ve diğer bazı hizmetleri üstlenmektedir (McKee, Edwards ve Atun, 2006, s. 891). ÖFG, sadece kamu yatırımları için alternatif bir finansman kaynağı değil, aynı zamanda sermayeye ilişkin hizmetlerin de sunulduğu bir sözleşmedir. Bu modelde özel sektör tarafından finanse edilerek inşa edilen tesisin sözleşme gereği kamu sektörüne kiralanması zorunludur. Böylece, kamu sektörü sözleşmeden kaynaklanan ödemelerini gelecek yıllarda ödemekte özel sektör de gelecek yıllara dair gelir garantisi sağlamış olmaktadır (Sawyer, 2005, s. 231).

Bu açıklamalardan sonra İngiltere’de uygulanan KÖİ modeli olan ÖFG’nin temel özellikleri şu şekilde özetlenebilir (Alshawi, 2009, s. 1):

- KÖİ’ler mal satın alımı değil hizmet satın alımıdır.
- KÖİ’lerde kamu sektörünün temel amacı paranın karşılığını sağlamak ve özel sektörün teknik bilgi ve tecrübesinden faydalanmaktır.
- KÖİ’lerde kamu ve özel sektör arasında risk yönetimi ayrılmaktadır.
- KÖİ altyapı projelerinde proje ömrü süresince kamu ve özel sektör arasında işbirliği esastır.

Türkiye’de ise, sağlık sektörünün temel sorunlarına çözüm bulunması, sağlık hizmetlerinin etkili, verimli ve hakkaniyete uygun bir şekilde organize edilmesi ve finansmanının sağlanması amaçlarıyla 2003 yılından itibaren “Sağlıkta Dönüşüm Programı” adıyla bir takım değişim ve dönüşüm planları uygulamaya konulmuştur (Sağlık Bakanlığı, 2003, s. 25). Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın sağlık sigorta sistemlerinin tek bir çatı altında toplanması, sosyal sigorta kurumlarına ait

hastanelerin Sağlık Bakanlığı'na devredilmesi, acil servis hizmeti sağlayan birimlerin sayısının artırılması gibi hedeflerinin yanında hedeflerinin önemli bir bölümü de hastanelerin yapılmasında ve işletilmesinde özel sektörün rolünün artırılması suretiyle modern tesisler haline getirilmesi ve idari ve mali özerkliğinin artırılması olmuştur. Söz konusu programla Türkiye 29 sağlık bölgesine ayrılmış ve hizmetler buna göre planlanmaya başlanmıştır. KÖİ modeli ile inşa edilmeye başlanan şehir hastaneleri Sağlıkta Dönüşüm Programı kapsamında gerçekleştirilen değişim ve dönüşüm sürecinin en önemli unsurlarından biri olmuştur.

2003 yılındaki sağlıkta dönüşüm programının KÖİ ile şehir hastaneleri kurmak ve işletmekle ilgili olan kısmı 2005 yılında mevzuatta yapılan bazı değişiklikler ile somutlaşmaya başlamıştır. 03.07.2005 tarihli ve 5396 Sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanununa Bir Ek Madde Eklenmesi Hakkında Kanun ile KÖİ modeli ilk kez sağlık mevzuatında yer almıştır. 2005-2013 yılları arasında KÖİ modeli ile sağlık alanındaki yatırımlar bu kanun çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte Sağlık Bakanlığı tarafından yapılmak istenen bazı yatırımlar çeşitli eleştirilere maruz kalmış ve bazı kurum ve kuruluşlarca yargıya taşınmıştır. Eleştirilen konular arasında, sağlık alanındaki KÖİ'nin genel ve çerçeve bir mevzuatla düzenlenmemesi, konunun temel kanuna eklenen kısa bir madde ile düzenlenmeye çalışılması ve kanunda olmayan birçok maddenin yönetmelikle düzenlendiği gibi hususlar yer almıştır (Çakır, 2016, s. 90). Konunun artık müstakil bir kanun ile düzenlenmesi zorunlu hale gelmiş ve 21.02.2013 tarihli ve 6428 Sayılı Sağlık Bakanlığınca Kamu-Özel İşbirliği Modeli ile Tesis Yapıtırılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınması İle Bazı Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Bu kanun 5396 Sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanununa Bir Ek Madde Eklenmesi Hakkında Kanun'u yürürlükten kaldırmıştır. 6428 Sayılı Kanun ile şehir hastaneleri projelerinde uygulanan KÖİ modeli ayrı bir kanun ile detaylı olarak düzenlenmiştir.

Şehir hastaneleri, Türkiye'de KÖİ modelinin en somut bir şekilde uygulandığı alanlardan biridir. Çeşitli illere yayılmış planlanmakta, yapılmakta ve/veya işletilmekte olan şehir hastaneleri projeleri sağlık hizmetleri alanında gerçekleştirilen en büyük ve radikal değişikliklerden birini oluşturmaktadır. Bu kapsamda, 2018'de yeniden dönüştürülmesi hedeflenen 95 bin yatak kapasitesinin yarısı şehir hastaneleri projeleri kapsamında diğer yarısının ise, kamu imkânlarıyla gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir (Müezzinoğlu, 2015). Bu hastaneler, enerji verimliliği, depreme dayanıklılığı ve teknolojik altyapısı gibi özellikleriyle "akıllı hastaneler" veya "dijital hastaneler" olarak değerlendirilmektedirler. Şehir hastanelerinde akıllı bina teknolojisinin dijital hastane teknolojisi ile donatılmasıyla yüksek kaliteyi yakalamak temel amaçlardan biridir (Kantarıcı, 2016).

Hem modern sağlık tesislerine sahip olmak hem de yüksek standartlarda sürdürülebilir bir sağlık hizmeti sunabilmek amacıyla gerçekleştirilen şehir hastaneleri uygulamalarının diğer temel amaçları şu şekilde özetlenebilir: Sağlık

hizmetlerinde nitelik ve verimliliğin artırılması, tedavi çeşitliliğinin yaygınlaştırılması ve sağlık hizmetlerine erişimin kolaylaştırılması, sağlık alanında bölgesel gelişimin sağlanmasına katkıda bulunulması, sağlık hizmetlerinin daha uygun maliyetle ve yüksek teknolojinin imkanlarından faydalanılarak sunulması, yatak sayısının artırılması, yeni tedavi teknolojilerinin uygulanması, hastanede yatış süresinin kısaltılması, hasta sevkinin azaltılması, hastane enfeksiyonlarının azaltılması, hasta güvenliğinin ve memnuniyetinin artırılması ve sağlık hizmeti performansının yükseltilmesidir (Adana Entegre Sağlık Kampüsü Projesi Çevresel ve Sosyal Etki Değerlendirmesi raporu, 2014, s. 22).

Türkiye’de hayata geçirilmeye başlanan şehir hastaneleri modeli hem sağlık politika ve programları boyutuyla hem kamu kurumları ve idari uygulamalar boyutuyla sağlık hizmetlerinde köklü bir değişim ve dönüşüm vasıtası niteliği taşımaktadır. Sağlık hizmetlerinde bu ölçüde kapsamlı bir dönüşüme sebep olan modelin uygulanmasında başka ülkelerden kopyalama, öykünme veya esinlenme yollarına başvurulabileceği gibi, sadece bazı uygulamalarının başka ülkelerden alınması suretiyle bir karışım modelinin de uygulanması mümkündür.

Bu bağlamda, yukarıda ifade edildiği gibi, literatürde ve uygulamada Türkiye’de KÖİ modeliyle yapılan şehir hastaneleri projelerinde İngiltere ÖFG modelinin esas alındığı, başka bir deyişle modelin İngiltere’den transfer edildiği yönünde ifadelere rastlansa da (TTB, 2008, s. 8; Pala, 2018, s. 8; Sözer, 2013, s. 247; Tükel, 2018) bu transferin niçin, nasıl, hangi derecede ve hangi unsurları kapsadığı açıkça belirtilmemiştir. Aşağıda çeşitli açılardan Türkiye’de şehir hastaneleri modelinde İngiltere ÖFG modelinin etkilerini ortaya koyan karşılaştırma örneklerine yer verilmektedir.

Özel Sektör Girişimcilerinin Özellikleri ve Görev Paylaşımı Açısından

İngiltere’de sağlık sektöründe uygulanan ÖFG modelinde özel sektör çoğu kez bir konsorsiyum şeklinde birleşmektedir. Bu konsorsiyumlar genellikle inşaat şirketlerinden ve altyapı tesisinin yapım ve bakımını için finansman sağlayan bankalardan oluşmaktadır (Neufville, Lee ve Scholtes, 2008, s. 1; Shaoul, Stafford ve Stapleton, 2008, s. 101). Ayrıca, ÖFG projelerinde özel sektör girişimcisi projenin tasarlanmasını ve inşasını kendi sermayesi ile tamamladıktan sonra tesisin işletilmesi ve sağlık hizmetinin sunulması sırasında destek hizmetler olarak nitelendirilen temizlik, yemek, taşıma, otopark, güvenlik gibi hizmetleri de yürütmekle görevlidir. Özel sektör girişimcileri bu hizmetlerin sözleşmede belirtilen kriterler doğrultusunda yürütülmesinden Ulusal Sağlık Servisi’ne karşı sorumludur. Temel hizmet olarak sayılan klinik hizmetler ise Ulusal Sağlık Servisi tarafından yürütülmektedir. Bu modele göre, hastalara yüksek kalitede sağlık hizmeti sunulmasından sorumlu olan Ulusal Sağlık Servisi’nin aynı zamanda klinik personellerinin çalışmalarının sürekliliğinin sağlanması konusunda da görevleri vardır. Servis, klinik personelinin mümkün olduğunca etkili ve verimli çalışabilecekleri modern ortamlar ve tesisler sağlamakla görevlidir (Espigares ve Torres, 2009, s. 13).

Türkiye’de ise, “Sağlık Bakanlığınca Kamu-Özel İşbirliği Modeli ile Tesis Yapıtırılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınmasına Dair Uygulama Yönetmeliği”ne göre, şehir hastaneleri projelerinde özel sektör girişimcileri kamunun açtığı ihaleye teklif veren gerçek veya özel hukuk tüzel kişileri ya da bunların oluşturduğu ortak girişimler olabilmektedir. Şehir hastanelerinin kapasiteleri göz önünde bulundurulduğunda özel sektör girişimcilerinin birden fazla gerçek veya özel hukuk tüzel kişisinin aralarında yaptıkları anlaşmaya dayanan ortak girişim şeklinde hareket etmeleri çeşitli avantajlar sağlamaktadır.

Söz konusu uygulama yönetmeliğine göre, Türkiye’de şehir hastaneleri modelinde özel sektör öncelikle hastane tesisinin planlanması, inşası veya mevcut bir tesisin yenilenmesinden sorumludur. Özel sektör girişimcisinin inşa süreci bittikten sonra tesisinin ve ekipmanlarının kullanıma hazır tutulmasına yönelik olan bina ve arazi hizmetleri, yer ve bahçe bakım hizmetleri, olağanüstü bakım onarım hizmetleri gibi mecburi hizmetleri yürütmekle görevlidir. Ayrıca, özel sektör girişimcisi hizmet alımı yoluyla gördürülebilecek olan ve yükleniciye verilip verilmeyeceği kamu kurumunun takdirinde bulunan temizlik, güvenlik, otopark, laboratuvar, görüntüleme gibi ihtiyari destek hizmetlerinin yürütülmesinden de sorumlu olabilmektedir. Kamu kurumu ise, hastanede asıl hizmet olarak nitelendirilen sağlık hizmetlerinin kalite odaklı, kesintisiz ve vatandaş memnuniyetini esas alacak şekilde sunulmasından sorumlu olmaktadır. Ayrıca Sağlık Bakanlığı özel sektör girişimcisinin sorumluluk alanındaki hizmetlerin kesintisiz bir şekilde sunulmasından, koordinasyonundan ve hizmetin genel işleyişinden de sorumlu olan taraftır.

Özel Sektör Girişimcilerine Ödenen Bedeller Açısından

İngiltere ÖFG modelinde Ulusal Sağlık Servisi sözleşme süresi boyunca özel sektör girişimcilerine “yıllık ücret” adı altında bedel ödemektedir. Yıllık ücret, bina ve teçhizatın özel sektör tarafından sağlanması karşılığında ödenen “asıl bedel” (bina kirası) ile tesislerin yönetilmesi ve destek hizmetlerin sağlanması karşılığında ödenen “hizmet bedeli” olarak adlandırılan iki unsurdan oluşmaktadır. Bu ülkede özel sektör girişimcileri genellikle tesisin yapım aşamasını bitirdikten sonra tesisi 25-35 yıl gibi bir süre ile kamu kurumuna kiralanmaktadır (Neufville ve Scholtes, 2008, s. 1; Shaoul, Stafford ve Stapleton, 2008, s. 101). Kamu kurumu da özel sektörle sözleşme imzalamakta ve özel sektöre sözleşme süresi boyunca yıllık kira bedeli ödemektedir (Barros ve Giralt, 2009, s. 440; Espigares ve Torres, 2009, s. 13; United Nations Economic Commission for Europe, 2012, s. 12). Bina kirası toplam ödemenin yüzde 60’ını oluştururken destek hizmetlerinin görülmesi karşılığında özel sektöre ödenen bedel toplam ödemenin yaklaşık %40’ını oluşturmaktadır (Price, 2011, s. 289; Espigares ve Torres, 2009, s. 13). Ödeme, özel sektörün yürütmekte olduğu destek hizmetlerine göre değişebilmekte ve belli dönemlerde (örneğin beş yıl) yeniden gözden geçirilmektedir. Bu ödeme, sözleşme süresinin sonuna kadar devam etmektedir (National Audit Office, 2013, s. 10). Kamu

sektörü, klasik kamu alımlarının tersine tesisi satın alarak onun sahibi olmamakta, tesisin kullanım bedelini ve temin edilen destek hizmet bedellerinin ücretini ödemektedir. Ancak özel sektöre yapılacak ödemeler tesisin işletme dönemine geçilmeden başlamamaktadır (CIPS Nowledge Works, 2007, s. 2).

Türkiye’de uygulanmakta olan şehir hastaneleri modelinde ise, tesisin yapım aşaması bittikten sonra 30 yılı geçmemek üzere tesis kamuya tahsis edilmekte ve karşılığında belirtilen bedeller tahsil edilmektedir. Genellikle bir ortak girişim şeklinde birleşen özel sektör girişimcilerine tesislerin kullanımı karşılığında dönemsel olarak kamu kurumu tarafından “kullanım bedeli” ödenmektedir. Şehir hastaneleri modelinin ilk mevzuat düzenlemelerinde özel sektöre ödenen bedel için “kira” tabiri kullanılmışsa da 2013 yılında çıkarılan 6428 Sayılı Kanun’da “bedel” tabiri tercih edilmiştir. Ayrıca, tesisin ve ekipmanların kullanıma hazır tutulmasına yönelik bakım, onarım ve diğer hizmetlerin bedeli ile hizmet alımı yoluyla gördürülebilecek hizmetlerin sunulması karşılığında (destek hizmetlerinin gördürülmesi karşılığında) kamu idaresi tarafından yükleniciye “hizmet bedeli” ödenmektedir.

Özel Amaçlı Şirketlerin Kuruluşu ve İşlevleri Açısından

İngiltere ÖFG modeli kamu sektör temsilcisini, özel sektör işletmecisini, projeye finansman sağlayanları, yüklenici ve alt yüklenicileri, teknik, mali ve hukuki danışmanları ve tesis yönetim takımını içermektedir. KÖİ sözleşmesine dayanarak özel sektör temsilcileri olan ana yüklenici ve finansörler tarafından kurulan özel amaçlı şirketin (Special Purpose Vehicle) amacı KÖİ projesinin amaçlarını gerçekleştirmektir (CIPS Nowledge Works, 2007, s. 1-2). Özel amaçlı şirketin diğer bir görevi de tasarım sürecindeki ve nihai projedeki eksiklikler dahil olmak üzere tasarım riskini kontrol etmektir (Bing vd., 2005, s. 34) Özel sektör girişimcilerinin özel amaçlı şirketi kurmalarındaki temel amaçlardan biri girişimciler tarafından taahhüt edilen sermaye miktarının risklerini sınırlandırmaktır. Projenin finansörleri sözleşmenin başarısız olması halinde borç verilen sermayeyi korumak amacıyla kamu otoritesi ile ayrı bir finansman anlaşması imzalamaktadırlar. Özel amaçlı şirket, “proje şirketi” olarak adlandırılmakta fakat taşeron şirketler üzerinden alt anlaşmalar yapılabilmektedir (Price, 2011, s. 290). Alt yükleniciler altyapı projesinin yapımında veya işletmesinde ihtiyaç duyulan bazı yeteneklere sahiptirler ve verilen hizmetlerin yerine getirilmesini üstlenmektedirler (Demirag, Khadaroo ve Stapleton, 2015, s. 190).

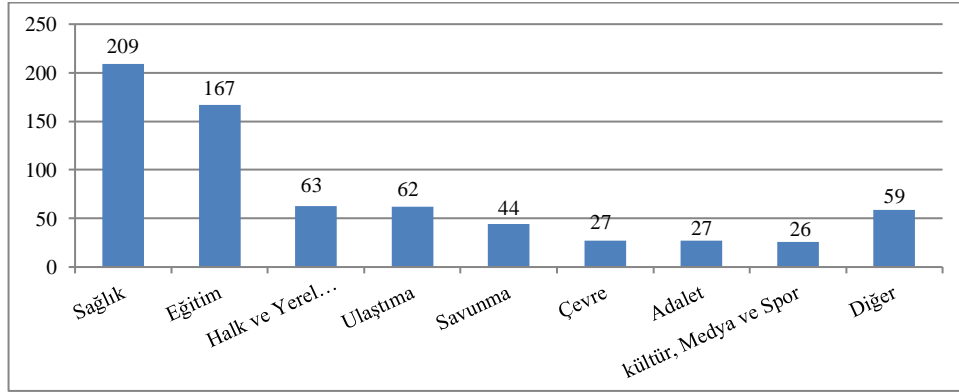
Türkiye’de de 6428 Sayılı Kanun’a göre, şehir hastaneleri uygulamalarında ihale sonucunda tesisin yapımını üstlenen yüklenici tarafından özel amaçlı bir şirket kurulması zorunludur. Anonim şirket şeklinde kurulan ve ihale sonucunda idare ile imzalanacak sözleşmenin tarafı olan bu şirketin faaliyet alanı sözleşme konusu ile sınırlıdır. Ayrıca, sözleşme süresi boyunca bedelsiz olarak bağımsız ve sürekli nitelikte üst hakkı tesis edilmesi işlemi de özel amaçlı şirket lehine yapılmaktadır.

İşlerin alt yüklenicilere yaptırılması, özel amaçlı şirketin sorumluluğunu ortadan kaldırmayacaktır.

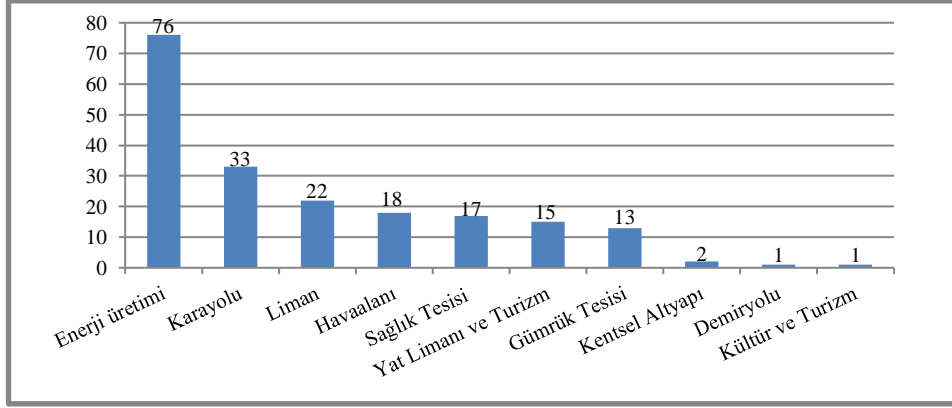
Modelin Uygulandığı Sektörler/Alanlar Açısından

İngiltere’de ÖFG muhafazakâr hükümet tarafından 1992 de tanıtıldıktan sonra eğitim, savunma, ulaşım, konut, su, altyapı ve atık yönetimi, yaşlı evleri, personel konaklama, ofis blokları, enerji, bilgi teknoloji sistemleri, entegre yönetim sistemleri, radyo kontrol sistemleri gibi çok geniş bir alanda kamu hizmetlerinin sağlanmasında kullanılmakla birlikte en yaygın ve yoğun kullanımı sağlık sektöründeki uygulamalarında görülmektedir (Barlow ve Gaiser, 2009, s. 126; Blanken ve Dewulf, 2010, s. 37; Hellowell, Price ve Pollock, 2008, s. 1). İngiltere’de Haziran 2013 itibari ile KÖİ sözleşmelerinin sektörlere dağılımı Grafik 1’de sunulmaktadır. Görüleceği üzere, kamu sağlık ve eğitim hizmetleri toplam sözleşmelerin yarısından fazlasını oluşturmaktadır.

Grafik 1: İngiltere’de Sektörlere Göre ÖFG Sözleşme Sayısı (2013)

Kaynak: National Audit Office, Savings from operational ÖFG contracts, November 2013, s.10, https://www.nao.org.uk/wpcontent/uploads/2013/11/Savings-from-operational-ÖFG-contracts_final.pdf, (Erişim Tarihi: 13.12.2015)

Grafik 2: Türkiye’de Sektörlere Göre KÖİ Proje Sayıları (2015)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı. (2015). Dünyada ve Türkiye’de Kamu-Özel İşbirliği Uygulamalarına İlişkin Gelişmeler 2015, <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KamuOzellIsbirligiYayinlar.aspx>, (Erişim Tarihi: 24.03.2016)

Türkiye’de ise KÖİ modeliyle en çok proje üretilen sektörler enerji, karayolu, liman ve havaalanı sektörleri olmasına rağmen proje değerleri itibariyle bu sıralama değişmektedir. Sağlık yatırımları proje değeri itibariyle, havaalanı, enerji, karayolu sektörlerinden sonra dördüncü sırada en fazla yatırım yapılan sektör olmuştur. Türkiye’de sağlık sektöründe yapılan KÖİ yatırımları şehir hastaneleri projeleri kapsamında yapılmaktadır. (Grafik 2)

Karşılaşılan Riskler ve Risklerin Paylaşımı Açısından

ÖFG modelinin önemli bir özelliği, risklerin sahipliğinin kamu sektöründen özel sektör girişimcilerine aktarılmasına fırsat vermesidir. Bir ÖFG modelinde özel sektöre temel olarak tasarım ve inşaat riski, hizmetler, bakım ve onarım riski ile diğer riskler şeklinde ayrılabilen dört risk grubu transfer edilmektedir (Broadbent, Laughlin ve Gill, 2004, s. 33). ÖFG modeliyle tasarlanan ve inşa edilen bir tesisten standart olarak faydalanabilmek için özel sektör kişinin yıllarca bakım ve onarım maliyetine katlanması gerekmektedir. Bu nedenle, ÖFG modelinde tesisin inşasından sonra işletme dönemindeki bakım masrafları da özel sektör girişimcilerine ait olduğundan “ucuza inşa et pahalı işlet” gibi bir yaklaşım söz konusu değildir. Oysa, geleneksel yöntemle inşa edilen bir tesiste bakım maliyeti tamamen kamu sektörüne aittir. Bazı risklerin kamudan özel sektör kişisine aktarılması söz konusu olmakla birlikte bir risk hangi tarafça en iyi şekilde kontrol edilebilecekse riskin o taraf üzerine aktarılması da ÖFG modelinin temel özelliklerindedir (CIPS Knowledge Works, 2007, s. 2).

Türkiye’de şehir hastaneleri projelerinde de bu uygulama benimsenmiştir. Özel sektör girişimcileri hastanenin planlama, yapım ve işletme risklerini üstlenmenin yanında bakım ve onarım risklerini de üstlenmektedir. Ancak, özel sektör kişinin üstlendiği bu riskler karşısında kamunun da özel sektörün ticari çıkarlarının veya kâr oranlarının korunması konusunda bazı destekler de sağladığı görülmektedir. Örneğin, özel sektör girişimcilerine sözleşme süresince belli bir oranda yatak doluluğu temelinde belirlenmiş bedellerin ödenme güvencesi verilebilmektedir (Ankara Etlik Integrated Health Campus Project Environmental and Social Impact Assessment (ESIA) Report (Final Draft), 2013, s. 17-18). Ayrıca, 6428 Sayılı Kanun gereğince, uygulama sözleşmelerinin süresinden önce feshedilerek tesisin ilgili idareler tarafından devralınması durumunda yurt dışından temin edilen mali yükümlülüklerin hazine tarafından üstlenilebilmesi mümkündür. Son olarak, 6428 Sayılı Kanun’a göre yapılmış projeler kapsamındaki işlerin ihale edilmesi, görevlendirilen veya projeyi üstlenenlere yatırım döneminde yapılacak teslim ve hizmetler katma değer vergisinden, damga vergisinden ve Harçlar Kanunu’na göre alınan harçlardan istisna tutulmaktadır.

Modele Yöneltilen Eleştiriler Açısından

İngiltere’de kısa zamanda yoğun bir sağlık yatırımının özel sektörün desteği olmadan sadece hükümet tarafından başarılamayacağına anlaşılmasından sonra ÖFG hastane modeli büyük bir başarı yakalamıştır. Ancak modelin hiç eleştirilecek yanının olmaması düşünülemez. ÖFG’nin, diğer borçlanma şekillerinden daha verimli bir model olmadığı, modelin vergi mükelleflerini risklere karşı koruduğu düşüncesinin yanıltıcı olduğu ve ÖFG’nin hastane finansmanında yeterince tatmin edici olmadığı gibi yönlerden eleştirilere maruz kaldığı görülmektedir. İngiltere’de bu yöntemle işletilen hastanelerin kira bedellerini karşılamak için zaman zaman hekimlerin de aralarında olduğu çalışanların işten çıkarıldığı, getirisi az olan kliniklerin kapatıldığı, yatak sayısının azaltıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca, bu sistemin gelecek nesillere borç transfer etmenin bir aracı olduğu yönünde eleştirilere rastlanmaktadır. Bunun karşı argümanı ise ÖFG’nin yeni ve modern bir finansman sağlama yöntemi olduğu ve özel sektörün finansman yardımı ile kamu alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilebildiği savunulmaktadır (Biginas ve Sindakis, 2015, s. 6; Türk Tabipler Birliği, 2015; United Nations Economic Commission for Europe, 2012, s. 12; Price, 2011, s. 291).

Şehir hastanelerine de ÖFG modeline yapılan eleştirilere benzer eleştirilerin yöneltildiği görülmektedir. Eleştiriler özellikle, şehir hastaneleri projelerinin toplam maliyeti ile özel sektöre ödenen bedeller arasında yüksek bir farkın söz konusu olduğu, bu projelerde maliyet etkinliğinin sağlanamadığı, dengeli bir risk dağılımının gerçekleştirilmesinde zorluklar yaşandığı, şimdiki hizmet bedellerinin gelecek kuşaklara ödettilendiği, uygulama süreçlerinin yeterince açık ve şeffaf

olmadığı, finansmana hazine garantilerinin getirilmesi gibi konularda odaklanmakta ve dezavantajlı yapısına vurgu yapılmaktadır¹

Tesisin İdareye Devri Açısından

ÖFG modelinde sözleşme süresinin sonunda genellikle tesis kamu kurumuna geçmektedir (CIPS Knowledge Works, 2007, s. 1). Türkiye’de de 6428 Sayılı Kanun’un 7. maddesine göre, şehir hastaneleri projelerinde de sözleşme süresinin sonunda tesisin kamuya devredilmesi hüküm altına alınmıştır. Kamu ile yüklenici arasında imzalanan yapım sözleşmesi süresi sonunda yerleşke, her türlü borç ve taahhütten arındırılmış olarak, bakımlı, çalışır ve kullanılabilir durumda bedelsiz olarak kamuya devredilecektir.

SONUÇ

KÖİ, dünya üzerinde farklı gelişmişlik seviyelerindeki birçok ülkede ve farklı sektörlerde çeşitli alt modelleriyle yaygın olarak uygulanmaktadır. İngiltere’den dünyaya yayılan KÖİ modeli kopyalama, esinlenme veya öykünme şeklinde farklı derecelerde transfer uygulamalarına konu olmuştur. Ülkelerin transfer ettiği KÖİ modeline kendi bazı siyasi, ekonomik ve idari uygulamalarını da ilave ederek özgün bir modele ulaşması da mümkün olabilmektedir. Günümüzde dünya üzerinde KÖİ’nin çeşitli alt modellerinin uygulanmakta olması farklı derecelerde politika transferine konu olduğunu ortaya koymaktadır.

İngiliz hükümeti ve özel sektör şirketlerinin KÖİ’nin diğer ülkeler tarafından transferi konusunda gösterdikleri çabalar ve KÖİ’nin yapısından kaynaklanan bazı özellikler politika transferine konu olmasına olumlu anlamda katkı yapmaktadır. KÖİ’nin bir ülkede uygulanabilmesinin politika transferinde asıl karar mekanizması olan siyasi otoritenin güçlü desteği ile kamu kurumlarının işbirliği ve koordinasyonuna bağlı olması ve KÖİ’nin ulusal veya yerel nitelikte olabilen birçok sektörde uygulanabilen esnek yapısının farklı ülkelerde kolaylıkla uygulanmasına imkân vermesi politika transferine konu olmasına katkı sağlayan faktörlerdir. Ayrıca, KÖİ’nin kamuya özel sektörün çeşitli avantajlarından faydalanma ve hizmetlerinin finansman yükünden kurtulma imkânı sağlaması gibi yönleriyle cazip bir model olması ve çok sayıda alt modele sahip olmasıyla ülkelere göre farklılık gösterebilen çok boyutlu yapısı daha fazla ülke tarafından uygulanmasına yol açmaktadır.

Türkiye’de KÖİ modeliyle inşa edilen şehir hastaneleri modelinde İngiltere’de uygulanan ÖFG modelinin açık etkileri görülebilmektedir. İki ülkenin sağlık hizmetlerinde KÖİ uygulamaları özel sektör girişimcilerinin yapısı ve kamu-özel sektör görev paylaşımı, özel sektöre ödenen bedeller, özel amaçlı şirketin

¹ Bknz: Şehir Hastaneleri Sempozyumu, 11Mart 2017, Ankara, www.ato.org.tr/files/documents/0142223001507_278956.pdf,

kuruluşu ve işlevi, modelin uygulandığı sektörler/alanlar, karşılaşılan riskler ve risklerin paylaşımı, modele yöneltilen eleştiriler ve tesisin idareye devri gibi yönlerden karşılaştırıldığında Türkiye'deki şehir hastaneleri modelinin İngiltere ÖFG modeli esas alınarak uygulandığı anlaşılmaktadır.

İki ülkede sağlık sektöründe uygulanan KÖİ modelleri arasında oldukça güçlü benzerlikler olmasına rağmen sözleşme süreleri ve sözleşmelerin içerikleri, mevzuat altyapısı gibi bazı farklılıklar da söz konusudur. Bu bağlamda şehir hastanelerinde uygulanan KÖİ modelinin İngiltere'den doğrudan kopyalama derecesinde olmasa bile öykünme veya karışım boyutlarında politika transferine konu olduğu söylenebilir. Şehir hastaneleri ile ilgili birinci dereceden bilgi ve belge temin etmenin zorluğu KÖİ modelinin politika transferine konu olduğu ile ilgili kısıtlı bilgilere ulaşılmasına sebep olmakla birlikte, gerek iki ülke modelinin yüksek oranda benzerlikleri gerek literatürde ve diğer platformlardaki beyanlar gerekse de sağlık bakanlığının şehir hastanelerinin planlama ve hazırlık sürecinde birçok ülke KÖİ modelini inceleyerek İngiltere modelini tercih etmesi şehir hastaneleri modelinin İngiltere'den transfer edildiğini göstermesi bakımından önemli göstergelerdir.

KAYNAKÇA

Abuzaineh N., Brashers E., Foong S., Feachem R. ve Da Rita P. (2018). *PPPs in healthcare: Models, lessons and trends for the future*. Healthcare public private partnership series, No. 4. <https://globalhealthsciences.ucsf.edu/sites/globalhealthsciences.ucsf.edu/files/pub/ppp-report-series-business-model.pdf>, (Erişim Tarihi: 06.01.2019).

Acartürk, E. ve Keskin, S. (2012). Türkiye'de sağlık sektöründe kamu özel işbirliği modeli. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 25-51.

ADNPPP Sağlık Yatırımları AŞ. (2014). *Adana entegre sağlık kampüsü projesi çevresel ve sosyal etki değerlendirmesi çevresel ve sosyal etki değerlendirmesi raporu*. <http://www.pppadanahastanesi.com/tr/19536/Cevre-ve-Sosyal-Etki-Değerlendirmesi>, (Erişim Tarihi: 28.09.2018).

Alshawi, M. (2009). Concept and background to public private partnership (PPP)/private finance initiative (ÖFG) UK experience, Iraq Institute for Economic Reforms. <https://www.oecd.org/mena/47562550.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.09.2018).

Ankara etlik integrated health campus project environmental and social impact assessment (ESIA) report (final draft). (2013). <http://www.aeh.com.tr/cevresel-ve-sosyal-etki>, (Erişim Tarihi: 10.05.2016).

Barlow, J. ve Gaiser, M. K. (2009). Delivering innovation in hospital construction: contracts and collaboration in the UK's private finance initiative hospitals program. *California Management Review*, 51(2), 1-31.

Barros, P. P. ve Martinez-Giralt. X. (2009). Contractual design and PPPs for hospitals: lessons for the Portuguese model. *Eur J Health Econ*, 10, 437-153.

Bejm, M. (2013). PPPs in the healthcare, PPP Magazine, Public private partnership Poland, Europe ve World. <http://www.PPPMAGAZINE.com.>, (Erişim Tarihi: 10.05.2016).

Benson, D. ve Jordan, A. (2011). What have we learned from policy transfer research? Dolowitz and Marsh revisited. *Political Studies Review*, 9, 366-378.

Biginas, K. ve Stavros, S. (2015). Innovation through public-private partnerships in the Greek healthcare sector: How is it achieved and what is the current situation in Greece?. *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*, 20 (1), 2-11.

Bing, L., Akintoye, A., Edwards, P.J. ve Hardcastle, C. (2005). The allocation of risk in PPP/ÖFG construction projects in the UK. *International Journal of Project Management*, 23, 25-35.

Blanken, A. ve Dewulf G. (2010). PPPs in health: static or dynamic?. *The Australian Journal of Public Administration*, 69 (1), 35-47.

Broadbent, J., Gill, J. ve Laughlin, R. (2004). The private finance initiative in the national health service. https://www.cimaglobal.com/.../tech_resrep_the_private_fin. (Erişim Tarihi: 02.10.2018).

CIPS knowledge works, private finance initiatives (ÖFG). (2007). <https://www.cips.org/Documents/Resources/Knowledge%20Summary/Private%20Finance%20Initiatives.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.12.2015).

Cruz C. O. ve Marques, R. C. (2013). Integrating infrastructure and clinical management in PPPs for health care. *Journal of Management in Engineering*, 29 (4), 471-487.

Çakır, M. K. (2016). *6428 Sayılı kanuna göre kamu özel işbirliği kavramı ve yeni bir model: yap kirala devret*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Demirağ, I., Khadaroo, I. ve Stapleton, P. (2015). A changing market for ÖFG financing: Evidence from the financiers. *Accounting Forum*, 39, 188-200.

Dolowitz D. (2000). Policy Transfer: A New framework of policy analysis. David Dolowitz - Rob Hulme - Mike Nellis - Fiona O'Neill (Ed.), *Policy transfer and British social policy: learning from the USA?* içinde (ss. 9-37). Open University Press, Buckingham.

Dolowitz, D. ve Marsh, D. (2000). Learning from abroad: The role of policy transfer in contemporary paolicy making. *Governaance: An İnternational Journal of policy and Administration*, 13 (1), 5-24.

Dolowitz, D. (2003). A Policy-Maker's guide to policy transfer *Political Quarterly*, 74 (1), 101-108.

Espirages, J. L. N. ve Torres, E. H. (2009). Public private partnership as a new way to deliver healtcare service. *Encuentro de Economía Pública*, Vol. 1 No. 1, 1-28.

European Investment Bank. (2018). Evolution of the PPP market by year/all countries, <https://data.eib.org/epec/country/all>, (Erişim Tarihi: 30.09.2019).

Global Health Care Outlook, Battling costs while improving care. (2016). <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Life-Sciences-Health-Care/gx-lshc-2016-health-care-outlook.pdf>, (Erişim Tarihi: 26.04.2018).

International Finanace Corporation (IFC). (2013). Public-Private Partnership (PPP) transactions for better health facilities & Services for the public. https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/d088574b-6c5c-412e-975f-29190ce3bd15/SectorSheets_Health.pdf?MOD=AJPERES&CVID=IKbKawC, (Erişim Tarihi: 27.04.2016).

Hall, D., Motte, R. ve Davies, S. (2003). *Terminology of public-private partnerships (PPPs)*, Public services international research unit (PSIRU). www.psiru.org/about-us.html, (Erişim Tarihi: 12.12.2018).

Hellowell, M., Price, D., ve Pollock A.M. (2008). *The use of private finance initiative (ÖFG) public private partnerships (PPPs)in Northern Ireland*, Centre for International Public Health Policy. www.sps.ed.ac.uk/.../AAA_ÖFG-PPP_Booklet_12-08.pdf, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

Holden, C. (2009). Exporting publicprivate partnerships in healthcare: export strategy and policy transfer. *Policy Studies*, 30 (3), 313-323.

Holmes, J., Capper, G. ve Hudson, G. (2006). Public Private Partnerships in the provision of health care premises in the UK. *International Journal of Project Management*, 24, 566-572.

<https://www.haberler.com/bakanlik-55-soruda-sehir-hastanelerini-anlatti-4452057-haberi/>, 22.03.2013, (Erişim Tarihi: 04.10.2019).

Kalkınma Bakanlığı. (2015). Dünyada ve Türkiye'de kamu-özel işbirliği uygulamalarına ilişkin gelişmeler 2015. <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KamuOzellisbirligi-Yayinlar.aspx>, (Erişim Tarihi: 24.03.2016).

Kantarci, F. (2016). Akıllı hastaneler geliyor, (21.04.2016). <http://www.trthaber.com/haber/saglik/akilli-hastaneler-geliyor-246089.html>, (Erişim Tarihi: 10.11.2017).

Karahanogulları, O. (2011). Kamu hizmetleri piyasa ilişkisinde dördüncü tip: eksik imtiyaz (kamu-özel ortaklığı). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66 (3), 177-215.

Küçük, A. (2017). Politika transferi ve Türkiye’de sağlık alanında dönüşümün bir analizi. *Türk İdare Dergisi*, 485, 737-770.

Lossa, E. ve Martimort, D. (2012). Risk allocation and the costs and Benefits of public-private partnerships. *The RAND Journal of Economics*, 43(3), 442-474.

Mckee, M., Edwards, N. ve Atun R. (2006). Public-private partnerships for hospitals. *Bulletin of the World Health Organization*, 84, 890-896.

Müezzinoğlu, M. (2015). Kamu özel işbirliği (KÖİ) sağlık zirvesi- PPP health summit basın bülteni, (28.04.2015). <http://www.invest.gov.tr/trTR/infocenter/pressrelease/Documents/28-04-2015-TYDTA-KOI-SAGLIK-ZIRVESI.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.01.2017).

National Audit Office. (2013). Savings from operational ÖFG contracts, 29 November 2013. https://www.nao.org.uk/wp-content/uploads/2013/11/Savings-from-operational-ÖFG-contracts_final.pdf, (Erişim Tarihi: 13.12.2015).

Neufville, R., Lee, Y.S., ve Scholtes S. (2008). Using flexibility to improve value-for-money in hospital infrastructure investments, infrastructure systems and services: building networks for a brighter future (INFRA), 2008 First International Conference, 10-12 Nov. 2008. Rotterdam, Netherlands: IEEE.

Nikoliç, I. A. ve Maikisch, H. (2006). Public-Private partnerships and collaboration in the health sector an overview with case studies from recent European experience, Worldbank, No: 37807.

Pala, K. (2018). Sunuş. Pala, K. (Der), *Türkiye’de sağlıkta kamu özel ortaklığı, şehir hastaneleri içinde* (7-12). İstanbul: İletişim Yayınları.

Parvu, D. ve Voicu-Olteanu, C. (2009). Advantage and limitations of the public private partnerships and the possibility of using them in Romania, *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 27,189-198.

Price, D. (2011). Dünyada sağlıkta kamu özel ortaklığı: kavram ve değişimler. *Toplum ve Hekim*, 26 (4), 289-296.

Renda A. ve Lorna S. (2006). Public-Private partnerships models and trends in the European Union, *DG International Policies of the Union, Economic and Scientific policy*, <https://ppiaf.org/sites/ppiaf.org/files/documents/toolkits/>

highwaystoolkit/6/bibliography/pdf/public_private_partnerships_models_and_trends_in_the_european_union.pdf,(Erişim Tarihi: 14.09.2020)

Roumboutsos, A. ve Pantellaias A. (2015). Allocating revenue risk in transport infrastructure public private partnership projects: how it matters, *Transport Reviews*, 35(2), 183-203.

Ruckert, A. ve Labonté, R. (2014). Public-private partnerships (PPPs) in global health: the good, the bad and the ugly. *Third World Quarterly*, 35 (9), 1598-1614.

Sağlık Bakanlığı. (2003). *Sağlıkta dönüşüm*, <https://www.saglik.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 07.06.2018).

Sawyer, M. (2005). The Private finance initiative: The UK experience. *Research in Transportation Economics*, 15, 231-245.

Shaoul, J., Stafford, A. ve Stapleton, P. (2008). The Cost of using private finance to build, finance and operate hospitals. *Public Money ve Management*, 28 (2), 101-108.

Sobacı, M. Z. (2011). Politika transferi bağlamında kamu yönetiminde neo-liberal reformların yayılması: açık toplum enstitüsünün rolü, *Sosyoekonomi*, 2, 191-210.

Sobacı, M. Z. (2014). *İdari reform ve politika transferi yeni kamu işletmeciliğinin yayılışı*, Bursa: Dora Yayınevi.

Stone, D. (1999). Learning lessons and transferring policy across time, space and disciplines. *Politics*, 19 (1), 51-59.

Sözer, A. N. (2014). Sağlıkta yeniden yapılanmanın (özelleştirmenin) bir devamı olarak şehir hastaneleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (Özel Sayı), 215-253.

Şahin, M. ve Özge, U. (2012). Kamu maliyesine etkileri açısından kamu özel sektör ortaklıkları üzerine bir değerlendirme, *Maliye Dergisi*, 162, 155-174.

Şehir Hastaneleri Sempozyumu, (11 Mart 2017), Ankara. www.ato.org.tr/files/documents/0142223001507_278956.pdf, (Erişim Tarihi: 15.10.2018).

Tekin, A. G. (2007). Kamu-özel sektör işbirlikleri-kamu-özel ortaklıkları. *İdarecinin Sesi*, 21(122), 10-14.

Tükel, R. (2018). Sağlıkta özelleştirmenin yeni modeli: şehir hastaneleri. <http://www.tipdunyasi.dr.tr/2018/01/saglikta-ozellestirmenin-yeni-modeli-sehir-hastaneleri/>, (Erişim Tarihi: 24.09.2018).

Türk Tabipler Birliği. (2008). Türkiye’de sağlıkta kamu-özel ortaklığı Şehir hastaneleri, *Türk Tabipler Birliği Şehir Hastaneleri İzleme Grubu*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Türk Tabipler Birliği. (2015). Gaziantep Şehir Hastanesi hakkında değerlendirme raporu, (15.37.2015). <http://www.ttb.org.tr/index.php/Haberler/rapor-5506.html>, (Erişim Tarihi: 06.11.2015).

United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) (2012), A Preliminary reflection on the best practice in PPP in healthcare sector: A Review of different PPP case studies and experiences, https://www.unece.org/fileadmin/DAM/ceci/images/ICoE/PPPHealthcareSector_DiscPaper.pdf, (Erişim Tarihi: 14.09.2020)

Usta, S. ve Bilgiç, E. (2016). Yerel yönetimlerde hizmet sunumu: kamu Özel ortaklığı modeli. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 249-267.

Uysal, Y. (2017). Yerel yönetimlerde kamu özel işbirliği (KÖİ) uygulamalarının iki yönü: avantajlar ve dezavantajlar, *Kent Akademisi Dergisi*, 10(2), 169-199.

Van Ham, H., ve Koppenjan, J. (2001). Building public-private partnerships: assessing and managing risks in port development. *Public Management Review*, 3 (4), 593-616.

Wolf, A. H., ve Toebes, B. (2016). Assessing private sector involvement in health care and universal health coverage in light of the right to health. *Health and Human Rights Journal*, 18(2), 79-92

Wolman, H. (1992). Understanding cross-national policy transfers: the case of British and the United States. *Governance*, 51(1), 27-45.

Yayın Geliş Tarihi: 13.05.2019
Yayına Kabul Tarihi: 22.01.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.563799

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 961-976
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

BODY AND BEAUTY AS FETISHISED COMMODITIES IN LOUIS DE BERNIÈRES'S NOVEL *BIRDS WITHOUT WINGS*

Tatiana GOLBAN*
Nuriye AKKAŞ**

Abstract

This study attempts to reveal the concept of commodity fetishism, with its distinctly postmodern concern of body and beauty, as reflected in Louis de Bernières's novel Birds Without Wings. In his work, Bernières tries to emphasise the material exorbitance of the body and reconsiders some master concepts of Marxist and Freudian discourse, such as fetish and commodity, with reference to use-value and exchange-value of the body and beauty.

This study argues that Louis de Bernières's novel Birds Without Wings departs from both Marxist and Freudian representation of fetishism, and exhibits instead the social and discursive practices that encourage the fetishisation of objects, as well as the postmodern preoccupation with commodity-body-sign through the lenses of Jean Baudrillard. Louis de Bernières's characters imagine that they can determine their own value in the world, as they are modern men, but they inevitably come to acknowledge that, as a result of modernity, their body and identity become enmeshed as signs in a symbolic exchange, their value being established by outer phenomena and not by themselves. In their plight for their own authority, these characters see only the annihilation of their assertions, since they become objectified in the political economy of signs, representing only symbolic or static beings whose worth is determined in the exchange process.

Keywords: *Commodity, Fetishism, Body, Symbolic Exchange, Use-value, Exchange-value.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Golban, T. & Akkaş, N. (2020). Body and beauty as fetishised commodities in Louis de Bernières's novel Birds Without Wings. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 961-976.

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı, ORCID: 0000-0002-7860-0992, tgolban@nku.edu.tr

** Öğr. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Hazırlık Bölümü, ORCID: 0000-0002-3211-0306, nakkas@nku.edu.tr

LOUIS DE BERNIÈRES'İN KANATSIZ KUŞLAR ADLI ROMANINDA FETİŞ META OLARAK BEDEN VE GÜZELLİK

Öz

Bu çalışma meta fetişizmini ve onunla belirgin bir şekilde bağlantılı olan postmodern beden ve güzellik kavramlarını Louis de Bernières'nin Kanatsız Kuşlar isimli romanında yansıtıldığı şekliyle ortaya koymaya çalışır. Bernières eserinde bedenin materyalist aşırılığını vurgulamaya çalışır ve Marksist ve Freudcu söylemdeki fetiş ve meta gibi bazı ana kavramları bedenin ve güzelliğin kullanım değeri ve değişim değeri kavramlarına referansta bulunarak yeniden değerlendirir.

Bu çalışma Louis de Bernières'nin Kanatsız Kuşlar romanının fetişizmin yansıtılması açısından hem Markist hem de Freudcu yansımadan ayrıldığını ve onun yerine Jean Baudrillard'ın bakış açısıyla meta-beden-işaret kavramlarıyla takıntılı postmodern yaklaşımla beraber eşyaların fetişleştirilmesini destekleyen sosyal ve söylemsel uygulamaları sergilediğini savunur. Louis de Bernières'nin karakterleri, modern insanlar olarak bu dünyadaki değerlerini kendileri belirleyebileceklerini hayal ederler ancak modernitenin bir sonucu olarak bedenlerinin ve kimliklerinin sembolik değişimde işaret tuzağına düşmesi, değerlerinin kendileri tarafından değil dış etkenler tarafından belirlenmesi durumunu nihayetinde kabullenmek durumunda kalırlar. Kendi hakimiyetlerini ifade etme çabalarında, işaretlerin politik ekonomisinde nesneleştirildikleri yani değişim sürecinde değerleri yalnızca sembolik ve sabit olarak yansıtıldığı için sadece tezlerinin yok olduğunu görürler.

Anahtar Kelimeler: Meta, Fetişizm, Beden, Sembolik Değişim, Kullanım Değeri, Değişim Değeri

INTRODUCTION

For a long time, there has been noticed a lack of interest in relations between material objects and human beings, the priority always being given to the investigation of the individual or to the social interaction between individuals within a social structure. The shift of focus from human identity and human interrelationship to human beings and their relations to material objects was made through the undeniable contributions of Marx and Freud, who used the concept *fetishism* in order to depict the human relations with non-human/material objects.

From the first mention of the word *fetish* by Charles de Brosses in 1760, who coined it to describe the religious practices of worshipping objects, to its contemporary broad cultural meanings, there is a long and tedious process.

Marx uses the term “fetish-worshippers” in his description of those who encourage the monetary and mercantile system. For him, the fetishism of mercantilists signifies the attitude of viewing the objects of private property as representing real human relations, in a way that apparently the objects have a power on their own. In a later account of fetishism, in *Capital*, Marx continues to develop this idea, but this time the concept of private property is replaced by that of

commodity. Marx considers that “real” value of a commodity is not determined by its material form, but it is rather evaluated as a social relation assured by the amount of labour employed for its production (Marx, 1976, p. 165). Consequently, the exchange value of a commodity seems to be intrinsically a part of it, as an object, and its significance as a thing. However, this way of evaluation is a deceptive one, since the fetishised exchange determines a relationship between things that do not rely anyhow on the relationship between workers who labour for the production of the things of great value to others. Marx goes further in making the distinction between the use-value of objects and their exchange-value. Use-value emerges primarily from the productive activity employed for the construction of something that satisfies a need (such as shoes or clothes), whereas exchange-value arises as an expression of the labour-power required for the manufacturing of a commodity. This expression is rather “abstract”, fetishised, deceptive, since it does not have a connection to the commodity itself, but to a form of value attributed to the commodity in relation to other commodities.

Freud abandons Marx’s preoccupation with commodity fetishism and focuses instead on sexual fetishism. For Freud, fetishism is a deviation from the “normal” sexual purpose of copulation that leads to the release of sexual tension, “a satisfaction analogous to the satiating of hunger” (Freud, 1977, p. 61). It implies a sexual overestimation of a substitute object that, although connected to the sex object, is nevertheless incompatible with the normal sexual purpose. Fetish objects may be considered parts of the body (hair, foot, etc.) or objects related to a person they substitute (shoes, undergarments, etc.). Freud is not interested in the real value of undergarments when they are used as common items. His attention is attracted by unreal or fetish value of an undergarment since in this fetishist hypostasis it functions as an agent of sexual arousal. For Freud, when an unreal object sexually stimulates the fetishist, it denotes a perversion. The origin of this perversion arises from the impression of the deficiency in the female genitalia that generates a substitute for the proper sexual object.

Unlike Marx, who is preoccupied primarily with the value of the commodity in the eyes of a community or a social class, Freud considers fetish-formation as an encounter of desire with a specific object of significance for a particular individual. The sexual fetish functions as a symbolic substitute, which replaces the real thing as a result of overestimation. Far from being considered pathological, fetishism might emerge out of frustration or suppression of a desire, inhibition or redirection of someone’s needs, an aspect which is characteristic of the human condition.

In another attempt to define the term “fetishism,” Lorraine Gamman and Merja Makinen summarize the following: “Fetishism, we would argue, is by definition a displacement of meaning through synecdoche, the displacement of the object of the desire onto something else through processes of disavowal” (Gamman & Makinen, 1994, p. 45).

Only through the displacement of desire, an object obtains a distinctive social value, which is emphasized mostly by the object's treatment with admiration, veneration or fascination. It is a type of desire then that increases the worth of an object, be it religious, economic, or erotic. Gamman and Makinen's definition treats fetishism as a displacement of meaning rather than an error or a misapplication of the real nature of objects.

Even though fetishism has been constantly depicted as false object or as the ability of a commodity to veil its true value of production in the process of exchange or a substitute that stimulates the desire, the fact remains that this concept has become crucial to some of the most important thinkers, among whom we consider Jean Baudrillard.

THE SEMIOTIC FETISHISM OF JEAN BAUDRILLARD

In the postmodern period, many post-structuralist philosophers, such as Derrida, Deleuze, Guatarri and Baudrillard, have revealed their interest in revising and reworking the earlier modern theories of fetishism as a clear manifestation of their discontent with the portrayal of the fetish. However, for the scope of our study, we focus solely on Jean Baudrillard's ideas and his epistemological approach to the object.

Baudrillard's theory of fetishism emerges primarily from his attempt to deconstruct Marx's concept of commodity fetishism. For Baudrillard, Marx's use-value implies as much a fetishised social relation as exchange-value, since the object which will evolve into a commodity, convenient for exchange, should be evaluated in accordance with a code of functionality, a code that classifies human subjects and material objects. Use-value is neither intrinsic to the object nor is functionality considering the inborn human needs and desires. Baudrillard sees the "object" as a thing which in use is "nothing but the different types of relations and significations that converge, contradict themselves and twist around it" (Baudrillard, 1981, p. 63). For Baudrillard, the object of expenditure does not exist per se in connection with natural, asocial, and human needs. It is rather obtained as a sign in a system of relations with other objects. Objects, in the process of consumption, possess a sign value that does not correspond to their real value but represents a surplus of their functional capacities. According to Baudrillard, every object "finds meaning with other objects, in difference, according to a hierarchical code of significations" (Baudrillard, 1981, p. 64).

With the abolition of symbolic exchange, the reduction of the symbolic realm by semiotic logic takes place. Baudrillard reveals the process of semiotic reduction, showing that in a simulated society, the practical real has been replaced by procession of the simulacra, since the "signs of the real" have substituted the real (Baudrillard, 1994, p. 2). Consequently, the new order of hyperreal implies exchange

value as a guarantee for commodities which circulate merely as signs, reproducing a code.

Baudrillard calls the attention to the fact that the fetish object includes a fetishism of the signifier, an urge for a code of desire. The fetishism for a code represents, in fact, the fascination and adoration of the system of differences, the system of objects and signs, in which the emphasis of one sign shifts constantly to another one. The fetishism of commodity as objects surpasses the situation of a perverse desire of a sexual fetishist since the commodity fetishist's perverse desire is continuously redirected.

Jean Baudrillard goes further and advances the idea that the beauty of the body is fetishised since a paradigm of beauty is constructed. As he explains, "[it] is the sign of this beauty, the mark (makeup, symmetry, or calculated asymmetry, etc.) which fascinates; it is the artefact that is the object of desire" (Baudrillard, 1981, p. 94). The making of a beautiful body, through various methods like adornment, the use of cosmetics, jewellery, perfume, etc., or through cutting and adding, flattening or increasing of some parts (hair, buttocks, breasts, etc.), represents a process of marking the body. This effort asserts the body as a series of signs, produces it as an object which possesses a significant value.

The switch from the exchange of symbolic value to the exchange of sign value is characterised by Baudrillard as an "ideological process". In ancient Aztec and Egyptian cultures, the symbolic object could have had a direct, even though the ambivalent relationship with the human, where the worship of the sun was associated with the symbolism of life-giving warmth and light and also with the taking of life away in case of its absence. In modern cultures, however, the object as a sign becomes convertible in a series with other signs (the sunny vacation, sunlamp, the fitness centre) in an ideological system (the healthy and beautiful body) through which they are fetishised. Within this system that encourages the exchange of sign values, fetishism arises as a "fascination" with the signs that have been positively estimated, experienced both by persons and by the culture altogether.

JEAN BAUDRILLARD ON BODY AND BEAUTY

In *Symbolic Exchange and Death*, Baudrillard focuses again on the body in a chapter entitled "The Body: The Mass Grave of Signs" (1993). In Baudrillard's view, the body which reflects a closed space is apparently alive representing instead a mass grave which is affected by outer phenomena. It is no longer a dynamic being in itself, but a fragmented, symbolic, and static being which operates within the political economy of signs.

In his attempt to give a brief history of the body, Baudrillard suggests that it "is the history of its demarcation, the network of marks that have since covered it, divided it up, annihilated its difference and its radical ambivalence in order to

organize it into a structuralist material for sign exchange” (Baudrillard, 1993, p. 101). Baudrillard views the construction of signs which are related to the body in terms of nudity, striptease, and narcissism, or, as one may argue, reduplication or mirror image. In *The Consumer Society: Myths and Structures* Baudrillard claims that “beauty and eroticism are two leitmotifs” of the body and what we have today is a “narcissistic cult” on the body. (Baudrillard, 1998, p. 132) Therefore, if in the ideological system, the body is turned into a sign, sexuality and eroticism turn the body into an abstract form which has to be captured and enjoyed by one as well. However, Baudrillard thinks that in the process of re-appropriating the body, it is not for “autonomous ends of the subject, but in terms of a normative principle of enjoyment and hedonistic profitability, in terms of an enforced instrumentality that is indexed to the code and the norms of a society of production and managed consumption” (Baudrillard, 1998, p. 131). It is no longer for the subject herself or himself, but for the passion of the code that in an ideological state governs desire or pleasure in all its forms.

In the consumerist society, the fusion of subject and object emerges on the surface of the body, since it is marked by signs that convert its meaning and introduce the resultant subject/object into the circuit of signs. The marking of the body by various objects like bracelets, necklaces, rings, belts, jewels, etc. lead to the fusion of subject and object through fetishism, as it emphasizes a “symbolic articulation of lack” (Baudrillard, 1993, p. 101).

The body and beauty are not consumed for their function, but for their representation: “The fundamental conceptual hypothesis for a sociological analysis of ‘consumption’ is not use value, the relation to needs, but symbolic exchange value, the value of social prestation, of rivalry and, at time limit, of class discriminants” (Baudrillard, 1981, p. 30-31). The ornaments used to beautify the body are similar to exchange value. He says that “one does not dress a woman luxuriously in order that she be beautiful, but in order that her luxury testify to the legitimacy or the social privilege of her master” (Baudrillard, 1981, p. 31).

In the era of consumerism, beauty today is closely related to advertisements, so models and mannequins are the best to represent it. Like labour, beauty is also emptied of its previous discourse and represents use value rather than exchange value. What goes further than the consumption of commodities in order to demonstrate social status is that the body itself is “under the sign of sexuality” and “under the sign of its ‘liberation’, caught up in a process whose functioning and strategy themselves derive from political economics” (Baudrillard, 1993, p. 101). The body and sexuality which are converted into signs are turned into fetish objects via striptease and desire. In this manner, through striptease and desire, the body is turned into a fetish object. Baudrillard states that “in the ‘fetishist’ theory of consumption, in the view of marketing strategists as well as consumers, objects are given and received everywhere as force dispensers (happiness, health, security,

prestige, etc.)” (Baudrillard, 1981, p. 91) Therefore, the body as a fetish object in itself takes its place in the consumerist society.

When the female body is subjected to dressing and undressing through commodification and striptease, it becomes a fetish commodity. Baudrillard claims that “if women are not fetishists it is because they perform this labour of continual fetishisation on themselves, they become dolls” (Baudrillard, 1993: 110). The act of striptease itself is a way in which women turn themselves into dolls and the wrapping of their bodies and touching the smooth naked skin is an act of seduction. Baudrillard says that “the doll is a fetish produced in order to be continually dressed and undressed” (Baudrillard, 1993, p. 110). The woman performing the striptease is seductive, and she adores herself and “[it] is the gaze of autoeroticism, of the object-woman who looks at herself as perfection and perversion. Woman is never so seductive as when she adores herself” (Gane, 1991, p. 111). Around this self-adoring and autoeroticism, it is the act of embracing one’s body and castrating the other that is the cause of most seduction. It is the mannequin itself who is the perfect representation of the body for fashion and “[a]round the mannequin is an intense narcissism, a paradigm of self-seduction. The woman becomes her own fetish and, therefore, a fetish for the other” (Gane, 1991, p. 11). Similar to that of mannequin for fashion, the woman performing the striptease converts into her own fetish through narcissism.

Once the woman turns herself into an object for her pleasure, she accordingly turns herself into a living phallus. Baudrillard states that “[to] be castrated is to be covered with phallic substitutes. The woman is covered in them, she is summoned to produce a phallus from her body, on pain of perhaps not being desirable” (Baudrillard, 1993, p. 110).

For Baudrillard, the relation between striptease and castration is “the fascination of the strip-tease as a spectacle of castration derives from the immanence of discovering, or rather seeking and never managing to discover, or better still searching by all available means without ever discovering, that there is nothing there” (Baudrillard, 1993, p. 110). The search is for the female genitals, and their invisibility creates castration anxiety. Quoting from Freud, Baudrillard comments that

[T]he obsession with the hole is changed into the converse fascination with the phallus. From this mystery of the denied, barred, gaping void, a whole population of fetishes surges forth (objects, phantasms, body-objects). The fetishised woman’s body itself comes to bar the point of absence from which it arose, it comes to bar this vertigo in all its erotic presence, a ‘token of a triumph over the threat of castration and a protection against it’.
(Baudrillard, 1993, p. 110)

This quest for the female genitals, the obsession or anxiety over castration and awareness of the bar increase the anxiety, and this gains a perverse erotic

function. While the parts closer to the genitals have an erotic role, like that of underwear or the thighs, the lack of vagina or the anxiety of its lack create a different type of eroticism which always tries to deny the castration.

THE REPRESENTATION OF BODY AS FETISHISED COMMODITY AND OF BEAUTY AS SIMULACRA IN *BIRDS WITHOUT WINGS*

Louis de Bernières' novel *Birds Without Wings* is set in a time of significant changes for Turkey as well as for the entire world, which is the collapse of the Ottoman Empire, followed by World War I. After the intrusion of the outside world, the peaceful fabric of life of the country and especially of the village of Eskibahçe is totally devastated. The harmony of the character's world is destroyed as a result of religious intolerance and over-zealous nationalism. Louis de Bernières presents the idyllic space of Eskibahçe where the human decency prevails and juxtaposes it to the grim historical record of human hypocrisy, megalomania, and psychopathy.

The small town of Eskibahçe is benevolently ruled by Rustem Bey, a wise "aga" who is constantly preoccupied with personal and communal felicity and well-being. He is a man who seeks for opportunities to be brought by supreme changes in order to make his personal presence in the world meaningful. In this respect, Tatiana Golban claims that "[the] priority of the other becomes significant in Rustem Bey's life. He tries to connect his thoughts to the necessary ethics in order to abandon all the prejudices that try to dominate his individual or collective identity and attempts to bind himself to an absolute rationality" (Golban, 2015, p. 48). As he intends to have a memorable presence in this world, he wants to abandon the vestiges of thinking of the old world, creating in all respects an identity of a modern man. As a man of modern society, he pays much attention to details and objects:

His hair and moustache were freshly oiled, his cheeks were recently shaved, his bearing was proud, his scarlet fez was well brushed, his boots were gleaming with new polish, and in his sash he carried his silver-handled pistols, his yataghans and the knife that he had taken from Selim (de Bernières, 2004, p. 76).

The abundance of commodities seems to increase his value and social status and also increase his own expectations concerning his personal presence in the world. Likewise, as a Turk who enters the modern world, he "...sets in place a whole array of sham objects, of characteristic signs of happiness, and then waits (...) for happiness to alight" (Baudrillard, 1998, p. 31). Thinking that he will experience happiness from the objects, he encircles himself by various precious objects, like clocks, beautiful clothes, boots, and when the happiness does not arrive, he sets himself to wait for another object - a young and beautiful wife - that will help him accomplish this expected happiness.

The arrival of the bride, Tamara Hanim, seems to be a miracle for Rustem Bey, as she might present some signs of happiness that he has expected as a reality

for a very long time. Her body and beauty represent some of the signs of happiness, and Rustem Bey makes a great effort to make her believe that the abundance of objects will contribute to their future felicity. Golban mentions that “[with] Tamara Hanim, he has gone to all lengths to create an erotic paradise where the two of them will experience ultimate happiness” (Golban, 2015, p. 48). Therefore, he buys her a modern bed and even chairs which are brought in pieces on camels, revealing how valuable she is for him. Nevertheless, the more spectacular the expected reality is, the more distance is placed from that reality since their world is consumed via signs, a fact that leads to the notion of the hyperreal.

Tamara Hanim, in fact, is not treated like a human being, with her own needs, wishes, and desires. She becomes mostly a miracle object that is expected to transfer Rustem Bey into a paradisiacal state. Rustem Bey takes pride in buying her various luxury things primarily to testify the legitimacy and the social status of her master. Being a product of consumerist society, he commodifies Tamara Hanim, the object – beautiful wife - that grants him prestige. Pär-Ola Zander, following Baudrillard’s ideas on consumption (1998), states that “consumption is not purely use driven, although it satisfies many needs”, moreover, this mode of consumption should be mostly understood “as the satisfaction of ‘false needs’” (Zander, 2014, p. 387). Being driven by these “false needs”, Rustem Bey fails to understand that his attempt to create an identity for her via commodities will only replace some signs of the real with other signs, a fact that will keep the real at a distance, preventing him from experiencing it. Instead of becoming an identity/subject, Tamara Hanim is constructed as a social sign within the circuit of other signs, and she is not comfortable in this hypostasis.

Aware that the marking of her body with various objects leads to the merging of the subject with the object via fetishism, Tamara Hanim tries to resist this process of commodification, attempting to stay true to herself, her own feelings and aspirations, as an authentic being. She is indifferent to the commodities and signs around her, uninterested in anything that would emphasize any of her symbolic ‘lack’. Every time Rustem Bey tries to buy her gifts, she accepts them “with a gracious lack of enthusiasm” that brings “childish tears of disappointment to his eyes, which he had, with dignity and a show of indifference, held back” (Bernières, 2004, p. 93). The seduction techniques through commodities do not work for her. She categorically refuses to use the commodities that could represent his and her social status. Tamara Hanim refuses to be represented by the objects of her husband’s rank, and she is against being an object herself. She is only comfortable around the objects that she brought from her home with her as a bride.

The body and beauty now are emptied of their previous significance, becoming simply signs of use-value vs exchange value. As Rustem Bey is willing to consume his marriage in bed, as signs of his expected pleasure and felicity, Tamara Hanim keeps him away from this ‘real’ as she eschews to turn her body into a sexual

object for him. As we learn from the novel, “[a]fter their wedding night, however, Rustem Bey knew with angry resignation that much as he might invade her body, he would never touch her heart. Thus it was that he reaped nothing but heartache from his assault on happiness” (Bernières, 2004, p. 97). Rustem Bey is definitely not a cruel man who would try to abuse his wife on the claims of his rights. However, unwittingly, as a man of the system of objects as sign values, he tries to consume the commodities which would prove his social status. This brings her body ‘under the sign of sexuality’ and under the sign of its ‘liberation’ that cannot be prevented.

From all the objects given by Rustem Bey, Tamara Hanim keeps only a pair of shoes brought from Smyrna as a gift received in the early months of their marriage. Rustem Bey hoped that his wife would be seduced by the soft red fabric and their stitching of silk and golden thread. However, these shoes gain a symbolic value, and as Baudrillard defines the symbolic as “ambivalent”, any gift exchange may “sometimes [prove] disastrous for the givers”, who are enmeshed in the game of the association and differentiation of signs (Zander, 2014, p. 387).

Louis de Bernières plays with the ambivalence of the shoes, as shoes represent an important fetish object in the display of sexuality and femininity. The social and sexual signification of the shoes becomes inverted in the novel by Tamara Hanim’s ingenious function found for these objects, as “she used them merely in order to pretend that she had a visitor”, that is as a sign to keep her husband away (Bernières, 2004, p. 93).

It is interesting that although Tamara Hanim tries to stay away from objectification and pays attention only to genuine feelings, in the contemporary world, as Baudrillard claims, she cannot prevent her objectification, since her body, particularly as an object “is sealed in signs, increasing its value through a calculus of signs that it exchanges under the law of equivalence and the reproduction of the subject” (Baudrillard, 1993, p. 107). Consequently, the signs of the body amplify the subject through abstracted systems of reference, constituting an ‘identity’ whose worth is calculated within a codified, although floating and liable to change, system of value, and also in terms of sex or the phallic exchange standard.

Kim Toffoletti claims that consumption “plays an important part in the construction of collective and individual identity. And it is through the consumption of signs that Baudrillard argues identity is forged” (Toffoletti, 2011, p. 76). Therefore, Tamara Hanim’s identity cannot stay independent in the system of signs; she becomes the object-woman, a fetish for the other. Her body emerges as a phallus, and, regardless of its nudity, causes castration.

Watching the slippers exhibited by his wife at the entrance of the haremlık, Rustem Bey feels castrated because he cannot have contact with the body, so both slippers and body become abstracted into signs that paralyze him by an unyielding phallic demand. As we see in the novel,

It was the shoes that did it, those accursed shoes (...). Standing there outside the door of the haremluk with his hand on the latch, the aga, Rustem Bey, would look down and behold the footwear that would, yet again, announce that his wife had a visitor so that therefore he could not enter. (...) Rustem Bey had come to regard them with a sharp loathing. The sight of them caused the blood to beat behind his eyes and his lips to tighten grimly. (De Bernières, 2004, p. 93)

Rustem Bey's fascination with the slippers, as a part of the spectacle of his own castration, leads him to the discovery or quest by all means "without ever discovering, that there is nothing there" (Baudrillard, 1993, p. 110). He incessantly tries to reach Tamara's body, but the more he attempts to attain the perception of her nudity, the more he is denied this possible happiness and perceives only nothingness. The distance between Rustem Bey and Tamara Hanim's body is symbolically revealed in the novel by the veil that his wife constantly uses in order to cover herself. Unable to see his wife's naked body, as well as unable to enjoy the sexuality implied by it, Rustem Bey becomes extremely frustrated, frenetically exclaiming: "No woman veils herself in front of her husband! Unveil yourself!" (Bernières, 2004, p. 99). This demanding claim stresses the fact that he, as a subject, had the impression that the proximity to the object of his desire will make the event attainable, however he sees that staying closer to the world of event – Tamara's body - in a world which is consumed via signs keeps this real at a distance, a situation which infuriates and frustrates him even more.

This search for his woman's genitals, their absence or invisibility causes his castration anxiety. He desperately tries to discover a token that would make him go beyond the threat of castration. In a moment of rage, he unveils Tamara's lover, Selim, and in his willingness to protect himself against this feeling of castration he kills the lover, although he has never displayed any inclination for violence earlier. Surprisingly, the search for the female genitals and the obsession or anxiety over castration is also a source of pleasure. Being aware of the situation, Rustem Bey chooses to punish Tamara Hanim through public exposure and stoning, thus providing the opportunity for her 'unveiling', an act that has a perverse erotic function which stems from his refusal to admit his castration.

In this fascinating vertigo, in this perverse act, the entire village is involved, as people regardless of age and religion stone her, kick her or spit on her over her suspected adultery. Indeed, the local people are not impressed by anything as they try to punish her for the signs that she represents: "It was satisfying, in any case, for those lowly folk to have the opportunity to destroy a spoiled and perfumed darling from a higher walk of life" (Bernières, 2004, p. 103). As we understand from the text, Tamara is not being punished for her adultery, but mostly for her social significance. At the same time, we see that the villagers' act represents what Baudrillard calls "myopia of castration". Pretending to reestablish the situation, the people unconsciously "'eye up' the void"; instead of admitting castration, they

establish phallic alibis that will eventually be dismissed “in order to uncover the ‘truth’, which is always castration, but which is in the least instance always revealed to be castration denied” (Baudrillard, 1993, p. 110). This perverse fetishist tendency is captured in the novel by Ayse Hanim when she attends Tamara Hanim’s body after this horrible event:

what shocked us more than anything and made us shake our heads and worry about the good people of this town, (...) was where they’d been kicking her when she was lying there in the dust in the meydan. It was all in the breasts and the private parts, and I think that’s really disgusting (Bernières, 2004, p. 115-116).

This public exposure symbolically replaces the bar which, according to Baudrillard, “erects” the body into a sign of that which is missing: the phallus. Every marking that is overlaid on the surface of Tamara Hanim’s body, like bruises and injuries, have the effect of inserting her body into an exchange of signs of a phallic order. In the consumerist society, the signs are read in connection with the subject’s identity, which is not negotiated but superimposed: “The subject is no longer eliminated in the exchange, it speculates. The subject (...) is enmeshed in fetishism: through the investment [faire-valoir] of its body, it is the subject that is fetishised by the law of value” (Baudrillard, 1993, p. 107).

No matter how hard Tamara Hanim tries to resist her own fetishisation by refusing to participate into the process of turning her body into a fetish object (since she considered that her body should respond to and represent only love), she fails to attain it. In modern society, not only her body but also her beauty becomes simply a ‘material for the symbolic exchange’. Beauty is well known to be a construct, and its value becomes arbitrary through its relation to goodness and virtue, which are also ambivalent. Tamara gains the awareness of this ambivalence, as “although she is a beautiful woman, [this] beauty is not [experienced] for her own sake and she becomes a fetish object for the people in the town in relation to her husband’s rank rather in relation to her own beauty” (Golban & Akkas, 2017, p. 43). The subject’s identity – the wife/respectable and beautiful woman - is re-marked or fetishised by the law of value, turning the same body into another sign – a whore in the brothel. It is a case of simulacra, an instance of circulation of meaning through which a subject, via sign objects or marks, is transformed into a fetishised object. Tamara Hanim’s beauty, which represented a sign of her prestige earlier, becomes neutralized when her body is re-marked by the bruises and injuries, and it gains a completely new signification – it can be enjoyed by everyone.

The description of the body as a fetishised commodity reveals that the modern world exploits the productivity of the body as labour-power, distancing it through the commodification of labour, and also manipulates the ‘consummativity’ of the body, illustrating it through marking its sexuality. The sexuality of the body gains autonomously some powers that transform it into a sign of its own. The beauty

of the body becomes then simulacrum, and the body totally loses its natural reference. Baudrillard claims that sexuality of the body becomes “functionalised”, and therefore an “element in the economy of the subject” (Baudrillard, 1993, p. 115).

This is what happens with Tamara Hanim when she is taken to the brothel. Her body becomes that which is signified or represented since all the men in the town visit her. Her body then, in a grotesque manner, becomes a kind of pilgrimage of all who are attracted not by a promised pleasure but by this signified which should be consumed. Her sexuality then becomes a function of the ‘expression of subjectivity’, a kind of individualized production. Tamara Hanim’s indifference to all men that buy the pleasure of her body and beauty in the brothel is outstanding. However, her adamant refusal to simulate pleasure or orgasm does not prevent the ‘consumers’ from their purpose, as no one is interested any longer in the nature or beauty of her body, but only in her signification – as Rustem Bey’s wife. In fact, the productive functionality of sexuality becomes delineated “around the exercise of a particular sexual model”, the wife of the town’s aga, which takes the sexual organ as its reference point and therefore “closes the play of the body’s signifiers” (Baudrillard, 1993, p. 115).

At this point, the privilege seems to be granted to the ‘genital function’, be it erotic or reproductive, and this aspect has definitely affected the structures of a community’s social order since the phallic organ becomes the absolute signifier around which all sexual possibilities are calculated. Although many years have passed after Tamara Hanim’s exposure, Rustem Bey never divorced her, never accepting his concubine in the position of his wife, this place been kept by the aga only for Tamara Hanim. As he tells Tamara, “You are still my wife, and when you die you will still be my wife, and I will provide the white shroud and the grave, and the headstone in the shape of a tulip, should you be the first to die” (Bernières, 2004, p. 417). He refuses to marry Leyla Hanim, the woman he has brought from Smyrna in his search for pleasure, partially as he may realize that the process of consumption is experienced only as magical, partially as he may acknowledge that the signs of happiness replace the real, which for him represents the equal of total satisfaction. He came to understand that the signs of happiness are somehow invoking the endlessly postponed arrival of total satisfaction. At the same time, although he gains this awareness, for Rustem Bey, Tamara Hanim’s body represents that signifier around which he calculates all his sexual possibilities, and he is aware that the complete satisfaction or pleasure can be consumed only at the virtual level.

Even though Tamara Hanim sexually represents an “unskilled and very poor entertainment”, the phallus evolves into the signifier around which the possibilities become measured or arranged and become comparable. Tamara is one of the poorest whores in the brothel due to her lack of desire to simulate or give satisfaction, but Rustem Bey insists on his willingness to have sexual intercourse with her. He explains his desire as following:

Sometimes it is not entertainment that one wants. With us, something has been sundered, like a pot that has fallen on the floor and broken into two pieces. Sometimes, if you haven't thrown away the pieces, you pick them up and fit them together, and look at how good the fit is, and see whether or not there are little chips missing, and your heart wishes that they could be joined once more. Sometimes when I am lying with Leyla Hanim I see her face in the dark and my mind changes her face and her body into yours (Bernières, 2004, p. 419-420).

In a world which is consumed via signs, the desire leads to the rise of phallus as a “general equivalent of sexuality”, and in its connection to sexuality itself becomes a reference of the “virtualities of symbolic exchange” that outlines the “the emergence of a political economy of the body”, which is deeply rooted due to the collapse of the symbolic economy of the body (Baudrillard, Symbolic 116). Enmeshed in his fascination of the system of differences, Rustem Bey exceeds the perverse desire of a sexual fetishist, as his perverse desire is constantly redirected. From Tamara Hanim to Leyla Hanim and then to Armenian girls and back to Tamara Hanim, there is a continuously fluctuating desire in which one body is changed by another and is totally deprived of its significance and is virtually consumed in the political economy of the body, regardless of its beauty and attractiveness, but always convertible within a series of other signs. This confirms Baudrillard’s concern about the impossibility of finding a precise equivalence of any value – whether emotion or commodity – in real life, since one

deals with the world or the universe as a whole, but also with systems within the world like law, politics, economics, aesthetics, even in the field of biology. In any of these systems, it is possible to pretend to be able to represent reality at the micro level, but at the macro level, the entire system is without grounding, unless we posit a ‘higher reality’ through religion or metaphysics (and this is not acceptable in a secular society) (Gerofsky, 2010, p. 71).

The impossible exchange leads eventually to a pessimistic conclusion related to the postmodern condition of radical uncertainty, which perpetually generates multiple illusions of some possibilities, but these illusions cannot last for too long since they are destroying themselves as soon as they are perceived by the individual.

CONCLUSION

In this study, we have attempted to present the human body as a fetishised commodity as reflected in Louis de Bernières’s novel *Birds Without Wings*. The material worth of body and beauty are reconsidered from the perspective of Jean Baudrillard’s philosophical ideas regarding exchange-value and use-value of the body in the fetishist world. Louis de Bernières’s novel discloses the ways in which the fetishist world neutralizes the relationship or social interaction between the

individuals. The novelist stresses the fact that in the community based on political economy, any principle of pleasure, satisfaction or happiness leads only to the experience of the hyperreal since the bodily signs become symbols that are exchanged within this group. Through various characters of the novel, Louis de Bernières tries to emphasize that in this exchange system, there is no negotiation of identity by a subject nor is it the case of a subject able to manipulate the signs. On the contrary, the marking of a body devours completely the subject's identity, so that the social form operates within a system of inversion of possession and dispossession, in which the body becomes only a kind of material in the symbolic exchange. As the body gains a function, through its association with sex, in the political economy, it leads to the complementary annihilation of body, sex, and identity.

REFERENCES

- Baudrillard, J. (1981). *For a critique of the political economy of the sign*. St. Lois: Telos Press.
- Baudrillard, J. (1993). *Symbolic exchange and death*. I. H. Grant, (Trans.) London: Sage.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation*. S. Glaser, & A. Arbor, (Trans.) Michigan: The University of Michigan Press.
- Baudrillard, J. (1998). *The consumer society*. (C. Turner, Trans.) London: Sage.
- Bernières, L. (2004). *Birds without wings*. London: Vintage War.
- Freud, S. (1977). *Three essays on the theory of sexuality*. In S. Freud, *On Sexuality*. Middlesex: Penguin Books.
- Gammam, L., & Makinen, M. (1994). *Female fetishism: A new look*. London: Lawrence and Wishart.
- Gane, M. (1991). *Baudrillard's bestiary: Baudrillard and culture*. London and New York: Routledge.
- Gerofsky, S. (2010). The impossibility of 'real-life' word problems (According to Bakhtin, Zizek and Baudrillard), *Discourse Studies in the Cultural Politics of Education*, 31(1), 61-73.
- Golban, T. (2015). The apocalypse myth in Louis de Bernières' novel *Birds Without Wings*: Rustem Bey and an individual apocalyptic experience in the Kierkegaardian frame, *The Annals of Ovidius University of Constanta – the Philology Series*, XXVI (1), 44-52.

Golban, T., and Akkaş, N. (2017). The recreation of beauty as revealed in the postmodern novel *Birds Without Wings* by Louis de Bernières, *Journal of Awareness*, Volume 2, Special Issue, 31-46.

Marx, K. (1976). *Capital (Vol. 1)*. Middlesex: Penguin Books.

Toffoletti, K. (2011). *Baudrillard eframed: Interpreting key thinkers for the arts (Contemporary thinkers reframed)* New York: I.B.Tauris & Co. Ltd.

Zander, P-O. (2014). Baudrillard's theory of value: a baby in marxist bath water?, *Rethinking Marxism*, 26 (3), 382-397.

Yayın Geliş Tarihi: 18.02.2019
Yayına Kabul Tarihi: 04.02.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.528570>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 977-993
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

DEPREME ÖNLEM ALMA DAVRANIŞINI YORDAYAN BAZI DEĞİŞKENLERİN İNCELENMESİ: AYDIN İLİ ÖRNEĞİ

Seda AKALIN*
Mehmet ŞAKİROĞLU**
Büşra TUNÇ***
Seda EREN****

Öz

Türkiye deprem olasılığının yüksek olduğu bir coğrafi konumda yer almaktadır. Bu nedenle depreme önlem alma davranışının depremin yarattığı can ve mal kayıplarının en aza indirilmesi adına önemi büyüktür. Bu çalışmanın amacı da depreme önlem alma davranışını farklı değişkenlerle ele alarak bu davranışın arkasında yatan dinamikleri incelemektir. Yapılan araştırmada bireylerin betimleyici özellikleri, algılanan sosyal destek düzeyleri, baş etme stratejileri (iyimserlik, kadercilik, problem odaklı olma), çözüm odaklı olma düzeyleri, A tipi kişilik ölçeği puanları, depreme önlem almanın algılanan zorluğu ve yararlılığı, depreme ilişkin algılanan tehdit, depreme önlem almada algılanan sorumluluk, trafik kurallarına uymak veya sigara kullanmamak gibi diğer alanlarda önlem almayla depreme önlem alma ilişkisi, depreme önlem hazırlığı yapma ve yapmama nedenleri incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini Aydın Adnan Menderes Üniversitesinde öğrenim gören 85 öğrenci ile Aydın ilinde yaşayan 66 yetişkin olmak üzere toplamda 151 katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmada kullanılan veri toplama araçları Demografik bilgi formu, Mulilis-Lippa Depreme Hazırlık Ölçeği, Baş Etme Yolları Ölçeği, Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği, Çözüm Odaklı Envanter, A Tipi Kişilik Ölçeğinden oluşmaktadır. Araştırma sonuçları, çözüm odaklı olma, diğer alanlarda önlem alma ve önlem almanın bireyler tarafından algılanan zorluğu değişkenleri ile depreme önlem alma davranışı arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Katılımcılar depreme önlem alma nedenlerinde

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Akalın, S., Şakiroğlu, M., Tunç, B. & Eren, S. (2020). Depreme önlem alma davranışını yordayan bazı değişkenlerin incelenmesi: Aydın ili örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 977-993.

*Psikolog, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aile Danışmanlığı Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-1278-2017, akalinseda48@gmail.com

**Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-8990-621X, mehmetshakiroglu@gmail.com

***Psikolojik Danışman, ORCID: 0000-0001-7245-0033, tuncbusr@gmail.com

****Psikolojik Danışman, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aile Danışmanlığı Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-5691-1944, sedaeren94@gmail.com

kendilerini ve ailelerini korumayı amaçladıklarını bildirmişleridir. Katılımcıların depreme önlem almama nedenlerinin de sırasıyla ihmalkârlık, kiracı olmak, ekonomik yetersizlik, kadercilik ve depreme önlem almayla ilgili bilgi eksikliği olduğu görülmüştür. Araştırma bulguları ilgili literatürdeki araştırma sonuçlarıyla karşılaştırılarak tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Önlem alma, Başa çıkma stilleri, Çözüm odaklı olma.

INVESTIGATION OF SOME VARIABLES PREDICTING THE EARTHQUAKE PREPAREDNESS BEHAVIOR: AYDIN SAMPLE

Abstract

Turkey is located in a geographic location that is likely to happen earthquake. Therefore, the earthquake prevention behavior is important for minimizing the loss of life and property caused by the earthquake. The aim of this study is to examine the dynamics underlying this behavior by considering the behavior of earthquake prevention with different variables. In this research, descriptive characteristics of individuals, perceived social support levels, coping strategies (optimism, fatalism, problem-oriented), solution-oriented levels, type A personality scale scores, perceived difficulty of taking measures, usefulness, perceived threat, perceived responsibility, In this study, the relationship between taking measures in other areas and taking measures to prevent earthquakes, preparing earthquake precautions and not preparing earthquake precautions were investigated. The sample of the study consisted of 151 participants, of which 85 students studying at Aydın Adnan Menderes University and 66 married or divorced parents living in Aydın. Data collection tools used in the study consisted of Demographic Information Form, Mulilis-Lippa Earthquake Preparedness Scale, The Ways of Coping Questionnaire, Multidimensional Scale of Perceived Social Support, Solution Focused Inventory, Type A-Behaviors Inventory. The results of the study showed that there was a significant relationship between the solution focused, taking measures in other areas, perceived difficulty of taking measures and earthquake prevention behavior. The most widely chose reasons for preparedness was "to provide safety for my family and myself" and for non preparedness were "neglectfulness", "being a tenant", "economic difficulties", "fatalistic thinking" and "lack of knowledge". The research findings are discussed with the results of the research in the literature.

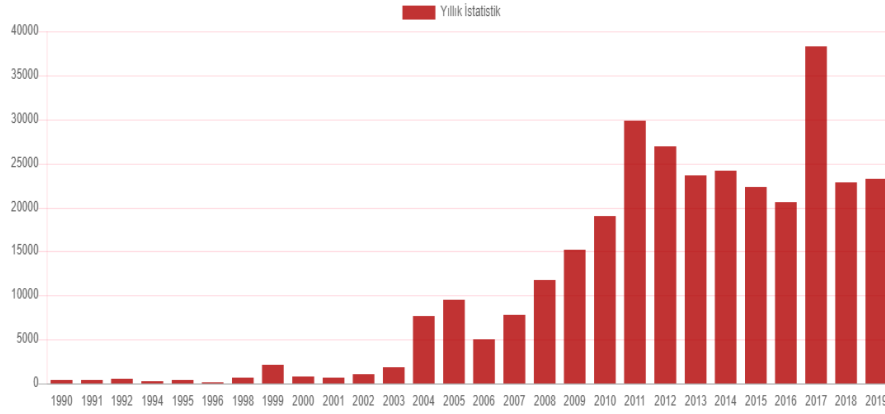
Keywords: Earthquake, Take precaution, Coping styles, Solution-oriented.

GİRİŞ

İnsanların afetlerle tanışması insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanlık tarihinde en eski kayıtlara bakıldığında dünyanın farklı yerlerinde oluşan afetlerle ilgili izlere rastlanmaktadır (Erkal ve Değerliyurt, 2009). Afet, doğal ve beşeri faktörlerden oluşabilen ekonomik, sosyal ve fiziksel kayıplarla normal yaşamı ve insan faaliyetlerini aksatıp, durdurarak toplumlara etkileyen olaylardır (Ergünay, 1996). Afetlerin doğal ve yapay yapıları aynı zamanda normal yaşamı tahrip etme potansiyeline sahiptir (Mc Donald, 2003). Ülkemizde de doğal yapı, coğrafi konum, fiziksel ve sosyo-ekonomik sebeplerle savaş, göç, terör, yangınlar, şiddet olayları gibi insan kaynaklı afetlere ve deprem, sel, çığ, heyelan gibi doğal afetlere sıklıkla

rastlanmaktadır (Özmen ve Özden, 2013). Deprem, yer kabuğunun henüz oturmamış oynak bölümlerinde etkili olan kısa süreli doğa olayıdır (İzbirak, 1992; Sür, 1993). Bu tür doğa olayları, doğal afetlere dönüşerek can ve mal kayıplarıyla ciddi hasarlara sebep olabilir. Ülkemiz bilindiği üzere en aktif deprem kuşaklarından biri olan Alp-Himalaya deprem kuşağı üzerinde bulunmaktadır. Geçmişte ülkemizde çok büyük depremler olmuş ve yıkıcı kayıplar yaşanmıştır. Gelecekte de depremlerin yaşatacağı can ve mal kayıplarının olması muhtemeldir. Aşağıda 1990-2019 yılları arasında Türkiye’de yaşanan depremlerin oranları verilmiştir (AFAD, 2019).

Tablo 1: Yıllara Göre Deprem Sayısı

Kaynak: Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (2019). Yıllara göre deprem sayısı. <https://deprem.afad.gov.tr/genelistatistikler>, (Erişim Tarihi: 20.12.2019).

Geçmişte ülkemizde yaşanan büyük depremlere ve buna bağlı oluşan kayıplara baktığımızda; Türkiye’de 2011 yılının Ekim ve Kasım aylarında Van şehrinde yaşanan deprem sonucu 644 kişi hayatını kaybetmiş, 1966 kişi yaralanmış ve 50 bine yakın bina yıkılmış veya ağır hasar görmüştür (Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, 2014). Türkiye’de yaşanan diğer bir deprem 17 Ağustos 1999’da yaşanan Gölcük merkezli Marmara depremidir. 7.8 şiddetindeki bu deprem binlerce insanın can ve mal kaybına, milyonlarca insanın travmatize olmasına neden olmuştur (Başoğlu, Şalcıoğlu ve Livanou, 2002). Resmi rakamlara göre bu deprem sonucunda 17 bin 480 kişi ölmüş, 43 bin 953 kişi yaralanmış, 327 bin 871 ev, 48 bin 508 işyeri zarar görmüştür. Bu depremden Marmara bölgesinde yaklaşık 16 milyon insan farklı şekillerde etkilenmiştir. Can ve hasar kaybının yaşandığı önemli depremlerden diğeri de 1939’da yaşanmıştır. 116 bin 715 binanın hasar gördüğü 32 bin insanın yaşamını kaybettiği bu deprem Erzincan’da yaşanmıştır (Türkiye’de Deprem Gerçeği ve TMMOB Makina Mühendisleri Odasının Önerileri Oda Raporu).

Türkiye ikinci derece deprem kuşağında bulunduğundan her an deprem riskiyle karşı karşıyadır. Deprem zararlı etkilerinden korunmak için halkın

bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için depremin olduğu mekanizmanın tanımlanması, deprem öncesi hazırlık, deprem sonrası oluşabilecek hasarlar ve bu hasarlardan korunmayla ilgili deprem eğitimi alınmalıdır (Öcal, 2005). Özellikle depremin meydana gelmesinin engellenemeyeceği bu durumda kişilere depreme önlem alma konusunda farkındalık kazandırmanın gerekli olduğu görülmektedir (Çoban, Sözbilir ve Göktaş, 2017). Karancı'nın (1996) 1992 yılında meydana gelen Erzincan depreminden yaklaşık dört buçuk yıl sonra Erzincan'da depremi deneyimleyen 272 kişi ile yaptığı çalışmada bulunan sonuçlar ilgi çekicidir. Sonuçlara bakıldığında katılımcıların % 82'sinin depremin zararlarını azaltmak için önlem alınabileceğini düşündüğü görülmektedir. Bu zararı azaltmak için bireysel bir şeyler yapabileceğine inananların oranının ise % 47,7 olduğu bilinmektedir. Depreme önlem alma davranışının vatandaşın görevi olduğunu düşünenler % 33,3'lük bir kısmı oluştururken katılımcıların depreme önlem alma sorumluluğunun devlet, yetkililer, başbakan, belediye başkanı, valilik gibi resmi kurum ve kuruluşlarda olduğunu düşünmektedir. Hâlihazırda deprem deneyimi olan Erzincanlıların olası bir depreme hazırlık durumları incelendiğinde sadece % 4,8'inin depreme hazırlık yaptığı görülmüştür. Katılımcılara yakın zamanda şiddetli bir deprem olma olasılığı sorulduğunda ise % 92,1'inin olumlu cevap verdiği görülmektedir. Yani katılımcılar deprem olabileceğini ve depreme önlem alınabileceğini düşünmektedir ancak buna rağmen sonuçlar kişilerin hazırlık yapmadığını göstermektedir.

Depremlerin negatif tüm etkileri ortadan kaldırılamasa da depremden kaynaklanacak olası can ve mal kayıpları, hazırlık planlarının ve zarar azaltma çalışmalarının yapılmasıyla (Seneviratne, Baldry ve Pathirage, 2010; akt. Mızrak, 2018) ve önceden yapılan planlama ve deprem önleme eylemleri ile azaltılabilir (Turan ve ark., 2018). Bu çalışmada yetişkinlerin betimleyici özellikleri, algılanan sosyal destek düzeyleri, baş etme stratejileri (iyimserlik, kadercilik, problem odaklı olma), çözüm odaklı olma düzeyleri, A tipi kişilik ölçeği puanları, önlem almanın algılanan zorluğu, yararlılığı, depreme ilişkin algılanan tehdit, depreme önlem almada algılanan sorumluluk, diğer alanlara önlem almayla depreme önlem alma ilişkisi, depreme önlem hazırlığı yapma ve yapmama nedenleri incelenmiştir.

Bu çalışmada depreme önlem alma davranışını incelemek amacıyla Kaynakların Olaya Göreceliği Modeli baz alınmıştır. "Depreme önlem alma davranışlarının problem odaklı baş etme yönteminin kullanılma alışkanlıklarının aktive edilmesiyle artacağını öne süren bu model, kişinin, kişisel baş etme kaynaklarını yeterli, olayın yarattığı riski ise uygun ölçüde algılayorsa problem odaklı davranacağını ve depremlere önlem alacağını bildirmektedir. Bu modele göre kişinin önlem alma becerisini yüksek görmesi ve önlem almanın deprem zararlarını azaltacağına olan inancının yüksek olması kişisel kaynaklar olarak değerlendirilirken, depremin gerçekleşme ihtimali ve vereceği muhtemel zararlara ilişkin algı 'olay değişkeni' olarak ele alınmıştır. Bunların arasındaki orantı problem odaklı baş etme ve dolayısıyla depreme önlem alma davranışına yol açacaktır" (Mulilis ve Duval, 1997; akt. Şakiroğlu 2011, s.156).

Bu araştırmada Aydın Adnan Menderes Üniversitesi'nde okuyan üniversite öğrencileri ile Efeler ilçesinde yaşayan ailelerle çalışılmıştır. Kişilerin demografik özelliklerinin, psiko-sosyal durumlarının, kişilik özelliklerinin, stresle baş etme yollarının, çözüm odaklı olmalarının depreme önlem alma davranışını yordama becerileri incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı depreme önlem alma davranışını farklı açılardan ele alarak elde edilen sonuçlar doğrultusunda temelde depreme önlem alma davranışı konusunda farkındalık sağlamak ve depreme önlem alma davranışının arkasındaki dinamikleri incelemektir.

YÖNTEM

Bu bölümde katılımcılar, veri toplama araçları ve işlem ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Katılımcılar

Araştırma 2017-2018 arasında eğitim gören Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Bölümünde ve Fen Edebiyat Fakültesinin çeşitli bölümlerinde (Psikoloji, Sosyoloji, Felsefe) okuyan 85 bekar öğrenci ile Aydın ilinde yaşayan evli, boşanmış veya eşi vefat etmiş 66 yetişkin olmak üzere toplamda 151 bireyin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Bireylerin demografik özellikleri incelendiğinde 86 kadın (% 58.1), 62 erkek (% 41.9); 85 bekar (% 57.4), 58 evli (% 39.2), 4 boşanmış (% 2.7), 1 eşi vefat etmiş (% 0.7) olduğu; 45 katılımcının çocuk sahibi (% 68.1) olduğu; çocukların yaş ranjının 1-5 yaş olduğu ve eğitim durumları incelendiğinde 4 ilkökul (% 2.7), 2 ortaokul (% 1.4), 15 lise (% 10.1), 116 üniversite (% 78.4) ve 11 lisansüstü (% 7.4) olduğu; üniversite öğrencilerinde yaş ranjının 17-26, yetişkinlerde 27-66 olduğu görülmüştür.

Veri Toplama Araçları

Araştırmanın verilerini toplamak için müdahalesiz veri toplama tekniği olan anket kullanılmıştır (Erkuş, 2013, s. 141). Uygulamaya başlamadan önce katılımcılara kimlik bilgilerini yazmamaları gerektiği belirtilmiştir. Veri toplama araçları Demografik bilgi formu, Mulilis-Lippa Depreme Hazırlık Ölçeği, Baş Etme Yolları Ölçeği, Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği, Çözüm Odaklı Envanter, A Tipi Kişilik Ölçeğinden oluşmaktadır.

Demografik bilgi formu

Araştırmacılar tarafından oluşturulan ve katılımcılara ilk olarak uygulanan demografik bilgi formu, katılımcıların sosyo-demografik özellikleri hakkında bilgi edinmek amacıyla hazırlanmış bir formdur. Bu form katılımcıların yaşı, eğitimi, cinsiyeti, eğitim durumu, medeni durumu, çocuk sayısı, çocuk yaşı olmak üzere toplam 7 sorudan oluşmaktadır.

Mulilis-Lippa depreme hazırlık ölçeği

Mulilis-Lippa Depreme Hazırlık Ölçeği, depreme hazırlık sürecindeki bireysel ve davranışsal katılımı belirleme amacıyla uygulanan bir öz bildirim ölçeğidir. Bu ölçek Mulilis ve Lippa tarafından 1985 yılında 27 madde olarak geliştirilmiştir. Ölçeğin psikometrik özelliklerine bakıldığında güvenilirlik katsayıları dört farklı grup kullanılarak incelenmiştir. Sonuçlara göre bu dört grubun güvenilirlik katsayıları depreme hazırlık maddeleri için .68 ve .97 aralığında, algılanan zorluk ise .84 ve .94 aralığında değişmektedir (Mulilis ve Lippa, 1985). Ölçeğin Türkçeye uyarlanması Şakiroğlu (2005) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bireylerin depreme önlem alma davranışlarını, önlem almanın bireyler tarafından algılanan yararlılığını ve zorluğunu ölçmek amacıyla kullanmıştır. Yapılan çalışmada depreme hazırlık arz, hizmet, istikrar, planlama ve bilgi olmak üzere beş kategoride incelenmiştir. Ölçekteki maddelere göre depreme önlem alma davranışları “evet”, “hayır” ve “emin değilim” şeklinde, algılanan sorumluluk ve yarar “hiç”, “biraz” ve “çok” şeklinde, hazırlık yapma ve yapmama nedenleri ise “evet”, “hayır” şeklinde puanlanmıştır. Bu çalışmada, ölçeğin Cronbach’s Alpha iç tutarlılık katsayısı .86 olarak hesaplanmıştır.

Baş etme yolları ölçeği

Baş etme yolları ölçeği, bireylerin stresli durumlar karşısında hangi yöntemleri kullandıklarını belirlemek amacıyla kullanılan bir öz bildirim ölçeğidir. Bu ölçek Folkman ve Lazarus (1988) tarafından 66 madde olarak geliştirilmiştir. Başta 66 maddelik olan bu ölçek Karancı, Alkan, Akşit, Balta, ve Sucuoğlu (1999)’nun depremden sağ kurtulan bireyler ile yaptıkları çalışmada ölçek kısaltılarak 42 maddelik bir formda, insanların sıkıntılı olduğu zamanlarda ne tür başa çıkma stratejileri izlediklerini öğrenmek amacıyla kullanılmıştır. Ölçeğin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı .76 olarak hesaplanmıştır. Bu çalışmada ölçeğin faktörlerini belirlemek amacıyla faktör analizi yapılmış ve kaderci baş etme, problem odaklı baş etme ve iyimserlik adında 3 alt boyut hesaplanmıştır. Ölçek maddeleri “hiçbir zaman”, “bazen” ve “her zaman” şeklinde puanlanmıştır. Bu çalışmada ölçeğin Cronbach’s Alpha iç tutarlılık katsayısı .77 olarak hesaplanmıştır.

Çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeği

Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği aile, arkadaş ve özel birisi olmak üzere üç farklı kaynaktan alınan desteği ölçmek amacıyla kullanılan bir öz bildirim ölçeğidir. Bu ölçek Zimet ve ark., (1988) tarafından kişinin ailesi, arkadaşları ve özel birisinden aldığı sosyal desteği ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Ölçeğin iç tutarlık katsayısı farklı örneklemelerde .79 ve .98 arasında hesaplandığı gözlenmiştir. Ölçeğin Türkçeye adaptasyonu Eker, Arkar, ve Yıldız (2001) tarafından yapılmıştır. Ölçek 12 maddedir ve “kesinlikle hayır” seçeneğinden “kesinlikle evet” seçeneğine doğru giden 7’li derecelendirme ölçeği şeklinde

oluşturulmuştur. Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği'nin bu çalışmadaki Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayısı .88 olarak hesaplanmıştır.

Çözüm odaklı envanter

Çözüm odaklı envanter, bireylerin çözüm odaklı düşünme düzeylerini belirlemek amacıyla kullanılan bir öz bildirim ölçeğidir. Bu ölçek Grant ve arkadaşları (2012) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı .84 olarak hesaplanmıştır. Ölçek 12 maddeden oluşan 6'lı derecelendirme tipinde (1 = kesinlikle katılmıyorum, 6 = kesinlikle katılıyorum) bir ölçektir. Türkçeye adaptasyonunu ise Şanal Karahan ve Hamarta (2015) tarafından yapılmıştır. Bu çalışma için ölçeğin Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayısı .80 olarak hesaplanmıştır.

A tipi kişilik ölçeği

A Tipi Kişilik Ölçeği, bireylerin A-tipi kişilik özelliklerine sahip olup olmadıklarını belirlemek amacıyla uygulanan bir öz bildirim ölçeğidir. Batıgün ve Şahin (2006) tarafından geliştirilmiştir. Bu ölçeğin psikometrik özelliklerini incelemek amacıyla iki farklı örneklem kullanılmıştır. Ölçeğin Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayısı I. örneklem ($n = 426$) için .86, II. örneklem ($n = 94$) için .90 olarak hesaplanmıştır. Ölçek 25 maddeden oluşmaktadır ve "hiçbir zaman % 0" ile "her zaman % 100 arasında" değişen bir değerlendirme tipine sahiptir. Bu çalışma için ölçeğin Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayısı .85 olarak hesaplanmıştır.

İşlem

Bu çalışmanın verileri 2018 yılının Nisan ve Mayıs aylarında toplanmıştır. Ölçekler katılımcılara uygulanmadan önce gerekli bilgiler verilmiş ve uygulama izinleri alınmıştır. Katılımcıların tüm soruları cevaplama süresi 30-35 dakika arası olarak belirlenmiştir. Araştırma verilerini elde etmek amacıyla Demografik Bilgi Formu, Geliştirilmiş Mulilis-Lippa Depreme Hazırlık Ölçeği, Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği, Çözüm Odaklı Envanter, Baş etme Stratejileri Ölçeği ve A Tipi Kişilik Ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizinde SPSS 22 paket programı kullanılmıştır. Katılımcıların yanıtladıkları soruların analizi yapıldıktan sonra kayıp veriler, diğer katılımcıların ölçeklerden aldıkları puanların ortalamalarına göre doldurulmuştur. Katılımcıların deprem esnasında yaptıkları davranışların, depreme önlem alma davranışındaki algılanan sorumluluklarının, hazırlık yapma ve yapmama nedenlerinin sıklıklarını belirlemek amacıyla frekans analizi yapılmıştır. Ardından çoklu doğrusal regresyon analizi yapılarak p değerinin ,05'ten küçük olduğu sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir. Bu araştırma APA (American Psychological Association, <http://www.apa.org>)'nin belirlediği standart etik kodlara göre yürütülmüştür.

BULGULAR

Deprem Öncesinde ve Deprem Esnasında Yapılan Davranışlar

Katılımcılara deprem esnasında yapılan davranışların sıklığını belirlemek için uygulanan Mulilis-Lippa Depreme Hazırlık Ölçeğine göre yapılan frekans analizinde katılımcıların % 86,1'inin dışarıdaysa açık alanda beklediği, % 74,2'sinin yaşam üçgeni oluşturduğu, % 68,2'sinin masana altına girdiği, % 64,2'sinin çök kapan tutun yöntemini uyguladığı, % 62,9'unun koltuk vb. yanına çömeldiği, % 41,7'sinin kapı kirişinin altında durduğu, % 37,7'sinin apartman merdivenlerine yönelip çıkışa gittiği, % 31,1'inin yataktaysa başını yastıkla koruduğu, % 12,6'sının yakında sağlam görünen binanın veya bir ağacın altına gittiği, % 9,3'ünün balkona çıktığı, % 6,6'sının asansöre yönelip çıkışa gittiği, % 6,6'sının ise balkon veya pencereden atladığı saptanmıştır. Frekans analizine ilişkin istatistikler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Deprem Esnasında Yapılan Davranışların Frekans Analizi

Maddeler	n	Evet	Hayır	Emin Değilim
Apartman merdivenlerine yönelip çıkışa gitmek	151	57	63	31
Apartman asansörüyle çıkışa gitmek.		10	132	9
Balkona çıkmak		14	122	15
Dolgun hacimli koltuk/kanepe vb. yanına çömelmek		95	32	24
Yataкта iseniz başınızı yastıkla korumak		47	84	20
Masanın altına girmek		103	27	21
Balkon/pencere atlamak		10	128	13
Kapı kirişinin altında durmak		63	68	20
Yaşam üçgeni oluşturmak		112	16	23
Çök kapan tutun yöntemini uygulamak		97	21	33
Dışarıda ise açık alanda beklemek		130	11	10
Yakında sağlam görünen binanın ya da ağacın yanına gitmek		19	111	21

Katılımcılara “Yaşadığınız şehirde deprem olacağını düşünüyor musunuz?” sorusu sorulduğunda katılımcıların % 91,4’ünün evet yanıtını verdikleri; “Yaşadığınız şehirde deprem olmasından korkar mısınız?” sorusu sorulduğunda % 76,8’inin evet yanıtını verdikleri, “Evinizin depreme dayanıklı olduğunu düşünüyor musunuz?” sorusu sorulduğunda % 52,3’ünün evet yanıtını verdikleri saptanmıştır. “Olası deprem durumunda can kaybınız olur mu?” sorusu sorulduğunda % 51’inin evet; “Olası deprem durumunda maddi zararınız olur mu?” sorusu sorulduğunda % 81,5 inin evet yanıtını verdikleri saptanmıştır.

“Deprem önlemi almak size göre kimin sorumluluğundadır?” diye sorulduğunda, % 86,8 müteahhitin sorumluluğunda; % 85,4 devletin sorumluluğunda; % 84,1 benim sorumluluğunda; % 82,1 belediyenin sorumluluğunda % 59,6 yöneticinin sorumluluğunda olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcıların cevaplarına göre en çok sorumluluğun müteahhite en az sorumluluğun ise yöneticiye ait olduğu saptanmıştır. Frekans analizine ilişkin istatistikler Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Depreme Önlem Alma Davranışındaki Algılanan Sorumluluk Frekans Analizi

Maddeler	n	Evet	Hayır
Devlet	151	130	21
Müteahhit		131	20
Yönetici		90	61
Benim		127	24
Belediye		124	27

Katılımcılara hazırlık yapmama nedenleri sorulduğunda; % 37,1’inin önlem alsak da Allah yazdıysa olur olarak belirttiği; % 35,8’inin oturduğum eve güvenmem olarak belirttiği; % 82,8’inin ihmalkârlık; % 45’inin yeterli paramın olmaması; %31,8’inin ne yapabileceğimi bilemem olarak belirttiği; % 43,7 sinin kendi evim olmaması ; % 50,3’ünün bu evde geçici süre oturmam; % 29,1’inin yeterli zamanımın olmaması olarak belirttiği ve % 21,9’unun deprem olacağını düşünmemem olarak yanıt verdiği saptanmıştır. Frekans analizine ilişkin istatistikler Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Deprem Hazırlığı Yapmama Nedenleri Frekans Analizi

Hazırlık yapmama nedenleri	n	Evet	Hayır
İhmalkarlık	151	125	26
Kiracı olmak		76	75
Ekonomik yetersizlik		68	83
Kadercilik		56	95
Bilgi Eksikliği		48	103

Katılımcılara hazırlık yapma nedenleri sorulduğunda katılımcıların % 92,1'inin kendimi güvende hissetmek için; % 91,4'nün ailemi korumak için; % 58,9'unun bilim adamları uyardığı için; % 57,6'sının evime güvenmediğim için; % 39,7'sinin çevremdekiler önlem aldığı için yanıtını verdikleri saptanmıştır. Frekans analizine ilişkin istatistikler Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Deprem Hazırlığı Yapma Nedenleri Frekans Analizi

Hazırlık yapma nedenleri	n	Evet	Hayır
Kendimi güvende hissetmek için	151	139	12
Ailemi korumak için		138	13
Bilim adamları uyardığı için		89	62
Evime güvenmediğim için		87	64
Çevremdekiler önlem aldığı için		60	91

Depreme Önlem Alma Davranışlarının Yordayıcıları

Depreme önlem alma davranışlarının yordayıcılarını belirlemek üzere yapılacak regresyon analizinden önce ilişkili değişkenleri tespit etmek amacıyla Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Korelasyon analizi sonuçlarına göre trafik kurallarına uymak, emniyet kemeri takmak, araçta yedek lastik bulundurmak, evden çıkarken kapıyı kilitlemek, alarm sistemi taktirmek, ilişkileri varsa prezervatif veya doğum kontrol hapi kullanmak, sigara kullanmamak, dönemsel sağlık kontrolleri yaptırmak gibi diğer alanlarda önlem alma davranışıyla depreme önlem alma davranışı arasındaki ilişkiye bakıldığında ilişkinin ($r = 0,46$ $p < 0.05$) pozitif ve anlamlı olduğu bulunmuştur. Depreme önlem almanın algılanan zorluğu ile depreme önlem alma davranışı arasındaki ilişkiye bakıldığında ($r = -,24$, $p < 0.05$) negatif ve anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Çözüm odaklı olma ile depreme önlem alma

davranışı arasındaki ilişkiye bakıldığında ($r = 0,31$, $p < 0,05$) anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Regresyon analizi üç aşamalı ve stepwise tekniği kullanılarak yapılmıştır. İlk aşamada sosyodemografik değişkenler, ikinci aşamada algılanan sosyal destek, baş etme stratejileri (problem odaklı baş etme, iyimserlik, kadercilik), A tipi kişilik ve çözüm odaklı olma, üçüncü aşamada ise depreme önlem almada algılanan zorluk ve algılanan yarar değişkenleri girilmiştir. Çözüm odaklı olma, diğer alanlarda önlem alma ve deprem önlem alma zorluğu değişkenleri birlikte deprem önlem alma davranışıyla anlamlı bir ilişki ($R = 0,68$, $R^2 = 0,46$) sergilemişlerdir ($F_{(3-37)} = 10,67$, $p < 0,05$). Bu üç değişken birlikte deprem önlem alma davranışı puanlarındaki değişimin % 46'sını açıklamaktadır. Standartlaştırılmış regresyon katsayılarına göre yordayıcı değişkenlerin depreme önlem alma davranışı üzerindeki önemi sırasıyla çözüm odaklı olma ($\beta = 0,47$), diğer alanlarda önlem alma ($\beta = 0,28$) ve deprem önlem alma zorluğu ($\beta = 0,34$)'dur. Regresyon katsayılarının anlamlılık testleri göz önüne alındığında yordayıcı değişkenlerden çözüm odaklı olma ($\beta = 0,47$, $p < 0,01$) diğer alanlarda önlem alma ($\beta = 0,28$, $p < 0,05$) ve deprem önlem alma zorluğu ($\beta = 0,34$, $p < 0,01$) değişkenlerinin deprem önlem alma davranışı üzerinde anlamlı yordayıcılar olduğu görülmektedir. Yapılan regresyon analizine ilişkin istatistiksel bilgiler Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Regresyon Analizi

Değişken	B	s.h.	B	t	p
Sabit	0,59	0,38		1,56	0,13
Çözüm odaklı olma	0,27	0,07	0,47	3,85	0,00
Diğer alanlarda önlem alma davranışı	0,33	0,15	0,28	2,25	0,03
Deprem önlem alma zorluğu	0,40	0,14	0,34	2,80	0,01
		$R^2 = 0,46$			
	$R = 0,68$				
	$F_{(337)} = 10,67$	$p = 0,05$			

TARTIŞMA

Türkiye konum itibariyle birinci dereceden deprem bölgesinde yer almaktadır ve bu sebeple önlenemeyen doğa olaylarının beraberinde getirebileceği hasarlara açık durumdadır. Deprem sonrasında oluşabilecek kayıplar ve zararlar bakımından risk grubunda olan ülkemiz için deprem sonrası olası krizlerden doğabilecek riskleri en aza indirmek ve olası depremlerin yıkıcı sonuçlarından korunmak için önlem almak önemli görülmektedir (Şahinsoy, 2017). Depremler meydana gelmeden alınabilecek önlemler arasında bireylerin deprem olma olasılığına karşı yapacaklarıyla ilgili hazırlıklı olmaları önemlidir (Kula, 2002). Depremler sonrası olası hasarları azaltmak ve depremlerin zararlarından korunmak için halkı bilinçlendirmek, deprem meydana gelmeden önce ve yaşandıktan sonra yapılacakların belirlenmesi depremden kaynaklanabilecek olumsuz etkileri azaltmaya yardımcı olacaktır (Işık, 2004). Bu çalışmanın amacı olası bir deprem durumunda oluşabilecek zararları azaltabilecek davranışları kapsayan depreme önlem alma davranışını etkileyen faktörleri incelemektir. Deprem kuşağında yer alan toplumlarda bireylerin depreme karşı hazır durumda bulunmaları hem can hem de mal kayıplarının önlenmesi veya en aza indirgenmesi adına hayati bir öneme sahiptir. Depreme karşı hazır durumda bulunma hali, deprem öncesinde gerekli önlemlerin alınmasını, deprem sırasında paniğe kapılmadan gerekli işlemlerin yapılmasını, depremin sonuçlarının ve sonrasında yapılacakların iyi bilinmesini içerir (Berkay ve ark., 2003).

Bu çalışmanın ortaya koyduğu önemli bulgulardan birisi bireylerin deprem esnasında neler yaptığı hakkında bilgi sağlamasıdır. Deprem esnasında yapılan davranışların sıklığına bakıldığında, en sık yapılan ilk üç davranışın % 86,1 olarak dışarıdaysa açık alanda beklemek, % 74,2 olarak yaşam üçgeni oluşturmak, % 68,2 olarak masa altına girmek olduğu en az yapılan davranışın da % 6,6 olarak balkon, pencereden atlamak olduğu görülmüştür. 12 Kasım 1999 Düzce ve 17 Ağustos 1999 Marmara depremlerini yaşayanlarla yapılan çalışmada (Kula, 2002) depremi yaşayanların % 76'sının deprem esnasında dua etmek gibi dini başa çıkma yöntemlerini kullandıkları, % 32'sinin korktukları ve panikle hareket ettikleri, % 24'ünün dini başa çıkma yöntemlerinin yanında güvenilir bir yer arayışında oldukları, % 27'sinin dini başa çıkmanın yanında ailecek birbirlerini destekleyerek dışarıya çıkmaya çalıştıkları, % 24'ünün ne yapacağını bilemeyerek beklediği, % 17'sinin bir yerden atlama davranışı sergiledikleri görülmüştür. Ülkemizde deprem deneyimini yaşamış bireylerle yapılan bir çalışmada da katılımcıların deprem esnasıyla, sonrasında ve öncesiyle ilgili yeterli eğitimlerinin olmadıklarını belirttikleri ve görülmüştür (Çoban, Sözbilir ve Göktaş, 2017) Araştırma sonuçlarına bakıldığında, bireylerin deprem esnasında dışarıdalarsa açık alanda beklemek gibi doğru davranışlar sergilemelerinin yanında balkon, pencereden atlamak gibi yanlış davranışlar da sergileyebilecekleri; deprem deneyimi yaşayan bireylerin dahi yapılacaklarla ilgili yeterli bilgiye sahip olmadıkları görülmektedir. Bu nedenle

bireylerin olası bir depreme nasıl hazırlanacakları konusunda verilecek eğitimlerle bilgilendirilmelerinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Bireysel kontrol algısı, depreme önlem alma davranışını etkileyen başka bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcılar depreme önlem almanın % 86,8 müteahhittin, % 85,4 devletin, % 84,1 kendi sorumluluklarında olduğunu düşünürken bu sırayı % 82,1 oranında belediye ve % 59,6 yönetici izlemektedir. Ancak katılımcıların % 84,1'i deprem önlemi almayı kendi sorumlulukları olarak görürken % 82,8'i depreme ihmalkarlık nedeniyle hazırlık yapmadıklarını belirtmişlerdir. Ancak yapılan bir araştırmada katılımcıların kendi yaşamlarını kontrol edebilecekleri yönündeki inançları arttıkça depreme önlem alma davranışlarının sıklığının da arttığı bulgusu ortaya konmuştur (Berkay ve ark., 2003). Her iki sonuca bakıldığında, depreme önlem almak için bireysel kontrol algısının öneminin yanında araştırılması gereken farklı değişkenlerin rol oynayabileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmadan elde edilen bir diğer önemli bulgu ise katılımcıların hazırlık yapma veya yapmama nedenlerini belirtmeleridir. Hazırlık yapma nedenleri sorulduğunda % 92,1'inin kendimi güvende hissetmek için, % 91,4'ünün ailemi korumak için yanıtını vermişlerdir. Katılımcılara olası depreme hazırlık yapmama nedenlerinde % 82,8 oranıyla ihmalkarlığın ilk sırada olduğu % 21,9 ile de deprem olacağını düşünmemenin son sırada olduğu görülmüştür. Katılımcıların %91,4'ünün yaşadığı şehirde deprem olacağını düşündüğü, % 76,8'inin yaşadığı şehirde deprem olmasında korktuğu, % 52,3'ünün evlerinin depreme dayanıklı olduğunu düşündüğü görülmüştür. Olası bir depremde can kaybı yaşayacağını düşünenlerin % 51, maddi zarar yaşayacağını düşünenlerinse % 81,5 oranında olduğu bu araştırmanın bulgularındandır. Bu çalışmada katılımcıların yarısından fazlası olası bir depremde can kaybı yaşayacağını, çoğu yaşadığı şehirde deprem olacağını, özellikle kendilerinin ve ailelerinin güveni için depreme önlem almaları gerektiğini belirtirken yine büyük bir kısmı ihmalkarlık nedeniyle önlem almadığını belirtmiştir. Ülkemizde yapılan başka bir çalışmada da (Çoban, Sözbilir ve Göktaş, 2017) bu araştırmadaki bulgulara benzer şekilde deprem deneyimini yaşamış kişilerin olası bir deprem için önlem almadıklarını ve depremin olumsuz etkilerinin zamanla ortadan kalktığını belirttikleri görülmüştür. Bu sonuçlar depreme önlem alma davranışını etkileyen faktörlerin araştırılmasının depreme önlem almayı arttırmak için gerekli olduğunu göstermektedir.

Bu araştırma depreme önlem alma davranışının hangi değişkenlerle ilişkili olabileceğini anlamak için gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonuçları, çözüm odaklı olma, diğer alanlarda önlem alma ve önlem almanın algılanan zorluğu değişkenleri ile depreme önlem alma davranışı arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. İlk yordayıcı olarak çözüm odaklı olma incelendiğinde, çözüm odaklı olmanın depreme önlem alma davranışı için önemli bir yordayıcı olduğu standartlaştırılmış regresyon katsayılarıyla görülmüştür. Yapılan analizlere göre

bireylerin çözüm odaklı davranışlar sergileme oranı arttıkça depreme önlem alma davranışları da anlamlı şekilde artmaktadır. Çözüm odaklı olma problemlerin nedenlerinden çok hedef yönelimli olmaya, var olan kaynakları kullanmaya ve sorunu çözmeye odaklanır. Bu bakış açısı da bireyi davranışa yönlendirebileceği için depreme önlem alma davranışıyla ilişkili olabileceği düşünülmektedir.

Bu araştırmanın sonuçlarına göre, diğer alanlarda önlem alma davranışıyla depreme önlem alma davranışı arasında anlamlı orta düzeyde pozitif bir ilişki olduğu, regresyon analizleri sonucunda ise diğer alanlarda önlem almanın depreme önlem alma davranışı için yordayıcı olduğu görülmüştür. Diğer alanlarda önlem alma emniyet kemeri takma, dönemsel sağlık kontrolleri yaptırma, evden çıkarken kapıyı kilitleme gibi kişiyi güvende tutabilecek davranışları içermektedir. Bu sonuçlardan hareketle, diğer alanlarda önlem alan insanların daha tedbirli davrandıkları ve bunun sonucunda da depreme önlem alma davranışı sergileyebileceği düşünülmektedir.

Son olarak depreme önlem almanın algılanan zorluğu ile depreme önlem alma arasında negatif ilişki olduğu bulunmuş, başka bir çalışmada da bu çalışmada elde edilen bulgulara benzer şekilde (Balcı, 2016) depreme önlem alma davranışıyla depreme önlem almayla ilgili algılanan zorluk ve yararlılık düzeyinin anlamlı şekilde ilişkili olduğu görülmüştür. Bu çalışmada depreme önlem almanın algılanan zorluğunun depreme önlem alma davranışını anlamlı şekilde yordadığı regresyon analizleriyle görülmüştür. Depreme önlem almanın algılanan zorluğu ile depreme önlem alma arasındaki ilişki incelenecek olursa, önlem almanın algılanan zorluğuna olan inanç azaldıkça bireylerde depreme önlem alma davranışının artış gösterebileceği düşünülebilir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde depreme önlem alma davranışıyla ilgili birtakım çalışmalara rastlanmıştır. Şakiroğlu'nun (2011) büyük bir depremin ardından Düzce'nin Kaynaşlı ilçesinde yürüttüğü çalışmanın sonuçlarına göre, depreme önlem almanın algılanan yararının, algılanan sorumluluğunun, problem odaklı başa çıkma stratejisi kullanmanın ve travma sonrası stres tepkilerindeki azlığın depreme önlem alma davranışı ile anlamlı olarak ilişkili olduğu bulunmuştur. Bu çalışmada depreme önlem almanın algılanan yarar, baş etme yolları (iyimserlik, problem odaklı başa çıkma, kadercilik), algılanan sosyal destek ve a tipi kişilik özelliğiyle beklenenin aksine depreme önlem alma davranışı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Bu sonuç kullanılan araçlara ya da örnekleme bağlı olarak ortaya çıkmış olabilir. Marmara bölgesinde yürütülen bir çalışma yapıldığı görülmüş ve bu çalışma sonucunda depreme önlem alma davranışını belirleyen en önemli faktörün eğitim olduğu bulunmuştur (Kasapoğlu ve Ecevit, 2001). Başka bir çalışmada ise kültür, sosyal destek, bilgi kaynaklarının güvenilirliği gibi unsurların depreme önlem alma davranışıyla ilişkili olduğu bulunmuştur (Rohrman, 2000). Bu çalışmada ise çözüm odaklı olma, diğer alanlarda önlem alma ve önlem almanın

bireyler tarafından algılanan zorluğu değişkenleri ile depreme önlem alma davranışı arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar incelenirken birtakım sınırlılıkların olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Öncelikle araştırmanın örneklemini Adnan Menderes Üniversitesi 2017-2018 bahar döneminde eğitim görmekte olan öğrenciler ve Aydın ilinde yaşayan sınırlı sayıda ailelerden oluşmaktadır. Bu nedenle bulguların ülkenin diğer bölgelerine genellenmesi zordur. Çalışmanın farklı bölgelerde farklı örneklem üzerinde veri toplanarak yapılması ve örneklem sayısının artırılması önerilmektedir. Yapılacak çalışmalarda depreme önlem alma davranışının artmasını ve azalmasını etkileyebilecek farklı değişkenlerin araştırılması konuyla ilgili literatürün zenginleşmesi sağlayacaktır. Depreme önlem almayı etkileyen faktörlerin ortaya çıkarılması bireylerin depreme önlem alma davranışlarını arttırmak için daha kapsamlı eğitimlerin sunulmasına da katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (2019). Yıllara göre deprem sayısı. <https://depem.afad.gov.tr/genelistatistikler>, (Erişim Tarihi: 20.12.2019).

Balcı, L. (2016). *Deprem travmasının kuşaklar arası aktarımının ortaokul öğrencileri üzerinden incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Baçoğlu, M., Şalcıoğlu, E., & Livanou, M. (2002). Traumatic stress responses in earthquake survivors in Turkey. *Journal of Traumatic Stress*, 269-276.

Batıgün A.D., Şahin N.H. (2006) İş stresi ve sağlık psikolojisi araştırmaları için iki ölçek: A-tipi kişilik ve iş doyumu. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 17(1), 32-45.

Berkay, F., Çelen, N., & Kuşdil, M. E. (2003) 1999 Marmara depreminin Mudanya halkı üzerindeki psiko-sosyal etkileri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(4), 1-24.

Çoban, M., Sözbilir, M., & Gökteş, Y. (2017). Deprem deneyimini yaşamış kişilerin deprem öncesi hazırlık algılarının belirlenmesi: Bir durum çalışması. *Eastern Geographical Review*, 22(37).

Eker, D., Arkar, H., & Yıldız, H. (2001). Generality of support sources and psychometric properties of a scale of perceived social support in Turkey. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 35(5), 228-233.

Ergünay, O. (1996). Afet yönetimi nedir? Nasıl olmalıdır? Erzincan ve Dinar deneyimleri ışığında Türkiye'nin deprem sorunlarına çözüm arayışları. *Tübitak Deprem Sempozyumu*.

Erkal, T., & Değerliyurt, M. (2009). Türkiye'de afet yönetimi. *Doğu Coğrafya Dergisi*(22), 147-164.

Erkuş, A. (2013). *Davranış bilimleri için bilimsel araştırma süreci* (4. baskı). İstanbul: Seçkin Yayınları.

Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1988). *Manual for the ways of coping questionnaire*. Consulting Psychologists Press.

Grant, A. M. , Cavanagh, M. J. , Kleitman, S. , Spence, G. , Lakota, M. , Yu, N. (2012). Development and validation of the solution-focused inventory. *The Journal of Positive Psychology*. Vol. 7, No. 4, July 2012, 334-348.

Işık, G. (2004). Deprem: Suçlu kim?. *Pivolka*, 3(13), 7-11.

İzbırak, R. (1991). *Yerbilimi bilgileri*. İstanbul: M.E.B. Yayınları.

Karahan, F.Ş. & Hamarta, E. (2015). The solution focused inventory: reliability and validity study. *Elementary Education Online*, 14(2), 757-769.

Karancı, A. N., Akşit, B. & Sucuoğlu, H. (1996). Dinar'da afet yönetiminin psiko-sosyal boyutları. *Ankara: Erzincan ve Dinar Depremleri Işığında Türkiye'nin Deprem Sorunlarına Çözüm Yolları Arayışları (TÜBİTAK Deprem sempozyumu) Bildiriler Kitabı*.(Der. Tuğrul TANKUT), 273-283.

Karancı, N. A., Alkan, N., Aksit, B., Sucuoğlu, H. & Balta, E. (1999). Gender differences in psychological distress, coping, social support and related variables following the 1995 Dinar (Turkey) earthquake. *North American Journal of Psychology*, 1(2), 189.

Kasapoğlu, A. & Ecevit, M. (2001). Depremin sosyolojik araştırması. *Sosyoloji Derneği Yayınları*, (8), 91.

Kula, N. (2002). Deprem ve dini başa çıkma. *Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1(1), 234-255.

McDonald, R. (2003). *Introduction to natural and man-made disasters and their effects on buildings*. Oxford, Elsevier.

Mızrak, S. (2018). Eğitim, afet eğitimi ve afete dirençli toplum. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 56-67.

Mulilis, J. P. & Duval, T. S. (1997). The PrE model of coping and tornado preparedness: Moderating effects of responsibility. *Journal of Applied Social Psychology*, 27(19), 1750-1766.

Özmen, B. & Özden, T. (2013). Türkiye'nin afet yönetim sistemine ilişkin eleştirel bir değerlendirme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1-28.

Rohrman, B. (2000). A socio-psychological model for analyzing risk communication processes. *The Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*.

Sür, Ö. (1993). Türkiye'nin deprem bölgeleri. *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2, 53-65.

Şahinsoy, K. (2017). Kriz yönetimi açısından geleneksel ve sosyal medya. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 9(4), 1-19.

Şakiroğlu, M. (2005). *Variable related to earthquake preparedness behavior*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Şakiroğlu, M. (2011). *Positive outcomes among the 1999 Düzce earthquake survivors*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Turan, M., Doğan, G., Bulut, Y., Öztürk, G. & Şahinöz, S. (2018). Yükseköğretim kurumlarında afet ve acil durumlara hazırlık çalışmaları ve etkinlikleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7(1), 1-11.

Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G. & Farley, G. K. (1988). The multidimensional scale of perceived social support. *Journal of Personality Assessment*, 52(1), 30-41.

Yayın Geliş Tarihi: 07.05.2020
Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2020
Online Yayın Tarihi: 21.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.733488

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 995-1021
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TEKNİK ETKİNLİĞİN ÖLÇÜMÜNDE MEKÂNSAL BAĞIMLILIĞIN ETKİSİ: İMALAT SANAYİ İÇİN MEKÂNSAL STOKASTİK SINIR ANALİZİ BULGULARI

Ramazan EKİNCİ*

Öz

Bu çalışmanın amacı 2019 dönemi için farklı bölgelerde kurulu üretim tesisi bulunan 76 imalat sanayi firmasının mekansal bağımlılığı dikkate alarak teknik etkinlik değerlerini tahmin etmektir. Mekansal bağımlılığın ekonomik birimlerin performansı üzerinde etkisinin olabileceğine yönelik literatürde genel kabul olmasına rağmen, etkinlik üzerine yapılan çok az çalışma bu etkiye dikkate almaktadır. Bu amaçla çalışmada Fusco ve Vidoli (2013) tarafından önerilen ve henüz güncel bir yaklaşım olan Mekansal Stokastik Sınır Analizi (SSFA) kullanılarak, mekansal bağımlılığın firmaların etkinlik skorları üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar teknik etkinlik skorları arasında mekansal otokorelasyonun olduğunu göstermektedir. Mekansal bağımlılık altında tahmin edilen teknik etkinlik skorları ortalaması 0.444'tür. Dolayısıyla, teknik etkinliğin iyileştirilmesinde firmalar için geniş bir çıktı boşluğu bulunmaktadır. Ayrıca, etkinsizliğin belirleyeni içerisinde mekansal bağımlılıktan kaynaklanan etkinin sınırlı kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, etkinsizlik farklılıklarının mekansal etkilerden daha çok firmaların bireysel özelliklerinden kaynaklandığı söylenebilir. Öte yandan, mekansal bağımlılığın sonucu olarak firmaların teknik etkinlik skorlarının birbirine yakınsadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mekansal Stokastik Sınır Analizi, Mekansal Bağımlılık, Teknik Etkinlik, Heterojenlik.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Ekinci, R. (2020). Teknik etkinliğin ölçümünde mekânsal bağımlılığın etkisi: imalat sanayi için mekânsal stokastik sınır analizi bulguları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 995-1021.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bakırçay Üniversitesi, İktisat ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0001-7420-9841, ramazan.ekinci@bakircay.edu.tr

THE EFFECT OF SPATIAL DEPENDENCE ON MEASUREMENT OF TECHNICAL EFFICIENCY: SPATIAL STOCHASTIC FRONTIER ANALYSIS FINDINGS FOR MANUFACTURING INDUSTRY

Abstract

The aim of this study is to estimate the technical efficiency of 76 manufacturing firms with production plants installed in different regions, taking into account the spatial dependency for the 2019 period. Despite the general acceptance in the literature that spatial dependence may have an impact on the performance of economic units, only a few studies on efficiency consider this effect. For this purpose, the effect of spatial dependence on firms' efficiency scores is analyzed by using Spatial Stochastic Frontier Analysis (SSFA), which is a current approach proposed by Fusco and Vidoli (2013). The results show that there is a spatial autocorrelation between the technical efficiency scores. Also, the average technical efficiency scores, estimated under spatial dependency, is 0.444. This means that, there is a large output gap for firms in improving technical efficiency. Besides, it is concluded that the impact resulting from spatial dependence is limited among the determinants of inefficiency. According to this, it can be said that differences in inefficiency arise from the individual characteristics of firms rather than spatial effects. On the other hand, as a result of spatial dependency, it has been concluded that the technical efficiency scores of firm converge.

Keywords: *Spatial Stochastic Frontier Analysis, Spatial Dependence, Technical Efficiency, Heterogeneity.*

GİRİŞ

Neo Klasik iktisat teorisinde firmalar homojen birimler olarak değerlendirildiği için, tüm firmaların aynı teknik etkinlik¹ ve verimlilik düzeylerinde faaliyet gösterdikleri varsayılmaktadır. Ancak yapılan ampirik çalışmaların büyük bölümü bazı firmaların diğer firmalardan daha etkin olduğunu göstermiştir (Caves, 1989, s. 170). Buna göre, bazı firmalar teknolojik sınırdaki (üretim sınırı) faaliyet gösterirken (etkin firma) ve potansiyel olarak daha fazla kar elde ederken, diğerlerinin etkisizlik nedeniyle geride kaldıkları ve kârlarının düştüğü görülmektedir. Klasik teorisinin aksine firmalar arasında görülen bu farklılığın temel nedeni, piyasanın kaynak dağılımında etkinliği etkileyen unsurların ortaya çıkardığı firmalar arasındaki heterojen yapının varlığıdır. Bu unsurlar firmaların teknik etkinlik skorları arasında da farklılığa yol açar. Heterojenliğin kaynağı olarak görülen ancak literatürde genellikle dikkate alınmayan bu faktörlerden birisi de firmalar arasındaki mekansal bağımlılığın neden olduğu mekânsal etkilere bağlı heterojenliktir. Bu alanda literatürde kısıtlı sayıda yapılan çalışmanın olduğu dikkate alınırsa, bu çalışmanın temel amacı daha önce bu alanda yapılan uygulamalı

¹ Veri teknoloji ve girdi kullanımı ile maksimum çıktıyı elde eden bir firma teknik olarak etkindir. Bu durumda firma mümkün olan en yüksek üretim sınırına ulaşmış demektir. Teknik etkinlik kavramı ilk kez Farrell (1957) tarafından literatüre kazandırılmıştır.

literatürün Türkiye örneği üzerinden genişletilmesi olduğu söylenebilir. Bunun için çalışmada teknik olarak mekansal bağımlılığı dikkate alan güncel bir yaklaşım olan Mekansal Stokastik Sınır Analizi (SSFA) kullanılmıştır. Bu tekniğin özelliği firmaların etkinlik skorlarını tahmin ederek, firmalar arası etkinlik farklılıklarına yol açan heterojenliğin nedeni olarak mekânsal etkinin büyüklüğü konusunda bulgu vermesidir.

Etkinlik analizi iktisat, ekonometri, yöneylem araştırması, yönetim bilimi ve mühendislik gibi birçok alanı kapsayan disiplinler arası bir alandır. Etkinlik ölçme yöntemleri tarım, bankacılık, eğitim, çevre, sağlık, enerji, imalat, ulaşım ve kamu hizmetleri gibi pek çok alanda kullanılmaktadır. Kullanılan yaklaşımlar mikro ve makro olmak üzere iki farklı ölçekte yapılmaktadır. Mikro yaklaşımlar daha çok kişiler, hane halkları ve üretim tesisleri gibi küçük ölçekli karar alma birimleri ile firma ve endüstri gibi daha geniş ölçekli karar alma birimlerini kapsamaktadır. Makro yaklaşımlar ise, ülkeler arası üretim sistemlerinin veya endüstrilerin karşılaştırmalı etkinlik analizlerinden ulusal ekonomilerin etkinlik analizlerine kadar pek çok alanı incelemektedir. Etkinliğin ölçülmesi toplam faktör verimliliğinin analizi açısından da önem taşımaktadır (Färe vd., 1994). Öte yandan etkinlikteki ilerlemeler verimlilik artışı üzerinden ekonomik refahın ana itici gücü olarak kabul edilmektedir (Färe vd., 1994). Bu nedenle etkinlik göstergeleri, ülke içinde ve ülkeler arası performans karşılaştırmalarında kullanılan en önemli parametrelerden birisidir.

Etkinlik gibi diğer bir performans göstergesi toplam faktör verimliliğidir. Toplam faktör verimliliği, endüstrilerin kendi verimliliği ve endüstriler arasında faktör girdilerinin tahsisi olmak üzere iki bileşene ayrılabilir. Bu bileşenler arasında verimlilik şokları şeklinde ortaya çıkan bir etkileşim bulunmaktadır. Buna göre bir sektördeki verimlilik şoku, diğer sektördeki girdilerin yanlış tahsisine neden olabilir, ya da bir sektördeki girdilerin yanlış tahsisi üretim tedarik zinciri aracılığıyla üretim bağlantıları üzerinden diğer sektörlerde de verimlilik şoklarına yol açabilir. Bir bölgede yapılan üretim faaliyetleri, çeşitli dışsallıklar veya tedarik zinciri gibi girdi-çıkı ağırları yoluyla diğer bölgelerde gerçekleşen üretim faaliyetlerine bağlı olabileceği için, üretim birimlerine ait gözlemler arasında coğrafi uzaklıklara bağlı olarak korelasyon olması beklenen bir durumdur. Birçok çalışmada endüstri düzeyinde verimlilik ölçümü farklı yaklaşımlarla analiz edilmesine rağmen, bu çalışmaların büyük bölümünde muhtemel yatay – kesit bağımlılığın dikkate alınmadığı görülmektedir. Öte yandan, toplam faktör verimliliğindeki artış (ölçek bileşeni göz ardı edilirse), teknik etkinlikteki değişim (teknolojik yakalama) ve teknolojik değişim (teknik değişim) olmak üzere temelde iki bileşenden oluşmaktadır. En önemli bileşeni ise etkinlik oluşturmaktadır (Färe vd., 1994; Kumar & Russell, 2002). Etkinlik analizlerinde mekânsal özelliklerin ortaya çıkardığı heterojenliğin nedeni olduğu sektörler arası etkinlik farklılıklarının araştırılması, farklı bölgelerde yer alan firmalar için içsel ve dışsal ölçek ekonomilerinin analiz edilmesine imkan verebilir (Crespo-Cuaresma vd., 2014, s. 46). Bununla birlikte birçok çalışma, mekansal bağımlılığın etkisini dikkate almadan

yapılan etkinlik tahmin sonuçlarının sapmalı olduğunu göstermiştir (Schmidt vd., 2009, s. 108-109). Dolayısıyla bölgesel üretim verilerinden oluşan etkinlik analizlerinde, mekansal bağımlılığın (mekansal otokorelasyon) varlığının tespiti halinde, bu etkiyi dikkate alan ekonometrik tahmin yöntemlerinin kullanılması gerekmektedir.

Literatürde mekansal bağımlılığı dikkate alan çok sayıda model geliştirilmiştir (Mead, 1967; Besag, 1974; Ord, 1975; Anselin, 1988). Mekansal otokorelasyon modeli (SAR), mekansal hata modeli (SEM) ve mekansal Durbin modeli (SDM) en sık kullanılan mekansal ekonometri modelleridir (LeSage, 1999; Elhorst, 2014). Ancak bu modeller etkinlik ölçümünde mekansal bağımlılığı dikkate almamaktadır. Mekansal analizlerin ekonometrik uygulamasında önemli gelişmeler olmasına rağmen (Anselin, 1988; LeSage, 1999), mekansal bağımlılığın teknik etkinlik analizine nasıl dahil edileceği konusunda literatürde çok az çalışma bulunmaktadır (Druska & Torrace 2004; Schmidt vd., 2009). Etkinliğin mekansal analizinde, genellikle etkinlik skorlarının mekana bağlı olarak değişebileceği varsayımı altında mekansal heterojenliğin varlığı dikkate alınır. Buradaki mekansal bağımlılık, yapılan tahminleme sonucunda elde edilen firmaların etkinlik skorları ile "komşu firmaların" etkinlik skorları arasındaki korelasyonu ifade etmektedir.

Üretici birimlerin etkinlik düzeyleri arasında mekansal bağımlılığın olup olmadığına yönelik önerilen hipotezler, son yıllarda ancak birkaç ampirik çalışma ile test edilmiştir. Bundan önceki etkinlik analizlerinde mekansal heterojenite genellikle bölgeler, ülkeler ve illerin bulunduğu toprak sınırları için oluşturulan kukla değişkenler ile kontrol edilmekteydi. Örneğin Hadley (2006, s. 87) ve Zhu vd. (2011, s. 635) mekansal ekonometrik model kullanmadan, modele dahil ettikleri bölgesel kukla değişkenleri ile mekansal etkileri analiz etmişlerdir. Tsionas ve Michaelides (2016, s. 246) ve Carvalho (2018, s. 176) çalışmasında mekansal otoregresif etkinlik modeli tanımlayarak etkinlik skorlarındaki mekansal bağımlılığı test etmiştir. Önerilen modelde, bireysel karar alma birimlerine ait etkinlik skorlarının kendisine komşu diğer karar alma birimlerinin etkinlik skorlarına ve gürültü hata bileşenine bağlı olarak değiştiği varsayılmaktadır. Mekansal otoregresif etkinlik modelini mikro – düzeyde coğrafi bilgilerle birleştirerek mekansal düzeyde etkinlik analizi yapan birkaç çalışma Areal vd. (2012, s. 524-525), Fusco & Vidoli (2013, s. 686-687) ve Pede vd.'ne (2018, s. 303) aittir.

İşletme, firma veya bölgesel düzeyde üretim fonksiyonları, genellikle stokastik sınır modelleri kullanılarak tahmin edilmektedir. İlk kez Aigner vd. (1977) ve Meeusen ve van den Broeck (1977) tarafından geliştirilen stokastik sınır modeli, iki değişkenli hata yapısını dikkate almaktadır. Bu hatalardan birisi istatistiksel gürültüyü, diğeri teknik etkinsizliği açıklamaktadır. Şayet üretim fonksiyonu sıradan en küçük karelerle (OLS) tahmin edilirse, tahmin edilen üretim fonksiyonu ortalama üretim fonksiyonu olmaktadır (Tsukamoto, 2019, s. 66). Öte yandan üretim fonksiyonunu tahmininde stokastik sınır modeli kullanılırsa, tahmin edilen üretim

fonksiyonu üretim sınır fonksiyonu (PPF) olarak adlandırılmaktadır (Tsukamoto, 2019). Mikro iktisatta üretim fonksiyonu genellikle üretim sınır fonksiyonu olarak kabul edildiği için, üretim modellerine yönelik tahminlerde daha çok stokastik sınır modelleri tercih edilmektedir.

Türkiye imalat sanayi üzerine yapılan çalışmalardan farklı olarak ilk kez bu çalışmayla birlikte etkinlik skorları üzerinde olası mekansal etkinin varlığı araştırılmaktadır. Bundan dolayı Mekansal Stokastik Sınır Analizi (SSFA) ile firmaların teknik etkinlik skorları tahmin edilmektedir. Böylece bölgeler arasındaki mekansal bağımlılığın firmaların etkinlik skorları üzerindeki etkisi analiz edilmektedir.

Çalışmanın takip eden kısımları şu şekilde planlanmaktadır. İkinci kısımda sınır modelleri ve mekansal bağımlılık ilişkisini özetleyen literatür ele alınmaktadır. Üçüncü kısımda çalışmada kullanılan yöntem açıklanmaktadır. Dördüncü kısımda veri seti ve model tanımlanmaktadır. Beşinci kısımda ampirik bulgular yer almaktadır. Sonuç kısmında ise genel değerlendirmeler yapılarak çalışma tamamlanmaktadır.

SINIR MODELLERİ VE MEKANSAL BAĞIMLILIK İLİŞKİSİ ÜZERİNE LİTERATÜR

İlk kez 1973 yılında Cliff ve Ord (1973) tarafından mekansal otoregresif modelin literatüre kazandırılmasının ardından, ekonomik birimlerin uzay ve zaman içindeki etkileşimini modelleyen mekansal ekonometri literatürünün (Anselin, 2010; Baltagi, 2011, 2013; Elhorst, 2009, 2014) geliştirilmeye başlandığı görülmektedir. Mekansal bağımlılığı dikkate alan stokastik sınır modellerinin gelişimi ise 2010 yılından itibaren başlamıştır. Druska ve Horace (2004) mekansal stokastik sınır modelleri üzerine ilk çalışma yapan yazarlardır.

İktisat teorisi mekansal bağımlılığın ekonomik birimlerin verimliliğini etkileyebileceğini (Acemoğlu, 2009) kabul etmesine rağmen, etkinlik analizleri mekansal etkileşimin verimlilik ve bunun bileşeni olan etkinlik üzerindeki etkisini göz ardı etmektedir. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalarda mekansal bağımlılığın sınır modellerine dahil edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bunun sonucunda, verimlilik ve etkinlik analizi literatüründe mekansal sınır modeli olarak bilinen yeni bir modelleme yaklaşımı ortaya çıkmıştır (Druska & Horrace, 2004; Schmidt vd., 2009; Affuso, 2010; Barrios & Lavado, 2010; Areal vd., 2012; Pavlyuk, 2011, 2013; Brehm, 2013; Glass vd., 2013, 2014, 2016; Fusco & Vidoli, 2013; Adetutu vd., 2015; Han vd., 2016; Mastromarco vd., 2016). Bu kısımda mekansal bağımlılığın etkinlik üzerindeki etkisini araştıran güncel literatür özetlenmektedir.

Druska ve Horace (2004, s. 192-193) literatürde mekansal sınır modellemesi üzerine çalışma yapan ilk yazarlardır. Yazarlar, Endonezya pirinç çiftlikleri veri seti örneği üzerinden ve Genelleştirilmiş Momentler metodunu kullanarak mekansal hata

üretim sınır panel veri modelini geliştirmiştir. Geliştirilen yaklaşımla Schmidt ve Sickles (1984) metodu kullanılarak zamana göre değişmeyen etkinsizlik skorları tahmin edilmiştir. Yazarlar mekansal yayılımın çiftlik düzeyinde etkinliği ve sıralamasını etkilediğini göstermişlerdir.

Schmidt vd. (2009, s. 106) Brezilya'daki çiftliklerin üretimlerinde görülen bilinmeyen coğrafi yapıya bağlı değişimi açıklamak amacıyla gizli mekansal stokastik sınır modelini geliştirmiştir. Yazarlar, etkinsizlik sıralaması açısından mekansal etkileri göz ardı eden modellerin, birimler arasındaki gizli mekansal etkileri içeren modellerden önemli ölçüde farklılaştığını ortaya koymuştur.

Affuso (2010, s. 16) gelişmekte olan ülkelerdeki firmaların verimliliğini ve verimliliğini artırmayı amaçlayan etki değerlendirme programları kapsamında, Tanzanya'nın kırsal bölgelerindeki faaliyet gösteren çiftçilere yönelik anket verisine dayalı bir araştırma yapmışlardır. Çalışmada teknik etkinlik skorlarının elde edilmesinde Cobb – Douglas üretim fonksiyonu üzerinden mekansal otoregresif stokastik üretim modeli önermişlerdir. Çalışmada mekansal etkiler dahil edildiğinde tahmin edilen ortalama teknik etkinlik skorlarının daha yüksek olduğu görülmüştür.

Barrios ve Lavado (2010, s. 19) stokastik sınır modelini genişleterek yatay kesit için mekansal dışsallıkları üretim fonksiyonuna dahil eden yeni bir sınır modeli önermiştir. Çalışmada Filipinler için iki farklı veri seti kullanan yazarlar, mekansal dışsallıkların üretim sınırında aşağı doğru sapmalı olan etkinlik skorlarını düzeltebileceğini göstermiştir.

Areal vd. (2012, s. 534) çalışmasında, stokastik sınır modelinin etkinsizlikten kaynaklanan hata bileşenini otoregresif bir süreçle açıklayarak stokastik sınır analizine mekansal bağımlılığı dahil etmiştir. Yazarlar önerdikleri bu yöntemle İngiltere ve Galler'deki bir süt çiftliğinin teknik etkinliğini analiz etmişlerdir. Çalışmada, analiz edilen birimlerin teknik etkinlik skorlarında mekansal bağımlılığın varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca mekansal bağımlılığı dikkate almayan etkinlik dağılımlarının sapmalı olabileceği ifade edilmektedir.

Pavlyuk (2011, s. 30, 2013, s. 30-31) çalışmasında klasik sınır modelini (SFA), mekansal gecikmeleri, mekansal otoregresif hataları ve mekansal otoregresif etkinsizlikleri içeren yeni mekansal stokastik sınır modeli (SSFA) ile genişletmiştir. Önerilen bu yeni yaklaşımın Maksimum Olabilirlik (ML) tahmincileri türetilmiş ve modelin küçük örnek özellikleri Monte Carlo sınamaları ile incelenmiştir. Modelin ML tahmincileri Baltık Ülkeleri ve Avrupa havalimanlarındaki bölgesel turizm pazarlarına ait örneklem veri seti üzerinden test edilmiştir. Ulaşılan tüm model tahmin sonuçlarında, analize konu örneklem üzerinde önemli mekansal bileşenlerin olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada, mekansal bileşenlerin sınır modeline dahil edilmemesinin, sınır parametrelerinde ve tahmin edilen etkinlik skorlarında sapmalara yol açabileceği belirtilmektedir. Yazarlara göre çalışmada ulaşılan en önemli sonuç budur.

Brehm (2013, s. 99-100), 1995–2005 yılları arasında Çin’de bulunan Zhejiang bölgesi için mali merkezsizleşme ile ekonomik etkinlik arasındaki ilişkiyi mekansal hata düzeltme temelli stokastik sınır modeli ile analiz etmiştir. Mekansal ve seri korelasyondan kaynaklanan tahmin sapmasının etkisinin de araştırıldığı çalışmada, bölge düzeyinde etkinsizlik farklarının en önemli kaynağının, kamu yatırımlarının tahsisinde görülen mekansal bağımlılığın olduğu gösterilmiştir.

Glass vd. (2013, s. 294-295, 2014, s. 157) çalışmasında Cornwell vd. (1990) tarafından önerilen mekansal olmayan sınır modelini (SFA), mekansal otoregresif bağımlılığın etkisini ortaya koyan yeni bir modelle genişletmiş ve elde ettiği model üzerinden etkinlik yayılımı kavramını ortaya koymuştur. Öte yandan Glass vd. (2016), etkinsizliğin yarı normal dağılım gösterdiği varsayımıyla birleşik hata yapısını da modele dahil etmiştir. Ayrıca kullanılan yaklaşımla politika yapıcılara, birimlerin birbirleri arasında üretken performans aktarma ve ithal etme konusunda ne kadar başarılı olduklarını izleme imkanının verildiği belirtilmektedir. Modelin tahmin özellikleri arasında zamana göre değişen etkinlik değerleri ile ölçüğe göre getirinin ve yayılma getirisinin bulunduğu belirtilmiştir. Avrupa ülkelerindeki toplam üretim ve ABD’de eyalet düzeyinde üretim maliyetleri üzerine yapılan analiz sonucunda, karar alma birimlerinin etkinlik yayılımları arasında asimetrik etkinin olduğu görülmüştür.

Fusco ve Vidoli (2013, s. 693) çalışmasında bileşik hata teriminin etkinsizlikten kaynaklanan kısmını mekansal gecikme modeli ile birleştirerek etkinsizliği üç bileşene ayırmıştır. Buna göre birinci bileşen mekansal gecikmeye, ikincisi bileşen karar alma birimlerine özgü özelliklere, üçüncü bileşen ise hata terimine bağlı değişmektedir. Önerilen model, İtalya’da tarım sektöründen sağlanan yatay kesit verilerine uygulanmıştır. Hem tarım sektörü verileri hemde simüle edilen verilerle yapılan analizler, kullanılan yaklaşımın güçlü mekansal bağımlılığın ve yerel bağımlılığın yüksek olduğu verilerde daha etkin sonuçlar verdiğini göstermiştir.

Adetutu vd. (2015, s. 322-323), mekansal gecikmeli girdi ve mekansal gecikmeli dışsal değişkenlerin üretim sınırını kaydırmasına imkan vererek mekansal etkileşimi açıklayan yerel bir mekansal stokastik sınır modeli önermişlerdir. Yazarlar, Glass vd. (2013, 2014, 2016)’den farklı olarak bağımlı değişkenin mekansal gecikmesi yoluyla stokastik sınır analizinde global mekansal bağımlılığı dikkate almaktadır.

Han vd. (2016, s. 92), mekansal bağımlılığı dikkate alan bir üretim sınır fonksiyonu üzerinden kamu sermaye stokunun yayılma etkilerini araştırmıştır. Yazarlar Schmidt ve Sickles’in (1984) zamandan bağımsız etkinsizlik hipotezini kullanarak mekansal bir otoregresif süreç üzerinden global mekansal bağımlılığa izin veren bir yaklaşım önermiştir. Çalışmada 21 OECD ülkesi için 1960 – 2001 yılları arasında yapılan analizler sonucunda, mekansal bağımlılığı teknik etkinsizlik farklılıklarını açıklayan önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir.

Mastromarco vd. (2016, s. 292), gözlemlenmeyen ortak faktörlere dayalı yaklaşım ile eşik etkinlik rejim seçim mekanizmasını birleştirerek, teknik etkinliğin modellenmesinde hem zaman hem de kesitsel bağımlılığı (güçlü ve zayıf) içeren birleşik bir yaklaşım önermiştir. Çalışmada 26 OECD ülkesinin veri seti üzerinden her bir ülkeye ait üretim teknolojisi parametreleri ve etkinlik sıralaması tahminleri yapılmıştır. Tahmin sonuçları etkinlik skorları üzerinde pozitif yayılma etkisinin olduğunu göstermiştir.

Glass vd. (2016, s. 291) çalışmasında, Aigner vd. (1977) tarafından önerilen yarı – normal dağılımlı stokastik sınır modelini mekansal otoregresif süreçle birleştirerek, panel veri için mekansal otoregresif sınır modelini geliştirmiştir. Benzer bir çalışma Ramajo ve Hewings (2018) tarafından yapılmış olup, yazarlar Battese ve Coelli'nin (1992) modelini zamana göre değişen etkinlik spesifikasyonu ile birleştirerek mekansal panel otoregresif stokastik sınır modelini geliştirmiştir. Modelde, etkinsizlikteki artış veya azalışların üstel olarak değişimine izin verilmektedir.

Ramajo ve Hewings (2018, s. 1375) çalışmasında, Battese ve Coelli'nin (1992) modelini zamana göre değişen etkinlik spesifikasyonu ile birleştirerek mekansal panel otoregresif stokastik sınır modelini geliştirmiştir. Tanımlanan model, etkinsizlikteki artış veya azalışların üstel olarak değişimine izin vermektedir. Benzer bir çalışmada Glass vd. (2016), Aigner vd. (1977) tarafından önerilen yarı – normal dağılımlı stokastik sınır modelini mekansal otoregresif süreçle birleştirerek, panel veri için mekansal otoregresif sınır modelini geliştirmiştir.

YÖNTEM

Stokastik Üretim Sınırı

Teknik etkinliğin ölçümünde çeşitli yöntemler bulunmaktadır (Lovell, 1993; Coelli & Battese, 1998; Kumbhaker & Lovell, 2000). Bu çalışmada yatay kesit veri için tanımlanan ve istatistiksel hataların da bulunduğu Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonu kullanılmaktadır. En basit formda bir Cobb-Douglas üretim fonksiyonu aşağıdaki gibi gösterilebilir (Cobb & Douglas, 1928; Varian, 1992):

$$Y = AL^{\alpha}K^{\beta} \quad (1)$$

Burada L işgücü girdisini, K sermaye/ekipman girdisini, A ise teknoloji düzeyini göstermektedir. α ve β sırasıyla emeğin ve sermayenin çıktı esneklik katsayılarıdır. Eşitlik (1) de tanımlanan üretim fonksiyonu vektör notasyonu kullanılarak yeniden yazılabilir:

$$y = f(X; \beta')TE, \quad (2)$$

Burada X üretim faktörleri matrisini, β Cobb – Douglas üretim fonksiyonunun parametreler vektörünü ve TE firma – bazlı teknik etkinliği göstermektedir. TE herhangi bir firmanın, örnekleme yer alan firmalar içinde en iyi

üretim firmasının (maksimum) üretimine olan mesafenin ölçüsüdür. Her bir firma için TE değeri bire eşit (tam etkin firma) veya birden küçük (etkinsiz firma) olmalıdır. Aigner vd. (1977) ve Meeusen ve van den Broek (1977) eşitlik (2) ile gösterilen üretim fonksiyonunu $TE = \exp(-u)$ varsayımı altında tanımlamaktadır. Burada u değeri stokastik bir değişkendir. Logaritmik dönüşüm kullanılarak eşitlik (2)'de yer alan fonksiyon yeniden tanımlanabilir:

$$\ln(y) = \ln(X)\beta - u + v \quad (3)$$

Burada u 'nun stokastik değişken olmasının yanısıra, $u \sim N(0, \sigma_u^2)$ ve $v \sim N(0, \sigma_v^2)$ varsayımları yapılmaktadır. Ayrıca $u > 0$ olması koşulunun da sağlanması gerekmektedir.

Olabilirlik fonksiyonu için genellikle bileşke stokastik değişkenlerinden $\varepsilon = v + u$ hareket edilmektedir. Öte yandan genellikle u ve v 'nin bağımsız oldukları varsayılmaktadır. Bu varsayım ε teriminin marjinal yoğunluk fonksiyonunun elde edilmesine imkan vermektedir:

$$\begin{aligned} f(\varepsilon) &= \int_0^\infty f(u, \varepsilon) du \\ &= \frac{2}{\sigma} \phi\left(\frac{\varepsilon}{\sigma}\right) \phi\left(-\frac{\varepsilon\lambda}{\sigma}\right) \end{aligned} \quad (4)$$

Burada $\sigma_\varepsilon = \sqrt{\sigma_u^2 + \sigma_v^2}$ ve $\lambda = \frac{\sigma_u}{\sigma_v}$ gösterilebilir. Eşitlikte ε 'nın marjinal dağılımı u ve v terimlerinin koşullu dağılımına eşittir. Teknik etkinlik skorları eşitlik (4)'te yer alan $f(u|\varepsilon)$ fonksiyonuna ait dağılımın elde edilmesiyle hesaplanmaktadır.

Eşitlik (3)'te yer alan ve iki stokastik değişken içeren modelin sıradan en küçük kareler regresyonu ile tahmini sapmalı sonuçlara yol açmaktadır. Bu nedenle model tahmininde, eşitlik (3)'te verilen yoğunluk fonksiyonuna dayalı geleneksel olabilirlik süreci uygulanmaktadır.

Eşitlik (3)'te verilen üretim fonksiyonu üzerinden teknik etkinlik skorları çıktı eksenli ve girdi eksenli olmak üzere iki farklı şekilde tahmin edilebilir. Çıktı eksenli yaklaşımda teknik etkinlik, veri girdi kümesi ile firmanın maksimum çıktı elde etme çabasını ölçmektedir. Girdi eksenli yaklaşımda ise teknik etkinlik, firmanın veri çıktı düzeyini elde etmede kullandığı girdilerini ne ölçüde azaltabileceğini göstermektedir. Bu çalışmada firmaların öncelikli amacının satış gelirlerini arttırmak olduğu varsayımı altında çıktı eksenli yaklaşım kullanılmaktadır.

Mekansal Stokastik Sınır Analizi (SSFA)

Son yıllarda etkinlik ölçümünde kullanılan geleneksel sınır modellerinin firmaya özgü heterojenliği kontrol eden yeni yaklaşımlarla geliştirilmeye başlandığı görülmektedir (Greene, 2005). Firmaya özgü değişkenliğin (heterojenite) dikkate

alınmadığı etkinlik ölçümlerinde ise tahmin edilen etkinlik skorları sapmalı olabilmektedir.

Çalışmada firmaya özgü heterojenliği mekansal bağımlılıkla açıklayan Mekansal Stokastik Sınır Analizi (SSFA) kullanılmıştır. Fusco ve Vidoli (2013) tarafından önerilen bu yaklaşım aynı zamanda firmalar arası mekansal bağımlılığı dikkate alarak her bir firma için etkinlik tahmini yapmaktadır. Bu yaklaşımda, geleneksel sınır modelinin (SFA) standart hata tanımına ek olarak etkisizliğin kaynağını açıklayan yeni bir parametre ortaya konulmuştur. Klasik SFA modelindeki etkisizlik terimini mekansal otoregresif bir süreçle tanımlayan bu etkisizlik parametresi, aynı zamanda etkinlik yayılımı parametresi olarak kullanılmaktadır.

Mekansal bağımlılık, firma i 'nin etkisizliğinin (u_i) komşu firma j 'lerin performansına bağlı olması koşuluyla ($j \neq i$), firma i 'nin teknik etkinlik düzeyinin diğer firma gruplarının ($j = 1, \dots, n$) etkinliksizlik düzeyine bağımlılığını açıklayan modelleme türüdür (Fusco & Vidoli, 2013).

Her bir karar olma birimi için (firmalar) normal/yarı – normal mekansal SFA modeli aşağıdaki şekilde yazılabilir:

$$\begin{aligned} \log(y_i) &= \log(f(x_i; \beta_i)) + v_i - u_i \\ &= \log(f(x_i; \beta_i)) + v_i - (1 - \rho \sum_i w_i)^{-1} \tilde{u}_i \end{aligned} \quad (1)$$

Burada y_i firma i 'nin çıktı düzeyini, x_i girdi vektörlerini ve f jenerik bir parametrik fonksiyonu (bu çalışmada Cobb-Douglas fonksiyonu) göstermektedir. Hatalara yönelik varsayımlar şu şekildedir (Fusco & Vidoli, 2013).

$$\begin{aligned} v_i &\sim N(0, \sigma_v^2), \\ u_i &\sim N^+(0, (1 - \rho \sum_i w_i)^{-2} \sigma_u^2), \\ \tilde{u} &\sim N(0, \sigma_{\tilde{u}}^2), \end{aligned} \quad (2)$$

Burada u_i ve v_i hata terimleri birbirinden ve açıklayıcı değişkenlerden bağımsız olup *iid* özelliği göstermektedir. Eşitlik (1)'de yer alan w_i terimi mekansal ağırlık matrisini, ρ ise mekansal gecikme parametresini ($\rho \in [0,1]$) göstermektedir. Modelde etkisizlik terimi u_i mekansal gecikme parametresine ρ ve mekansal ağırlık matrisine W bağlı olarak değişmektedir. Buna göre herhangi bir firmanın teknik etkinlik düzeyi, diğer firmaların teknik etkinlik düzeylerinden etkilenebilmektedir. Bu yaklaşımda mekansal etkilerin parametreler üzerindeki etkisi, standart SFA hata yapısının etkisizlik terimine mekansal otoregresif hata sürecinin eklenmesi suretiyle modellenmektedir. Fusco ve Vidoli (2013) eşitlik (1) için log – olabilirlik fonksiyonunu aşağıdaki gibi tanımlamaktadır (Fusco & Vidoli, 2013):

$$L(y|\beta, \lambda, \sigma^2, \rho) = 2 \sum_{i=1}^n \left\{ \phi \left(\frac{\varepsilon}{\sigma} \right) \left[1 - \Phi \left(\frac{\lambda \varepsilon}{\sigma} \right) \right] \right\} \quad (3)$$

Burada $\sigma = \sqrt{\sigma_v^2 + (\delta(\rho))^{-2} \sigma_u^2}$; $\lambda = \frac{(\delta(\rho))^{-1} \sigma_u}{\sigma_v}$ olmak üzere $\phi(\cdot)$ ve $\Phi(\cdot)$ sırasıyla standart normal yoğunluk ve dağılım fonksiyonlarıdır. Eşitlik (3)'te yer alan fonksiyon parametrelere göre maksimum olabilirlik yöntemi ile maksimize edilmektedir.

Vidoli vd. (2016) tarafından belirtildiği üzere SSFA'nın üç avantajı vardır. Birincisi, mekansal etkileri gözardı eden klasik SFA modelindeki eksik değişken (omited) varsayımının yol açtığı potansiyel sapmayı azaltarak, mekansal etkilerin varlığı durumunda dirençli teknik etkinlik tahminlerinin elde edilmesini sağlamaktadır. İkincisi, SSFA modeli ile yapılan etkinlik tahminleri iki-aşamalı SFA modeline dayalı olarak yapılan mekansal uygulamalarda görülen sapmalardan etkinlenmez (Wang & Schmidt, 2002). Üçüncüsü, SSFA modelinden elde edilen etkinlik skorları mekansal olmayan SFA modelinden elde edilen etkinlik skorları ile karşılaştırılabilir. Bu şekilde karar alma birimleri arasındaki mekansal etkileşimin etkinlik skorları üzerindeki etkisi açıklanabilir (Vidoli vd., 2016).

VERİ SETİ VE MODEL

Veri Seti

Çalışmada Borsa İstanbul'a kayıtlı 76 imalat sanayi firmasının 2019 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Analize konu örneklem büyüklüğü oluşturulurken veri kaybı olan firmalar ile negatif değerli girdi ve çıktısı bulunan firmalar analizin dışında bırakılmıştır. Ayrıca bankalar ve özel finans kurumları, finansal kiralama şirketleri, factoring şirketleri vb. veri setinden çıkarılmıştır. Firmaların girdi ve çıktı değerlerinin elde edildiği finansal tablolar, Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) ve Borsa İstanbul veri tabanından sağlanmıştır.

Üretim sınır fonksiyonunu elde etmek için, tek çıktı ve iki girdiden oluşan Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonu kullanılmıştır. Çıktı değişkenini (Y) temsilen firmaların "satış değerleri" ve "mamul stok değeri" miktarlarının toplamı alınmıştır. Çalışmada kullanılan girdi değişkenleri sırasıyla emek (L) ve sermaye (K) stokudur. Emek değişkeni, 2019 yılına ait o firmada aktif "çalışanların sayısı" alınarak kullanılmıştır. Çalışmada sermaye stokunu temsilen "Maddi Duran Varlıklar" değişkeni kullanılmıştır. Bu değer, maliyet bedellerinden birikmiş amortismanların ve eğer varsa, değer düşüklüğünün indirilmesi suretiyle hesaplanmaktadır. Çalışmada emek dışında kullanılan değişkenler parasal büyüklükler cinsinden tanımlı olduğu için, söz konusu değişkenler 2019 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) zımni deflâtörü ile deflete edilerek reel büyüklükler cinsinden yeniden

tanımlanmıştır. Üretim fonksiyonunda kullanılan girdi ve çıktı değişkenlerine ait tanımlayıcı istatistik değerleri tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1: Girdi ve Çıktı Değişkenlerine ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Std.Sapma	Minimum	Maksimum
Satış Gelirleri + Stoklar (Y)	4,199,399,708.30	7529566621.40	119379572.00	41036418000.00
Personel Sayısı (L)	2,674.17	4724.66	276.00	32171.00
Maddi Duran Varlıklar (K)	1,269,720,720.18	2053564988.02	5146317.00	12006521000.00

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Model

Literatürde üretim fonksiyonlarını modellemek amacıyla kullanılan farklı fonksiyonel form türleri bulunmaktadır (Mutter vd., 2011; Rosko & Mutter, 2011; Hollingsworth, 2012). Bunlar arasında, Cobb-Douglas ve Translog fonksiyonel formları en çok bilinen türlerdir. Cobb-Douglas tipi fonksiyonda logaritmik olarak tanımlanan katsayılar çıktı esnekliği cinsinden yorumlanır. Ayrıca, diğer fonksiyon türleriyle karşılaştırıldığında katsayıların yorumu oldukça kolaydır. Bu avantajlarının yanı sıra, tüm karar alma birimleri için sabit girdi esnekliği ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımında bulunması, en önemli dezavantajıdır. Cobb-Douglas formunun bu zayıf yönü, üretim ve ikame esneklikleri üzerine daha az kısıtlama getiren Translog formu ile gidebilebilir. Ancak Translog formu da serbestlik derecesi ve çoklu doğrusal bağıntı problemlerine karşı hassastır. Hem Cobb-Douglas tipi hem de Translog tipi fonksiyonlar parametreleri cinsinden doğrusal oldukları için, en küçük kareler yöntemleri kullanılarak tahmin edilebilirler. Bu çalışmada kullanılan örneklem büyüklüğü ve serbestlik derecesi kısıtı dikkate alındığında, temel model tanımı olarak Cobb-Douglas fonksiyonel formu kullanılmıştır.

Teknik etkinlik skorlarının tahmininde kullanılan cobb –douglas üretim fonksiyonu, mekansal etkiyi de içeren aşağıdaki formda tanımlanabilir:

$$\ln(Y_i) = \beta_0 + \rho \sum_{j=1}^N w_{ij} Y_j + \ln(L_i)\beta_1 + \ln(K_i)\beta_2 + v_i + u_i \quad (1)$$

Burada Y_i , L_i ve K_i sırasıyla çıktının, emeğin ve sermayenin logaritmik değerlerini temsil etmektedir. Stokastik hata bileşeni v_i bağımsız ve özdeş dağılımlı i. i. d ve ortalaması sıfır ve varyansı ise sabit olduğu $v_i \sim N(0, \sigma_v^2)$ varsayılmaktadır. Üretim sınırını etkileyen ve gözlemlenmeyen rassal şokların etkisi v_i ile yakalanmaktadır. Bileşik hata terimini oluşturan u_i terimi ise teknik etkinsizliği göstermektedir.

Eşitlik (1)’de her bir bölge için, bağımlı değişkenin içsel mekansal gecikme parametresi $\sum_{j=1}^N w_{ij} Y_j$ şekilde oluşturulmuştur. Burada w_{ij} bölgeler arasındaki mekansal bağımlılığın yapısını ve bunlar arasındaki ilişkinin derecesini vermektedir.

Mekansal ağırlıklar oluşturulurken, $w_{ij} \geq 0, w_{ii} = 0$ ve $\sum_{j=1}^N w_{ij} = 1$ kriterleri dikkate alınmaktadır. Çalışmada kullanılan ağırlıklar matrisi \mathbf{W} , coğrafi ağırlık matrisinin \mathbf{C}_d satır bazında standartlaştırılmış halidir. Matrisin her bir elemanının c_{ij} azalım (decay) faktörü ile ters mesafe fonksiyonuna göre tanımlandığı varsayılmaktadır: $c_{ij} = \frac{1}{d_{ij}^\phi}$. Burada d_{ij} , i ve j bölgeleri arasındaki fiziksel uzunluğu göstermektedir. Eşitlikte ϕ terimi ise uzaklık azalım parametresidir. Uygulamada ϕ parametresinin değeri doğrusal olmayan tekniklerle tahmin edilebilmesine rağmen, çalışmada literatür izlenerek ilgili değerler seçilmiştir (Crespo-Cuaresma vd., 2014; Glass vd., 2016). Özellikle $\phi = 1$ ve $\phi = 2$ olmak üzere farklı değerler seçilerek ağırlıklar oluşturulmasına rağmen, çok yakın sonuçlara ulaşılmıştır. Bu nedenle $\phi = 1$ değeri kullanılarak ampirik bulgular elde edilmiştir. Sonuç olarak analiz kısmında $c_{ij} = \frac{1}{d_{ij}}$ şeklinde tanımlanan ters uzaklık fonksiyonu ve buna karşılık gelen satır bazında standartlaştırılmış dışsal ve simetrik ağırlık matrisi \mathbf{W} kullanılmıştır. Ek 2'de firmaların üretim faaliyetinde buldukları bölgeler (iller) ile bölgelerin (illerin) komşuluk ilişkisini gösteren ağırlık matrisine ait tanımlayıcı bilgiler yer almaktadır.

AMPİRİK SONUÇLAR

Bu çalışmada Türkiye imalat sanayinde faaliyet gösteren firmaların üretim performansları mekansal etkilerin varlığı altında analiz edilmiştir. İki amaca yönelik olarak bu çalışmada, Areal vd. (2012) ve Fusco ve Vidoli (2013) tarafından geliştirilen mekansal stokastik sınır analizi (SSFA) yöntemi kullanılmıştır. Birincisi, SSFA yöntemi kullanılarak elde edilen tahmin sonuçları ile mekansal olmayan SFA'dan elde edilen tahmin sonuçları karşılaştırılarak, Türkiye imalat sanayinde faaliyet gösteren firmaların teknik etkinlik skorları arasında mekansal heterojenliğin olup olmadığı araştırılmaktadır. Özellikle burada kullanılan SSFA yaklaşımı, etkinsizlik terimini (istatistiki hatadan bağımsız olarak) mekansal otoregresif (mekansal gecikme) bileşen ve birime özgü bileşen olmak üzere ikiye ayırdığı için, standart SFA ile doğrudan karşılaştırılabilir sonuçlar vermektedir (Vidoli vd., 2016). İkincisi, daha önce Türkiye imalat sanayi etkinliği çalışmalarında kullanılmayan bu yeni yaklaşımla, mekansal bağımlık altında direçli etkinlik tahminleri (Herwartz & Strumann, 2012)² elde edilerek daha önce yapılmış uygulamalı etkinlik literatürünün genişletilmesi hedeflenmektedir.

Literatürde daha önce farklı kapsam ve yaklaşımlar kullanılarak, Türkiye imalat sanayi endüstrisinin etkinliğini ölçmeye yönelik yapılmış etkinlik çalışmaları bulunmaktadır. Bunlar arasında, Taymaz ve Saatçi (1997, s. 468-471), Cobb-

² Yapılan çalışmalarda, SSFA yaklaşımı kullanılarak elde edilen mekansal etki sonuçlarının, Herwartz ve Strumann (2012) tarafından kullanılan iki aşamalı yaklaşımla edilen sonuçlardan daha tutarlı olduğu görülmüştür.

Douglas üretim fonksiyonu üzerinden Battese ve Coelli (1995) modelini kullanarak 1997 – 1992 dönemi için panel veri kullanarak Türk imalat sanayinde faaliyet gösteren Tekstil, Çimento ve Motorlu taşıtlar sektörlerindeki teknik etkinlik ve teknoloji gelişimini araştırmıştır. Çalışma sonuçları, sektörler arası teknoloji değişim oranları ve firma düzeyinde teknik etkinliği etkileyen faktörlerde anlamlı bir farklılığın olduğunu göstermiştir. Önder vd. (2003, s. 110), 1990 – 1998 dönemi için Türkiye’de seçilmiş 18 ilin imalat sanayisinde faaliyet gösteren firmaların teknik etkinliğin yanı sıra teknolojik gelişmeleri ve toplam faktör verimliliğindeki değişimi analiz etmiştir. Sonuçlar incelendiğinde, tüm sektör için teknik etkinlik skorlarında %1.6’lık azalış görülürken, teknolojiye %1.7 oranında bir iyileşmenin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Deliktaş (2002, s. 281-282), 1990 – 2000 dönemi verileri kullanılarak il bazında ve alt sektörler itibariyle, özel sektör imalat sanayinin teknik etkinlik düzeyleri ve toplam faktör verimliliğindeki değişimleri Malmquist verimlilik indeksi ve Veri Zarflama Analizi yaklaşımı ile incelemiştir. Elde edilen sonuçlarda etkinlik skorları ve toplam faktör verimliliği en yüksek sektörlerin Marmara Bölgesi’nde, en düşük etkinlik ve toplam faktör verimliliğine sahip sektörlerin ise Ege Bölgesi ile İç Anadolu Bölgesi’nde olduğu görülmüştür. Deliktaş (2006, s. 28-29), 1991 -2000 dönemi İzmir ilinde faaliyet gösteren küçük, orta ve büyük ölçekli imalat sanayi alt sektörlerinin teknik etkinlik düzeyleri ile toplam faktör verimliliği değişimlerini incelemiştir. Orta ve büyük ölçekli firmaların teknik etkinlik düzeyinin küçük ölçekli firmalara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çokgezen ve Balcılar (2003, s. 177), Türkiye şeker endüstrisinde faaliyet gösteren kamu ve özel sektöre ait 29 şeker fabrikasının teknik etkinsizliğini Stokastik sınır analizi ile araştırmıştır. Stokastik sınır modeli sonucuna göre endüstride ortalama teknik etkinsizlik düzeyi 0.10 olarak tespit edilmiştir. Özel sektöre ait fabrikaların kamu sektörüne ait fabrikalardan daha etkin oldukları görülmüştür. Kök ve Yeşilyurt (2006, s. 55-56), 1993 – 2000 yılları boyunca Türkiye imalat sanayinde arasında faaliyet gösteren ilk beş yüz imalat sanayi kuruluşunun etkinliğini stokastik sınır analizi ile ölçmüştür. Çalışmada panel veri ile oluşturulan özel kesime ait 185, kamu kesimine ait 58 firma kullanılmıştır. Stokastik sınır modeli sonuçlarına göre, özel firmaların oluşturduğu alt sektörlerin ortalama teknik etkinlik seviyesinin, kamu firmalarının oluşturduğu alt sektörlerin ortalama teknik etkinlik seviyesinden yüksek olduğu görülmüştür. Hajihassaniasl ve Kök (2016, s. 14-15), Stokastik meta-frontier yaklaşımını kullanarak Türkiye imalat sanayinde faaliyet gösteren küçük, orta ve büyük ölçekli firmaların etkinlik ve teknolojik farklılıklarını araştırmıştır. Anket verileri ve 2005-2010 dönemi İMKB’ye kayıtlı firmaların finansal tabloları kullanılarak elde edilen tahmin sonucunda, teknolojik farklılıkların anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca etkinsizliğin temel nedeni olarak firmaların optimal üretim ölçeğinin altında olmaları gösterilmektedir.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan literatürü referans aldığımızda, analiz kısmında öncelikle tanımlanan üretim fonksiyonu (Cobb-Douglas) standart parametrik yaklaşımlarla (OLS, SFA) tahmin edilmektedir. Daha sonra elde edilen

tahminlerden hareketle Moran I testi kullanılarak etkinlik skorlarında mekansal bağımlılığın bulunup bulunmadığı test edilmektedir. Son olarak mekansal etkili SSFA modeli kullanılarak farklı bölgelerde üretim yapan imalat sanayi firmalarının dirençli etkinlik skorları tahmin edilmektedir. Ayrıca klasik SFA yaklaşımından farklı olarak burada, mekansal etkilerle birlikte etkinsizliğin kaynağı açıklanmaktadır. Böylece firmalara yönelik daha etkin politika önerisi sunma imkanı veren bilgiye de ulaşma imkanı bulunmaktadır. Çalışmada ampirik sonuçların elde edilmesinde açık kaynak kodlu R³ yazılım programından yararlanılmıştır.

Mekansal modelin tahminine geçmeden önce, analizde kullanılan verilerde teknik etkinsizliğin olup olmadığını en küçük kareler (OLS) yöntemi üzerinden basit bir yaklaşımla test edilmiştir. Bunun için öncelikle tam logaritmik (log – log) fonksiyonel form üzerinden OLS regresyonu tahmin edilmiş, sonrasında etkinsizliğin olup olmadığını araştıran hipotez testleri sınanmıştır. Tablo 2’de firmaların faaliyet gösterdikleri bölgeleri temsilen oluşturulan bölgesel sabit etkiler modeli ve sabit etkilerin olmadığı model için elde edilen OLS tahmin sonuçları yer almaktadır. Sabit etkiler modeli ile, bölgesel düzenleyici bağlamdaki farklılıkların firmaların etkinliği üzerindeki etkileri ve firmaların teknik etkinliğini etkileyen ortak faktörlerinin (coğrafi ve kurumsal) kontrol edilmesi amaçlanmıştır.

Tablo 2: OLS Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: log (Y)	
	(1)	(2)
Sabit	6.327** (2.472)	8.502** (3.436)
log (L)	0.947*** (0.183)	0.958*** (0.295)
log (K)	0.833*** (0.154)	0.610*** (0.203)
Gözlem	76	76
Bölgesel Kukla	Yok	Var
R ²	0.759	0.788
Düzeltilmiş R ²	0.753	0.712
F (p – olasılık)	0.0000	0.0000

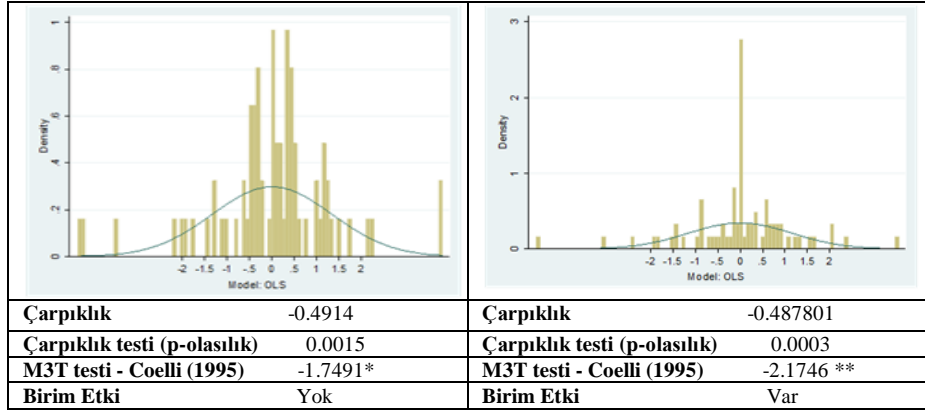
Not: ***, **, *, sırasıyla % 1, %5 ve % 10 önem düzeyinde anlamlılıkları göstermektedir. Parantez içindeki değerler katsayılara ait standart hatalardır.

Tablo 2’de yer alan sonuçlar Cobb-Douglas fonksiyonel formunun geçerliliğini doğrulamaktadır. Her iki model tanımı için, sabit katsayılar dahil tüm ortak değişkenler pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır (%1 önem düzeyinde). Modelin açıklama gücünü gösteren R - kare yüksek (yaklaşık 0,76) ve girdilere göre üretim fonksiyonunun birinci dereceden homojenlik koşulu sağlanmaktadır. Bundan sonraki aşama, stokastik sınır modelleri ile üretim fonksiyonunu tahmin etmektir. Ancak stokastik sınır analizine geçmeden önce verilerde teknik etkinsizliğin bulunup

³ Geleneksel ve mekansal SFA sonuçları, Fusco ve Vidoli (2013) tarafından geliştirilen ve R kütüphanesinde yer alan “ssfa” paketinden yararlanılarak elde edilmiştir.

bulunmadığının, diğer bir ifadeyle stokastik sınır modelinin geçerli olup olmadığının kontrol edilmesi gerekmektedir.

Şekil 1: OLS Artıklarının Histogramları ve Etkinsizliğin Testi

Not: ***, **, *, sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlılıkları göstermektedir.

Şekil 1’de her iki modelin (sabit etkili olan ve olmayan) OLS kalıntılarına ait histogramları, normal yoğunluk değerlerine karşı grafiksel gösterimle çizilmiştir. Her iki şekilde kalıntıların normalden sapan asimetrik bir dağılım sergiledikleri görülmektedir. Çalışmada stokastik sınır modelinin geçerliliği, artıkların negatif çarpıklığı üzerinden iki farklı yaklaşımla test edilmektedir. Schmidt ve Lin, (1984) tarafından geliştirilen negatif çarpıklık testine göre, her iki modelin test istatistiği anlamlı olup (%5 önem düzeyi), çarpıklığın sıfır olduğunu öne süren boş hipotezler reddedilmektedir. Öte yandan Coelli (1995) tarafından önerilen M3T testine göre birinci model %10 (-1.7491*), ikinci model ise %5 (-2.1746 **) önem düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla M3T istatistiği de her iki model için negatif çarpıklığın varlığını desteklemektedir. Negatif çarpıklıkların anlamlı ve geçerli olması, stokastik sınır modelinin geçerli olduğunu göstermektedir.

Tablo 3: SFA Tahmin Sonuçları (u_i -yarı-normal)

Değişkenler	Bağımlı Değişken: log (Y)			
	Katsayı	Std.Hata	Katsayı	Std.Hata
Sabit	8.261***	2.761	8.495***	2.793
log(L)	0.902***	0.172	0.844***	0.206
log(K)	0.836***	0.142	0.883***	0.174
σ_u^2	1.960**	0.980	1.883**	0.891
σ_v^2	1.021***	0.335	0.837***	0.294
σ^2	2.982		3.100	
γ	0.657		0.692	
Gözlem	76		76	
Birim Etki	Yok		Var	
LR testi	2.935**		2.863**	
AIC	266.586		308.256	
Ortalama Etkinlik	0.435		0.445	

Not: ***, **, *, sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlılıkları göstermektedir.

Tablo 3'te firmaların teknik etkinlik skorlarını ölçmek amacıyla, çıktı eksenli ve artıkların yarı normal dağılım (Kumbhakar, 1990) gösterdiği varsayımı altında yapılan stokastik sınır modeli tahmin sonuçları yer almaktadır. Ayrıca birimler arasındaki farklılığı kontrol etmek amacıyla bölgesel kukla değişkenleri oluşturulmuş ve modele dahil edilmiştir. Tabloda, Cobb - Douglas üretim fonksiyonuna ait SFA parametrelerinin (birim etkili ve birim etkisiz) temel model (OLS) parametrelerine oldukça yakın oldukları görülmektedir. Birim etkinin olmadığı SFA modeli sabit parametresi ise pozitif ve mutlak olarak daha büyüktür. Bu sonuç, üretim fonksiyonunun çıktı ve girdiler arasındaki ilişkiyi etkilemeden ortalama değerlerden etkin değerlere (etkin üretim sınırı) doğru kayması anlamına gelmektedir (Vidoli vd., 2016). Ayrıca, her iki tanımlama (birim etkisiz ve birim etkili) için olabilirlik oranı (LR) testinin anlamlı olması (%5 önem düzeyinde), SFA modelinin uyum iyiliğini (goodness-of-fit) doğrulamaktadır. Tablo 3'te SFA modeli için tahmin edilen gama parametreleri (γ) sırasıyla (birim etkisiz ve birim etkili) 0.657 ve 0.692 olup, bu da bileşik hata terimindeki değişimin (varyansın) büyük ölçüde etkisizlik bileşeninden kaynaklandığı anlamına gelmektedir. Tabloda firmaların ve endüstrinin ortalama etkinlik skorları, tahmin edilen model (SFA) ve yapılan tanımlama (Cobb Douglas) çerçevesinde sırasıyla 0.435 ve 0.445 olarak tahmin edilmiştir. Buna göre, sabit girdiler ve teknoloji altında imalat sanayi üretiminde ortalama % 55'lik potansiyel bir iyileşme boşluğu (kapasitesi) bulunmaktadır.

Tablo 4: Mekansal Otokorelasyon Test Sonuçları

Moran I Testi	
Moran I istatistiği	0.0654
Olasılık değeri	0.0341
Standart sapma	1.8233
Varyans	0.0018

Geleneksel SFA modelinde karar alma birimlerinin (örneğin firma) karşılıklı olarak bağımsız oldukları varsayıldığı için, karar alma birimlerinin performansının kendisine komşu diğer karar alma birimlerinin davranışlarından etkinlenme olasılığı da ortadan kalkmaktadır. Mekansal etkinin dikkate alınmadığı bu durumda bir tahmin yanlılığı oluşmaktadır. Bu nedenle öncelikle mekansal bağımlılığın test edilmesi gerekmektedir. Tablo 4'te firmaların etkinlik skorları arasında mekansal bir etkileşimin olup olmadığını tespit etmek amacıyla SFA artıklarına uygulanan küresel Moran I istatistiği sonuçları yer almaktadır (Moran,

1950). Tabloda, küresel Moran I istatistiğine ait olasılık değeri (0.034) % 5 önem düzeyine göre anlamlı olduğu için boş hipotez reddedilmektedir. Buna göre, SFA etkinlik tahminleri arasında mekansal otokorelasyon bulunmaktadır. Aynı tabloda, mekansal bağıntıları tespit etmek amacıyla yaygın şekilde kullanılan Moran'ın dağılım grafiği yer almaktadır. Burada x ekseninde yer alan her bir karar alma birimi için standardize edilmiş artık değerleri, y ekseninde yer alan ilgili karar alma biriminin mekansal gecikme değerine karşı dağılım grafiği ile çizilmiştir. Moran'ın dağılım grafiği, her biri bir firmayı ve komşuları arasındaki farklı türde mekansal bağımlılığı gösteren dört alandan oluşmaktadır. Grafikte SFA artıklarının dört bölgeye dağıldığı ve pozitif bir örüntüde x ve y eksenini boyunca hizalandığı görülmektedir. Oldukça heterojen bir yapı gösteren bu dağılım, SFA hataları arasında pozitif bir bağımlılığın olduğuna yönelik bilgi vermektedir.

Çalışmada mekansal otokorelasyon varlığı tespit edildikten sonra, Fusco ve Vidoli (2013) tarafından önerilen SSFA yaklaşımı kullanarak mekansal etkiler altında teknik etkinlik tahmini yapılmaktadır. Burada mekansal bileşenleri, karar alma birimlerinin bireysel etkinlik bileşenlerinden ayıran SSFA yaklaşımı, her bir karar alma birimi için dirençli etkinlik tahminleri yapılmasına ve etkinlik skorlarındaki mekansal etkileşimin test edilmesine imkan vermektedir (Vidoli vd., 2016).

Tablo 5: SSFA Tahmin Sonuçları (u_i -yarı-normal)

Değişkenler	Bağımlı Değişken: log (Y)			
	Katsayı	Std.Hata	Katsayı	Std.Hata
Sabit	7.511***	2.382	7.887***	2.960
log(L)	0.943***	0.164	0.925***	0.202
log(K)	0.885***	0.136	0.924***	0.163
σ_{dmu}^2	1.842**	0.897	1.688**	0.824
σ_{v}^2	0.953***	0.301	0.778***	0.274
σ^2	2.824		2.500	
γ	0.662		0.688	
ρ	0.578		0.720	
Gözlem	76		76	
Bölgesel Kukla	Yok		Var	
LR testi	6.677***		8.725***	
AIC	276.145		368.394	
Ortalama Etkinlik	0.444		0.460	

Not: ***, **, *, sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlılıkları göstermektedir.

Tablo 5'te sınır komşuluğu ağırlık matrisi kullanılarak tahmin edilen SSFA modeli sonuçları yer almaktadır. Birinci sütun birim etkiler olmadan elde edilen sonuçları, ikinci sütun birim etkiler dikkate alınarak ulaşılan sonuçları vermektedir. Her iki durumda tahmin edilen girdi katsayıları SFA modelinin katsayılarıyla uyumlu olup model katsayılarının dirençli olduğuna yönelik bilgi vermektedir. SSFA modelin gama parametresine (γ) bakıldığında, mekansal olmayan SFA modelinin parametre değerine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Buna göre, SSFA modelinde yer alan mekansal otoregresif bileşenin, firmaların etkinsizlik

terimini (varyansını) açıklamada sınırlı kaldığı söylenebilir (Vidoli vd., 2016). Öte yandan σ_{amu} parametresinin istatistiki olarak anlamlı ve oldukça yüksek olması (1.842 ve 1.688) etkinsizlik varyansının büyük ölçüde firmaların bireysel özelliklerinden kaynaklandığını göstermektedir. Moran'ın dağılım grafiğinden de izlendiği üzere, firmalar arasında görülen heterojen dağılım bu sonucu desteklemektedir. Tabloda yer alan mekansal gecikme parametresi (ρ), firmaların çıktı düzeyleri (satış gelirleri) arasındaki pozitif bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Buna göre firmaların çıktı düzeyindeki artış, mekansal yönden birbirine bağımlı diğer firmaların çıktı düzeyleri üzerinde pozitif artışla sonuçlanmaktadır.

Tablo 6'da klasik SFA ve SSFA sınır modelleri kullanılarak tahmin edilen teknik etkinlik skorlarının bölgelere göre dağılımı yer almaktadır. Etkinlik skorlarının elde edilmesinde model seçim kriterleri kullanılarak AIC değeri küçük olan modeller seçilmiştir. Buna göre birim etkilerin olmadığı SFA ve SSFA modellerinin AIC değerleri, birim etkilerin olduğu SFA ve SSFA modellerinden küçük olduğu için, birim etkilerin bulunmadığı modellere ait teknik etkinlik skorları referans alınmıştır.

Tablo 6: Ortalama Etkinlik Skorlarının Dağılımı

Bölge	Firma	SFA	SSFA
Akdeniz	5	0.416 (4)	0.424 (5)
Ege	24	0.479 (2)	0.455 (3)
İç Anadolu	7	0.466 (3)	0.465 (2)
Karadeniz	3	0.509 (1)	0.477 (1)
Marmara	37	0.398 (5)	0.433 (4)
Pearson Korelasyon Katsayısı			
Model	SFA	SSFA	
SFA	-		
SSFA	0.966*		

Not: * %1 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içindeki değerler etkinlik sıralamasını göstermektedir.

Tabloda SFA teknik etkinlik skorları %39.8 ile %50.9 arasında değişirken, SSFA teknik etkinlik skorları %42.4 ve %47.7 arasında değişmektedir. Tabloda SFA ve SSFA modeline göre teknik etkinlik ortalaması en yüksek bölge Karadeniz'dir. Teknik etkinlik ortalaması en düşük bölge SFA modeline göre Marmara bölgesi iken, SSFA modeline göre Akdeniz bölgesidir. Tabloda Karadeniz bölgesi dışında yer alan bölgelerin teknik etkinlik skorlarının kullanılan modele göre farklı sıralandığı görülmektedir. Özellikle mekansal bağımlılığın sonucu olarak firmaların teknik etkinlik skorlarının birbirine yakınsadığı görülmektedir. Buna göre, Tobler⁴ (1970)'in mekansal bağımlılık teorisinden hareketle, mekansal olarak daha yakın firmaların birbirlerine sağladıkları pozitif dışsal ekonomilerden daha fazla yararlandıkları ve bunun sonucunda etkinlik ortalamalarının birbirine ve sektörün

⁴ Tobler (1970)'in temel coğrafya yasasına göre "her şey diğer her şeyle ilgilidir, ama yakın şeyler uzak şeylerden daha fazla ilişkilidir".

etkinlik ortalamasına yakınsadığı söylenebilir. Tabloda en fazla firmanın yer aldığı Ege (24) ve Marmara (37) bölgelerine ait SSFA teknik etkinlik skorları bu sonucu desteklemektedir. Öte yandan SFA teknik etkinlik skorları ile SSFA teknik etkinlik skorları arasında güçlü ve pozitif korelasyon bulunmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışma, mekansal etkilerin varlığı altında Türkiye imalat sanayinde faaliyet gösteren firmaların teknik etkinlik düzeylerini araştırmaktadır. Çalışmada Fusco ve Vidoli (2013) tarafından önerilen ve mekansal bağımlılığın varlığı durumunda dirençli etkinlik skorlarının elde edilmesini sağlayan Mekansal Stokastik Sınır Analizi (SSFA) kullanılmıştır. Fusco ve Vidoli (2013) tarafından önerilen bu yaklaşım, klasik SFA modelinin etkinsizlik terimini mekansal otoregresif bir süreçle genişleterek, etkinsizliğin firmaya özgü ve mekansal faktörlere özgü olarak ayrıştırılmasına imkan vermektedir. Bu şekilde SSFA modelinden elde edilen etkinlik skorları ile mekansal olmayan SFA modelinden elde edilen etkinlik skorları karşılaştırılarak, firmalar arasındaki mekansal bağımlılığın neden olduğu mekansal heterojenitenin firmaların teknik etkinlik skorları üzerindeki etkisi belirlenebilmektedir.

Çalışmada teknik etkinlik skorlarının elde edilmesinde Cobb – Douglas tipi üretim fonksiyonu kullanılmıştır. Çalışmada öncelikle çarpıklık testi ve Coelli (1995) tarafından önerilen M3T ön testleri kullanılarak, tanımlanan üretim sınırı üzerinde etkinsizliğin anlamlı olup olmadığı tespit edilmiştir. Her iki test sonucu da etkinsizliğin anlamlı olduğunu ve SFA modelinin geçerli olduğunu göstermiştir. Daha sonra SFA artıklarına yapılan Moran I testi sonucunda artıklar arasında mekansal otokorelasyon tespit edilmiştir.

Teknik etkinlik skorlarının tahmin edilmesinde hem klasik SFA modeli, hem de mekansal SSFA modelleri kullanılmıştır. Böylece mekansal etkilerin firmaların teknik etkinlik skorları üzerindeki etkisi de analiz edilmiştir. Tahmin aşamasında birim etkilerin kontrol edilmesi amacıyla bölgesel kukla değişkenler oluşturulmuş ve sınır modellerine dahil edilmiştir. Tahmin edilen modeller AIC seçim kriteri çerçevesinde değerlendirilmiş ve uygun model olarak birim etkileri içermeyenler seçilmiştir. Klasik SFA modeline göre teknik etkinlik skoru ortalaması 0.435 iken, SSFA modeline göre teknik etkinlik skoru ortalaması 0.444'tür. Buna göre firmaların sabit girdi ve teknoloji kullanımı altında çıktı düzeyinlerini ortalama % 56 oranında arttırma imkanları (boşluk) bulunmaktadır.

Çalışmada toplam varyansın içinde etkinsizlikten kaynaklanan kısmı gösteren gama parametresi (γ), SFA ve SSFA modelleri için sırasıyla 0.662 ve 0.657 tahmin edilmiştir. Gama parametresinin (γ) 0 ile 1 arasında değer aldığı düşünülürse, tahmin edilen değerler toplam varyansın sırasıyla %66 ve %65'inin etkinsizlikten, geri kalan kısmını ise istatistiksel hatalardan kaynaklandığı göstermektedir. Burada SSFA modelinin SFA modelinden farkı, SSFA modelinde etkinsizlik varsansı içinde

mekansal otoregresif bileşen parametresinin de yer almasıdır. Bu sayede model etkinsizliğin mekansal etkiden kaynaklanan kısmını bize vermektedir. Ancak burada görüldüğü gibi SFA modelinin gama (γ) değeri (0.662), SSFA modelinin gama (γ) değerine (0.657) oldukça yakındır. Bu sonuç, mekansal etkilerin firmaların etkinsizlik kaynağını açıklamada oldukça sınırlı kaldığını göstermektedir. Öte yandan σ_{dmu} parametresinin pozitif ve anlamlı olması etkinsizlik varyansının daha çok firmalar arasındaki bireysel özelliklerinden kaynaklandığını göstermektedir. Moran'ın dağılım grafiğinden de görüldüğü üzere bu sonuç, firmalar arasındaki heterojen dağılımın bir göstergesidir.

Bölgeler itibariyle teknik etkinlik skorlarındaki değişim incelendiğinde, teknik etkinlik ortalaması en yüksek bölge Karadeniz'dir. Teknik etkinlik ortalaması en düşük bölge SFA modeline göre Marmara, SSFA modeline göre Akdeniz bölgesidir. Bölgeler etkinlik ortalaması açısından sıralamaya tabi tutulduğunda, mekansal etkiye bağlı olarak sıralamalarda farklılık ortaya çıkmaktadır. Özellikle mekansal bağımlılığın sonucu olarak firmaların teknik etkinlik skorlarının birbirine yakınsadığı ve sıralamanın değiştiği görülmektedir. Buna göre, mekansal etkinin firmalar üzerinde yarattığı pozitif dışsallığının sonucu olarak bölgeler arası etkinlik skorlarında yakınsamanın olduğu söylenebilir. Bu sonuç Tobler (1970)'in mekansal bağımlılık teorisiyle de örtüşmektedir. Ayrıca tahmin edilen SFA ve SSFA teknik etkinlik skorları arasında güçlü ve pozitif korelasyon bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Acemoglu, D. (2009). *Introduction to modern economic growth*. Princeton University Press, Oxford.

Adetutu, M., Glass, A.J., Kenjegalieva, K. & Sickles, R.C. (2015). The effects of efficiency and TFP growth on pollution in Europe: a multistage spatial analysis. *Journal of Productivity Analysis*, 43 (3), 307–326.

Aigner, D., Lovell, C. & Schmidt, P. (1977). Formulation and estimation of stochastic frontier production function models. *Journal of Econometrics*, 6 , 21-37.

Affuso, E. (2010). Spatial autoregressive stochastic frontier analysis: an application to an impact evaluation study. *Auburn University, Working Papers*.

Anselin, L. (1988). *Spatial econometrics: Methods and models*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, The Netherlands.

Anselin, L. (2010). Thirty years of spatial econometrics. *Papers in Regional Science*, 89 (1), 3-25.

Areal, F. J., Balcombe, K. & Tiffin, R. (2012). Integrating spatial dependence into stochastic frontier analysis. *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*, 56 (4), 521-541,

Baltagi, B. H. (2011). Spatial panels. A. Ullah. & D.E.A. Giles (Der.), *Handbook of Empirical Economics and Finance* içinde. Chapman & Hall/CRC, Florida.

Baltagi, B. H. (2013). *Econometric analysis of panel data*. Wiley, Chichester.

Barrios, E. B. & Lavado, R. F. (2010). Spatial Stochastic Frontier Models. *Discussion Paper Series*, No. 2010-08, Philippine Institute for Development Studies, Philippines.

Battese, G. E. & Coelli, T. J. (1992). Frontier production functions, technical efficiency and panel data: with application to paddy farmers in India. *Journal of Productivity Analysis*, 3, 153–169.

Battese, G. E. & Coelli, T. J. (1995). A model for technical inefficiency effects in a stochastic frontier production function for panel data. *Empirical Economics*, 20, 325–332.

Besag, J. (1974). Spatial interaction and the statistical analysis of lattice systems. *Journal of the Royal Statistical Society*, 36, 192–236.

Brehm, S. (2013). Fiscal incentives, public spending, and productivity – County-level evidence from a Chinese province. *World Development*, 46, 92-103.

Carvalho, A. (2018). Efficiency spillovers in bayesian stochastic frontier models: Application to electricity distribution in New Zealand. *Spatial Economic Analysis*, 13 (2) , 171-190.

Caves, R. E. (1989). Mergers, takeovers, and economic efficiency: Foresight vs. hindsight. *International Journal of Industrial Organization*, 7 (1), 151-174.

Cliff, A. D. & Ord, J. K. (1973). *Spatial autocorrelation - monographs in spatial and environmental systems analysis*, London: Pion Ltd.

Cobb, C. W. & Douglas, P. H. (1928). A theory of production. *The American Economic Review*, 18 (1), 139-165.

Coelli, T. J., Rao, D. S. P. & Battese, G. E. (1998). *An introduction to efficiency and productivity analysis*. Kluwer Academic Publishers, Boston.

Coelli, T. (1995). Estimators and hypothesis tests for a stochastic frontier function: a Monte Carlo analysis. *Journal of Productivity Analysis*, 6, 247- 268.

Crespo-Cuaresma, J., Doppelhofer, G. & Feldkircher, M. (2014). The determinants of economic growth in European regions. *Regional Studies*, 48 (1), 44-67.

Çokgezen, M. & Balcılar, M. (2003). Comparative technical efficiencies of state and privately owned sugar plants in Turkey. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (8), 167-179.

Deliktaş, E. (2002). Türkiye özel sektör imalat sanayiinde etkinlik ve toplam faktör verimliliği analizi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 29, 247–284.

Deliktaş, E. (2006). İzmir küçük, orta ve büyük ölçekli imalat sanayinde üretim etkinliği ve toplam faktör verimliliği analizi. *Ege University Working Papers in Economics*, 6 (3), İzmir.

Druska, V. & Horrace, W. (2004). Generalized moments estimation for spatial panel data: Indonesian rice farming. *American Journal of Agricultural Economics*, 86, 185–198.

Elhorst, J. P. (2009). Spatial panel data models. M. M. Fischer. & A. Getis. (Der.), *Handbook of Applied Spatial Analysis: Software Tools, Methods and Applications* içinde. Springer-Verlag, Berlin.

Elhorst, J. P. (2014). *Spatial econometrics: from cross-sectional data to spatial panels*. Springer, Heidelberg.

Färe, R., Grosskopf, S., Norris, M. & Zhang, Z. (1994). Productivity growth, technical progress, and efficiency change in industrialized countries. *American Economic Review*, 84: 66–83.

Fusco, E. & Vidoli, F. (2013). Spatial stochastic frontier models: controlling spatial global and local heterogeneity. *International Review of Applied Economics*, 27 (5), 679-694.

Glass, A., Kenjegalieva, K. & Paez-Farrell, J. (2013). Productivity growth decomposition using a spatial autoregressive frontier model. *Economics Letters*, 119, 291–295.

Glass, A. J., Kenjegalieva, K. & Sickles, R. C. (2014). Estimating efficiency spillovers with state level evidence for manufacturing in the US. *Economics Letters*, 123 (2), 154–159.

Glass, A. J., Kenjegalieva, K. & Sickles, R. C. (2016). A spatial autoregressive stochastic frontier model for panel data with asymmetric efficiency spillovers. *Journal of Econometrics*, 190, 289– 300.

Greene, W. H. (2005). Reconsidering heterogeneity in panel data estimators of the stochastic frontier model. *Journal of Productivity Analysis*, 126 (2), 269-303.

Hadley, D. (2006). Patterns in technical efficiency and technical change at the farm-level in England and Wales, 1982–2002. *Journal of Agricultural Economics*, 57, 81–100.

Hajihassaniasl, S. & Kök, R. (2016). Scale effect in Turkish manufacturing industry: stochastic metafrontier analysis. *Journal of Economic Structures*, 5, 1-17.

Han, J., Ryu, D. & Sickles, R. C. (2016). Spillover effects of public capital stock using spatial frontier analyses: A first look at the data. W. H. Greene., L. Khalaf., R. C. Sickles., M. Veall. & M. C. Voia. (Der.), *Productivity and Efficiency Analysis*. Springer içinde (ss. 83-97). Switzerland: Springer Proceedings in Business and Economics.

Herwartz, H., & Strumann, C. (2012). On the effect of prospective payment on local hospital competition in Germany. *Health Care Management Science*, 15 (1), 48-62.

Hollingsworth, B. (2012). Revolution, evolution, or status quo? Guidelines for efficiency measurement in health care. *Journal of Productivity Analysis*, 37 (1), 1-5.

Kumbhaker, S. C., Lovell, C. A. K. (2000). *Stochastic frontier analysis*. UK: Cambridge University Press, Cambridge.

Kumar, S. & Russell, R. (2002). Technological change, technological catch-up, and capital deepening: relative contributions to growth and convergence. *American Economic Review*, 92, 527–548.

Kök, R. & Yeşilyurt, M. E. (2006). İlk beş yüz imalat sanayi kuruluşunun etkinlik analizi ve sigma yakınsaması-Türkiye örneği: 1993- 2000. *İktisat İşletme ve Finans*, 249, 46-60

LeSage, J. P. (1999). *The Theory and Practice of Spatial Econometrics*. <http://www.spatial-econometrics.com/html/sbook.pdf> (Erişim Tarihi: 11.04.2020).

Lovell, C.A.K. (1993). Production frontiers and productive efficiency. H. O. Fried., C. A. K. Lovell. & S. S. Schmidt (Der.), *The Measurement of Productive Efficiency* içinde (ss. 3-67). New York: Oxford University Press.

Mastromarco, C., Serlenga, L. & Shin, Y. (2016). Modelling technical efficiency in cross sectionally dependent stochastic frontier panels. *Journal of Applied Econometrics*, 31, 281–297.

Mead, R. (1967). A mathematical model for the estimation of inter-plant competition, *Biometrics*, 23, 189–205.

Meeusen, W. & Van den Broeck, J. (1977). Efficiency estimation from Cobb-Douglas production function with composed errors. *International Economic Review*, 18 (2), 435-444.

Moran, P. A. P. (1950). Notes on continuous stochastic phenomena. *Biometrika*, 37, 17-23.

Mutter, R. L., Rosko, M. D., Greene, W. H. & Wilson, P. W. (2011). Translating frontiers into practice: Taking the next steps toward improving hospital efficiency. *Medical Care Research and Review*, 68 (1), 3S-19S.

Taymaz, E. & G. Saatçi. (1997). Technical change and efficiency in Turkish manufacturing industries. *Journal of Productivity Analysis*, 8 (4), 461–475.

Tobler, W. R. (1970). A computer movie simulating urban growth in the Detroit region. *Economic Geography*, 46, 234-240.

Tsakamoto, T. (2019). A spatial autoregressive stochastic frontier model for panel data incorporating a model of technical inefficiency, *Japan & The World Economy*, 50, 66-77.

Pavlyuk, D. (2011). Application of the spatial stochastic frontier model for analysis of a regional tourism sector. *Transport and Telecommunication*, 12 (2), 28–38.

Pavlyuk, D. (2013). Distinguishing between spatial heterogeneity and inefficiency: Spatial stochastic frontier analysis of European airports. *Transport and Telecommunication*, 14 (1), 29– 38.

Pede, V. O., Areal, F. J., Singbo, A., McKinley, J. & Kajisa, K. (2018). Spatial dependency and technical efficiency: An application of a Bayesian stochastic frontier model to irrigated and rainfed rice farmers in Bohol, Philippines. *Agricultural Economics*, 49 (3), 301-312.

Ord, K. (1975). Methods for models of spatial interaction. *Journal of the American Statistical Association*, 70, 120–126.

Önder, A. Ö., Deliktaş, E. & Lenger, A. (2003). Efficiency in the manufacturing industry of selected provinces in Turkey: A stochastic frontier analysis. *Emerging Markets Finance and Trade*, 39 (2), 98–113.

Ramajo, J. & Hewings, G.J. (2018). Modelling regional productivity performance across Western Europe. *Regional. Studies*, 52 (10), 1372–1387.

Rosko, M. D. & Mutter, R. L. (2011). What have we learned from the application of stochastic frontier analysis to U.S. hospitals? *Medical Care Research and Review*, 68, 75S-100S.

Schmidt, A. M., Moreira, A. R. B., Helfand, S. M. & Fonseca, T. C. O. (2009). Spatial stochastic frontiers: accounting for unobserved local determinants of inefficiency. *Journal of Productivity Analysis*, 31, 101–112.

Schmidt, P. & Sickles, R. C. (1984). Production frontiers and panel data. *Journal of Business and Economic Statistics*, 2, 367-374.

Tsionas, E. G. & Michaelides, P. G. (2016). A spatial stochastic frontier model with spillovers: Evidence for Italian regions. *Scottish Journal of Political Economy*, 63 (3), 243-257.

Varian, H. R. (1992). *Microeconomic analysis*. 3rd edition. New York: W. W. Norton & Company Inc

Vidoli, F., Cardillo, C., Fusco, E. & Canello, J. (2016). Spatial nonstationarity in the stochastic frontier model: An application to the Italian wine industry. *Regional Science and Urban Economics*, 61, 153-164.

Wang, H.J. & Schmidt, P. (2002). One-step and two-step estimation of the effects of exogenous variables on technical efficiency levels. *Journal of Productivity Analysis*, 18, 129–144.

Zhu, X., Karagiannis, G. & Lansink, A. O. (2011). The impact of direct income transfers of cap on Greek olive farms performance: using a non-monotonic inefficiency effects model. *Journal of Agricultural Economics*, 62 (3), 630-638.

EK**EK 1: Ağırlık Matrisi Tablosu**

w_i	w_j	i	w_{ij}	$i \times w_{ij}$
Adana	Kayseri, Mersin, Kahramanmaraş, Niğde	3	4	12
Afyon	Ankara, Denizli, Eskişehir, Kütahya	1	4	4
Ankara	Afyon, Bolu, Eskişehir	1	3	3
Aydın	Denizli, İzmir, Manisa	4	3	12
Balıkesir	Bursa, Çanakkale, İzmir, Manisa, Kütahya	1	5	5
Bilecik	Bursa, Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Kütahya, Sakarya, Yalova	1	7	7
Bolu	Ankara, Bilecik, Eskişehir, Karabük, Sakarya, Zonguldak	1	6	6
Bursa	Balıkesir, İstanbul, Kocaeli, Bilecik, Kütahya, Sakarya, Yalova	10	7	70
Çanakkale	Balıkesir	2	1	2
Denizli	Afyon, Aydın, Manisa	3	3	9
Eskişehir	Afyon, Ankara, Bilecik, Bolu, Kütahya	1	5	5
İstanbul	Bursa, Kocaeli, Tekirdağ, Yalova	8	4	32
İzmir	Aydın, Balıkesir, Manisa	12	3	36
Kayseri	Adana, Kahramanmaraş, Niğde	4	3	12
Kahramanmaraş	Adana, Kayseri	1	2	2
Karabük	Bolu, Zonguldak	1	2	2
Kırklareli	İstanbul, Tekirdağ	1	2	2
Kütahya	Afyon, Balıkesir, Bursa, Manisa, Bilecik, Eskişehir	1	6	6
Kocaeli	Bursa, Bilecik, İstanbul, Sakarya, Yalova	10	5	50
Manisa	Aydın, Balıkesir, Denizli, İzmir, Kütahya	3	5	15
Mersin	Adana, Niğde	1	2	2
Niğde	Adana, Kayseri, Mersin	1	3	3
Sakarya	Bursa, Bilecik, Bolu, Kocaeli, Yalova	2	4	8
Tekirdağ	İstanbul, Kırklareli	1	2	2
Yalova	Bursa, Bilecik, İstanbul, Kocaeli, Sakarya	1	5	5
Zonguldak	Bolu, Karabük	1	2	2

Not: w_i , referans ili;

w_j , referans ile komşusu olan illeri;

i , referans ilin sınırları içinde faaliyette gösteren firma sayısını;

w_{ij} , referans il ile sınırı olan komşu il sayısını,

$i \times w_{ij}$, referans ilin toplam komşuluk sayısını göstermektedir.

Yayın Geliş Tarihi: 04.03.2019
Yayına Kabul Tarihi: 04.12.2019
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.535425>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1023-1044
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

A REVIEW ON OPTIMIZATION LITERATURE RELATED TO OPERATIONS RESEARCH FIELD

*Meryem PULAT**
*Dilayla BAYYURT***
*İpek DEVECİ KOCAKOÇ****

Abstract

Optimization is an iterative search process aimed at finding the best solution value for an objective function that satisfies constraints or bounded conditions in mathematically expressible problems. There are hundreds of books written in this field, and a new book is added to the list everyday. Since optimization is a very large field, each book is written for different disciplines. If you want to work on any subject related to this field, reaching the related book can be complicated and time consuming. The point to be reached in the research is to do an extensive research on the optimization books and to obtain relevant statistics. For this purpose, available optimization books related to the operations research of the last ten years were searched and examined in detail according to their topics. This work is aiming at leading the people who want to study about this topic by searching the literature about the optimization in the field of operations research.

Keywords: *Optimization, Operations Research, Literature Review.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Pulat, M., Bayyurt, D. & Deveci Kocakoç, İ., (2020). A review in optimization literature related to operations research field. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1023-1044.

* Araş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ORCID: 0000-0003-0642-5619, meryem.pulat@deu.edu.tr

* Araş. Gör., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ORCID: 0000-0001-9930-2313, dilayla_bayyurt@hotmail.com

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ORCID: 0000-0001-9155-8269, ipek.deveci@deu.edu.tr

YÖNEYLEM ARAŞTIRMASI ALANINDA OPTİMİZASYON LİTERATÜRÜ KONUSUNDA BİR TARAMA

Öz

Optimizasyon, matematiksel olarak ifade edilebilen problemlerde, belirli kısıt ya da sınırlandırılmış koşulları sağlayan bir amaç fonksiyonu için en iyi çözüm değerinin bulunmasını amaçlayan iteratif bir arama sürecidir. Bu alanda yazılmış yüzlerce kitap bulunmaktadır ve her geçen gün listeye yeni bir kitap daha eklenmektedir. Optimizasyon çok geniş bir alan olduğundan, her kitap farklı disiplinlere yönelik olarak yazılmaktadır. Bu alanla ilgili herhangi bir konuda çalışılmak istenildiğinde ilgili kitaba ulaşmak karmaşık ve zaman alıcı olabilmektedir. Araştırmada ulaşılmak istenen nokta optimizasyon konusundaki kitaplara ve kitapların içerdikleri konulara ilişkin kapsamlı bir araştırma yapmak ve ilgili istatistiklerin elde edilmesidir. Bu amaçla son 10 yıla ait ulaşılabilen optimizasyon kitapları taranmış ve yöneylem araştırması ile ilgili olanlar detaylı olarak konularına göre incelenmiştir. Bu çalışma, uzun süren bir emeğin ürünüdür ve yöneylem araştırması alanında optimizasyon konusu ile ilgili kitaplara yönelik literatür dökümünü çıkararak, bu konuyla ilgili çalışma yapmak isteyenlere yol göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Optimizasyon, Yöneylem Araştırması, Literatür Araştırması.*

INTRODUCTION

Optimization is an iterative search process that seeks to find the best solution value for an objective function that provides certain constraints or constrained conditions in mathematically expressed problems (Belegundu ve Chandrupatla: 2011, p. 1). It is applied in areas such as science, engineering, medicine, military, and business management.

Modeling is the mathematical expression of the problems encountered in real life. However, sometimes we can encounter complex problems that are difficult to model. In these complex problems, it is sometimes possible to obtain an acceptable approximate solution instead of the exact solution. Researchers were primarily interested in modeling in the development of optimization (Sarker ve Newton: 2008, p. 3).

A general optimization problem can be mathematically expressed as follows:

$$\min f(x) \quad (1)$$

$$g_i(x) \leq 0 \quad i=1, 2, \dots, m < n \quad (2)$$

$$h_j(x) = 0 \quad j=1, 2, \dots, r < n \quad (3)$$

$$x_l \leq x \leq x_u \quad (4)$$

where x is the decision variable, (1) is the objective function, (2) is the inequality constraint, (3) is the equality constraint and (4) refers to the boundaries of the decision variable.

If an optimization model has only the objective function, this model is called as an unconstrained optimization model. If there are constraints such as equality or inequality besides the objective function, this model is a constrained optimization model (Arora: 2015, p. 4).

There are many books written on optimization up to day. Accessing to a relevant book can be complicated and time consuming. With this study, it is aimed to guide the researchers and students to find the book they need faster and more effectively.

Qualitative research: It can be defined as a qualitative data collection method such as observation, interview and document analysis, and a qualitative process to present perceptions and events with a realistic and holistic approach. Based on the collected data, it is a modeling study that explains some previously unknown results in relation to each other. Observation, interview and written documents are the most widely used data collection methods in qualitative research. Within the scope of the study, written documents were considered as data collection method. The study is a qualitative research covering only the books written on optimization related to operations research area. For this purpose, the content review of 1246 books in the area of optimization that can be reached in the last 10 years was made and 172 books in the field of operations research were discussed in detail. Based on the contents of the books, a classification has been made and presented as a table.

HISTORY OF OPTIMIZATION

Although the mathematical analysis of optimization has improved during the 20th century, the roots are based on the studies by Greek mathematician Euclid, who calculated the minimum distance between a point and a line around 300 BC, and that another Greek mathematician Zenedorous showed that the true limited area with a maximum area for a given environment is a semicircle about 200 BC (Arora: 2015, p. 1).

The first study on optimization was carried out by Fermat (1646) and Newton (1670), they obtained the solution of the univariate function by derivation. Euler (1755) obtained the solution of the univariate function by using the vector of variables. Lagrange (1797) obtained the solution of the univariate function under constraints using the vector of variables. The gradient method was proposed by Cauchy in 1847 for the problem of minimization. In 1917 Hancock published his first textbook on optimization. Kantorovick presented the linear programming model and an algorithm to solve it in 1939. Modern optimization methods were pioneered by Courant's study on the penalty functions in 1943, Dantzig's paper on the simplex method for linear programming in 1951; and Karush, Kuhn, and Tucker's study about "KKT" optimality conditions for constrained problems (1939, 1951). Dynamic programming is based on Bellman's work (1952). Geometric programming is based on the work of Duffin, Peterson and Zener (1967). Particularly, numerical methods

were developed for nonlinear optimization in the 1960s. Mixed integer programming improved by the branch and bound technique is developed by Land and Doig (1960) and the cutting plane method by Gomory (1960). For unconstrained optimization, Davidon–Fletcher–Powell used variable measurement methods in 1959, Fletcher and Reeves used the conjugate gradient method in 1964. Rosen's gradient projection method (1960), the appropriate direction method of Zoutendijk (1960), the generalized reduced gradient method of Abadie and Carpenter (1969), Fiacco and McCormick's SUMT technique (1968) were pioneers of constrained optimization methods.

With the development of computers in the 1980s, large-scale problems could be solved. Today's problems in the field of optimization are multidisciplinary and multi-objective. The algorithms used to solve today's complex optimization problems include not only gradient-based algorithms, but also non-traditional methods that mimic natural processes, such as genetic algorithms, particle swarm optimization, ant colony, and simulated annealing.

Thanks to the developed solution methods and the developing technology, computer programs have been developed and solutions have been provided to solve the problems of larger size. Commonly used software for optimization are MATLAB optimization toolbox, EXCEL SOLVER, GAMS, CPLEX. ALTAIR, GENESIS, ISIGHT, modeFRONTIER and FE-Design are structural and simulation-based optimization software (Arora: 2015, p. 2-4; Belegundu ve Chandrupatla: 2011, p. 2-3; Sarker ve Newton: 2008, p. 4-5).

METHOD AND FINDINGS

The study is a literature review covering the books written on optimization related to operations research area. For this purpose, a detailed survey covering the years 2008-2017 was conducted. The scope of the available optimization books has been narrowed down to the field of Operations Research for a more detailed analysis. Based on the contents of the books, a classification has been made and summarised as a table. Since the table is massive, it is given online as a whole and only an instance of it can be given in the article. The statistics for the books examined in detail are also presented in the study.

Figure 1: A Part Of The Classification Results

The table shows classification results for various optimization topics across the years 2008 and 2009. The columns represent years from 2008 to 2009, and the rows represent different optimization categories and sub-topics. The table is highly detailed, with many cells containing '1' or '0' to indicate the presence or absence of a book in a specific category for a specific year.

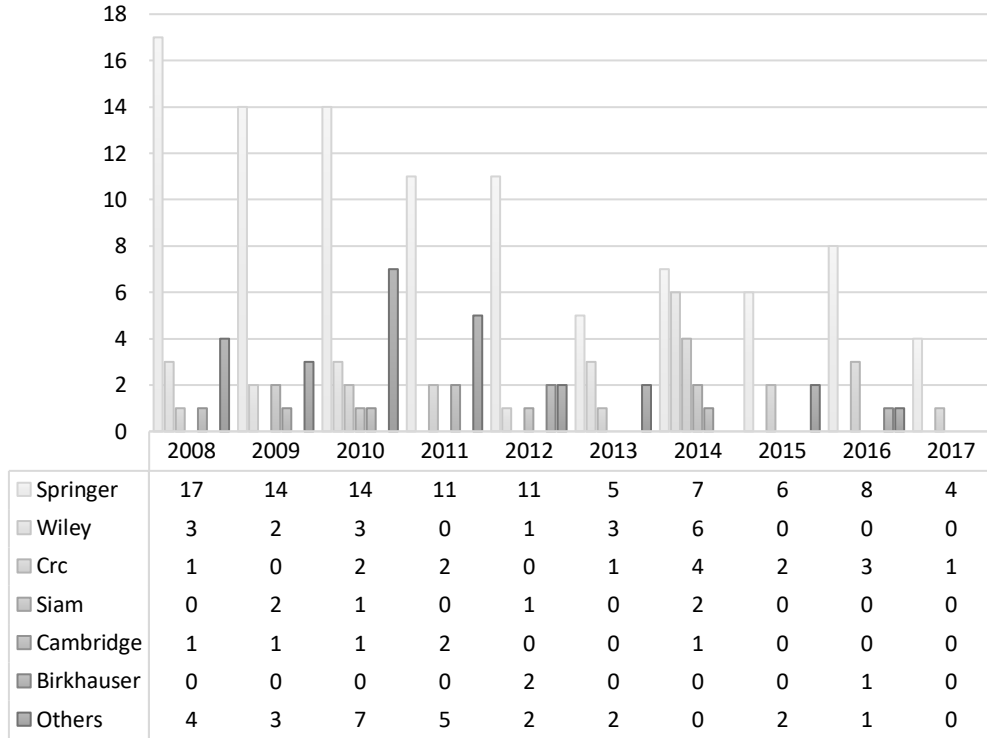
Figure 1 shows an instance of the table generated based on the subject classification.

Table 1: Books That Are Reviewed By Years

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Books on Optimization	132	122	158	91	126	121	152	133	124	87
Books on Optimization in Operations Research	26	22	28	20	17	11	20	10	13	5
Examined %	19,70	18,03	17,72	21,98	13,49	9,09	13,16	7,52	10,48	5,75

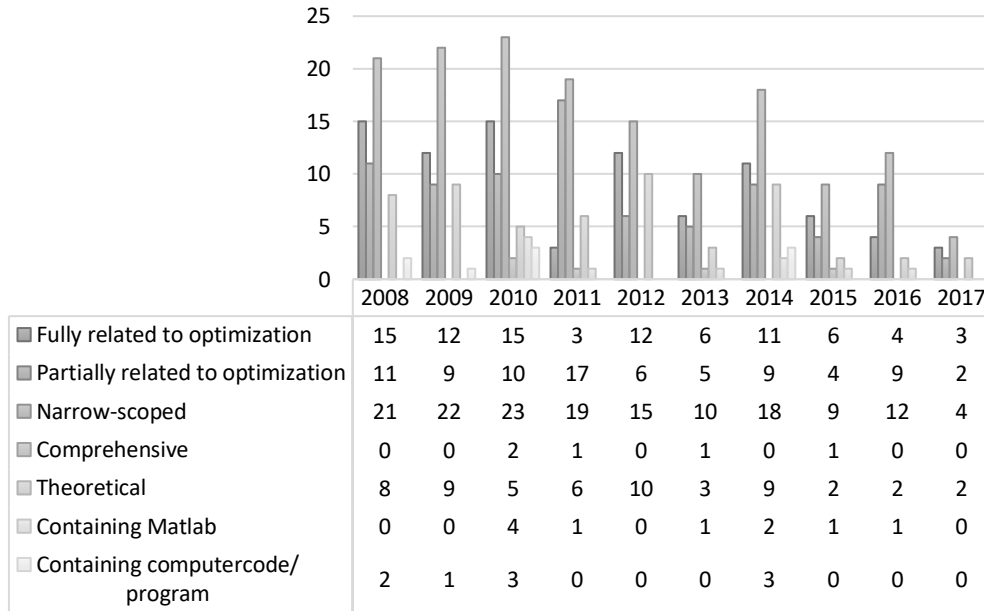
Figure 1 shows an instance of the table generated based on the subject classification. Entire table is available at <https://tinyurl.com/yewu7kws>. Table 1 shows the number of books that have been reached and examined in detail according to the years. In the first line, the number of books reached in the optimization field, and in the second line, the number of books that are in the operations research field among these books. For example, of the 132 optimization books reached in 2008, 26 were in the field of operations research and were examined in detail. In other words, 19,70% of the books reached in 2008 are examined in detail.

Figure 2: Number of Books Examined According to Publishers

When examined books are classified according to the publishers, the books of Springer Publishing House are the most as shown in Figure 2 and this is due to ease of access.

Figure 3: Number of Books by Content

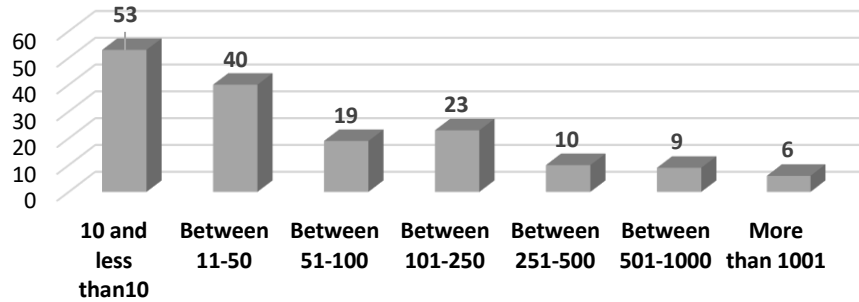

From a different point of view, the examined books are classified as in Figure 3 based on whether they are ‘fully related to optimization’, ‘partially related to optimization’, ‘narrow-scoped’, ‘comprehensive’, ‘theoretical’, ‘containing Matlab’, and ‘containing computer code/program’. The classes are created as a result of the evaluation of the contents of the books. For example, books containing most of the optimization topics are included in the ‘comprehensive’ class, and books containing some of the optimization topics are included in the ‘narrow-scoped’ class. Since MATLAB is one of the most frequently used software in optimization, in addition to the class ‘containing computer code/program’, the class ‘containing Matlab’ has been created. In Table 2, the books are given according to the classes they are included in. In addition, a book may enter more than one class in this classification.

Table 2: Books According To Content

Classes	Books
Fully Related To Optimization	[4], [7], [8], [9], [10], [11], [13], [15], [16], [17], [20], [22], [23], [24], [25], [27], [28], [34], [35], [36], [39], [40], [42], [44], [45], [46], [47], [49], [50], [51], [52], [53], [54], [59], [60], [63], [64], [65], [67], [70], [72], [74], [76], [80], [82], [86], [88], [89], [90], [91], [92], [93], [96], [97], [99], [100], [102], [104], [106], [113], [114], [116], [119], [121], [123], [124], [127], [128], [133], [136], [138], [141], [142], [143], [144], [150], [153], [154], [155], [160], [161], [162], [165], [166], [167], [168], [171]
Partially Related To Optimization	[1], [2], [3], [5], [6], [12], [18], [19], [21], [29], [30], [31], [32], [33], [37], [38], [41], [43], [48], [57], [58], [61], [62], [66], [68], [69], [71], [73], [75], [76], [77], [78], [79], [81], [83], [84], [85], [87], [94], [95], [98], [101], [103], [105], [107], [108], [109], [110], [111], [112], [115], [117], [118], [120], [122], [125], [126], [129], [130], [131], [132], [134], [135], [137], [139], [140], [142], [145], [146], [147], [148], [149], [151], [152], [156], [157], [158], [159], [164], [169], [170], [172]
Narrow-Scoped	[1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8], [9], [11], [12], [14], [15], [18], [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25], [26], [27], [28], [29], [31], [32], [33], [34], [35], [36], [37], [38], [41], [42], [43], [44], [45], [46], [47], [49], [50], [51], [52], [53], [54], [57], [58], [59], [60], [61], [62], [63], [64], [65], [66], [67], [68], [69], [71], [73], [74], [75], [76], [77], [78], [79], [80], [81], [82], [83], [84], [85], [86], [87], [88], [89], [90], [91], [92], [93], [94], [95], [96], [97], [98], [99], [100], [101], [102], [103], [104], [105], [107], [108], [109], [110], [111], [112], [113], [114], [115], [116], [117], [118], [119], [120], [121], [122], [123], [124], [125], [126], [127], [128], [129], [130], [132], [134], [135], [136], [137], [138], [139], [140], [141], [143], [144], [145], [146], [147], [148], [149], [150], [151], [152], [153], [154], [155], [156], [158], [159], [160], [161], [162], [163], [164], [165], [166], [169], [170], [171], [172]
Comprehensive	[10], [17], [40], [70], [168]
Theoretical	[6], [9], [12], [13], [16], [19], [20], [26], [30], [31], [32], [33], [36], [37], [40], [44], [50], [52], [53], [55], [59], [65], [67], [69], [72], [75], [77], [78], [80], [82], [83], [87], [90], [91], [97], [100], [103], [104], [107], [108], [109], [112], [116], [119], [125], [126], [128], [137], [138], [142], [150], [156], [157], [162], [170], [172]
Containing Matlab	[17], [22], [49], [59], [89], [98], [148], [152], [161], [168]
Containing Computer Code/Program	[11], [28], [45], [46], [59], [70], [73], [86], [133]

Figure 4: Number of books by citation numbers

The number of citations of a book can also be an important criterion for researchers. Therefore, the number of citations of the books were also taken into consideration. In Figure 4, the number of books according to the number of citations is given and books cited over 250 are listed in Table 3.

Table 3: Books cited over 250

Citation Numbers	Books
251- 500 arası	[20], [23], [41], [51], [52], [64], [76], [121]
501-1000 arası	[17], [28], [44], [48], [75], [94], [110], [157], [168]
1001 ve üzeri	[12], [27], [39], [40], [82], [153]

Table 4 has been created in order to guide the researchers who want to work on optimization in specific areas. The books corresponding to the fields specified in Table 4 are classified in terms of their contents.

Table 4: Books For Specific Areas

Areas	Books
Supply Chain	[35], [92], [141], [145]
Portfolio Optimization	[144]
Fuzzy Optimization	[29], [99], [162]
Robust	[4]
Financial Optimization	[45]

Optimization is a very large area and some of the books have been written entirely for a specific topic. Table 5 presents only the books written for a specific topic of optimization.

Table 5: Books On A Specific Topic Of Optimization

Topics	Books
Combinatorial Optimization	[125]
Multi-Objective Optimization	[15], [28], [63], [144]
Nonsmooth Optimization	[9], [11], [142]
Particle Swarm Optimization	[78], [93], [121]
Semi-Infinite Optimization	[65]
Stochastic Optimization	[162]
Integer Programming	[7]
Evolutionary Optimization	[15], [34], [47], [63], [171]
Metaheuristic	[54], [160], [168]
Hybrid Method	[24], [158]
Network Problems	[60], [64], [81], [100], [104], [106], [118], [127], [137], [150], [153], [156]
Scheduling Problems	[154]
Convex Optimization	[12], [20], [48], [50], [67]
Duality	[29], [109], [113]

CONCLUSION AND FUTURE STUDIES

In this study, literature research has been done for optimization, which is an important subject in Operations Research and the books and contents in this field have been examined in detail. For this purpose, 1246 optimization books which can be reached in 2008-2017 years were scanned and 172 books related to operations research were examined in detail. The books reviewed were classified with different perspectives. In addition, the topics which were created by examining the contents were associated with the books and included as a table.

Statistics generated to the books examined in detail were also obtained. These statistics are prepared according to years, custom-generated classification, publications and number of citations. In addition to these statistics, books according to certain characteristics are given in detail in tables.

In the study, a literature review covering the last 10 years was used. As a continuation of the study, it is aimed to expand the scope and make a more detailed research including the last 30 years.

It is aimed to prepare a course content for optimization courses at the undergraduate, graduate and doctorate levels taught in universities based on the topic breakdown and the classification of books.

When it comes to working on any subject related to optimization, accessing to a relevant book can be complicated and time consuming. With this study, it is aimed to guide the researchers working on optimization in the field of operations research.

REFERENCES

Abrão, T. (Ed.). (2013). *Search Algorithms for Engineering Optimization*. Croatia: InTech.

Absil, P. A., Mahony, R., ve Sepulchre, R. (2008). *Optimization algorithms on matrix manifolds*. New Jersey: Princeton University Press.

Aguiar e Oliveira, H. (2016). *Evolutionary global optimization, manifolds and applications*. Switzerland: Springer Publishing Company.

Ahuja, R. K., Möhring, R. H., ve Zaroliagis, C. (Eds.). (2009). *Robust and online large-scale optimization: models and techniques for transportation systems* (Vol. 5868). Berlin Heidelberg: Springer.

Alba, E., Blum, C., Asasi, P., Leon, C., ve Gomez, J. A. (Eds.). (2009). *Optimization techniques for solving complex problems* (Vol. 76). Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Al-Mezel, S. A. R., Al-Solamy, F. R. M., ve Ansari, Q. H. (Eds.). (2014). *Fixed point theory, variational analysis, and optimization*. Boca Raton: CRC Press.

Alves, C., Clautiaux, F., De Carvalho, J. V., ve Rietz, J. (2016). *Dual-Feasible Functions for Integer Programming and Combinatorial Optimization: Basics, Extensions and Applications*. Switzerland: Springer.

Anjos, M. F., ve Lasserre, J. B. (2012). *Handbook on semidefinite, conic and polynomial optimization, International Series in Operations Research & Management Science, vol. 166*. New York: Springer.

Ansari, Q. H., Lalitha, C. S., ve Mehta, M. (2013). *Generalized Convexity, Nonsmooth Variational Inequalities, and Nonsmooth Optimization*. Boca Raton: CRC Press.

Arora, R. K. (2015). *Optimization: algorithms and applications*. Boca Raton: CRC Press.

Bagirov, A., Karmitsa, N., ve Mäkelä, M. M. (2014). *Introduction to Nonsmooth Optimization: theory, practice and software*. Switzerland: Springer.

Barbu, V., ve Precupanu, T. (2012). *Convexity and optimization in Banach spaces*. Springer Science & Business Media.

Bartholomew-Biggs, M. (2008). *Nonlinear optimization with engineering applications* (Vol. 19). New York: Springer Science & Business Media.

Bartz-Beielstein, T., Chiarandini, M., Paquete, L., ve Preuss, M. (Eds.). (2010). *Experimental methods for the analysis of optimization algorithms* (pp. 978-3642025372). New York: Springer.

Bechikh, S., Datta, R., ve Gupta, A. K. (Eds.). (2017). *Recent advances in evolutionary multi-objective optimization*. Berlin Heidelberg: Springer.

Beck, A. (2014). *Introduction to Nonlinear Optimization: Theory, Algorithms, and Applications with MATLAB*. Switzerland: Society for Industrial and Applied Mathematics.

Belegundu, A. D., ve Chandrupatla, T. R. (2011). *Optimization concepts and applications in engineering*. USA: Cambridge University Press.

Bensoussan, A. (2011). *Dynamic Programming and Inventory Control: Volume 3 Studies in Probability, Optimization and Statistics*. Amsterdam: IOS Press.

Bernhard, K., ve Vygen, J. (2012). *Combinatorial optimization: Theory and algorithms*. Berlin Heidelberg: Springer.

Bertsekas, D. P. (2009). *Convex optimization theory*(pp. 157-226). Belmont: Athena Scientific.

Bertsekas, D. P., ve Scientific, A. (2015). *Convex optimization algorithms*. Belmont: Athena Scientific.

Best, M. J. (2010). *Portfolio optimization*. Boca Raton: CRC Press.

Biegler, L. T. (2010). *Nonlinear programming: concepts, algorithms, and applications to chemical processes*. USA: Society for industrial and applied mathematics.

Blum, C., Roli, A., ve Sampels, M. (Eds.). (2008). *Hybrid metaheuristics: an emerging approach to optimization*(Vol. 114). Berlin Heidelberg: Springer.

Borne, P., Popescu, D., Filip, F. G., ve Stefanoiu, D. (2013). *Optimization in Engineering Sciences: Exact Methods*. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Bot, R. I., Grad, S. M., ve Wanka, G. (2009). *Duality in vector optimization*. Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Boyd, S., ve Vandenberghe, L. (2009). *Convex optimization*. New York: Cambridge university press.

Branke, J., Deb, K., ve Miettinen, K. (Eds.). (2008). *Multiobjective optimization: Interactive and evolutionary approaches* (Vol. 5252). Springer Science & Business Media.

Buckley, J. J., ve Jowers, L. J. (2008). *Monte Carlo methods in fuzzy optimization*. Berlin Heidelberg: Springer.

Byrne, C. L. (2014). *A first course in optimization*. Berlin Heidelberg: CRC Press.

Byrne, C. L. (2014). *Iterative Optimization in Inverse Problems*. Boca Raton: CRC Press.

Calafiore, G. C., ve El Ghaoui, L. (2014). *Optimization models*. USA: Cambridge university press.

Cambini, A., ve Martein, L. (2009). *Generalized convexity and optimization: theory and applications*(Vol. 616). Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Carlos Cotta, C., ve Hemert, J. (Eds.). (2008). *Recent Advances in Evolutionary Computation for Combinatorial Optimization* (Vol.153). Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.

Chaovalitwongse, W., Furman, K. C., ve Pardalos, P. M. (Eds.). (2009). *Optimization and logistics challenges in the enterprise*. USA: Springer-Verlag.

Chi, C. Y., Li, W. C., ve Lin, C. H. (2017). *Convex Optimization for Signal Processing and Communications: From Fundamentals to Applications*. Boca Raton: CRC Press.

Chinchuluun, A., Pardalos, P. M., Enkhbat, R., ve Tseveendorj, I. (Eds.). (2010). *Optimization and optimal control* (p. 510).New York: Springer.

Chinchuluun, A.,Pardalos,P.M., Enkhbat,R.,ve Pistikopoulos,E.N.(Eds.). (2013).*Optimization, Simulation, and Control*. New York: Springer Science+Business Media.

Chong, E. K., ve Zak, S. H. (2008). *An introduction to optimization* (Vol. 76).Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Chong, E. K., ve Zak, S. H. (2013). *An introduction to optimization* (Vol. 76).Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Christensen, P. W., ve Klarbring, A. (2009). *An introduction to structural optimization*(Vol. 153).Sweden: Springer Science & Business Media.

Chvátal, V. (Ed.). (2011). *Combinatorial Optimization Methods and Applications*. Amsterdam: IOS Press.

Čiegis, R., Henty, D., Kågström, B., ve Žilinskas, J. (2008). *Parallel Scientific Computing and Optimization*. New York: Springer Science & Business Media.

Conn, A. R., Scheinberg, K., ve Vicente, L. N. (2009). *Introduction to derivative-free optimization*. USA: Society for Industrial and Applied Mathematics.

Consiglio, A., Nielson, S. S., Zenios, S.A.(2009). *Practical financial optimization: a library of GAMS models*. John Wiley & Sons.

Cortez, P. (2014). *Modern optimization with R*. Switzerland: Springer.

Datta, R., ve Deb, K. (Eds.). (2015). *Evolutionary constrained optimization*. India: Springer.

Dattorro, J. (2010). *Convex optimization ve Euclidean distance geometry*. USA: Mepoo.

De los Reyes, J. C. (2015). *Numerical PDE-constrained optimization*. Springer.

Delfour, M. C. (2012). *Introduction to optimization and semidifferential calculus*. USA: Society for Industrial and Applied Mathematics.

Diwekar, U. (2008). *Introduction to applied optimization* (Vol. 22). New York: Springer Science & Business Media.

Du, D. Z., ve Ko, K. I. (2014). *Theory of computational complexity* (Vol. 58). Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Du, D. Z., Ko, K. I., ve Hu, X. (2012). *Design and analysis of approximation algorithms* (Vol. 62). New York: Springer Science & Business Media.

Du, K. L., ve Swamy, M. N. S. (2016). *Search and optimization by metaheuristics: techniques and algorithms inspired by nature*. Switzerland: Birkhäuser.

Eichfelder, G. (2008). *Adaptive scalarization methods in multiobjective optimization*(Vol. 436).Berlin Heidelberg: Springer.

Elishakoff, I., ve Ohsaki, M. (2010). *Optimization and anti-optimization of structures under uncertainty*. USA: World Scientific.

Emrouznejad, A., (Ed.). (2016). *Big Data Optimization: Recent Developments and Challenges* (Vol. 18). Switzerland:Springer.

Fasano, G., ve Pintér, J. D. (Eds.). (2015). *Optimized Packings with Applications* (Vol. 105). Switzerland: Springer.

Forst, W., ve Hoffmann, D. (2010). *Optimization—Theory and Practice*. New York: Springer Science & Business Media.

Friesz, T. L., ve Bernstein, D. (2016). *Foundations of Network Optimization and Games*. New York: Springer.

Gao, D. Y., ve Sherali, H. D. (Eds.). (2009). *Advances in Applied Mathematics and Global Optimization*. New York: Springer Science & Business Media.

Gao, D., Ruan, N., ve Xing, W. (Eds.). (2014). *Advances in Global Optimization* (Vol. 95). Switzerland: Springer.

Gaspar-Cunha, A., Antunes, C. H., ve Coello, C. A. C. (Eds.). (2015). *Evolutionary Multi-Criterion Optimization: 8th International Conference, EMO 2015, Guimarães, Portugal, March 29--April 1, 2015*. Proceedings (Vol. 9019). Switzerland: Springer.

Gen, M., Cheng, R., ve Lin, L. (2008). *Network models and optimization: Multiobjective genetic algorithm approach*. London: Springer Science & Business Media.

Goberna, M. A., ve López, M. A. (2014). *Post-optimal analysis in linear semi-infinite optimization*. Springer Science & Business Media.

Guo, L., ve Wang, H. (2010). *Stochastic distribution control system design: a convex optimization approach*. London: Springer Science & Business Media.

Güler, O. (2010). *Foundations of optimization* (Vol. 258). New York: Springer Science & Business Media.

Günlük, O., ve Woeginger, G. J. (Eds.). (2011). *Integer Programming and Combinatorial Optimization: 15th International Conference, IPCO 2011, New York, NY, USA, June 15-17, 2011*. Proceedings (Vol. 6655). Berlin Heidelberg: Springer.

Held.,H.(2009).*Shape Optimization under Uncertainty from a Stochastic Programming Point of View*.Wiesbaden: Vieweng+Teubner.

Hendrix, E. M., ve Boglárka, G. (2010). *Introduction to nonlinear and global optimization*.New York: Springer.

Hirsch, M., Commander, C. W., Pardalos, P. M., ve Murphey, R. (Eds.). (2009). *Optimization and Cooperative Control Strategies: Proceedings of the 8th International Conference on Cooperative Control and Optimization* (Vol. 381). Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Hooker, J. N. (2012). *Integrated methods for optimization* (Vol. 100). New York: Springer Science & Business Media.

Hurlbert,G.H. (2010). *Linear Optimization: The Simplex Workbook*.New York: Springer Science+Business Media.

Iqbal, K. (2013).*Fundamental Engineering Optimization Methods-eBooks and textbooks*. Bookboon. com.

Jahn, J.(2011). *Vector optimization*. Berlin Heidelberg: Springer.

Jaluria, Y. (2008). *Design and optimization of thermal systems*. Boca Raton: CRC press.

Jeyakumar, V., Luc, D.T.(2008). *Nonsmooth vector functions and continuous optimization* (Vol. 10). New York: Springer Science & Business Media.

Kaipa, K. N., ve Ghose, D. (2017). *Glowworm Swarm Optimization: Theory, Algorithms, and Applications* (Vol. 698). Switzerland: Springer.

Kanno, Y. (2011). *Nonsmooth mechanics and convex optimization*. USA: CRC Press.

Kasperski, A. (2008). Discrete optimization with interval data. *Studies in fuzziness and soft computing*, 228. Berlin Heidelberg: Springer.

Kennigton J., Olinicik, E., veRajan, D. (Eds.)(2011). *Wireless Network Design: Optimization Models and Solution Procedures*.New York: Springer Science & Business Media.

Korte, B., ve Vygen, J. (2008). *Combinatorial optimization* (Vol. 2). Berlin Heidelberg: Springer.

Kosmol, P., ve Müller-Wichards, D. (2011). *Optimization in function spaces: with stability considerations in Orlicz spaces* (Vol. 13). Berlin: Walter de Gruyter.

Koziel, S., ve Yang, X. S. (Eds.). (2011). *Computational optimization, methods and algorithms* (Vol. 356). Berlin Heidelberg: Springer.

Köppen, M., Schaefer, G., ve Abraham, A. (Eds.). (2011). *Intelligent Computational Optimization in Engineering: Techniques & Applications* (Vol. 366). Berlin Heidelberg: Springer Science &Business Media.

Krichen, S., ve Chaouachi, J. (2014). *Graph-related Optimization and Decision Support Systems*. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Kubiak, W. (2009). *Proportional optimization and fairness* (Vol. 127). New York: Springer Science & Business Media.

Kulkarni, A. J., Krishnasamy, G., ve Abraham, A. (2017). *Cohort intelligence: a socio-inspired optimization method*. Switzerland: Springer.

Kwon, R. H. (2014). *Introduction to linear optimization and extensions with MATLAB®*. Boca Raton: CRC Press.

Lange, K. (2013). *Optimization*. New York: Springer.

Lau, L. C., Ravi, R., ve Singh, M. (2011). *Iterative methods in combinatorial optimization* (Vol. 46). New York: Cambridge University Press.

Lawrence, K. D., Klimberg, R. K., ve Miori, V. M. (Eds.). (2010). *The Supply Chain in Manufacturing, Distribution, and Transportation: Modeling, Optimization, and Applications*. Boca Raton: CRC press.

Lazinica, A. (Ed.). (2009). *Particle swarm optimization*. Croatia: InTech.

Lee, K. Y., ve El-Sharkawi, M. A. (Eds.). (2008). *Modern heuristic optimization techniques: theory and applications to power systems* (Vol. 39). Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Leugering, G., Engell, S., Griewank, A., Hinze, M., Rannacher, R., Schulz, V., ve Ulbrich, S. (Eds.). (2012). *Constrained optimization and optimal control for partial differential equations* (Vol. 160). Basel: Springer Science & Business Media.

Levy, A. B. (2009). *The basics of practical optimization*. USA: Society for Industrial and Applied Mathematics.

Levy, A. B. (2012). *Stationarity and Convergence in Reduce-or-retreat Minimization*. USA: Springer Science & Business Media.

Lisnianski, A., Frenkel, I., ve Ding, Y. (2010). *Multi-state system reliability analysis and optimization for engineers and industrial managers*. London: Springer Science & Business Media.

Lodwick, W. A., ve Kacprzyk, J. (Eds.). (2010). *Fuzzy optimization: Recent advances and applications* (Vol. 254). Berlin Heidelberg: Springer.

Lozovanu, D. Pickl, S. (2009). *Optimization and multiobjective control of time-discrete systems: dynamic networks and multilayered structures*. Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Lu, Y. Z., Chen, Y. W., Chen, M. R., Chen, P., ve Zeng, G. Q. (2016). *Extremal Optimization: Fundamentals, Algorithms, and Applications*. Boca Raton: CRC Press.

Luptacik, M. (2010). *Mathematical optimization and economic analysis* (p. 307). New York: Springer.

Martí, R., ve Reinelt, G. (2011). *The linear ordering problem: exact and heuristic methods in combinatorial optimization* (Vol. 175). Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Martin, A., Klamroth, K., Lang, J., Leugering, G., Morsi, A., Oberlack, M., ve Rosen, R. (Eds.). (2012). *Mathematical optimization of water networks* (Vol. 162). Basel: Springer Science & Business Media.

Meisel, S. (2011). *Anticipatory optimization for dynamic decision making* (Vol. 51). New York: Springer Science & Business Media.

Mester, D., Ronin, Y., Korostishevsky, M., Frenkel, Z., Bräysy, O., Dullaert, W., ve Korol, A. (2010). *Discrete optimization for TSP-like genome mapping problems*. New York: Nova Science Publishers, Inc.

Mishra, S. K. (Ed.). (2011). *Topics in Nonconvex Optimization*. New York: Springer.

Mishra, S. K., ve Upadhyay, B. B. (2015). *Pseudolinear Functions and Optimization*. Boca Raton: CRC Press.

Mishra, S. K., Wang, S. Y., ve Lai, K. K. (2008). *Generalized convexity and vector optimization* (Vol. 90). Berlin Heidelberg: Springer.

Mohammadi, B., ve Pironneau, O. (2010). *Applied shape optimization for fluids*. New York: Oxford university press.

Momoh, J. A. (2016). *Adaptive stochastic optimization techniques with applications*. Boca Raton: CRC Press.

Morgan, P. B. (2015). *An Explanation of Constrained Optimization for Economists*. London: University of Toronto Press.

Murty, K. G. (2010). *Optimization for decision making*. New York: Springer.

Nakayama, H., Yun, Y., ve Yoon, M. (2009). *Sequential approximate multiobjective optimization using computational intelligence*. Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Nash, J. C. (2014). *Nonlinear parameter optimization using R tools*. United Kingdom: John Wiley & Sons.

Neumann, F., ve Witt, C. (2010). *Bioinspired computation in combinatorial optimization: algorithms and their computational complexity*. Berlin Heidelberg: Springer.

Ohsaki, M. (2011). *Optimization of finite dimensional structures*. Boca Raton: CRC Press.

Oliveira, C. A., ve Pardalos, P. M. (2011). *Mathematical aspects of network routing optimization*. New York: Springer.

Onn, S. (2010). *Nonlinear discrete optimization*. Germany: European Mathematical Society.

Palomar, D. P., ve Eldar, Y. C. (Eds.). (2010). *Convex optimization in signal processing and communications*. New York: Cambridge university press.

Parsopoulos, K. E., ve Vrahatis, M.E. (2010). *Particle swarm optimization and intelligence: advances and applications: advances and applications*. New York: IGI global.

Paschos V.T. (Ed.). (2010). *Combinatorial Optimization: Concepts of Combinatorial Optimization (Vol. 1)*. Great Britain: John Wiley & Sons.

Paschos, V. T. (Ed.). (2010). *Paradigms of combinatorial optimization: problems and new approaches* (Vol. 2). Great Britain: John Wiley & Sons.

Paschos, V. T. (Ed.). (2014). *Applications of combinatorial optimization*. Great Britain: John Wiley & Sons.

Paschos, V. T. (Ed.). (2014). *Paradigms of combinatorial optimization: problems and new approaches* (Vol. 2). Great Britain: John Wiley & Sons.

Pearce, C. E., ve Hunt, E. (Eds.). (2009). *Optimization: Structure and Applications* (Vol. 32). New York: Springer Science & Business Media.

Pop, P. C. (2012). *Generalized network design problems: modeling and optimization* (Vol. 1). Berlin/Boston: Walter de Gruyter.

Pytlak, R. (2009). *Conjugate gradient algorithms in nonconvex optimization* (Vol. 89). Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Rachev, S., Stoyanov, S., ve Fabozzi, F. (2008). *Advanced Stochastic Models, Risk Assessment and Portfolio Management: The ideal risk, uncertainty and performance measures*. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Resendel, M. G., ve Ribeiro, C. C. (2016). *GRASP with path-relinking: Recent advances and applications*. In *Metaheuristics: progress as real problem solvers* (pp. 29-63). New York: Springer.

Rothwell, A. (2017). *Optimization Methods in Structural Design*. Switzerland: Springer.

Sandou, G. (2013). *Metaheuristic optimization for the design of automatic control laws*. Great Britain: John Wiley & Sons.

Sarker, R. A., ve Newton, C. S. (2008). *Optimization modelling: a practical approach*. Boca Raton: CRC Press.

Sarker, R., Mohammadian, M., ve Yao, X. (Eds.). (2008). *Evolutionary optimization* (Vol. 48). New York: Springer Science & Business Media.

Saxena, P., Singh, D., ve Pant, M. (2016). *Problem Solving and Uncertainty Modeling through Optimization and Soft Computing Applications*. New York: IGI Global.

Schäffler, S. (2012). *Global optimization: a stochastic approach*. New York: Springer Science & Business Media.

Schmidt, M. (2014). *Integrating Routing Decisions in Public Transportation Problems, Volume 89 of Optimization and Its Applications*. New York: Springer.

Schrijver, A. (2008). *A course in combinatorial optimization*. Delft: TU Delft.

Sergienko, I. V. (2014). *Topical Directions of Informatics*. New York:Springer-Verlag.

Shkelzen, C. (Ed.). (2010). *Modeling, simulation and optimization: focus on applications*. India: In Tech.

Shao, J., Sun, Y., ve Noche, B. (2015). *Optimization of Integrated Supply Chain Planning Under Multiple Uncertainty*. Berlin Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.

Shikhman, V. (2012). *Topological aspects of nonsmooth optimization* (Vol. 64). New York: Springer Science & Business Media.

Siarry, P. (2008). *Advances in metaheuristics for hard optimization*. Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Silva, A., Neves, R., ve Horta, N. (2016). *Portfolio optimization using fundamental indicators based on multi-objective EA*. Switzerland: Springer.

Song, D. P. (2013). *Optimal control and optimization of stochastic supply chain systems*. London: Springer Science & Business Media.

Spillers, W. R., ve MacBain, K. M. (2009). *Structural optimization*. New York: Springer Science & Business Media.

Sra, S., Nowozin, S., ve Wright, S. J. (Eds.). (2012). *Optimization for machine learning*. Cambridge: Mit Press.

Sumathi, S., ve Kumar, L. A. (2016). *Computational Intelligence Paradigms for Optimization Problems Using MATLAB®/SIMULINK®*. Boca Raton: CRC Press.

Tenne, Y., ve Goh, C. K. (Eds.). (2010). *Computational intelligence in optimization: applications and implementations* (Vol. 7). Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Thai, M. T., ve Pardalos, P. M. (Eds.). (2012). *Handbook of optimization in complex networks: theory and applications* (Vol. 57). New York: Springer Science & Business Media.

Thevenin, D., ve Janiga, G. (Eds.). (2008). *Optimization and Computational Fluid Dynamics*. Berlin Heidelberg: Springer.

Toscano, R. (2013). *Structured controllers for uncertain systems*. London: Springer.

Toth, P., ve Vigo, D. (Eds.). (2014). *Vehicle routing: problems, methods, and applications*. USA: Society for Industrial and Applied Mathematics.

Touati, S., ve De Dinechin, B. (2014). *Advanced Backend Optimization*. Great Britain: John Wiley & Sons.

Treiber, M. A. (2013). Optimization for computer vision. *Advances in Computer Vision and Pattern Recognition*. London:Springer Science & Business Media.

Trevisan, L. (2011). *Combinatorial optimization: exact and approximate algorithms*. San Francisco, California: Stanford University.

Tuy, H., (2016). *Convex analysis and global optimization*. Switzerland: Springer.

Van Hentenryck, P., ve Milano, M. (Eds.). (2011). *Hybrid optimization: the ten years of CPAIOR* (Vol. 45). New York: Springer Science & Business Media.

Varela, J.,Acuña, S. (Eds.). (2011). *Handbook Of Optimization Theory: Decision Analysis And Application*. New York: Nova Science Publishers, Inc.

Wahde, M. (2008). *Biologically inspired optimization methods: an introduction*. Great Britain: WIT press.

Walter, É. (2014). *Numerical methods and optimization*. Switzerland: Springer.

Wang, S., ve Watada, J. (2012). *Fuzzy stochastic optimization: theory, models and applications*. New York: Springer Science & Business Media.

Wang, Y., Yagola, A. G., ve Yang, C. (Eds.). (2010). *Optimization and regularization for computational inverse problems and applications*. Berlin Heidelberg: Springer.

Wiesemann, W. (2012). *Optimization of temporal networks under uncertainty*(Vol. 10). Berlin Heidelberg:Springer Science & Business Media.

Xie, L. (2015). *Decision Support for Crew Rostering in Public Transit: Web-Based Optimization System for Cyclic and Non-Cyclic Rostering*. Wiesbaden: Springer.

Yalaoui, A., Chehade, H., Yalaoui, F., ve Amodeo, L. (2012). *Optimization of logistics*. Great Britain:John Wiley & Sons.

Yang, X. (2008). *Introduction to mathematical optimization. From Linear Programming to Metaheuristics*. Cambridge: Cambridge International Science Publishing.

Yang, X. S. (2010). *Engineering optimization: an introduction with metaheuristic applications*. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Yang, X. S., ve Koziel, S. (Eds.). (2011). *Computational optimization and applications in engineering and industry* (Vol. 359). Berlin Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Zaslavski, A. J. (2016). *Numerical Optimization with Computational Errors* (Vol. 108). Switzerland: Springer.

Zhang, J., ve Sanderson, A. C. (2009). *Adaptive differential evolution* (pp. 83-93). Berlin Heidelberg: Springer

Zhigljavsky, A., ve Žilinskas, A. (2008). *Stochastic global optimization* (Vol. 9). New York: Springer Science & Business Media.

Yayın Geliş Tarihi: 23.02.2019
Yayına Kabul Tarihi: 14.05.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.531463

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1045-1064
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

GENDER DIFFERENCES IN VISUAL IMAGERY: OBJECT AND SPATIAL IMAGERY

Çağla AYDIN*

Abstract

Research findings on gender differences in visual imagery are mixed. One reason suggested to account for the inconsistent results has been the treatment of imagery as a unified construct despite the recent arguments of its multifaceted quality. In order to explore how visual imagery is related to gender, the present study differentiates between two different visual imagery construct; object and spatial imagery. In addition, it explores two other factors in characterizing gender differences: the type of the visual imagery measure (i.e., performance type vs. self-report measures) and academic training. One hundred and twenty undergraduates completed the Vividness of Visual Imagery (VVIQ), Mental Rotation Test (MRT) and Object-Spatial Imagery and Verbal Questionnaire (OSIVQ). Gender differences were observed in: (1) favoring females in the vividness measure as well as the object imagery questionnaire; (2) favoring males in the mental rotation performance and spatial imagery questionnaire. Academic training did not contribute as a factor. These results suggest that object and spatial imagery are differentially related to gender, and the type of the visual imagery measure does not seem to contribute to the story.

Keywords: *Visual Imagery, Object Imagery, Spatial Imagery, Gender Differences, Academic Training.*

GÖRSEL İMGELEMDE KADIN-ERKEK FARKLILIKLARI: NESNESEL VE UZAMSAL İMGELEM

Öz

Görsel imgelemede cinsiyet farklılıkları konusunda bulgular tutarlılık göstermemektedir. Alan yazında buna neden olarak, ampirik çalışmalarda görsel imgelemin tekil ve birleşik bir kavram olarak düşünülüyor olması gösterilmektedir. Buradaki

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Aydın, Ç. (2020). Gender differences in visual imagery: object and spatial imagery. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1045-1064.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Programı, ORCID: 0000-0002-3078-7065, caglaaydin@sabanciuniv.edu.tr

araştırmada, görsel imgelem ve cinsiyet ilişkisi, görsel imgelemin iki çeşidi ele alınarak, yani, nesnel imgelem ve uzamsal imgelem ayrıştırılarak incelenmektedir. Aynı zamanda akademik eğitim (örn., Sosyal Bilimler ya da Mühendislik Bilimleri eğitimi almış olmak) ve görsel imgelemi ölçmek için kullanılan aracın çeşidi (performans tipi ya da öz bildirim ölçekleri) de bu ilişki kapsamında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, yüz yirmi (120) üniversite öğrencisi katılımcı, Nesnel-Uzamsal İmgeleme ve Sözel Ölçeğini (NUS Ölçeği), Görsel İmgelemin Canlılığı Ölçeğini (VVIQ) ve Mental Rotasyon Testi (MRT) tamamlamıştır. Bulgular, kadın katılımcıların görsel imgelemede imgelemin canlılığında ve nesnel imgelemede erkek katılımcılara göre daha yüksek skorlar aldıklarını; erkek katılımcıların ise mental rotasyonda ve uzamsal imgelemede kadın katılımcılara göre daha yüksek skorlar aldıklarını gözlenmiştir. Ölçüm aracı tipinin ya da akademik eğitimin etkisi gözlenmemiştir. Buna göre, görsel imgeleme çeşitlerinin toplumsal cinsiyet ile ilişkisinde farklı örüntüler izlediği alan yazındaki bulgular ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Görsel İmgelem, Nesne İmgelemi, Uzamsal İmgelem, Kadın-Erkek Farkları.

INTRODUCTION

A notable feature of the human mind is its capacity to visualize objects in the absence of corresponding external stimuli or visual input; a capacity known as *visual imagery* (Kosslyn, 1994; Finke, 1989). Sometimes referred to as the ‘eye’s mind’ (Zeman et al., 2015), visual imagery has direct implications for central cognitive processes; such as, memory (Paivio, 1971; Brewer, 1986; Conway & Pleydell-Pearce, 2000), reasoning about possible life scenarios (Addis, Wong, & Schacter, 2007), and perceptual processes (Kanwisher and Wojciulik, 2000).

Given the centrality of visual imagery in cognitive functioning and abstract reasoning, it is important to examine individual and group variation in its processing. The present study addresses group differences; particularly gender differences, in visual imagery by examining different imagery constructs among university students. To date, only a handful of studies have systematically looked into the contribution of gender in different forms of visual imagery (e.g., Campos, 2014) despite the fact that there is abundant research on various other aspects of visual processing (e.g., spatial processing) and gender differences. Furthermore, in those studies the findings in relation to gender are inconsistent. Here, we argue that what partly explains these mixed findings in the literature may be the treatment of visual imagery as a unitary/unified construct – as has been suggested by others (e.g., Vanucci et al., 2016). Given the converging evidence on a minimum of two separate subsystems of visual imagery; namely, object and spatial imagery (Kosslyn, Thompson & Gannis, 2006; Logie, 2003; Farah, Hammon, Levine, & Calvanio, 1988), we argue that systematically investigating how these particular sub-processes relate to gender may provide a more nuanced story. In the following sections, these ideas will be reviewed briefly. First, the complex nature of visual imagery is

discussed. Then, gender differences reported in the field of visual imagery are summarized. Finally, possible relations between gender and different visual imagery types, namely, object imagery and spatial imagery, are considered.

HOW IS VISUAL IMAGERY CONCEPTUALIZED?

Briefly defined, visual imagery is the ability to visualize objects in the absence of corresponding external stimuli (Winlove et al., 2018; Finke, 1989). There has been a recent upsurge of interest, especially with the advance of cognitive neuroscience, on whether or not it is a unitary, undifferentiated construct or a multi-sided construct that can be divided into several distinct cognitive processes (Kosslyn, Thompson, & Ganis, 2006; Farah, Hammond, Levine & Calvanio, 1988).

This rising interest is partly due to the gradual accumulation of the findings, such as the lack of or infrequent correlations between the subjective measures of individual differences of visual imagery, such as questionnaires of vividness, and other imagery tasks, such as spatial ability performance tasks (e.g., Poltrock & Brown, 1984; Burton & Fogarty, 2003; Dean & Morris, 2003; Campos, 2012.). For instance, a widely-used individual differences task, Vividness of Visual Imagery (VVIQ; Marks, 1973)- which consists of subjective ratings of the vividness of the visual experience rarely correlated with another frequently used measure of visual imagery; Mental Rotation Test (MRT; Vanderberg & Kuse, 1978)- which measures rotating or reorienting of mentally generated visual images (e.g., Lorenz & Neisser, 1985). According to Borst & Kosslyn (2010), the reason for this lack of correlation may simply lie in that visual imagery is a collection of a myriad of abilities, and these abilities include vividly imagining objects (and subjectively reporting them) and manipulating mental images of those objects - which may very well be processes independent from each other.

The idea of two specialized systems is a frequently visited topic in the visual perception literature either. In fact, as Kosslyn (1994) stated, imagery is connected to the experiential and psychological processes within an individual; therefore, it is not surprising that visual imagery processes reflect the workings of the perceptual processes. It has been some time since neuroscientific research demonstrated that the areas of the brain that process visual input are separated into distinct pathways; one of them is responsible for spatial (dorsal pathway: *where*), and one of them is responsible for the perception of object characteristics (ventral pathway: *what*) (Courtney, Ungerleider, Keil, & Haxby, 1996; Ungerleider & Mishkin, 1982). The reported functional dissociations between the *where* and *what* pathways also apply to visual imagery (Bartolomeo, 2002; Farah, Hammond, Levine, & Calvanio, 1988; Pearson, Naselaris, Holmes, & Kosslyn, 2015; Ungerleider & Mishkin, 1982; for reviews; but see Bartolomeo, 2008; Lambert, Sampaio, Mauss, & Scheiber, 2004). Recent evidence supports this functional dissociation, and also that the processes are

also dissociated at the the individual differences level (Vannucci & Mazzoni, 2009; Kozhevnikov et al., 2010).

Given this backdrop, a consensus stating that that representing visual information is not the same for everyone, and that individuals seem to vary to a large extent in the quality and types of their mental images seems to be emerging (Pearson & Kosslyn, 2015). A distinction between object imagery and spatial imagery (Kozhevnikov et al., 2005) has been recently proposed. Based on this idea, individuals vary in encoding and processing visual input. Object imagery involves mental representations of items' appearance or physical characteristics; e.g., their color, brightness, size, and shape. Conversely, spatial imagery is involved with spatial transformations and movement as well as the spatial relations between the items, and location of the objects, (see also, Blazhenkova et al., 2006). Recently, the Object-Spatial Imagery and Verbal Questionnaire (OSIVQ) was developed to capture the differences between Object-Spatial-Verbal skills (Blazhenkova & Kozhevnikov, 2009). In addition to the object and spatial mental imagery subscales which characterize those respective abilities, a verbal subscale was also added in order to assess variation in the verbal style (Blazhenkova et al., 2006).

In addition to the dissociation between these two components at the behavioral and neurological levels, findings have also been reported for the individual differences level; paralleling the visual processing findings (Kozhevnikov, Kosslyn, & Shephard, 2005). For example, it has been shown that people who received higher scores on the object imagery scales were better at generating vivid mental images of the objects, and they subjectively evaluated themselves as skilled in tasks of memory for objects and visual object attributes as opposed to low "object-imagers" (Vanucci & Mazzoni, 2009), but their spatial imagery scores, such as MRT, mental rotation scores, were average or below average (Blazhenkova, Kozhevnikov, & Motes, 2006). It would be interesting to see how gender is related to what came to be known as the "trade-off" pattern (Blazhenkova et al., 2006). Since individual differences in visual representation abilities are shown to impact task representations (Reeder, 2017), it is timely to investigate whether the trade-off would interact with gender differences.

Gender Differences In Visual Imagery

Research evidence on gender and visual imagery relationship broadly mimics the visual imagery literature in the sense that visual imagery is treated as a unitary construct, tasks that tap onto spatial and object imagery are not specified. Given the backdrop on visual imagery, it would be timely to explore whether the distinct forms of imagery have different patterns of relationships with gender. In the following review, existing findings are summarized by evaluating studies using object imagery and spatial imagery together.

The largest and most consistently reported pattern of findings regarding the gender-imagery relationship is the difference between males and females on spatial imagery -as indexed by dynamic mental transformations of stimuli and spatial location tasks (Lawton, 2010; Verde et al., 2013). The list of these tasks are comprehensive but a few of the most commonly used ones include: Measure of the Ability to Rotate Mental Images (MARMI: Campos, 2012), the Paper Folding Test (PFT; Ekstrom et al., 1976; as cited in Campos, 2014), Mental Rotation Test (MRT; Vandenberg & Kuse, 1978). In these tasks, the general trend is that males perform better than females regardless of the task; and this pattern seems to be stable across life periods (Geiser et al., 2008; De Frias et al., 2006). For instance, when Mental Rotation Test (MRT; Vandenberg & Kuse, 1978) has been administered to undergraduate students, the scores of male students were significantly higher than that of the female students across studies (Blazhenkova et al., 2006; Vandenberg & Kuse, 1978; Parsons et al., 2004; Campos, 2014). As discussed above, the MRT task involves mentally rotating stimuli to match the original presentation which presumably recruits schematic representations to perform complex spatial transformations; therefore, leads to a possible interpretation that males on average are better spatial imagers than females.

One point to note here is that in all these studies, the measure is a performance/ability test rather than a subjective rating of spatial processing. Very limited number of studies of spatial imagery rely on self-reported experiences. One exception is the OSIVQ scale which also with also reported higher scores for men when subjective ratings of spatial imagery preference and skill in question (Blazhenkova et al., 2006). The authors critically noted, however, although they observed gender differences, almost 30% of the female participants demonstrated above the average preferences for spatial imagery.

With regards to object imagery, however, the story is not that straightforward. Since object imagery is defined as representing the objects holistically and high in detail, the spectrum of the required skills is quite wide. Among the skills categorized under object imagery is and being able to vividly think about them is also included in that category. Based on an extensive review by McKelvie (1995), there are no considerable gender differences on the Vividness of Visual Imagery Questionnaire (VVIQ). However, Richardson (1995) reported in his review that women scored slightly higher than men on VVIQ. Recently, based on individuals' scores on the Object and Spatial Imagery Questionnaire, Blazhenkova et al. (2009) reported that men obtained lower object imagery scores than women; and this finding was corroborated in newer studies (e.g., Blazhenkova & Kozhevnikov, 2010).

Even though gender differences are reported and described in tasks that tap visuo-spatial processing as well as visual imagery, it has been unclear how to account for these differences. Some researchers suggested that the reason is different

problem-solving strategies across genders (Blough & Slavin, 1987), while others focused on social factors and socialization (Lawton, 2010), and yet others emphasized the role of sexual hormones (Pompili et al., 2012; Collaer & Hines, 1995). Even though proposing an exact mechanism is difficult, it would be helpful to systematically disentangle the contribution of the non-unitary view of visual imagery and the nature of the imagery measures. For instance, when differences are reported for spatial imagery, they are based mostly on performance type of tests, whereas object imagery differences are based almost solely on self-report measures where individuals reflect on their preferences and abilities. It is possible, in fact, the findings are conflated because either males and females have different preferences for reporting or better at reflecting on their abilities compared to the other gender. This is not the ideal testing ground to compare individuals' preferences/abilities. The only other study that we know of which focuses on both of the visual imagery constructs with respect to gender is by Campos (2014). Their participants received three performance tests of visual imagery and three imagery questionnaires. The male participants scored higher on all the performance tests (namely; the Mental Rotation Test (MRT: Vanderber & Kuse, 1978), the Rotate Mental Images (MARMI; Campos, 2012) and the Spatial Scale of Primary Mental Abilities (Thurstone & Thurstone, 2002). The questionnaires, on the other hand, yielded mixed results. While female participants scored higher than male participants on the Object OSIVQ, male participants attained higher scores on the spatial OSIVQ. Verbal part of the questionnaire yielded no gender differences. Similarly, no gender differences were detected on the Vividness of Visual Imagery Questionnaire (VVIQ). The differences between genders in the spatial imagery performance, and mostly image rotation, was attributed mostly to socialization factors, and a call was noted for further studies investigating how education and training would factor in.

Given this backdrop, in the current study we also explored whether academic background of the participants would, in part, explain the gender differences in visual imagery. When developing their model and the questionnaire (OSIQV), Kozhenikov and colleagues argue that specialization in a subject area matter in individuals' preferences and abilities for visual processing (Kozhevnikov et al., 2005). Blazhenkova et al. (2006) reported that engineers and scientists (mostly natural sciences) tend to have higher scores on the spatial imagery measures, whereas object imagery scores are higher in visual artists, and they have shown this both with measures loading on object and spatial imagery dimensions on separate tests and also on the OSIQV questionnaire. Interestingly, students and experts from humanities professions had higher scores on the verbal questionnaire compared to individuals from other disciplines.

These trends were corroborated recently by Nuhoğlu et al. (2016) in a comprehensive study involving 448 university students. They found that based on the scores on the OSIVQ; spatial skills and preferences were higher among science

students, whereas verbal tendencies were stronger among the students who were studying linguistics and language sciences. Unexpectedly, object imagery scores were not higher in the visual arts undergraduates. Therefore, it seems likely that academic training or expertise areas are systematically related to visual imagery components; that is, experience may modulate gender differences. This idea that experience or familiarity to be an explanation of gender differences in the scores of the spatial imagery tests; such as measures of relative positioning of the objects, has been favored by several other researchers as well (Fields & Shelton, 2006; Coluccia & Louse, 2004).

In sum, in the present study, the overarching aim is to evaluate in as systematic way different visual imagery processes by considering their relations to gender and academic training. For these purposes, we gave the participants both performance tests and self-report questionnaires to probe object imagery and spatial imagery. In addition to the standard tests, such as MRT and VVIQ, we gave the participants, the Object Spatial Imagery and Verbal Questionnaire (OSIVQ) which is a self-report measure to explore individual variation in preferences and experience for object and spatial imagery processes (Blazhenkova et al., 2006). The questionnaire also yields a verbal score. Previous findings on gender differences in episodic memory showed that females are generally more skilled in remembering past experience and providing detailed autobiographical narratives (Wang, 2013). Therefore, we also examined gender differences in the OSIVQ verbal test. Moreover, the present study also explores whether there is an interaction between gender and academic training as factor in explaining the reported gender differences. Finally, subjective ratings of the vividness of a past experience and the visual perspective of the past experience are also examined in order to see whether reporting visual imagery experiences would yield gender differences following the findings gained by using standard tests.

METHOD

Participants

A total of one hundred-twenty (120) undergraduate students volunteered to participate in the study. The age range was 19 to 26 (55% females; $M_{Age} = 21.4$ years; $SD = 1.58$). All of the participants were native speakers of Turkish, and the study was administered in Turkish. A consent form stamped by the Sabancı University Institutional Research Ethics Board (Approval Date and Number: March 2018, FASS-2018-17), therefore complying with research ethics regulations, was provided to the participants. Students from three different faculties; Faculty of Engineering (40%), Faculty of Social Sciences (35%), and Faculty of Management (25%) make up the study sample. Description of the sample based on gender and academic faculty is presented in Table 1 below.

Table 1: Sample Characteristics

Faculty	Female	Male	%
Management Sciences	17	13	25
Natural Sciences and Engineering	18	30	40
Social Sciences and Arts	31	11	35
Total	66	54	100 (120)

Materials and Procedure

The participants were invited to a study on “shape and object perception.” Each participant was provided with a booklet that contained questionnaires on visual imagery. The presentation order of the following measures was counter-balanced for each participant.

Vividness of Visual Imagery Questionnaire (VVIQ, Marks, 1973): There are 15 items in the questionnaire, asking of the participants to visualize several settings, and afterwards, to evaluate the vividness of the generated image on a 5-point Likert scale. It was devised to capture the individual differences in the vividness of the mental visual images.

Object-Spatial Imagery and Verbal Questionnaire (OSIVQ, Blazhenkova et al., 2006): This is a self-report questionnaire that differentiates between types of visual imagery abilities: Object imagery (being able to vividly think of objects’ physical attributes and qualities), spatial imagery (imagining the location of the objects, their movement, spatial relationships, and spatial transformations) as well as verbal imagery. The questionnaire consisted of thirty items in which the participants rated on 5-point Likert scales how they used their imagery skills in daily experiences. Adaptation of the OSIQ scale to Turkish was carefully conducted by Nuhuoğlu Kibar & Akkoyunlu (2012). Based on the Kolmogorov Smirnov test conducted by Nuhuoğlu Kibar & Akkoyunlu (2012), all three scales were normally distributed. Reliability for the whole scale was reported to be $\alpha = .825$. Reliability scores for each of the subscales were as follows; object imagery $\alpha = .82$, spatial imagery $\alpha = .84$, and verbal was $\alpha = .76$. The paper-pencil version of the questionnaire was used in the current study.

Mental Rotation Test (MRT; Peters et al., 1995, originally by Vandenberg & Kuse, 1978): The task comprised of items where the participants compare 3D blocks in order to locate the rotated version of the original item. Total score consists of the total correct matches.

Each participant received a counterbalanced order of these questionnaires. Demographics questions, such as gender and age were asked at the end of the experimental procedure.

As the present data is part of a larger project on how memory is represented in relation to visual imagery, the participants also completed autobiographical memory tasks after the visual imagery tasks were administered. Autobiographical memory tasks were described elsewhere (Aydin, 2018). The two measures from that portion of the study that was used for the present purposes was the visual/imagery perspective question and the subjective experience of vividness for the past experiences. Participants were asked to report the visual perspective they adopted while remembering the past events by choosing from one of the three categories: An “observer” perspective would be when the representation is from a third person view, and they “saw” themselves in it; a “field” perspective would be when they saw the event from their own, an insider’s point of view, or they felt that neither perspective was appropriate (*N*) (see Nigro & Neisser, 1983).

The current data was collected in two waves in 2017 (*N* =71), and 2018 (*N* = 49), the procedure was the same, therefore two datasets were combined for the present analyses. Part of the data (visual imagery scales) from the first wave was presented elsewhere (Aydin, 2018) however gender differences were not reported there.

RESULTS

Characteristics of the visual imagery scales

Following up with the previous conventions, we first calculated the Pearson correlations between visual imagery measures. Please note that none of the correlational analyses were corrected for multiple comparisons. OSIVQ scores were calculated based on the steps outlined in Blazhenkova et al. (2006). The mean object imagery score was 3.69 (*SD* = 0.61), the mean spatial imagery score was 2.96 (*SD* = 0.72), and the mean verbal imagery score was 3.12 (*SD* = 0.65). These values are in parallel with the earlier studies (Sheldon et al., 2016; Aydin, 2018). Table 2 below displays the means and standard deviations as well as the correlations between the measures.

Similar to the findings in Aydin (2018), the scores in VVIQ are correlated with the object and spatial imagery scores. VVIQ’s correlation with the visual imagery scales can be interpreted to indicate that as a measure, it does not make a distinction between different imagery constructs; but is related to them because they are all self-report measures rather than ability measures. MRT is not correlated with any of the other scales. With the same logic, the fact that MRT is not correlated with any of the other measures underlines the fact that it is tapping into some other aspect of visual imagery; probably a performance component; rather reflective processes.

Table 2: Means And Standard Deviations, and Correlations Between The Measures

Measures	M	SD	MRT	VVIQ	Object	Spatial
MRT	6.9	4.4				
VVIQ	63.7	7.6	0.02			
OSIVQ_Object	3,7	0.6	0.85	0.47**		
OSIVQ_Spatial	2.8	0.6	0.17	0.22**	0.19*	
OSIVQ_Verbal	3.1	0.6	0.03	-0.06	0.09	-0.4**

Note. MRT, Mental Rotation Test; VVIQ, Vividness of Visual Imagery Questionnaire; OSIQ, Object, Spatial and Verbal Imagery Questionnaire

* $p < .05$; ** $p < .01$

Gender differences

In order to investigate the role of gender on the performance of the visual imagery scales, a series of univariate analyses of variance (ANOVA) are conducted with gender as the independent variable. Not all participants responded to all scales which is the reason for the slightly varying degrees of freedom for each analysis. Means and standard deviations are reported in Table 3.

Regarding *VVIQ*, analyses did not reveal significant differences between the groups. $F(1, 116) = .59$, $p = ns$, $\eta^2 = .00$. For *MRT*, univariate analyses showed significant group differences - male students scoring higher than female students ($F(1, 118) = 7.96$, $p < .01$, $\eta^2 = .06$).

As for the three scales of *OSIVQ*, gender differences were observed for all of them; with varying trends. Female participants obtained higher scores than male participants on the Object Imagery and Verbal Imagery scales ($F(1, 115) = 4.00$, $p < .05$, $\eta^2 = .03$; $F(1, 115) = 6.01$, $p < .05$, $\eta^2 = .05$; respectively.). Male students acquired higher scores on the Spatial scale of *OSIQ* compared to that of the female participants, $F(1, 115) = 13.83$, $p < .001$, $\eta^2 = 1.0$.

Academic training differences

In order to test whether academic training had an effect on visual imagery separate ANOVAs were carried out for each of the imagery test types. For *VVIQ*, a univariate ANOVA did not reveal significant differences between the groups ($F(2, 118) = .64$, $p = ns$, $\eta^2 = .01$). Similarly, no academic training differences were observed in the *MRT* scores following a univariate ANOVA ($F(2, 118) = .64$, $p = ns$, $\eta^2 = .01$). Academic training seem to make a difference for the Spatial Imagery scores, with higher scores of the Faculty of Natural Sciences and Engineering students and Management Students than the Faculty of Social Sciences and the Arts ($F(2, 114) = 9.55$, $p < .01$, $\eta^2 = .11$) even though no differences were observed for

the OSIVQ Object Scale ($F(2, 114) = 2.49, p = ns, \eta^2 = .04$). On the verbal scale of OSIVQ, Faculty of Social Sciences and Arts students had higher scores than the other two faculties ($F(2, 114) = 6.21, p < .01, \eta^2 = .09$). Please see Table 3 for means and standard deviations.

Table 3: Means And Standard Deviations As A Function of Gender and Academic Program

Faculty	N		VVIQ	MRT	OSIQ-Object	OSIQ-Spatial	OSIQ-Verbal	
Social Sciences and Arts	31	Female	Mean	64,7	5,6	3,9	2,4	3,4
			SD	1,4	0,8	0,1	0,1	0,1
	10	Male	Mean	64,5	9,4	3,6	2,9	3,4
			SD	2,4	1,4	0,2	0,2	0,2
Natural Sciences and Engineering	18	Female	Mean	60,5	6,4	3,6	2,9	3,3
			SD	1,8	1,0	0,1	0,1	0,1
	24	Male	Mean	64,2	8,3	3,5	3,2	2,8
			SD	1,4	0,8	0,1	0,1	0,1
Management Sciences	17	Female	Mean	63,4	6,2	3,9	2,8	3,0
			SD	1,9	1,1	0,2	0,1	0,2
	13	Male	Mean	64,3	6,9	3,7	2,9	2,9
			SD	2,1	1,2	0,2	0,2	0,2

In order to explore whether academic training and gender jointly influence imagery variables, separate multivariate analyses of variance were conducted for each of the and no interaction effects were observed in any one of the visual imagery scores.

Finally, in order to test the idea that female participants generally report higher vividness compared to the reports of male participants, we conducted univariate analyses of variance for two dependent variables; vividness rating of a past experiences and vantage point of past experiences. Neither of these variables yielded significant results; showing no differences between female participants ($M = 3.77; SD = 1.07$) and male participants ($M = 3.80; SD = 1.07$) ($F(2, 115) = 0.28, p = ns, \eta^2 = .00$).

DISCUSSION

In the present study, gender differences in visual imagery, particularly, object and spatial imagery among university undergraduates were examined. Academic training as a factor possibly interacting with the gender differences were also explored. The tasks were selected to encompass not only different constructs of imagery, namely, object and spatial imagery but also to employ both performance abilities and reflective processes; i.e., self-report. These tasks used have been reliably utilized in earlier studies (Blazhenkova et al., 2006; Campos, 2014; Nuhoglu Kibar & Akkoyunlu, 2016) but not examined together to systematically investigate in relation to gender and academic training.

In parallel with the previous investigations, the findings indicate that in the spatial ability tasks, in both performance measures and questionnaires, male participants preferred to use spatial imagery or scored higher than females. However, the reverse pattern was true for the object imagery questionnaires and the verbal questionnaire. VVIQ, an individual difference measure of vividness of the visual imagery, yielded no gender differences. Below we discuss these findings further.

With regards to spatial imagery, the present results add to the literature that consistently report gender differences favoring men over women (e.g., Campos, 2012; Blazhenkova & Kozhevnikov, 2010). They also reveal that, at least at the spatial imagery level, trends from the performance type and subjective report measures of visual imagery were in the same direction.

Before concluding that spatial imagery skills/preferences are higher in men than women however, we could qualify this pattern of by considering the recently raised discussions on what constitutes as spatial imagery, and the processes underlying it (e.g., Palermo et al., 2016). These discussions revolve around Kosslyn's influential mental imagery model (1994, 2005) which proposes four different processes of mental imagery; namely, generation, maintenance, inspection, transformation. Neuroscientific studies report that when selectively affected by brain damage, the first two and the last two processes are grouped together. Researchers later proceeded to label these "factors" as object and spatial imagery. That is; there may be dissociation between transformation and generation, but not between transformation and inspection (Farrah et al., 1998; Luzzati, 1998). These findings indicate that what is described as spatial imagery may not only involve mental rotation abilities but also skills that involve the relative relations within an image. The last of these two processes, inspection –the ability to notice the partitions and relations in the trace-, and transformation –the ability to manipulate the image- are described as two different processes. Moreover, as summarized in the Introduction part, other neuroscientific studies reported dissociations within transformation abilities, such that patients showed problems in mental rotation tasks, however they had intact abilities in assembling the mental images. Therefore, using solely MRT performance to describe spatial imagery differences would be problematic as this particular measure mostly deals with transformation abilities. Moreover, the spatial part of the OSIVQ questionnaire seems to highly correlate with MRT in other studies (Aydın, 2018; Sheldon et al., 2016), and our findings show that males' scores in OSIVQ-spatial are also higher than that of the female participants. When closely examined, the particular items of the questionnaire such as "*I can easily imagine and mentally rotate 3-dimensional geometric figures.*" closely draw on transformation abilities rather than the other visual imagery processes, such as inspection, that can be considered under spatial imagery. Therefore, the questionnaire does not provide much information how gender differences stand in the wide array of abilities in spatial imagery but rather explore transformation abilities in self report. One

direction future studies could take is to disentangle different visual imagery processes following the Kosslyn's model (2001), and explore whether gender differences persist in all areas of spatial imagery.

These results also contribute to the discussion on the relationship between subjective reporting of visual imagery and spatial experiences. Previous literature reports a puzzling lack of relation between the two (Dean & Morris, 2003) however in the present study the ability and the self-report measures point to the same direction. Systematical examinations of for the object imagery and verbal measures should follow in order to better capture the tasks-related effects. With regards to object imagery, on the other hand, female participants scored higher than male participants in the OSIQ scale. This is not only in line with previous studies conducted with Spanish and American samples (Campos, 2014; Blazhenkova et al., 2006) but also with the only other study that we know of conducted with undergraduates in Turkey (Nuhoğlu Kibar & Akoyunlu, 2016). Therefore, it is conceivable to say that object imagery skills as well as spatial imagery show the same pattern with regards to gender differences across different cultures. This is particularly interesting given that there is an active literature demonstrating the relations between culture and perceptual abilities, such as the cultural differences in the evaluation of relative and absolute sizing of objects as well as the remembering objects in the center vs information in the background in a scene (Park & Huang, 2010).

Part of what is defined as object imagery involved the vividness and the resolution of the mental image (Blazhenkova et al., 2006), and therefore is captured by the self-report VVIQ measure. Accordingly, correlations between VVIQ and OSIQ Object were reported in several studies (Campos, 2014; Sheldon et al., 2016). Even though gender differences in VVIQ scores favoring women were expected based on these findings, no such differences were detected in the present findings. Since this is the first study that we know of where a Turkish sample is used with regards to VVIQ, caution should be taken when making arguments regarding culture and other factors, however, a similar cautionary note as to the different mental imagery processes in the Kosslyn model (2005) applies here. VVIQ as a measure may be capturing mostly generative processes because it deals with mentally generating new images and scenes, however OSIQ-verbal may involve a mixture of generation and maintenance as it inquires about individual differences in memory and retention of those images in mind (i.e., an example item: "*My mental images of different objects very much resemble the size, shape and color of actual objects that I have seen.*")

Even though a cultural socialization explanation does not follow directly from the present results, gender socialization, as suggested by other researchers, could be an explanation as to why we see differences in spatial imagery but not in object imagery. One speculative but plausible explanation would be the stereotype

threat explanation because gender stereotype activation effects have been reported in the related literature (Ortner & Sieverding, 2008). Stereotype threat is defined as a member of a social group being at risk of confirming the stereotypes about the group especially in the areas of performance such as IQ test scores (Steele & Aronson, 1995). For instance, if individuals are told that females underperform males in certain tasks, such as mental rotation or navigational skills, this idea alone will hinder the performance of women in the task and make them perform worse than both males and a control group that was never exposed to the idea. Recently, Moe (2009) showed that when confronted with stereotype threat (the conviction that one's own gender would perform lower in the task than the other gender), females were less affected by the task difficulty than male participants in a mental rotation task. Furthermore, when the instructions said that females typically perform better on the tasks than males, their performance level increased. These results signify that the gender differences in measures like mental rotation, social factors may play a major role. Object imagery, a skill encompassing being able to vividly imagine visual scenes is immune to these kinds of effects as it probably has not yet been identified as a performance variable in the general public. Further research involving several spatial imagery measures and their relationship to gender stereotype threat needs to be conducted (see, Moe & Pazzaglia, 2006).

Finally, gender differences favoring females in the verbal part of the OSIVQ has not been reported in the other studies using this measure (Campos 2014; Nuhoglu Kibar & Akkoyunlu, 2016) despite the fact that females scoring higher on other verbal tests is treated as a robust finding in earlier studies (e.g., Kimura & Harshman, 1984). Recently, however, an extensive meta-analysis covering years of studies from 1990 to 2007 with a sample size around a million revealed that there is very little to no differences across genders in verbal abilities (Lindberg, Hyde, & Peterson, 2010). All in all, the difference may be specific to our sample and further studies are needed to establish whether or not this is a real trend.

Finally, in order to help qualifying the gender differences in visual imagery, we explored academic training as a factor in explaining gender differences. Academic training differences were examined by comparing three different academic divisions; Faculty of Engineering, Faculty of Social Sciences, and Faculty of Management. While no differences among faculties were observed for MRT and VVIQ scores; OSIVQ spatial imagery scores were higher for Natural Sciences and Engineering students and Management students when compared with the Social Science students. The trend was reversed for verbal scores; and no differences were observed for OSIVQ object imagery scores. Critically, academic training did not interact with gender in any of the comparisons; therefore, the prediction that academic experience modulating gender differences was not supported. However, a better test of whether academic training has a contribution to the observed gender differences would be to contrast participants' performance before they started the

academic training and their later performance when they started the training. Nuhoğlu Kibar & Akkoyunlu (2016) observed that spatial imagery differences were larger in magnitude when third year students of engineering and English literature were compared as opposed to first year students of the respective fields. Thus, to reach a refined understanding of the gender and academic training interactions longitudinally designed studies would be helpful. Moreover, it is also likely that there could be selection bias when individuals picked their expertise areas (i.e., spatial imagers tend to select professions and academic training such as engineering and natural science), and therefore, instead of between-academic field comparisons; within-subjects comparisons across time would help fine-tuning our predictions regarding this relationship.

An obvious limitation of the current study is the unequal sample sizes for male and female participants in the social and natural sciences groups. Even though this is not ideal for the design, it actually reflects the fact that social sciences faculties are generally populated with female students whereas natural sciences faculties are dominated by male students. Future studies need to pay special attention to recruit equal sample sizes when corroborating the present findings.

All in all, the present study is an effort towards using a diverse assortment of measures, performance and questionnaires with the aim of understanding the relationship between visual imagery and gender. To be able to reach conclusions regarding gender differences in any psychological construct, idiosyncratic learning experiences, culture, education and gender stereotypes and any combination of these need to be taken into account. Neurological and behavioral studies would provide new insights in interpreting the frequently reported gender differences in the area of visual imagery.

REFERENCES

- Addis, D.R., Wong, A.T., & Schacter, D.L. (2007). Remembering the past and imagining the future: Common and distinct neural substrates during event construction and elaboration. *Neuropsychologia*, *45*, 1363–1377.
- Aydın, C. (2018). The differential contributions of visual imagery constructs on autobiographical thinking. *Memory*, *26*, 189-200.
- Bartolomeo, P. (2002). The relationship between visual perception and visual mental imagery: A reappraisal of the neuropsychological evidence. *Cortex*, *38*, 357-378.
- Blazhenkova, O., Kozhevnikov, M., & Motes, M. A. (2006). Object-spatial imagery: A new self-report imagery questionnaire. *Applied Cognitive Psychology*, *20*, 239–263.

Blazhenkova, O. & Kozhevnikov, M. (2009). The new object-spatial-verbal cognitive style model: Theory and measurement. *Applied Cognitive Psychology, 23* (5), 638-663.

Blough, P. M., & Slavin, L. K. (1987). Reaction time assessments of gender differences in visual-spatial performance. *Perception & Psychophysics, 41*(3), 276-281.

Borts, G., & Kosslyn, S. M. (2010). Individual differences in spatial mental imagery. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology, 63*, 2031-2050.

Brewer, W. F. (1986). What is autobiographical memory? In D. C. Rubin (Ed.), *Autobiographical memory* (pp. 25-49). New York, NY: Cambridge University Press.

Burton, L. J., & Fogarty, G. J. (2003). The factor structure of visual imagery and spatial abilities. *Intelligence, 31*, 289-318.

Butler, A.C., Rice, H.J., Wooldridge, C.L., & Rubin, D.C. (2016). Visual imagery in autobiographical memory: The role of repeated retrieval in shifting perspective. *Consciousness and Cognition, 42*, 237-253.

Campos, A. (2012). Measure of the ability to rotate mental images. *Psicothema, 24*, 431-434.

Campos, A. (2014). Gender differences in imagery. *Personality and Individual Differences, 59*, 107-111.

Chiao, J. Y., Harada, T., Komeda, H., Li, Z., Mano, Y., Saito, D., ... & Iidaka, T. (2010). Dynamic cultural influences on neural representations of the self. *Journal of Cognitive Neuroscience, 22*(1), 1-11.

Collaer, M. L., & Hines, M. (1995). Human behavioral sex differences: A role for gonadal hormones during early development? *Psychological Bulletin, 118*, 55-107.

Coluccia, E., and Louse, G. (2004). Gender differences in spatial orientation: a review. *Journal of Environmental Psychology, 24*, 329-340.

Conway, M. A., & Pleydell-Pearce, C. W. (2000). The construction of autobiographical memories in the self-memory system. *Psychological Review, 107*, 261-288.

Courtney, S. M., Ungerleider, L. G., Keil, K., & Haxby, J. V. (1996). Object and spatial visual working memory activate separate neural systems in human cortex. *Cerebral Cortex, 6*, 39-49.

D'Argembeau, A., & Van der Linden, M. (2006). Individual differences in the phenomenology of mental time travel: The effect of vivid visual imagery and

emotion regulation strategies. *Consciousness and Cognition*, 15, 342–350.

Dean, G.M. & Morris, P.E. (2003). The relationship between self-reports of imagery and spatial ability. *British Journal of Psychology*, 94, 245-273.

de Frias, C.M., Dixon, R.A., Strauss, E. (2006). Structure of four executive functioning tests in healthy older adults. *Neuropsychology*, 20, 206–214.

Ekstrom, R. B., French, J. W., Harman, H. H., & Dermen, D. (1976). *Manual for kit of factor-referenced cognitive tests*. Princeton, NJ: Educational Testing Service.

Farah, M. J., Hammond, K. M., Levine, D. N., & Calvanio, R. (1998). Visual and spatial mental imagery: Dissociable systems of representation. *Cognitive Psychology*, 20, 439-462.

Fields, A. W., and Shelton, A. L. (2006). Individual skill differences and large-scale environmental learning. *Journal of Experimental. Psychology Learning Memory and Cognition*. 32, 506–515.

Finke, R.A. (1989). *Principles of mental imagery*. Cambridge, MA: MIT Press.

Gieser, C., Lehmann, W., Eid, M. (2008). A note on sex differences in mental rotation in different age groups. *Intelligence*, 36, 556-563.

Greenberg, D. L., & Knowlton, B. J. (2014). The role of visual imagery in autobiographical memory. *Memory & Cognition*, 42, 922–934.

Herlitz, A., & Rehnman, A. J. (2008). Sex differences in episodic memory. *Current Directions in Psychology*, 17, 52-56.

Kanwisher N. and Wojciulik E. (2000) Visual Attention: Insights from Brain Imaging. *Nature Reviews Neuroscience*, 1, 91-100.

Kimura, D. & Harshman, R.A. (1984). Sex differences in brain organization for verbal and non-verbal functions. *Progressive Brain Research*, 61, 423-461.

Kosslyn, S. M. (1994). *Image and brain: The resolution of the imagery debate*. Cambridge, MA: MIT Press.

Kosslyn, S. M., Brunn, J. L., Cave, K. R., & Wallach, R. W. (1984). Individual differences in mental imagery abilities: A computational analysis. *Cognition*, 18, 195–243.

Kosslyn, S. M., Thompson, W. L., Sukel, K. E., & Alpert, N. M. (2005). Two types of image generation: Evidence from PET. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, 5, 41–53.

Kosslyn, S. M., Thompson, W. L., & Ganis, G. (2006). *The case for mental*

imagery. New York: Oxford University Press.

Kozhevnikov, M., Hegarty, M., & Mayer, R. E. (2002). Revising the visualizer/verbalizer dimension: evidence for two types of visualizers. *Cognition & Instruction, 20*, 47–77.

Kozhevnikov, M., Kosslyn, S., & Shephard, J. (2005). Spatial versus object visualizers: A new characterization of visual cognitive style. *Memory & Cognition, 33*, 710-726.

Kozhevnikov, M., Blazhenkova, O., & Becker, M. (2010). Trade-off in object versus spatial visualization abilities: Restriction in the development of visual-processing resources. *Psychological Bulletin & Review, 7*, 29-35.

Lambert, S., Sampaio, E., Mauss, Y., & Scheiber, C. (2004). Blindness and brain plasticity: Contribution of mental imagery? An fMRI study. *Cognitive Brain Research, 20*, 1-11.

Lawton, C. A. (2010). Gender, spatial abilities, and wayfinding. In J. C. Chrisler & D. R. McCreary (Eds.), *Handbook of gender research in psychology, Vol. 1. Gender research in general and experimental psychology* (pp. 317-341). New York, NY, US: Springer Science + Business Media.

Lindberg, S.M., Hyde, J.S., Petersen, J.L. (2010). New trends in gender and mathematics performance. A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 136*, 103-127.

Logie, R.H. (2003). Spatial and visual working memory: a mental workspace. In D.E. Irwin, B.H. Ross (Eds.) *The Psychology of Learning and Motivation: Cognitive Vision* (pp. 37-78). New York: Academic Press.

Lawton, C. A. (2010). *Gender, spatial abilities, and wayfinding*. Handbook of gender research in psychology (pp. 317-341): Springer.

Luzzatti, C., Vecchi, T., Agazzi, D., Cesa-Bianchi, M., & Vergani, C. (1998). A neurological dissociation between preserved visual and impaired spatial processing in mental imagery. *Cortex, 34*, 461–469

Marks, D. F. (1973). Visual imagery differences in the recall of pictures. *British Journal of Psychology, 64*, 17–24.

Mayer R. E., & Massa L. J. (2003). Three facets of visual and verbal learners: Cognitive ability, cognitive style, and learning preference. *Journal of Educational Psychology, 95*, 833–846.

McKelvie, S. J. (1995). The VVIQ as a psychometric test of individual differences in visual imagery vividness: A critical quantitative review and plea for direction. *Journal of Mental Imagery, 19*, 1–106.

Mellet, E., Petit, L., Mazoyer, B., Denis, M., & Tzourio, N. (1998). Reopening the mental imagery debate: Lessons from functional anatomy. *Neuroimage*, 8, 129-139.

Moe, A., (2009). Are males always better than females in mental rotation? Exploring a gender belief explanation. *Learning and Individual Differences*, 19, 21-27.

Moe, A., (2012). Gender difference does not mean genetic difference: Externalizing improves performance in mental rotation. *Learning and Individual Differences*, 22, 20-24.

Moe, A., & Pazzaglia, F., (2006). Following the instructions! Effects of gender beliefs in mental rotation. *Learning and Individual Differences*, 16, 369-377.

Montello, D. R., and Pick, H. L. (1993). Integrating knowledge of vertically aligned large-scale spaces. *Environmental Behavior*, 25, 457-484.

Nigro, G., & Neisser, U. (1983). Point of view in personal memories. *Cognitive Psychology*, 15, 467-482.

Nuhoğlu, P., & Akkoyunlu, B. (2012). The adaptation of the Object-Spatial Imagery and Verbal Questionnaire into Turkish. *Hacettepe University Journal of Education*, 42, 299-309.

Nuhoğlu Kibar, P. & Akkoyunlu, B. (2016). University students' visual cognitive styles with respect to majors and years. *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, 12, 321-333.

Ortner, T. M., & Sieverding, M. (2008). Where Are the Gender Differences Male Priming Boosts Spatial Skills in Women. *Sex Roles*, 59, 274-281.

Paivio, A. (1971). Imagery and verbal processes. New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Park, D. C., & Huang, C.-M. (2010). Culture Wires the Brain: A Cognitive Neuroscience Perspective. *Perspectives on Psychological Science*, 5, 391-400.

Parsons, T. D., Larson, P., Kratz, K., Thiebaut, M., Bluestein, B., Buckwalter, J. G., et al. (2004). Sex differences in mental rotation and spatial rotation in a virtual environment. *Neuropsychologia*, 42, 555-562.

Pearson, J., Naselaris, T., Holmes, E.A. & Kosslyn, S.M. (2015). Mental imagery: Functional mechanisms and clinical applications. *Trends in Cognitive Sciences*, 19, 590-602.

Pearson, J., & Kosslyn, S.M. (2015). The heterogeneity of mental representation: Ending the imagery debate, *PNAS*, 112, 10089-10092.

Poltrock, S. E. and Brown, P. (1984). Individual differences in visual imagery and spatial ability. *Intelligence*, 93–138.

Reeder, R.R. (2017). Individual differences shape the content of visual representations. *Vision Research*, 141, 266-281.

Sheldon, S., & Levine, B. (2013). Same as it ever was: Vividness modulates the similarities and differences between the neural networks that support retrieving remote and recent autobiographical memories. *Neuroimage*, 83, 880–891.

Sheldon, S., Amaral, R., & Levine, B. (2016). Individual differences in visual imagery determine how event information is remembered. *Memory*, 1-10.

Steele, C. M., & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 797-811.

Thurstone, L. L., & Thurstone, T. G. (2002). Aptitudes mentales primarias [primary mental abilities]. Madrid: TEA Ediciones (original work published 1962).

Ungerleider, L. G., & Mishkin, M. (1982). Two cortical visual systems. In D. J. Ingle, M. A. Goodale, & R. J. W. Mansfield (Eds.), *Analysis of visual behavior* (pp. 549-586). Cambridge, MA: MIT Press.

Vandenberg, S. G., & Kuse, A. R. (1978). Mental Rotations, a group test of three-dimensional spatial visualization. *Perceptual & Motor Skills*, 47, 599–604.

Vannucci, M., & Mazzoni, G. (2009). Individual differences in object and spatial imagery: Personality correlates. *Personality and Individual Differences*, 46, 402–405.

Verde P., Piccardi L., Bianchini F., Trivelloni P., Guariglia C., Tomao E. (2013). Gender effects on mental rotation in pilots vs. nonpilots. *Aviat. Space Environ. Med.*, 84, 726–729.

Wang, Q. (2013). Gender and emotion in everyday event memory. *Memory*, 21, 503-511.

Winlove, C., Milton, F., Ranson, J., Fulford, J., MacKisack, M., Macpherson, F., et al. (2018). The neural correlates of visual imagery: A co-ordinate-based meta-analysis. *Cortex*, 105, 4e25.

Zeman, A., Dewar, M., & DellaSala, S. (2015). Lives without imagery e congenital aphantasia. *Cortex*, 73, 378e380.

Yayın Geliş Tarihi: 09.02.2019

Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2019

Online Yayın Tarihi: 29.09.2020

<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.524912>

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1065-1089

ISSN: 1302-3284

E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

SİYASÎ OLAYLARIN HAMDÂNÎ SİKKELERİNDEKİ YANSIMALARI

*Günnur AYDOĞDU**

Öz

Siyasî, kültürel, ekonomik, dînî vb. gelişmelerin sikkeler üzerinde izlenebildiği artık bilinen bir gerçektir. Bundan hareketle, çalışmada, Hamdânîlerin tarihi süreçleri içerisinde yaşanan siyasi olayların ne şekilde ve ne kadarının sikkelerine yansıdığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Öncelikle Hamdânîler Dönemi'ne ait günümüze ulaşabilmiş, yayımlanan veya web sitelerinde verilen koleksiyonlardaki örnekler ışığında, tasarım-form, üzerinde yer alan yazılar ve diğer özellikler tespit edilmiştir. Asıl gaye olarak da, genel ve özel karakterlerinin belirlenmesi neticesinde, özelde siyasi/tarihi olaylarla ilintilerin ortaya konulması ve genelde Hamdânî sikkelerinin etraflıca tanıtılması amaçlanmıştır.

Hamdânî sikkeleri üzerinde yer alan halife isimleri ya da darp sahibi emirlerin adları, çalışmanın ortaya koyduğu bir yenilik değildir. Bunlar zaten kroniklerden, tarihi vesikalardan elde ettiğimiz ve şimdiye kadar bilinen verilerdir. Ancak bunların dışında, sikkeler analiz edildiğinde dikkati çeken, akla gelen, nedir, neden vb. sorular ile çözümlenmesi gereken durumlar ilginç verilere ulaşılmasına neden olmaktadır. Sikkelerle ilgili soruların cevabı, o dönemdeki sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik olaylarla ilgili olabilmektedir. Bu bilgiler bazen kroniklerde açıkça bahsedilmeyen, fakat doğru okuma ve değerlendirme sonucu fark edilen gelişmeler de olabilmektedir. Nitekim Hamdânî sikkelerinde bu tür ipuçlarına rastlanılmıştır. Bunlar açıklanmaya ve detaylandırılmaya çalışılmıştır. Bu olaylara aynı zamanda sikkelerin içerdiği gizli anlamlar/bilgiler olarak da bakılabilir. Bütün bunlar gösteriyor ki, hak ettikleri ilginin ötesinde, sikkelerin her birinin ayrı ayrı ele alınarak üzerinde durulması ve gizemli dünyalarının ortaya konulması, gerçeğin bilinmesi adına çeşitli bilim dalları için zorunludur.

Anahtar Kelimeler: *Hamdânîler, Hamdânî Sikkeleri, İslam Sikkeleri, Nâsırüddeve Hasan, Seyfüddeve Ali, Uddetüddeve Ebû Tağlib Gazanfer.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Aydoğdu, G. (2020). Siyasi olayların Hamdânî sikkelerindeki yansımaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1065-1089.

* Dr. Öğr. Üyesi, T.C. Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, 0000-0002-1273-8251, gunnur.aydogdu@usak.edu.tr

THE REFLECTIONS OF POLITICAL EVENTS ON HAMDANID COINS**Abstract**

It is known that the impact of political, cultural, economic, and religious developments can be traced on coins. This study reveals how and to what extent the Hamdanid reflected the political events on their coins throughout the historic process. The design-form, the script and other important features of the coins are investigated by relying on the coins belonging to the Hamdanid period and on the collections distributed in the websites. By focusing on the general and specific features of the coins, this paper aims to reveal the connection between the coins and the political, historic events in the Hamdanid period, and to introduce the Hamdanid coins in detail.

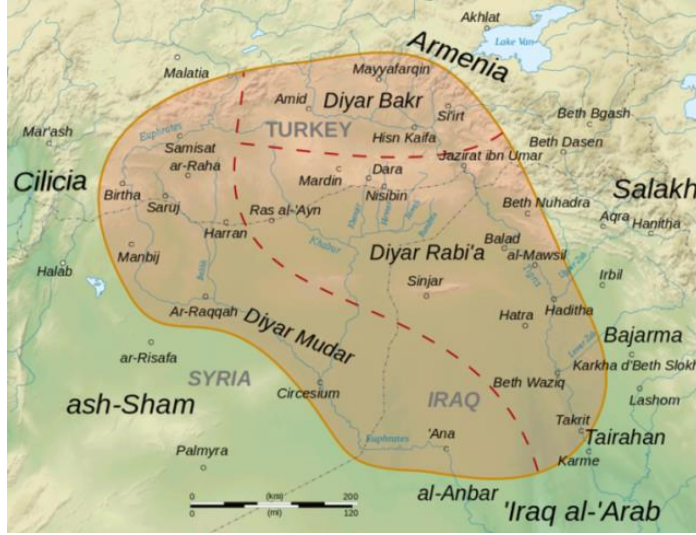
The names of the caliphs or the emirs imprinted on the Hamdanid coins do not represent the novelty of this study. This data is already exhibited in the chronicles and historical records, thus the names are already widely known. While analysing the script on the coins, asking questions such as “why and on which purpose were the scripts put” open a road to very intriguing information. The script detected on the coins could be read in correlation with the social, cultural, political and economic changes occurred on the Hamdanid period. This information can be obtained by the means of correct reading and evaluation of the developments- which may not be explicitly stated in chronicles. Indeed, some of the traces in Hamdanid coins have guided me to this finding. In this paper, I have explained and elaborated on these traces. In the meanwhile, the developments can be also seen as the hidden meaning/information in the coins. Therefore, I argue that beyond the deserved interest to these coins, each of them should be separately evaluated in order to explore the mysterious parts of their world and to learn the truth about coins.

Keywords: *Hamdanids, Hamdanid Coins, Islamic Coins, Nasir al-davla, Sayf al-davla Ali, Uddat al-davla Abu Taghlib Gazanfar.*

GİRİŞ

İslam tarihi için olduğu kadar Anadolu tarihi için de önemli olan Hamdânîlerin, genel itibarıyla Musul, Halep ve civarında hüküm sürmekle birlikte, Mardin, Amid (Diyarbakır) gibi Anadolu’da döneminin meşhur kalelerine de zaman zaman sahip oldukları anlaşılmaktadır. (Azimli, 2006, s. 47; Karaarslan, 1997, s. 446; Sobernheim, 1987, s. 179). (Şekil 1).

Şekil 1: Hamdâni Hakimiyetindeki Bölgeleri Gösterir Harita

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Diyar_Rabi%27a, (Erişim Tarihi: 17.07.2018).

Tağlib kabilesinin Rebîa koluna mensup oldukları ve kurucuları olarak ifade edilen Hamdân b. Hamdun ile kabilesinin de Araplar'ın en meşhurlarından ve güçlülerinden olduğu haber verilmektedir (Ali b. Zafer el-Ezdî, 2011, s. 19-20; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 9). Hamdân b. Hamdun liderliğinde Rakka'dan Musul'a göç eden Hamdânîlerin burada Hâricîlerle yaptıkları savaşlar ve başarıları, etkin bir askeri güç olarak duyulmalarını sağlamıştır (Karaarslan, 1997, s. 446; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 11). Abbâsî merkezî otoritesinin 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflaması nedeniyle, bu dönemde bölgede oluşan idari boşluktan yararlanmayı başaran Hamdânîler'in, takip ettikleri siyaset neticesinde bölgedeki etkileri gittikçe artmış ve hissedilir hale gelmiştir (Azimli, 2006, s. 47). Ancak, bir müddet sonra Hâricîlerle ittifak etmeleri ve h. 272 (m. 885) yılında Mardin Kalesini almaları, Abbâsî Halifesi Mu'tezid'in öfkesine ve ardından h. 281 (m. 894/95) yılında üzerlerine sefer düzenlemesine neden olmuştur (Karaarslan, 1997, s. 446; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 11; Sobernheim, 1987, s. 179). Bunun üzerine oğlu Hüseyin'i Mardin Kalesi'nde bırakarak kaçan Hamdân b. Hamdun, Halife'nin ısrarlı takipleri neticesinde tutuklanarak esir edilmiştir (Karaarslan, 1997, s. 446; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 11-12; Sobernheim, 1987, s. 179). İbn Şeddad'dan rivayetle Mardin Kalesini, Deyru'z-Zeyferan kapısını açmak suretiyle Halife Mu'tezid'e teslim ettiği belirtilen Hüseyin (Azimli, 2006, s. 47), yine halifenin isteğiyle h. 293 (m. 896) yılında Hâricîlerin üzerine giderek onları bozguna uğratmıştır. Kendisine ve kardeşlerine ihsanlarda bulunulmasının yanı sıra, bu başarısıyla babası Hamdân'ın serbest kalmasını da sağlamıştır (Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah,

2017, s. 12-13; Sobernheim, 1987, s. 179). Çeşitli olaylardan sonra Kum, Kâşân, Diyâr-ı Rebî'a¹ valisi olan Hüseyin, iktidardaki Abbasi Halifesi Muktedir'e karşı bağımsızlığını ilan edince, Halife'nin emriyle önce esir edilip, ardında da h. 306 (m. 918/19) yılında öldürülmüştür (Karaaslan, 1997, s. 446; Sobernheim, 1987, s. 179).

Hamdânîlerin yükselişi, h. 293 (m. 905/906) yılında Musul Valisi olarak atanmış bulunan ve Hüseyin'in kardeşlerinden olan Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdun zamanında olmuştur. İbnü'l Esîr'den rivayetle, "Ebu'l-Heycâ'nın iyi yönetimi ve adaleti sayesinde bölgedeki şehirler güvenliğe kavuştu ve işler yoluna girdi", denilmektedir (Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 17). Bazı kaynaklar ise, asıl kurucu olarak Ebu'l-Heycâ Abdullah'ı kabul etmektedir (Karaaslan, 1997, s. 446). Abbasi Halifesi Kâhîr makama geldiğinde, Musul'a ilaveten pek çok şehri onun idaresine vermiştir. Ancak Kâhîr'in azledilip yerine yeniden Muktedir'in getirilmesi olaylarında çıkan karışıklıkta h. 317 (m. 929) yılında Ebu'l-Heycâ öldürülmüştür (Karaaslan, 1997, s. 446; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 21-22).

Hamdânîler, Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdun'un ölümünün ardından, Musul ve Halep olmak üzere iki ayrı kol halinde yollarına devam etmişlerdir. Oğullarından Ebu Muhammed Nâsîrüddevle Hasan Musul, Ebu'l-Hasan Seyfüddevle Ali ise Halep kolunun kurucusu olmuşlardır. Tarihi süreçleri içerisinde yaşanan olayların ardından Musul kolu h. 369 (m. 979), Halep kolu ise, h. 394 (m. 1004) yılında son bulmuştur (Karaaslan, 1997, s. 447).

SİYASÎ OLAYLARIN HAMDÂNÎ SİKKELERİNDEKİ YANSIMALARI

Hamdânîler'in bastırmış oldukları altın ve gümüş sikkelerden gümüş olanlar yoğunluktadır. Günümüze ulaşan örnekler ışığında², Hamdânî sikkeleri, benzer formdaki Abbâsî sikkelerini³ akla getirirse de, detaylarda kimi ayrılıklar açıkça fark edilebilmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen sikkelerden en erken tarihlisi h. 330 (m. 941/42) yılına ait olup, Hamdânîler'in kendi adlarına sikke basmaları da bu tarihten itibaren başlamıştır (Bikhazi, 1981, s. 37). Bu tarih, aynı zamanda, Abbasi Halifesi tarafından Hasan b. Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdun'a "Nâsîrüddevle" (Devletin Savunucusu), kardeşi Ali b. Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdun'a da "Seyfüddevle" (Devletin Kılıcı) unvanlarının verilmesine tekabül

¹ Diyâr-ı Rebî'a: Mardin, Musul, Nusaybin'den oluşan bölge; bkz. Şekil 1.

² Yayınlardaki ve web sitelerinde verilen koleksiyonlar ile Kahramanmaraş Müzesi sikke koleksiyonunda bulunan örnekler incelenmiştir. Ancak bunların hepsi çalışmada verilmeyip, sadece anlatımları destekleyici örnekler kullanılmıştır.

³ Abbasi sikkeleri ile ilgili detaylı bilgi için: Günnur Aydoğdu, "Tarihi Olaylar Bağlamında Abbâsîler Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri", Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2/2, Ağustos 2018, s. 55-69.

etmektedir. Bağdat'ta isyan etmiş, şehre hâkim olmuş ve yetkileri eline almış bulunan Berîdîlere⁴ karşı, Abbasi Halifesi Muttakî, h. 330 (m. 941/42) yılında Hamdânîlerden yardım isteğinde bulunur. Bunun üzerine Hasan, kardeşi Ali'yi bir ordu ile Halife'nin yardımına gönderir. Bu esnada Halife de Emîru'l-Umerâsı İbn Râik'le Bağdat'tan çıkıp Musul'a hareket etmiştir (Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 26-27). Berîdî karşılaşmasında pek de parlak olmayan bir neticenin ardından Halife, İbn Râik ve Ali Musul'a çekilmek zorunda kalırlar (İşıltan, 1993, s. 537; Özaydın, 2009a, s. 35). Hasan da yakınlarına gelerek Dicle'nin doğu tarafında karargâh kurar (Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 27). Bu esnada İbn Râik, görüşmeler için yanına gittiğinde Hasan'ın emriyle ve muhtemelen kardeşi Ali'nin de işbirliğiyle -Müneccimbaşı Ahmed tarafından detaylandırılarak anlatıldığı üzere- öldürülmek suretiyle ortadan kaldırılır. Olayın ardından yanına gelmesini emreden Halife Muttakî, Hasan'ı hil'atle ödüllendirerek "Nâsırüddeve" unvanıyla "Emîru'l-Umerâsı"⁵ tayin eder. Ayrıca yardımları nedeniyle kardeşi Ali'ye de "Seyfûddeve" unvanı verilir (Bowen, 1964, s. 98; Güner, 2006a, s. 402; İşıltan, 1993, s. 537; Karaaslan, 1997, s. 446; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 27; Özaydın, 2009a, s. 35). Daha da önemlisi, Halife, onların bu lakaplarını isimleri ve künyeleriyle birlikte dinar ve dirhemlerin üstüne yazdırmalarına müsaade ve emir buyurmuştur (Ali b. Zafer el-Ezdî, 2011, s. 56). Olayın detaylarıyla ilgili kaynaklarda farklı ve birbirinin aksi yönünde görüşler⁶ olmakla birlikte, bu çalışma

⁴ Abbâsîler'in merkezi otoritesinin zayıfladığı dönemlerde iktidarı ele geçiren Berîdîler, Halife Muktedir ve halefleri zamanında Irak'taki siyasi olaylarda önemli rol oynayan bir ailedir. Abbasi Devleti'ni siyasi ve iktisadi buhranlara sürüklemişlerdir. Bunlar halifelerin zaafından da faydalanarak önemli gelir kaynaklarına sahip olmuşlar ve bu sayede gittikçe güçlenerek devlete meydan okur hale gelmişlerdir (Özaydın, 1992, s. 501-502).

⁵ Çok yaygın olmamakla birlikte, Hz. Ömer Dönemi'nden itibaren ordu komutanını ifade eden bir unvan olarak kullanılan Emîru'l-Umerâlık, vezirlik, haciblik, valilik gibi bir müessese olarak ilk defa Abbasi Halifesi Râzî tarafından h. 324 (m. 936) yılında kurulmuş ve oldukça geniş yetkilere haizdir. (Yıldız, 1995, s. 159).

⁶ Kimi kaynaklarda, İbn Râik'in öldürülmesinin Halife'nin hoşuna gittiği, bu davranışı çok beğendiği ve bu nedenle Hasan'ı taltif ettiği, ödüllendirdiği belirtilirken (Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 27), kimi kaynaklarda ise Hasan'ın Halife'yi buna mecbur ettiği yönünde ifadeler bulunmaktadır. (Bowen, 1964, s. 98; İşıltan, 1993, s. 537). Hatta daha sert bir söylemle, Hasan'ın, kardeşi Ali'yle birlikte İbn Râik'i öldürttüğü, Hamdânoğlu'nun elinde bulunan Halifenin de ister istemez bu haince işlenmiş cinayete göz yummak zorunda kaldığı gibi, Hasan'a Emîru'l-Umerâlık makamını ve Nâsırüddeve lakabını, Ali'ye de Seyfûddeve lakabını verdiği belirtilmektedir (İşıltan, 1993, s. 537).

İbn Râik'in Hasan tarafından öldürülme nedenine gelince, bazı araştırmacılar, Halife'nin yetkilerini elinden almak ve Hasan'ı Musul'dan uzaklaştırmak istemesini sebep gösterirken (Karaaslan, 1997, s. 446), bir başka araştırmacı ise, Hasan Emîru'l-Umerâlığı ele geçirmeyi planladığı için bir suikastla İbn Râik'i ortadan kaldırdı, demektedir (Güner, 2006a, s. 402). Yine bir başka kaynak, "Hasan, İbn Râik'i öldürttü ve Halife'yi kendisine emirlik ile Nâsırüddeve lakabını vermeye zorladı ve kızını Halife'nin oğluna nikâhladı", derken

kapsamında, verilen/alınan unvan/lakapların Hamdânî sikkelerine yansımış olması öncelikli önem arz eder. Hamdânî kardeşlerin isimleri, aynı sikke üzerinde birlikte ve yeni unvanlarıyla yer almıştır (Şekil 2). Şüphesiz bu, bölgenin siyasi zemininde sürekli değişen güç dengelerinin yeni sahiplerinin adının ilan anlamına gelir. Hamdânî kardeşlerin sikke üzerindeki unvanları, iktidarda elde ettikleri yeni konumlarının açık beyanıdır. Aynı zamanda yerlerini sağlamlaştırma gayesinin bir göstergesidir.

Şekil 2: H. 330 (m. 941/42) Tarihli Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1437&lot=1160>, (Erişim Tarihi: 19.05. 2018).

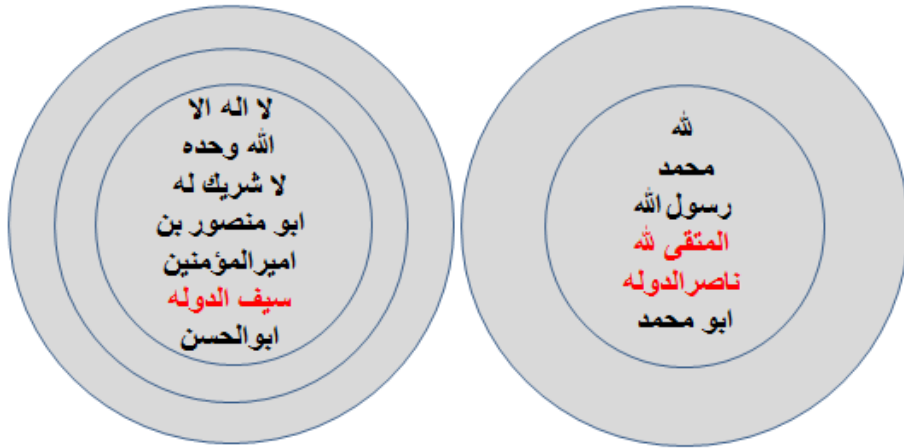
H. 330 (m. 941/42) tarihli bu gümüş sikkenin ön yüzünde, ortada yatay satırlarda,

لا اله الا - الله وحده - لا شريك له - ابو منصور بن - امير المؤمنين - سيف الدولة - ابوالحسن
 “Lâ ilâhe illâ / Allah vahdehû / Lâ şerike leh / Ebu Mansûr bin / Emîru’l-Mü’minîn / Seyfü’ d-Devle / Ebu’l-Hasen” yazmaktadır (Şekil 1, Fotoğraf 1). Bahsi geçen isim “Ebu’l-Hasan Seyfüddevele Ali b. Ebu’l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdun”dur. Sikkenin tarihi, yatay yazıların etrafını dolanan iki sıra yazı kuşağından içte olanında, ثلاثين و ثلاثمائة “Selâsîn ve selâsemie” olarak verilmiştir. Dıştaki yazı kuşağında ise, Abbâsî Halifesi Me‘mûn’un saltanatının (h. 198/m. 813 - h. 218/m. 833) ilerleyen yıllarından itibaren uygulanmaya başlanılıp (Aydoğdu, 2018, s. 63),

(Bowen, 1964, s. 98); diğer bir kaynak ise daha yumuşak bir anlatımla, “iki kardeş İbn Râik’i öldürdükten sonra, Halife’ye kendisine suikast düzenlemek istediği için öldürdüklerini söylemişlerdir”, demektedir (Özaydın, 2009a, s. 35). Tarihçi Miskeveyh (320-454/932-1062) ise her iki konuyu da eserinde özetlemektedir. Buna göre, Ebu Muhammed İbn Hamdân, İbn Râik’i öldürtüp Halife Muttaki’ye adam göndererek, onu kendisini öldürmek istediği için öldürttüğünü söylemiştir. Halife de cevaben kendisine itimat ettiğini, sözünün doğruluğundan şüphe edilemeyeceğini belirtmiş ve yanına gelmesini buyurmuştur. (Miskeveyh, 2016, s. 430-431).

sonrasında da süregelen Rum suresi 4. ayet yer almıştır. Sikkenin arka yüzünde ise, ortada yatay satırlarda, ابو محمد - ناصرالدوله - المتقى لله - رسول الله - محمد - Lillâh / Muhammed / Rasûl Allah / El-Muttakî Lillâh Nâsirüddeve / Ebu Muhammed” yazmaktadır. Burada önce Abbasi Halifesi Muttakî'nin, ardından da Ebu Muhammed Nâsirüddeve Hasan b. Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdun'un ismi yerleştirilmiştir (Şekil 3). Sikkenin etrafını dolanan yazı kuşağında ise Tevbe suresi 33. ayet bulunmaktadır.

Şekil 3: Şekil 2’de Görülen ve Seyfûddeve, Abbasi Halifesi Muttakî ve Nâsirüddeve’nin İsimlerinin Bulunduğu h. 330 (m. 941/42) Tarihli Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüz Şekli.

Kaynak: (G. Aydoğdu, 2019).

Nâsirüddeve asıl lider olarak halifeyle aynı yerde ve hemen halifenin adının altında; Seyfûddeve ise diğer yüzde verilmiştir (Şekil 2-3).

Belirtilmesi gereken önemli bir husus, çalışma kapsamında incelenen örnekler arasında bulunmamakla birlikte, Bikhazi'nin sadece Nâsirüddeve unvan ve adının bulunduğu fakat Seyfûddeve unvan ve adına rastlanılmayan h. 330 tarihli, Musul baskılı bir örnek tespit etmiş olmasıdır (Bikhazi, 1981, s. 81). Aslında bu şaşırtıcı değildir. Çünkü henüz Halep emiri de olmayan Ali'nin Seyfûddeve unvanını almasının, Hasan'ın Nâsirüddeve unvanını almasından dört ay sonra gerçekleştiği bilgisi mevcuttur (Bacharach, 1974, s. 363). Emîru'l-Umerâ olan ve devletin koruyucusu unvanını alan Hasan, siyasi zemindeki yeni konumunu, gücünü hiç beklemeden, bir an önce duyurup propagandasını yapmak istemiş olmalıdır. Sadece Nâsirüddeve'nin adını taşıyan bu sikkelerin az rastlanılır olması hususu ise,

iki kardeşin unvanlarının verilmesi arasındaki sürenin kısalığı göz önünde bulundurulduğunda, anlaşılabilir bir olgudur.

Dikkati çeken bir diğer önemli husus ise, sikkelerdeki -kendi resmî isimlerinde bulunmayan- (Seyfûddeve için) Ebû'l-Hasen ve (Nâsırûddeve için) Ebû Muhammed künyeleridir (Şekil 2-3). Açıklanmaya muhtaç soru ise, sikkelerde tercih edilen bu iki ismin ne anlama geldiği, neye atıfta bulunduğu ya da hangi mesajın verilmeye çalışıldığıdır. “Ebû” kelimesinden hareketle, Nâsırûddeve ve Seyfûddeve'nin oğullarının isimlerine bakmak ilk adım olabilir. Söz konusu isimler oğulları arasında mevcuttur.⁷ Ancak kendilerinden sonra yerine geçen isimler Hasan ve Muhammed değildir. Öyleyse yerine vekil tayin etme durumuyla bir alakası olmasa gerektir. (Varsa da işlerin planladıkları gibi gitmediği açıktır. Bununla birlikte, veraset durumuna dair Hasan ve Muhammed isimlerinin mevcut kaynaklarda bahsine rastlanılmamıştır. Yine de, kesin yargıya varmak için tarihi belge araştırmalarının çok daha derinleştirilmesi gerekmektedir.) Bikhazi, Hamdânî kardeşlerin künyelerindeki Hasan ve Muhammed isimlerinden bahsederken bunların iki Şii İmamın isimleri olduğunu ifade etmekte ve kendi isimleriyle, dini bağıntıyı akla getirmeye niyet ettiklerini düşünmektedir (Bikhazi, 1974, s. 39). Bu yanlış bir yaklaşım değildir. Hamdânîler dini görüş olarak İmâmiye Şîası'na mensup bir hanedanlıktır (Karaarslan, 1997, s. 447). Dolayısıyla dini inançlarıyla isimleri arasında ilgi kurarak akıllarda çağrışım oluşturmak doğru bir yöntemdir. Eğer hal böyleyse bu yapılmak istenen de açık bir propagandadır. Bu şekilde sikkeden en fazla yararlanma isteği akılcıdır. Ancak bu noktada da başka sorular akla gelmektedir: Neden on iki imamdan özellikle bu iki imamın ismi tercih edildi, bunun özel bir anlamı var mıdır? Daha da önemlisi, kaynaklarda Hamdânî Şiiiliğinden bahsedilirken, çok da katı olmayan, hoşgörülü (Bikhazi, 1974, s. 45), hatta ehlibeyti üstün gören bir Şialık (Akyol, 2017, s. 37) olduğu anlatılmaktadır. Şii olmalarına rağmen, Şia karşıtı İbn Mutezz'e destek oldukları; daha da ilginç bir bilgi olarak Hamdânîler'in çevrelerindeki güçlü Şii unsurlardan korunmak için Şii görünmek zorunda kaldıkları bildirilmektedir (Akyol, 2017, s. 38). Hal böyleyken, neden sikkeleri üzerinde bunu belirgin hale getirmek, sikkelerin ticaret vasıtasıyla ulaşabileceği yer sınırlı değilken açıkça dikkatleri çekmek istesinler? Bu sorulara gerekçeli cevap verebilmek ve Bikhazi'nin görüşünü benimsemek için çok daha fazla bilgi ve belgeye ihtiyaç vardır.

Kendisine emîru'l-umerâlık vazifesinin verilmesinin (h. 330/m. 941/42) ardından Nâsırûddeve, beraberinde Halife Muttakî ile birlikte Medînetü's-

⁷ Hamdânîler'in soyağacı şeması için bkz. Münecimbaşı, 2017, s. 10, 15, 53.

Selâm/Bağdat şehrine girerek, Halife'yi hilafet sarayına yerleştirmiştir. Bağdat'ı terk edip Vâsıt'a çekilmiş olan Berîdiler, mağlubiyet neticesinde orayı da boşaltarak Basra'ya gerilemişlerdir. Bağdat'a dönen Nâsîrüddevle, tedavüldeki paraların eksik olduğunu öğrenip Emîru'l-Umerâ Beckem tarafından ucuz madenler karıştırılarak piyasaya sürülen düşük ayarlı dinarları gördüğünde, mâli alanda para reformuna giderek ayarı yüksek yeni dinarların darp edilmesi emrini vermiştir (Güner, 2006a, s. 402; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 32-33; Tokuş, 2006, s. 116). Sûlî'den ⁸ rivayetle, Nâsîrüddevle'nin h. 331 (m. Eylül/Ekim 942) yılında yüksek ayarlı dinarlar bastırıldığı ve Bağdat'ta faizcilik yapan sarrafları da bu işten menettiği belirtilmektedir (Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 29). "İbrîziye" adı verilen bu yüksek ayarlı dinarların piyasadaki karşılığının, yine Sûlî'den rivayetle, on üç dirhem olduğu; hâlbuki diğerlerinin on dirhemden işlem gördüğü bildirilmektedir (Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 33; Tokuş, 2006, s. 116). Bu dinarlar Medînetü's-Selâm/Bağdat darphanesinde basılmıştır (Şekil 4).

Halis altın, saf altın anlamına gelen Arapça kökenli "İbrîz" / ابريز kelimesi (Sâmî, 1317, s. 66), söz konusu dinarların üzerlerinde yer almıştır (Şekil 4-5). Bizans'ın solidus adı verilen ayarı yüksek altın sikkelerinde bunu belirtmek için OB⁹ yazılması gibi, bahse konu sikkelerde de İbrîz / ابريز yazılmasıyla, yapılan ıslah ve yükseltilen ayar, artan kıymet belirtilmek ve vurgulanmak istenmiş olmalıdır.

Şekil 4: H. 331 (m. 942/43) Tarihli Medînetü's-Selâm (Bağdat) Baskılı İbrîz yazısı bulunan Hamdâni Dinarı Ön ve Arka Yüzü.

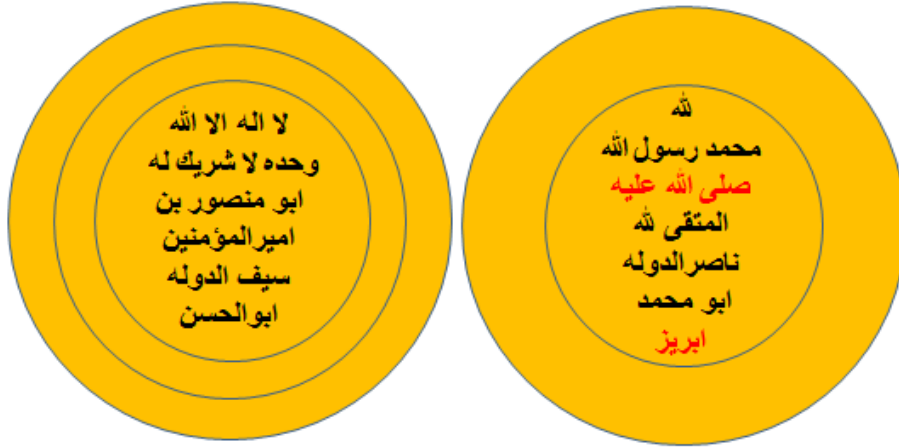
⁸ Bağdat doğumlu Türk asıllı tarihçi, edip, şair (Ölm. M. 946). Bahse konu eseri: Kitabü'l-Evrak fi Ahbari Ali 'Abbas ve Eş'arihim. (Özaydın, 2009b, s. 492-493).

⁹ OB: Obryzum: Saf altın (Tekin, 1999, s. 37).

Kaynak: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1437&lot=1161> , (Erişim Tarihi: 19.05. 2018).

Ayrıca bu sikkelerde görülen, Abbasi sikkelerinden farklı bir diğer yeni uygulama ise, halife isminden önce, “Muhammed Rasûl Allah / محمد رسول الله” kalıp ibaresinin sonuna “Sall’Allahu aleyhi / صلى الله عليه” ibaresinin eklenmiş olmasıdır. İlerleyen yıllarda “Salla’llahu aleyhi ve sellem / صلى الله عليه و سلم veya Salla’llahu aleyhi ve alâ âlihi / صلى الله عليه و على اله” yazan örneklerle de karşılaşılmaktadır.

Şekil 5: Şekil 4’de Görülen Üzerinde “Sall’Allahu aleyhi” ve “İbrîz” İbaresini Bulunan h. 331 (m. 942/43) Tarihli Medînetü’s-Selâm (Bağdat) Baskılı Hamdânî Dinarı Ön ve Arka Yüz Şekli.

Kaynak: (G. Aydoğdu, 2019).

Hamdânîler, sadece Musul ve Irak’ta hüküm sürmekle yetinmeyip, h. 333 (m. 944/45) yılından itibaren hâkim oldukları bölgeleri Halep ve Kuzey Suriye’ye kadar genişletmişlerdir. Halife Muttakî, Mısır’da hüküm sürmekte olan İhşîdî Muhammed b.Tuğc/Togaç ile müzakereler sonucunda anlaşma tesis ederek, İhşîdîler’in Halep’e girmesini sağlamıştır. Ancak h. 333 (Ekim 944) yılında Seyfûddeve Halep’i İhşîdîler’in elinden alarak burayı kendine başkent yapar. Çeşitli mücadeleler yaşanmışsa da h. 334 (m. 945/46) yılında Halep tamamen kendisine bırakılmış ve buradaki yerini sağlamlaştırmıştır (Ali b. Zafer el-Ezdî, 2011, s. 58-59; Işıltan, 1993, s. 537; İbnü’l-Esîr, 1991, s. 381-382; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 32; Sobernheim, 1987, s. 180). Netice itibarıyla, Hamdânîler’in Halep kolu kurulmuş olur. Olayın çalışma kapsamındaki ehemmiyeti, günümüze ulaşan “Halep baskılı h. 334 tarihli Hamdânî sikke örnekleri” ile alakalıdır. Sikke

üzerinde darp yeri olarak “bihaleb” / بحلب , tarih olarak da “sene erbaa ve selâsîn ve selâsemie” / سنة أربع و ثلاثين و ثلاثمائة şeklinde belirtilmiştir (Şekil 6-7).

Şekil 6: Halep Baskılı ve h. 334 tarihli Hamdânî Gümüş Sikkesi Ön ve Arka Yüzü.

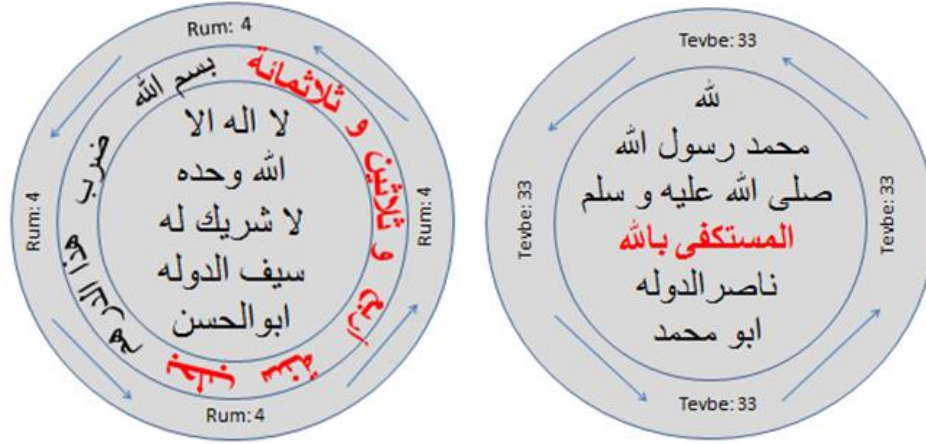

Kaynak: www.the-saleroom.com/en-us/auction-catalogues/baldwins/catalogue-id-srbal10023/lot-a786a645-0b2d-486c-9b39-a47b00f3b7e3, (Erişim Tarihi: 19.05.2018).

Ayrıca h. 334 baskılı bu örneklerde halife adı değişmiş, artık Halife Muttakî (المتقى) değil, Halife Müstekfî (المستكفى) ismi sikkelerde yerini almıştır (Şekil 6-7). Durum halife değişimiyle alakalıdır; Nâsîrüddevle'nin Emîru'l-Umerâ görevini üstlendiği dönemde, yaşanan çeşitli durumlar (halkın maddi durumu ağır vergilerle kötüleşmesi, pahalılık ve salgın hastalığın baş göstermesi vb.), kendisini sıkıntıya sokmuştur. Durumla alakalı olarak Türk askerleri, kumandanları Tüzün liderliğinde isyan edip ayaklanmışlardır. Nâsîrüddevle durum karşısında mücadele yerine Emîru'l-Umerâlık görevini Tüzün'e bırakarak h. 331 (942/43) yılında Musul'a dönmüştür. Halife Muttakî tarafından Emîru'l-Umerâ tayin edilen Tüzün, yetkilerini kötüye kullanıp üzerinde tahakküm uygulayınca, Halife h. 332 (943/44) yılında Hamdânîler'e sığınmak zorunda kalmıştır. Ancak birkaç ay sonra Tüzün'ün kendisine sadık kalacağına dair verdiği sözlere inanan Halife Muttakî - Nâsîrüddevle'nin tüm uyarılarına rağmen- Bağdat'a dönmek üzere yola çıkar. Fakat yolda onu karşılayan Tüzün, gözlerine mil çektirdikten sonra tutuklayarak h. 333 (Ekim 944) yılında hilafetten düşürülmesini sağlamıştır (Ali b. Zafer el-Ezdî, 2011, s. 58-59; Bowen,1964, s. 98; Güner, 2006a, s. 402; Işıltan, 1993, s. 537; İbnü'l-Esîr, 1991, s. 356-357; Karaarslan, 1997, s. 446; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 32; Özaydın, 2009a, s. 35-36; Sobernheim, 1987, s. 180). Yeni halife ise

artık Müstekfî olmuştur. Dolayısıyla sikkeler üzerinde görülen isim de yeni Halife'ye aittir.

Şekil 7: Şekil 6'de Görülen Halep Baskılı ve h. 334 Tarihli Hamdânî Gümüş Sikkesi Ön ve Arka Yüz Şekli.

Kaynak: (G. Aydoğdu, 2019).

H. 334 yılı baskılı sikkelerle alakalı olarak akıllara gelmesi gereken asıl önemli husus, bu sikkelerin -hiç değilse- bir kısmında, Mutî' ismine tesadüf edilmesi gerektiğidir. Halife Müstekfî h. 334 (m. 944) yılında tutuklanmış, yerini Halife Mutî' almıştır. İncelenen örneklerde rastlanılmamakla birlikte, Bikhazi çalışmasında h. 334 tarihli ve Mutî' adını içeren iki sikkenin varlığından bahsetmektedir (Bikhazi, 1981, s. 42, 8). Buna karşın Bacharach, Hamdânîler'in h. 335'lerin başından itibaren Mutî' adı bulunan sikkeler bastırıldığını ifade etmektedir. Bacharach, "Hamdânîler istemiş olsaydı darphane ustalarının bu ismi koyacak zamanları vardı" demekle bu süreyi sikke kalıp ustalarının işe girişmeleri için yeterli görmekte ve Hamdânîler'in, Büveyhîler'in atadığı yeni halifeyi tanımayı kasıtlı olarak geciktirdikleri görüşünü de ileri sürmektedir (Bacharach, 1974, s. 366; Bacharach, 2006, s. 54). Ancak Bikhazi'nin bahsettiği h. 334 tarihli ve Mutî' adını taşıyan iki sikkenin varlığı, zaten bu düşüncenin aksine delil teşkil eder vaziyettedir. Bununla birlikte söz konusu sikkelerin az rastlanılır olduğu da açıktır. İlâveten, konuyla ilgili gün/ay/yıl olarak tarih veren kaynaklara göz atıldığında, Mutî'nin halife olduğu tarih hususunda, "Büveyhî Emîri Muizzüddeve'nin marifetiyle Müstekfî'nin yerine Mutî-Lillâh lakabıyla Ebü'l-Kâsım Fazl'ın geçmesi 22 Cemâziyelâhir 334 (29 Ocak 946) yılındadır", denilmektedir (Güner, 2006b, s. 401-402; İbnü'l-Esîr, 1991, s. 385-387;

Miskeveyh, 2016, s. 487). Yani yılın son aylarıdır ve bu durumda h. 334 tarihli olup Mutî' ismi taşıyan sikkelerin nadir oluşu da anlaşılabilir.

Dikkat çeken bir diğer önemli husus da, Halep baskılı h. 334 tarihli söz konusu sikkelerde -Halep kolu kurulmuş¹⁰ ve Seyfûddeve tarafından idare ediliyor olmasına rağmen- Hamdânî kardeşlerin yine her ikisinin de adının bulunuyor olmasıdır. Bunun sebebi, kardeşler arasındaki kuvvetli bağdır. Her ne kadar Seyfûddeve Halep'te güçlü bir emirlik oluşturmuşsa da, bununla birlikte Nâsîrûddeve'ye olan bağlılığını sürdürdüğü, kaynaklarda ifade edilmektedir (Karaarslan, 1997, s. 447; Özaydın, 2009a, s. 36).

Birbirlerine olan bu bağlılık, hürmet ve sevginin, kaynaklarda çeşitli yönleriyle ve detaylı bir şekilde anlatıldığı dikkati çekmektedir. Camiu'd-Düvel'de, Mu'izzuddeve'yle¹¹ yaşanan karışıklıklar esnasında (h. 347) Nâsîrûddeve'nin, kardeşi Seyfûddeve'nin yanına Halep'e gittiği, kardeşinin ona ikramlarda bulunduğu ve hizmetiyle ilgilendiği, hatta ayakkabılarını kendi elleriyle çıkarmaya varıncaya kadar bizzat ona hizmet ettiği anlatılmaktadır (Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 36). Aralarında aşırı bir sevgi bulunduğu açıktır. Öyle ki, İbn Hallikân'dan rivayetle, "Nâsîrûddeve, son derece bağlı olduğu kardeşi Seyfûddeve'nin ölümünden sonra hayata karşı bütün alakasını kaybetti ve kendisinde delilik halleri hâsıl oldu", denilmektedir (Bowen, 1964, s. 99; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 38-39). Aslında Seyfûddeve'nin, Nâsîrûddeve için yazdığı şiiri, durumun açık bir izahı niteliğindedir:

*“Yücelikleri sana bağışladım, zaten buna ehildin sen
Dedim ki onlara, fark vardır benimle kardeşim arasında
Ben bu işten vazgeçmedim, ancak
Sadece kendi hakkımdan vazgeçtim, bütünüyle hak sana kaldı
Razı değil misin namaz kılan olayım
Senin ileri geçmene ben razı olursam”*
(Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 70).

¹⁰ Seyfûddeve, o sırada İhşîdî idaresinde bulunan Halep şehrine girerek 8 Rebülevvel 333 (29 Ekim 944) tarihinde Abbâsî Halifesi Müstekfi ve kardeşi Nâsîrûddeve adına hutbe okutmuştur (Karaarslan, 1997, s. 447; Özaydın, 2009a, s. 36).

¹¹ Büveyhilerden Ahmed b. Büveyh, h. 334 (19 Aralık 945) senesinde Bağdat'a girdiğinde, Abbasi Halifesi tarafından kendisine Mu'izzuddeve unvanı verilerek Emîrü'l-Umerâ ilan edilmiştir (Miskeveyh, 2016, s. 485; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 33).

Bu durum sikkelere, “Seyfûddeve’nin Halep kolu emiri olmasına rağmen”, isimlerinin aynı sikke üzerinde birlikte verilmeye devam edilmesi şeklinde yansımıştır (Şekil 6-7).

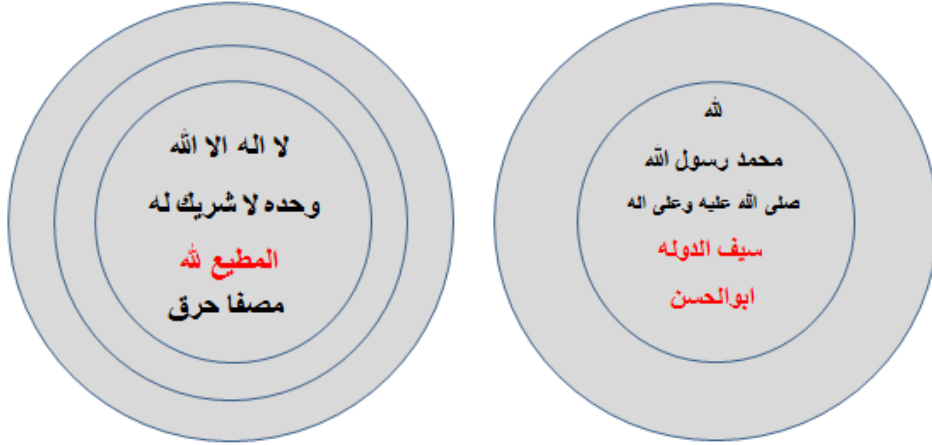
Düzenli bir şekilde bu birliktelik sürüp giderken, çalışma kapsamında rastlanılan “h. 338 tarihli ve Tarsus baskılı” –pek de yaygın olmayan- bir sikke, kafaları karıştırmak istercesine beraberinde getirdiği sorulara cevap aranmasını gerektirmektedir. Çünkü bu dirhem üzerinde, Nâsırüddeve’nin ismi olmaksızın “sadece Seyfûddeve’nin adı” bulunmaktadır (Şekil 8-9).

Şekil 8: H. 338 Tarihli ve Tarsus Baskılı Nâsırüddeve’nin İsmi Olmaksızın Sadece Seyfûddeve’nin Adını Taşıyan Hamdani Gümüş Sikkesi Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2325&lot=376> , (Erişim Tarihi: 19.05.2018).

Şekil 9: Şekil 8’de Görülen h. 338 Tarihli ve Tarsus Baskılı Nâsırüddeve’nin İsmi Olmaksızın Sadece Seyfûddeve’nin Adını Taşıyan Hamdâni Gümüş Sikkesi Ön ve Arka Yüz Şekli.

Kaynak: (G. Aydoğdu, 2019).

Peki, ne olmuştu da -şimdiye kadar süregelen, hatta bundan sonra da devam ettiği sikkeler üzerinde ve kronik anlatımlarında görülen bağlılık ve şiirlerle taahhüt edilen tabiyet gün gibi ortadayken- birdenbire Seyfûddeve sadece kendi adını taşıyan sikke basımına girişmişti? Bu, küçük kardeşin liderlik iddiası anlamına gelir mi? Bikhazi, kendisinin tespit ettiği h. 342 tarihli ve Antakya baskılı (aynı bölgeden) Seyfûddeve’ye ait bir sikke nedeniyle iki kardeşin ilişkilerinin bozulduğuna inanmak ister (Bikhazi, 1981, s. 50, 52). Fakat bu düşüncüyü destekleyecek bir veriye kaynaklarda rastlanmadığı gibi, yukarıda bahsi geçen ve Nâsırüddeve’nin, kardeşi Seyfûddeve’nin yanına Halep’e gitmesi, kardeşinin ona ikramlarda bulunması ve hizmetiyle ilgilenmesi, hatta ayakkabılarını kendi elleriyle çıkarmaya varıncaya kadar bizzat ona hizmet etmesi h. 347 tarihinde yaşanmıştır. Yani söz konusu sikkelerin basımından sonradır. Üstelik Nâsırüddeve, kardeşinin h. 356 (m. 967) yılında ölmesinden son derece etkilenip davranış bozukluğu gösterecek kadar hala yoğun sevgi beslemektedir. Öyleyse, bunun başka bir açıklaması olmalıdır. Bunun için yine dönemin siyasî, askerî olaylarına göz atmak gerekecektir. Aslında, kroniklerde anlatılanlar doğru okunup sağlıklı değerlendirildiğinde, ipuçları belirecek ve durumun asıl nedeni anlaşılacaktır. Seyfûddeve, Halep Emiri olmasının ardından, h. 336 (m. 947/48) tarihinden itibaren Bizanslılar’la uzun sürecek bir mücadeleye başlar. Seyfûddeve, h. 337 (m. 948/49) senesinde Rum topraklarına karşı saldırıya geçer, ancak başarı elde edemez. Bizanslılar, Germanikeia’ı (Maraş) ele geçirerek, Tarsus halkına baskın düzenlerler. Tarsus’daki askeri birlikler,

Bizanslılar tarafından mağlup edilir ve h. 338 (m. 949/950) yılında Leon Phokas, Antakya önüne kadar gelerek etrafı yağmalar. Başlangıçta muvaffak olunamasa da, Seyfûddeve'nin h. 339 (m. 950/51) yılında yeniden düzenlediği sefer neticesinde birçok kale ele geçer. Karşılıklı mücadelelerin sürüp gitmesinin ardından Bizans ordusu ancak m. 954 yılından sonra toparlanabilecektir (İşıltan, 1993, s. 538; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 55-56; Ostrogorsky, 1991, s. 363). Bu tarihsel verilerdeki anahtar kelimeler Tarsus, Antakya ve olayların geçtiği tarihtir. Çünkü bu, söz konusu sikkelerin basım yerleri ve basım tarihleri ile alakalıdır. Öncelikle, söz konusu Tarsus (ve Antakya) baskılı h. 338 (ve h. 342) tarihli sikkelerin basımının asıl amacı, Bizans ordusuyla olan mücadele esnasında ihtiyaç duyulan asker maaşları ve diğer savaş ihtiyaçları olmalıdır. Öte yandan, Seyfûddeve, Bizans ordusuyla olan mücadelesinde askerî lider olarak tek başındadır. Mali ihtiyacın beraberinde, o anki duygu ve düşüncelerle askerî lider olarak kendi adını sikkelerine naksettirme isteği gayet doğal ve anlaşılabilir bir dışı vurumdur. Öyle anlaşılıyor ki, durum Nâsîrûddeve'ye karşı bir liderlik bildirgesi, liderliği ele alma, meydan okuma değil; o anki siyasî, askerî olaylardan kaynaklı hem muhatabı Bizans'a hem de askerî tebaasına yönelik bir durumla alakalıdır. Mücadelede bulunduğu düşmanına Hamdânî lideri olarak meydan okurken, kendi ordusu karşısında da aynı zamanda bir liderlik vurgusu yapmış olmalıdır. Kesin yargılar için sikke sayısının yetersiz olması sorun teşkil etse de, söz konusu sikkelerin “şu hâlükârda” sadece Tarsus, Antakya gibi bölgelerde ve durumdan kaynaklı basıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Üstelik aynı tarihlerde ve ilerisinde, hem aynı hem de farklı bölgelerdeki darphanelerde basılan Hamdânî sikkelerinde Nâsîrûddeve ve Seyfûddeve'nin adlarının birlikte verilmeye devam ettiğini gösteren örnekler, Seyfûddeve'ye ait sikkelerin bölgedeki hassas durum nedeniyle basıldığını destekler mahiyettedir (Şekil 10, 11, 12, 13, 14). Antakya baskılı h. 343 tarihli dirhem (Şekil 10) ile Halep baskılı h. 349 tarihli altın sikke (Kolektif, 2005, s. 340), bu bağlamda anlamlıdır.

Şekil 10: Antakya Baskılı, h. 343 Tarihli ve Nâsırüddeve ile Seyfûddeve Adına Kesilmiş Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak:

<https://www.sixbid.com/browse.html?auction=1929&category=39996&lot=1679474>,
(Erişim Tarihi: 19.05.2018).

Şekil 11: Masisa (Misis) Baskılı, h. 343 Tarihli ve Nâsırüddeve ile Seyfûddeve Adına Kesilmiş Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak:

<https://www.sixbid.com/browse.html?auction=1929&category=39996&lot=1679474>,
(Erişim Tarihi: 19.05.2018).

Şekil 12: Musul Baskılı, h. 348 Tarihli ve Nâsırüddeve ile Seyfûddeve Adına Kesilmiş Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=618&lot=333>, (Erişim Tarihi:19.05.2018).

Şekil 13: Musul Baskılı, h. 349 Tarihli ve Nâsırüddeve ile Seyfûddeve Adına Kesilmiş Hamdânî Dinarı Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=459&lot=4584>, (Erişim Tarihi:19.05.2018).

Şekil 14: Masisa (Misis) Baskılı, h. 353 Tarihli ve Nâsırüddeve ile Seyfûddeve Adına Kesilmiş Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak:

<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=3017549&AucID=3079&Lot=531&Val=b2dd38e8214fed03daeabe488dd24a77>, (Erişim Tarihi: 19.05.2018).

Konuyla ilgili bir diğer problem, sadece Seyfûddeve'nin adının bulunduğu sikkelerin tarih yelpazesinin hangi aralıkta olduğudur. Yani ne zaman başlayıp ne zamana kadar bu sikkeler basılmıştır. Bu tarih aralığını kesinleştirmek için sikke örneklerinin yetersiz olduğu açıktır. Zaten yaygın olmayan sikkelerin ne kadarının günümüze ulaştığı ve bunların nerelerde olduğu ayrı bir araştırma konusu olacak niteliktedir. Ancak konuya yaklaşım ve varılan netice itibariyle bir fikir yürütülebilir. Şöyle ki, madem varılan sonuç bu sikkelerin, Seyfûddeve'nin Bizans'la mücadelesi süresince belirli bölgelerde ve açıklanan amaçlarla darp edilmiş olabileceğidir; o halde bu sikkelerin, Seyfûddeve'nin Bizans'a seferler düzenlemeye başladığı h. 337 yılından itibaren ve mücadelenin devam ettiği, Seyfûddeve'nin h. 356 yılında ölümüne kadar olan sürede basılmış olabileceği önerilebilir.

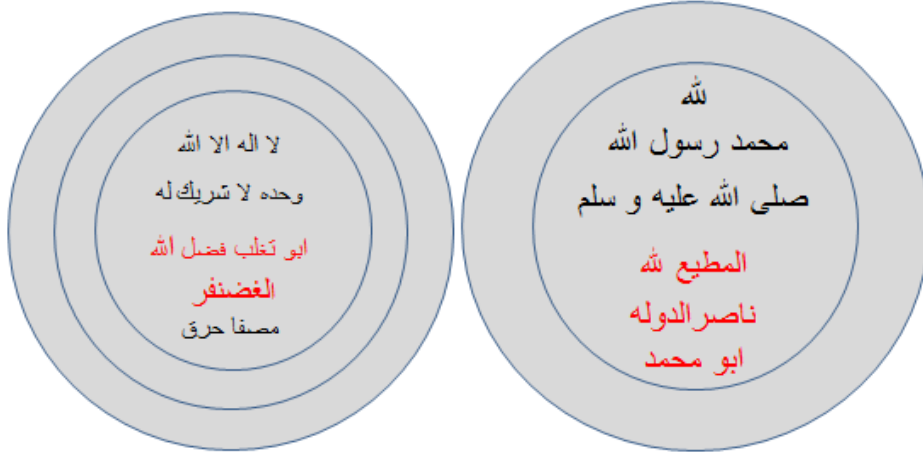
Bundan sonraki aşamada, incelenen örnekler ışığında Hamdânî sikkeleri üzerinde görülen isim, Nâsırüddeve'nin oğlu Ebû Tağlib Fazlullah Gazanfer'e aittir (Şekil 15-16).

Şekil 15: Nasibin (Nusaybin) Baskılı, h. 356 Tarihli ve Ebû Tağlib Fazlullah Gazanfer adına kesilmiş Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1437&lot=1163>, (Erişim Tarihi: 19.05.2018).

Şekil 16: Şekil 15’de görülen Nasibin (Nusaybin) Baskılı, h. 356 Tarihli ve Ebû Tağlib Fazlullah Gazanfer Adına Kesilmiş Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüz Şekli.

Kaynak: (G. Aydoğdu, 2019)

Seyfüddevle’nin Bizans’la mücadele ettiği esnada Nâsîrüddevle de, Büveyhî Emîri Muizzüddevle ile meşgul olmuştur. Halife Mutî’ ve Bağdat şehri üzerinde

baskı kuran Muizzüdevle b. Büveyh, Nâsırüdevle'ye h. 335, 337, 347, 353 yıllarında olmak üzere birkaç kez savaş açmış, seferler düzenlemiştir. Bunların neticesinde muvaffak olmasına rağmen, her seferinde Nâsırüdevle ile sulh yapmak durumunda kalmıştır (Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 33-38). H. 356 (m. 966/67) yılına gelindiğinde ise, Ebû Tağlib Gazanfer, sağlıksız ve tutarsız davranışlarda bulunduğu¹² gerekçesiyle babasını tutuklayarak hapse attırır (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 579-80; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 38; Özeydın, 1996, s. 431). Ebû Tağlib Gazanfer onun yerine geçer (Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2017, s. 40; Özeydın, 1996, s. 431). Nâsırüdevle, h. 358 (m. 969) yılında ölür.

Musul Muizzüdevle tarafından tekrar işgal edildiğinde, şehrin yönetimi h. 353 (m. 964) yılında Ebû Tağlib Gazanfer'e verilmişti. İlerleyen yıllarda Gazanfer de, Diyarbekir'i ele geçirmek isteyen Bizanslılar'la mücadele etmiş ve onları bozguna uğratarak Domestikos Melias'ı esir almıştır. Bunun üzerine Büveyhî Emîri Bahtiyâr'ın teklifiyle Halife Mutî tarafından kendisine "Uddetüdevle" lakabı verilmiştir. Ebû Tağlib Uddetüdevle Fazlullah Gazanfer b. Nâsırüdevle, Remle Hâkimi Müferric ile yapılan savaşta 369 (m. 979) yılında öldürüldüğünde, Hamdânîler'in el-Cezîre ve Musul'daki hâkimiyetleri fiilen sona ermiştir (Karaarslan, 1997, s. 447; Özeydın, 1996, s. 432).

Gazanfer kendi adına bastırıldığı sikkelerinde -her ne kadar babası kendisinin gözetimi altında tutuklu bulunuyor olsa da- babasının adını verilmeye devam etmiştir (Şekil 15-16). Babası Nâsırüdevle'nin h. 358 yılında ölümünden sonra bastırıldığı sikkelerinde ise, Nâsırüdevle adı bulunmayıp sadece Abbâsî Halifesi Mutî'nin adı zikredilmiştir (Şekil 17-18).

¹² Muizzüdevle b. Büveyh h. 356 (m. 967) yılında öldüğünde, Gazanfer Irak'taki Büveyhî hâkimiyetine son vermek istemiştir. Ancak Nâsırüdevle engel olmak isteyerek bunu bir mektupla Büveyhî Emiri Bahtiyâr'a bildirmiştir. Bu davranışın sağlıklı olmadığını düşünen Gazanfer, akli dengesini yitirdiği gerekçesiyle babasını hapsedirerek Irak'ta idareyi ele geçirmiştir. (Özeydın, 1996, s. 431-32).

Şekil 17: Musul Baskılı, h. 360 Tarihli ve Ebû Tağlib Fazlullah Gazanfer Adına Kesilmiş Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak:

<https://www.the-saleroom.com/en-us/auction-catalogues/baldwins/catalogue-id-srbal10023/lot-634f9da3-6baf-4cdf-8811-a47b00f3b7e8>, (Erişim Tarihi: 19.05.2018) ve <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=1929&category=39996&lot=1679475>, (Erişim Tarihi: 14.01.2019).

Şekil 18: Musul Baskılı, h. 362 Tarihli ve Ebû Tağlib Fazlullah Gazanfer Adına Kesilmiş Hamdânî Dirhemi Ön ve Arka Yüzü.

Kaynak:

<https://www.the-saleroom.com/en-gb/auction-catalogues/baldwins/catalogue-id-srbal10026/lot-642a8875-b77b-47a8-a9d7-a5090119e408>, (Erişim Tarihi: 19.05.2018).

Hamdânî gümüş sikkelerinin bir kısmının ön yüzlerinin alt satırında “Musaffa Hark” / مصفا حرق yazısı dikkati çekmektedir (Şekil 8, 9, 15, 16). Arapça bir kelime olan مصفا \ مصفى musaffa halis, saf anlamına gelirken (Sâmî, 1317, s. 1358), yine Arapça olan حرق hark kelimesi ise yakma, yanıklık anlamına gelmektedir

(Sâmî, 1317, s. 544). Anlatılmak istenilen, gümüş sikkelerin saflaştırılmasını sağlamak için ateşte yakarak eritmek işlemidir. Tıpkı -yukarıda bahsi geçen- altın sikkelerdeki İbrîz / ابريز yazısı gibi, gümüş sikkelerdeki Musaffa Hark / مصفا حرق tabiri de sikkenin kaliteli oluşuna işaret etmektedir.

SONUÇ

Tarihi bilgiler, belgelerle/kaynaklarla ve arkeolojik buluntularla desteklenip teyit edildiğinde anlam kazanır, sağlam bir zemine oturur ve gerçeklik olarak kıymetlenirler. Bu bağlamda sikkeler oldukça önemli buluntulardır. Tarihin aynası durumunda olup, ait oldukları örgütün siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vb. olaylarını sanıldığından daha fazla yansıtır.

Sikkelerin, ticari alışverişin temel aracı olmalarının yanında, güç, kuvvet, iktidar, varlığını duyurma, yerini sağlama ve ardından uluslararası sahada kabul görme gibi amaçlara da doğrudan hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Devlet olma yolunda ilerlerken atılan bu adımların hepsinde, en küçük sanat objelerinden olan sikkelerden daima yararlanmışlardır. Günümüze ulaşabilmeyi başaranlarsa, bizim için birer tarihi belge niteliğiyle kıymetini sürdürürken, pek çok olayın teyidi, hatta bilinmeyen de açığa çıkmasına imkân sağlamaktadır.

Hamdânî sikkeleri üzerinde yer alan halife isimleri ya da darp sahibi emirlerin adları, çalışmanın ortaya koyduğu bir yenilik değildir. Bunlar zaten kroniklerden tarihi vesikalardan elde ettiğimiz ve şimdiye kadar bilinen verilerdir. Ancak bunların dışında, sikkeler analiz edildiğinde dikkati çeken, akla gelen, nedir, neden, niçin soruları ile çözümlenmesi gereken durumlar ilginç verilere ulaşılmasına neden olmaktadır. Sikkelerle ilgili akla gelen soruların cevabının o anki sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik olaylarında yattığını fark edebilmek, soruların cevabının bulunması ve dolayısıyla pek çok bilinmeyen gerçeğin ortaya çıkması demektir. Bunlar bazen kroniklerde açıkça bahsedilmeyen, fakat doğru okuma ve değerlendirme sonucu fark edilen gelişmeler de olabilmektedir. Hamdânî kardeşler Nâsırüddeve ve Seyfûddeve, kaynaklarda açıkça bahsedilen bağılıkları nedeniyle birlikte her ikisinin adını ihtiva eden sikke bastırırken, küçük kardeş Seyfûddeve'nin birden bire kendi adına sikke bastırmasının oluşturduğu kafa karışıklığında olduğu gibi. Kimi araştırmacıların iki kardeşin aralarının bozulduğuna hükmetmesine karşılık aslında durum, bir liderlik bildirgesi, liderliği ele alma, Nâsırüddeve'ye karşı meydan okuma değil; o anki siyasi, askeri olaylardan kaynaklı hem muhatabı Bizans'a hem de askerî tebaasına yönelik bir durumla alakalıdır. Bu tarihi olayların değerlendirilmesiyle varılmış bir sonuçtur. Seyfûddeve mücadelesinde

bulunduğu düşmanına Hamdânî lideri olarak meydan okurken, kendi ordusu karşısında da aynı zamanda bir liderlik vurgusu yapmış olmalıdır. Bunlar ilgili savaşın sikkelere yansıyan detaylarıdır.

Hamdânî Emirleri, bağlı buldukları Abbasi Halifeleri tarafından verilen unvanları-lakapları-makamları ivedilikle sikkeler üzerine yazdırmışlardır. Bunun numizmatik tarihindeki diğer örnekleri, sikke araştırmaları yaygınlaştıkça ortaya konmaya başlanmıştır. Bu siyasi durumla ilgili olup, bölgenin siyasi zemininde sürekli değişen güç dengelerinin yeni sahiplerinin adının ilan edilmesidir. Hamdânî kardeşlerin sikke üzerindeki unvanları, iktidarda elde ettikleri yeni konumlarının açık beyanıdır. Ardından yerlerini sağlamlaştırmaya yönelik bir çabadır.

Bu olaylara aynı zamanda sikkelerin içerdiği gizli anlamlar/bilgiler olarak da bakılabilir. Bütün bunlar gösteriyor ki, hak ettikleri ilginin ötesinde, sikkelerin her birinin ayrı ayrı ele alınarak üzerinde durulması ve gizemli dünyalarının ortaya konulması, gerçeğin bilinmesi adına çeşitli bilim dalları için zorunludur.

KAYNAKÇA

Akyol, E. (2017). Hamdâniler'de (905–1004) dinî ve entelektüel hayat, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 34-52.

Ali b. Zafer el-Ezdî, (2011). *Hamdaniler Diyâr-ı Bekir, Halep ve Musul'da hüküm sürmüş bir İslam emirliği*, (Terc. M. Akbaş), İstanbul: Ravza Yayınları.

Aydoğdu, G. (2018). Tarihi olaylar bağlamında Abbâsîler dönemi altın ve gümüş sikkeleri, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (2), 55-69.

Azimli, M. (2006). Klasik İslam kaynaklarına göre ilk fetihten Artuklulara Mardin, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 45-49.

Bacharach, J. L. (2006). *Islamic history through coins: An analysis and catalogue of Tenth-Century Ikhshidid coinage*, Cairo: The American University, <https://books.google.com.tr/books?id=fNLKAbXEmgMC&pg=PA166&dq=bacharach> (Erişim Tarihi: 16.07.2018).

Bacharach, J. L. (1974). Al-Ikhshid, the Hamdanids and the Caliphate: The numismatic evidence, *Journal of the American Oriental Society JAOS*, 94 (3), 360-370, <http://www.jstor.org/stable/600070> (Erişim Tarihi: 16.07.2018).

Bikhazi, R. J. (1981). *The Hamdanid Dynasty of Mesopotamia and North Syria 254-404 / 868-1014, 1*, University of Michigan, ProQuest Dissertations Publishing. <http://www.theeuropeanlibrary.org/tel4/record/3000087970589?> (Erişim Tarihi: 17.05.2018)

- Bowen, H. (1964). Nâsır-üd-Devle, *MEB İslam Ansiklopedisi İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyoğrafya Lügati*, 9, 97-99.
- Güner, A. (2006a). Nâsırüddeve, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32, 402-403.
- Güner, A. (2006b). Mutî'-Lillâh, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31, 401-402.
- Işıltan, F. (1993). Seyf-üd-Devle, *MEB İslam Ansiklopedisi İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyoğrafya Lügati*, 9, 536-539.
- İbnü'l-Esîr, (1991). *İslam tarihi El-Kâmil Fi't-tarih tercümesi*, (Çev. M. B. Eryarsoy, Redaktör M. Tulum), 8, İstanbul: Bahar yayınları.
- Karaarslan, N. Ü. (1997). Hamdânîler, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, 446-447.
- Kollektif, (2005). *Altının iktidarı, iktidarın altınları*, Yapı Kredi Para Koleksiyonu Altın Sikke Sergisi, İstanbul: YKY.
- Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, (2016). *Tecâribü'l-Ümem*, (Terc. K. Burslan), 2, Ankara: TTK Basımevi.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, (2017). *Camiu'd-Düvel Hamdânîler Musul ve Halep emirlikleri (905-1004)*, (Çev. Ö. Tellioglu), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ostrogorsky, G. (1991). *Bizans devleti tarihi*, (Çev. F. Işıltan), Ankara: TTK Basımevi.
- Özaydın, A. (2009a). Seyfüddevle el-Hamdânî, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, 35-36.
- Özaydın, A. (2009b). Sûlî, Ebu Bekir, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, 492-493.
- Özaydın, A. (1996). Gazanfer, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13, 431-32.
- Özaydın, A. (1992). Berîdîler, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5, 501-502.
- Sâmî, Ş. (1317). *Kâmûsi Türkî*, Dersaadet (İstanbul): İkdâm yayınları.
- Sobernheim, M. (1987). Hamdânîler, *MEB İslam Ansiklopedisi İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyoğrafya Lügati*, 5 (1), 179-182.
- Tekin, O. (1999). *Bizans Sikkeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tokuş, Ö. (2006). *Hamdanîler (Siyasî, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Urfa.
- Yıldız, H. D. (1995). Emîrü'l-Ümerâlık, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, 158-159.

Yayın Geliş Tarihi: 27.02.2020

Yayına Kabul Tarihi: 26.08.2020

Online Yayın Tarihi: 29.09.2020

http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil. 695241

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1091-1107

ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

REFLECTIONS OF TURKEY'S MIDDLE EAST POLICY ON THE PRESS IN THE 1950s

Murat KASAPSARAÇOĞLU*

Abstract

Democrat Party (DP) era is one of the contested periods in terms of politics, economy, society and foreign policy in Turkey. Particularly, the government-press relations and Turkey's Middle East policy especially in the late 1950s consist serious challenges and crises. Initially, the DP government conducted a liberal press policy, but in the second half of the decade government-press relations strained. Similarly, Turkey's Middle East policy can be regarded as a success story in the first half of the decade, while Turkey faced serious crises and challenges in the region in the second half. Despite several studies on government-press relations in the 1950s in the literature, there is a shortage of specific studies analyzing positions of the press towards DP's Middle East policy. As a result, this paper aims to fill this gap and analyze the positions of the press regarding Turkey's Middle East policy throughout the decade in order to show divergence and convergence between the government and the press. Selected newspapers and journals published in this period will be used as primary sources. This paper concludes that the press in Turkey, regardless of their positions towards the government, supported DP's pro-Western and anti-communist Middle East policy despite some exceptions.

Keywords: Press, Democrat Party, Cold War, Middle East, 1950s.

1950'Lİ YILLARDA TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU POLİTİKASININ BASINDAKİ YANSIMALARI

Öz

Demokrat Parti (DP) dönemi siyaset, ekonomi, toplum ve dış politika alanlarında en çok tartışılan dönemlerden biridir. Bu dönemde özellikle hükümet-basın ilişkilerinde ve Türkiye'nin Ortadoğu politikasında önemli krizler ve meydan okumalarla karşılaşmıştır. 1950'li yılların başından itibaren görece liberal bir basın politikası uygulayan DP hükümeti, on yılın ikinci yarısında daha baskıcı bir politika izlemiştir. Benzer şekilde on yılın ilk

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Kasapsaraçoğlu, M. (2020). Reflections of Turkey's Middle East policy on the press in the 1950s. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1091-1107.

* Dr. Öğr. Üyesi, Antalya Bilim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0003-4786-6592, murat.kasapsaracoglu@antalya.edu.tr

yarısında görece başarılı bir Ortadoğu siyaseti güden hükümet, dönemin ikinci yarısında bölgede önemli krizler ve meydan okumalarla karşılaşmıştır. Literatürde bu dönemdeki hükümet-basın ilişkileri üzerine çalışmalar bulunsa da Ortadoğu siyaseti özelinde basını inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın amacı, basının Türkiye'nin Ortadoğu politikası ile ilgili duruşunu analiz ederek hükümet ve basın arasındaki gelgitleri ortaya koymaktır. Seçili gazete ve dergiler çalışmanın birincil kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu çalışmada ulaşılan sonuç basının hükümete karşı duruşu ne olursa olsun DP'nin Batı yanlısı ve komünizm karşıtı Ortadoğu politikasını bazı istisnai durumlara rağmen desteklemiş olduğudur.

Anahtar Kelimeler: *Basın, Demokrat Parti, Soğuk Savaş, Ortadoğu, 1950'ler.*

INTRODUCTION

After Turkey's transition to a multi-party regime in 1945, the DP came to power with an overall majority in 1950. The 1954 election marked both the height of the DP's power and the beginning of its decline and relations between the government and opposition, i.e. parties in the parliament and the press, were full of tension in the second half of the 1950s. (Eroğul, 2003, p. 159-251; Aydemir, 2007, p. 232-421; Zürcher, 2013, p. 323-341)

In Turkey's transition to democracy between 1946 and 1950, the majority of the press supported the DP as the main opposition party. Furthermore, the press is regarded as one of the factors in the DP's election victory in 1950. (Yıldız, 1996, p. 482-486; Çakır ve Yavalar, 2017, p. 258-260) As a response to the press support, the oppressive single party era Press Law was liberalized on July 15, 1950 after the DP had come to power. The new law no. 5680 limited the government's jurisdiction over the press and removed the requirement for government approval to publish new journals and newspapers. In addition, members of the press were no longer to be tried in extraordinary courts. (Deniz, 2019, p. 115-160; Topuz, 2014, p. 192-209; Kabacalı, 2000, p. 213,216; Eroğul, 2003, p. 137-138, 192, 242; Yıldız, 1996, p. 487; Emre Kaya, 2011, p. 94-96) Press support to DP continued until the 1954 election victory of the party because the DP's relatively soft policies towards the press played a role in the smooth relations between the two sides.

Nevertheless, the 1954 election was a turning point in DP's history after which it faced several political and economic crises. The second half of the 1950s witnessed a split in the press to supporters vs opponents of the DP regime especially after 1954. As criticism towards the government increased, especially in regard to domestic politics, the government's reaction towards the opponents became more oppressive. (Yıldız, 1996, p. 492-496; Emre Kaya, 2011, p. 100-101) The Press Law was amended and journalists were sentenced to heavy penalties. Opponents of the DP in the press such as Hüseyin Cahit Yalçın, a leading journalist in his 80s, and Metin Toker, editor of Akis journal and RPP leader İnönü's son-in-law, were arrested and jailed. In addition, opponent newspapers and journals were closed in

certain periods. (Koloğlu, 2015, p. 124; Toker, 1991a, p. 59, 93-98; Toker, 1991b, p. 194) More importantly, as newspapers were financially supported by the government via advertisements due to lack of private sponsors, this financial dependence jeopardized the freedom of the press and journalists. In these years of crises, the DP government supported newspapers and journals closer to the government and limited the financial resources of opponents. (Deniz, 2019, p. 115-160; Topuz, 2014, p. 192-209; Kabacalı, 2000, p. 213,216; Eroğul, 2003, p. 137-138, 192, 242; Koloğlu, 2015, p. 124-125; Yıldız, 1996, p. 496-498)

In this paper, positions in the press towards DP's Middle East policy will be analyzed under these circumstances by grouping newspapers and journals as supporters and opponents of the DP. Those such as *Zafer*, *Son Posta*, and *Cumhuriyet*¹ belong to the first group, while newspapers like *Ulus* and the journals *Akis* and *Forum*² belong to the latter. In addition, the decade will be divided into two periods: alliance projects in the Middle East (1950-1955) and crises in the Middle East (1955-1958).

¹ *Zafer* was the organ of the Democrat Party. It was published and edited by Mümtaz Faik Fenik, who wrote articles and supported the government's domestic and international policies. *Son Posta* was published by Selim Ragıp Emeç, who was also the editor. This newspaper supported and praised the policies of the government. *Cumhuriyet*, which was established by Yunus Nadi in the early years of the republican regime, supported the policies of the government towards the Middle East, but was not as uncritical as *Zafer* and *Son Posta*. Nadir Nadi, the editor of *Cumhuriyet*, and Ömer Sami Cosar wrote articles on Turkish foreign policy, particularly on developments in the Middle East and Turkey's position.

² *Ulus* was the official newspaper of the RPP and acted as its "spokesperson", particularly in domestic politics. In the second half of the 1950s, domestic politics witnessed several crises and *Ulus* supported the opposition and criticized the government. In foreign policy, *Ulus* took a pro-West and pro-status quo position that was in line with the leader of the RPP. Therefore, until the crises of 1958, *Ulus* cautiously supported government policy, but heavily criticized the government's Middle East policy during the crises of 1958. Ahmet Sükrü Esmer, the foreign policy writer of *Ulus*, focused on the developments rather than the policies of the government. *Akis* was similarly closely engaged with the RPP, especially after editor Metin Toker became former Prime Minister İnönü's son-in-law in 1955, and acted as his spokesperson. The articles in *Akis* were critical of government's Middle East policy especially in the years of crises. *Forum* was published between 1954 and 1970 and was a platform for the opposition against the Democrat Party's anti-democratic policies. The journal was in favor of Western type democracy and institutions and first published on April 1, 1954. *Forum* was in favor of Arab nationalism in the Middle East and proposed that Turkey should conduct closer and friendlier relations with neighboring Arab nations rather than forging ties with the Western powers to the disadvantage of the Arabs. Çakmak, *Forum Dergisi 1954-1960*, 93-96.

ALLIANCE PROJECTS IN THE MIDDLE EAST (1950-1955)

After Turkey gained membership to NATO, the DP government began to pursue an active policy in the Middle East with the support of the US and the aim of maximizing national interests defined by the decision makers. In this process, there were three major developments between 1950 and 1955: The Middle East Command (MEC) project, the pact between Turkey and Pakistan (1954), and the Baghdad Pact (1955). The MEC was the first project formulated by Western powers in the early 1950s to establish an alliance system in the Middle East against Soviet infiltration and expansion. In this project, Turkey and Egypt were to be the key players around which the system would be formed. (Yeşilbursa, 1999, p. 70-96; Oran, 2006, p. 620-621; Kürkçüoğlu, 1972, p. 33-48) While negotiations were carried out between Western powers and key players in the region, the Free Officers Coup (1952) ended this process with the refusal of the MEC by the new Egyptian regime.

The press closely followed the developments and, in general, were in favor of the establishment of a defense system in the Middle East. *Zafer* supported Turkey's involvement in such a defense system in order to resolve the conflicts and tension in the region. The paper argued that Turkey should play an active role in the Middle East and implement policies for peace and security in the region in collaboration with the West. (Fenik, 1952) Similarly, articles in the *Son Posta* praised the proposal given to Egypt by the US, UK, France, and Turkey and criticized its rejection by the Egyptian government. According to the writer, the Middle East Command was a strong basis for the defense of the region against external threats. (Emeç, 1951) *Cumhuriyet* also emphasized the necessity of a defense system in the region and criticized Egypt's refusal to join the command and published articles arguing that Egypt was not in favor of joining the command as it wanted to maximize its interests in the region and resolve the Suez and Sudan Crises. The paper also argued that an alliance against the Soviet threat was nevertheless vital and the lack of such a defense system would serve Soviet interests. Moreover, the refusal of Egypt to join the command should not have terminated the project because Turkey, rather than Egypt, would be the keystone of the Command. (Daver, 1951)

The position of *Ulus* to the MEC project was supportive but reserved. The paper argued that while the establishment of a defense system in the Middle East was necessary, Turkey's membership in the MEC should not be a precondition of its NATO membership. Moreover, the paper asserted that the leadership of the UK was not appropriate for such a system and that Egypt's reaction proved the region's resentment against the UK. (Esmer, 18 October 1951) *Ulus* approached the project cautiously and published several articles on the issue. For example, in another article on the project, the writer insisted that Turkey should know its responsibilities and duties under the MEC and that the borders of the project should be drawn and the meaning of security clearly defined. Security was seen as the defense of the region against any Soviet threat. However, Turkey's image in the region was conflictual:

on the one hand, Turkey wanted to be a member of NATO to provide its security. On the other hand, Turkey faced conflicts with the Arab world because Arabs perceived Turkey as a supporter of the UK, which had mandated the region in the past. The author added that if the project caused the hostility of the Arabs, it should be abandoned. (Esmer, 23 October 1951)

Consequently, the press supported Turkey's involvement in a regional defense system but newspapers opposing the government placed some reservations on Turkey's membership to such a system, namely security, the country's role, and the reaction of Arabs. However, it can be argued that pro-Western and anti-communist stances of the government and the opposition in foreign policy impacted the press and that despite some questions and objection, there was a consensus in the Turkish press in favor of an alliance in the region against the Soviet Union.

After the failure of the MEC, the US changed its strategy in the Middle East. US Secretary of State John F. Dulles formulated the *Northern Tier* concept to form an alliance between Turkey and Iraq, two main actors in the region closer to the West. For the DP government, a regional alliance would protect Turkey's territorial integrity and sovereignty against the Soviet Union and would assure economic and military support from the US. (From the Ambassador of Pakistan in Turkey to Foreign Office - FO 371.130181. RK 10316-6) The pact between Turkey and Pakistan was signed on April 2, 1954 as the first step in the formation of a Middle East alliance. (Oran, 2006, p. 622; Kürkçüoğlu, 1972, p. 54)

Zafer, *Son Posta*, and *Cumhuriyet* supported the pact. According to the editor of *Cumhuriyet*, the treaty would link the two states and expand the Western defense system to the East. The basic feature of the agreement was the lack of any aggressive intention against any other state and its openness to all states. Therefore, the Turkish nation would support the treaty as a peace-loving nation. Furthermore, the pact would strengthen the security of Turkey as well as the security of the Middle East and of the whole world. It argued that such a pact could be regarded as a success of the Turkish government. (Nadi, 1954)

Similarly, the pact was supported by *(Yeni) Ulus*, which argued that relations between Turkey and Hindu Muslims or Pakistanis were everlasting and that, while the treaty would not be fruitful in the short run, it would be a starting point to bring peace and security to the region. (Yalçın, 1954) However, writer Ahmet Şükrü Esmer's position on the pact was skeptical. He stated that it would serve for the US military aid to Pakistan and bring nothing to Turkey, so Turkey could sign any treaty without being obliged to any movement outside its borders while it might serve to harmonize the policies of the parties as Turkey's only benefit. (Esmer, 1954) Despite some questions in the press, the pact between Turkey and Pakistan was formulated by Western powers in the early 1950s supported as the MEC due to the fear of communist expansion and the pro-Western orientation of Turkish foreign policy internalized by all the actors in the system.

The *Northern Tier* concept turned into an alliance with the signing of the Baghdad Pact on February 24, 1955 after long negotiations between Turkey and Iraq. Turkey pushed hard for the alliance as its role would serve as a bridge between the region and the West and would gain the country political, economic, and military support.³ (Sever, 1998, p. 74-80; Kürkçüoğlu, 1972, p. 55-82)

The majority of the press supported and presented the Baghdad Pact as a success story, with the exception of the journal *Forum*. *Zafer* praised the DP government and argued that the Pact was very significant for the DP as it served as an indicator of the alliance between Turkey and Iraq in the Middle East. Despite anti-pact propaganda from Egypt and Saudi Arabia, Turkey and Iraq continued negotiations and signed the Pact, which *Zafer* claimed would strengthen the NATO defense in the Middle East. (Fenik, 1955) *Son Posta* also supported the Pact as a “diplomatic masterpiece” and praised the fact that despite the negative efforts of the Egyptian government, the Baghdad Pact was signed. The paper argued that the Pact was not against the Arab Union but was open to all the states in the region except those with aggressive intentions and that it would consolidate peace and stability in the region. (Emeç, 1955) Similarly, *Cumhuriyet* supported the Pact and criticized the reaction of the Arab states to it. The editor of the newspaper stated that the Pact would charge Turkey with the defense of the Arab world and the free world and as a result, Turkey would be politically and militarily responsible in the region, rendering inexplicable the negative reaction of the Arab world. The paper also argued that Egypt’s reaction, on the other hand, stemmed from its perception of Turkey as a threat to its leadership in the Arab world and the state would be against any collaboration between the Arab states and Turkey. (Nadi, 1955; Öngel, 2017, p. 50)

For *Akis*, the Baghdad Pact was similar to that between Turkey and Pakistan and contribute greatly to the West by saving the Arab Union and the Middle East from the pressure of Nasser’s Egypt. The paper harshly criticized Egypt’s policy and praised Iraq as a result of the agreement with Turkey. (“Arap birliği”, 1955) *Forum*, however, criticized the Baghdad Pact by saying that although Turkey was the “natural leader” of the Middle East, the Pact would provoke the Arabs and cause resentment and hostility against Turkey. According to the journal, the reactions to the Pact, arising out of the impact of Arab nationalism and Arab leaders’ rivalry for hegemony and prestige in the region, were not surprising and should have been anticipated. As a result, the Pact flamed hostility against Turkey in the region, particularly in Egypt and Syria. (“Türk-Irak paktının akisleri”, 1955)

All-in-all, it can be argued that the Turkish press predominantly supported the DP government and the alliance projects in the region, ending with the Baghdad Pact because these projects were compatible with Turkey’s priorities and *raison*

³ For more details of the Baghdad Pact see Yeşilbursa, *The Baghdad Pact*.

d'état as a pro-Western, anti-Soviet, and anti-communist country. However, as *Forum* correctly diagnosed, Turkey's priorities and the regional dynamics were not harmonious. Thanks to moderate relations between the government and the press as well as the lack of crises in the region, the press played a consent manufacturing role for the public as expected by the government. The financial dependence of the press on the government can be regarded as another factor in the support of the press despite some reservations. However, with the change of relations between the DP and the press in the second half of the decade and the eruption of crises threatening Turkey's position in the Middle East, the press began to polarize into supporters and opponents their reaction to regional developments gradually changed.

CRISES IN THE MIDDLE EAST (1955-1958)

In the second half of the decade, the first challenge that the DP government faced was the Suez Crisis in 1956 and the immediate Israeli attack on Egypt supported by the UK and France. Turkey favored a peaceful solution to the Suez crisis and participated in the London conferences, supporting the US solution and insisting on the freedom of passage through the canal. (FRUS 1955-57, v.16.i.8, p. 250-252) In addition, the DP government opposed the Israeli attack on Egypt and recalled its ambassador in Tel Aviv back to Ankara as a diplomatic reaction. (From Tehran to Foreign Office - FO 371. 121793. VR 1091-766,767)

The Suez Crisis was closely followed by the press and *Zafer* and *Son Posta* supported the government's policy of the government. Similarly, *Son Posta* criticized the states which "caused" crises in the region. The nationalization of the Canal was denounced by columnists as a violation of international law. The writer heavily criticized states which "caused" the crises and conflicts in the region to the disadvantage of Turkey. (Emeç, 28 July 1956) Similarly, the UN was criticized for its inability to prevent the war and find a peaceful solution to the crisis. According to the newspaper, UK and France support of Israel aimed to persuade the "stubborn" Nasser but the Israeli attack could also serve to ignite a "Third World War." Emeç criticized Israel for exploiting the crisis to achieve its own goals. (Emeç, 2 November 1956) In the same newspaper, another writer argued that tensions between regional states, particularly between Egypt and Israel, could be responsible for the unrest in the region. According to this perspective, Turkey established the Baghdad Pact to provide stability to the region with its farsighted and realistic foreign policy and was proven right by the recent developments. (Erol, 1956) *Cumhuriyet* also supported Turkey's policy and argued that the nationalization of the Suez Canal indicated a new and serious situation. According to *Cumhuriyet*, if president Nasser had confined himself to the nationalization of the Canal, the crisis could have been settled by diplomatic efforts but that the serious circumstances made it difficult to reach solution. The author further predicted that Nasser would not play such a critical role.

(Coşar, 30 July 1956) According to the same writer, the DP government's approach to the Suez Crisis was correct and peaceful. (Coşar, 19 August 1956)

Newspapers and journals closer to the opposition approached the Suez Crisis differently. Writers in *Ulus* criticized the London Conferences as a failure of Western diplomacy and that the ultimate result of the conference was clear from the beginning. The paper also criticized the Soviet Union and Soviet policy during the crisis, opining that it manipulated the conference and showed a strong possibility of Egyptian alignment with the Soviet Union against the West, which would be a catastrophe. (Esmer, 1956) *Akis* held a similar position and criticized the Egyptian government during the crisis saying that the nationalization of the canal was a threat to the canal regime and Nasser's control would make the situation more serious. ("Süveys: Buhran devam ediyor", 1956) *Forum*, however, took a conflictual stance: on one hand, it supported Arab nationalism while on the other it strongly criticized Nasser as a dictator seeking to increase his own prestige for political reasons. For the journal, Nasser's arguments for the nationalization of the canal were lies that endangered foreign investments in developing countries such as Egypt and that as a result the West was correct in punishing president Nasser. ("Süveys meselesi", 1956)

To sum up, the press mainly criticized president Nasser during the Suez Crisis due to his collaboration with the Soviet Union which paved the way for the communist infiltration into the region. This shows how the press strongly internalized the prevailing *raison d'état*. Newspapers and journals closer to the government supported the DP's Suez policy, while opponents, most probably with the impact of rising pressure on the press by the government, refrained from criticizing the government and focused on developments and facts in the region rather than government's policies.

After the settlement of the Suez Crisis, Turkey and Syria found themselves on the brink of war due to a border crisis. Syria was a pro-Soviet state that signed a treaty of economic and technical cooperation with the Soviet Union on August 6, 1957. In the eyes of the West and Turkey, this treaty accelerated Soviet infiltration in the region and necessitated a reaction against Syria and the Soviet Union. Therefore, the DP government mobilized troops near the Syrian border in the name of seasonal military training. (From Ankara to Foreign Office - FO 371. 128242.VY 10344-4,5; FRUS 1955-57, v.13. i.13, 642-4, 650, 656-7, 700-1) At the end, the tension between the two states decreased and did not evolve into a more serious crisis. (Baş, 2012, p. 95-106; Sever, 1998, p. 81-83; Kürkçüoğlu, 1972, p. 104-128; Oran, 2006, p. 629-632)

Zafer supported the government policy during the crisis. Similarly, *Son Posta* criticized the Syrian government and praised Turkey's reaction, arguing that as the communist influence increased in Syria, its neighbors perceived greater threat. According to the writer, communists in Syria maintained strategic positions that would in turn strengthen the influence of communists in neighboring states and

therefore the DP government's reaction was legitimate and other states in the region should have followed Turkey. (Emeç, 1957) *Ulus* also criticized "communist activities" in Syria and argued that the main threat to Syria did not come from Turkey but from inside the country as the Soviet Union aimed to protect pro-Soviet Syrian politicians rather than the Syrian territorial integrity and was arming the country. Therefore, Syrian application to the UN and accusations against Turkey were groundless and the crisis was artificial. (Esmer, 1957)

Cumhuriyet criticized the DP government's policy during the crisis but only as a passive and disinterested voice. The paper determined that Syrian complaints and accusations against Turkey and application to the UN were groundless. While the paper asserted that Turkey was not responsible for the crisis, it opined that the DP government should have taken the necessary diplomatic measures against Syria. (Coşar, 1957) The anti-communist and anti-Nasserist position of the journal *Akis* became explicit during the crisis and the paper strongly criticized Soviet policy and threats against Turkey. At the same time the paper recognized the reality of Arab nationalism and was surprised by the sudden eruption and settlement of the crisis. ("Ortadoğu: Rusya'dan ikaz", 1957) *Akis* implicitly criticized the DP government for its efforts to eliminate Arab nationalism by force. A writer in the journal argued that there were lessons to be taken by the DP government: the Baghdad Pact was not a remedy for the problems in the Middle East and Turkey was an outsider in the Arab world as Iraq's policy during the crises obviously showed. Turkey's closest ally in the region Iraq was closer to Syria than Turkey and therefore, Turkey's efforts to take on leadership in the region was be fruitless under these circumstances. Arabs could solve their problems by themselves and only if Turkey had not involved in regional problems, its prestige would have increased. (Avcıoğlu, 21 September 1957). In another article, the writer took a similar position and criticized the government, arguing that despite efforts to develop friendly relations with the Arab leaders Turkey was not accepted as a power in the Middle East. On the contrary, hostility towards Turkey increased and even Iraq, its closest ally in the region, supported Syria during the border crisis and opposed the transfer of Middle East oil to Europe through Turkey. The paper asserted that the DP government's Middle East policy failed and Israel was sacrificed for the sake of this policy. (Avcıoğlu, 23 November 1957) During the crisis, *Forum* criticized the government and stated that the government should not have prepared military maneuvers near the Syrian border as it caused Syria to feel threatened by these developments. The paper also reported that Syrian leaders thought that they were betrayed by the West as a result of the Israeli state. More importantly, *Forum* argued that the Syrian Crisis might be considered a tool to consolidate support behind the government ahead of the 1957 elections. ("Suriye olayları", 1957)

The border crisis between Turkey and its southern neighbor was closely followed by the press. Newspapers closer to the government such as *Ulus* supported its policy and criticized Soviet involvement in Syria and "communist" activities. In

contrast, newspapers and journals closer to the opposition, in this case interestingly *Cumhuriyet*, sided with the opposition after the oppressive DP policies following the 1954 elections, criticized the DP government's pro-Western involvement policy in the region, and recognized the reality of Arab nationalism. However, those members of the press criticizing the DP government's policy also took positions against communist activities and Soviet infiltration into the region. In short, while the division in the press became explicit during the border crisis, the reaction of the press, even the opponents, show how they tended to approach developments through the lens of US anti-communism. In other words, the press attempted to consolidate public consent against communism regardless of their relationship with the government.

The Middle East experienced radical changes in 1958. Egypt and Syria jointly declared the establishment of the United Arab Republic (UAR) on February 1, 1958. In response, Iraq, and Jordan established the Federal Arab Union on February 14, 1958. Turkey saw Syrian integration with Egypt as preferable to Soviet domination and influence in Syria and recognized the new union right after. (From Ankara to Foreign Office - FO 371. 131338. JE 10344-1; Oran, 2006, p. 631)

Cumhuriyet followed these developments and held a position more favorable to the UAR as the unification was considered an element of stability in the region. The paper argued that the republic, however, would bolster the split of the Arab world, in which there were many problems and could endanger the Baghdad Pact by withdrawing Iraq, the only Arab member, from the Pact. (Coşar, 13 February 1958) *Ulus* approached these developments cautiously and argued that the union would be a dictatorship under Nasser rule and might lead to the "annexation" of Syria by Egypt. The paper opined that while the UAR was open to the participation of other states, the nature of the republican regime might prevent kingdoms from joining. (Esmer, 4 February 1958) *Akis* on the other hand was optimistic about the future of the UAR and stated that it should be recognized as a reflection of Arab nationalism and the will of Arabs and advocated for the West to abandon the old methods of supporting old kingdoms with arms and money. ("İki iken bir oldu", 1958) Similarly, *Forum* supported the UAR as a product of Arab nationalism. It also argued that the DP government should begin to cooperate with Arab nationalists and persuade its Western Allies to recognize and cooperate with the Arab nationalist movement. ("Mısır Suriye birliği", 1958)

The press remained divided over the unification projects of the later 1950s. *Cumhuriyet* and *Ulus* were skeptical, particularly about the UAR and the danger of a Nasser dictatorship undermining the Baghdad Pact. In contrast, *Akis* and *Forum*, opponents of the government, regarded these two developments as a product of Arab nationalism and supported the government's policy of recognition and cooperation with Arab nationalists.

The status quo in the region totally collapsed in the summer of 1958. The military junta toppled the Iraqi government on July 14, 1958 and the King, Crown Prince, and Prime Minister were killed. One day later, the US intervened in Lebanon and the UK in Jordan upon the invitation of the President of Lebanon and King of Jordan to prevent these two countries from falling into “Nasserist and communist” elements. After the coup in Iraq, rumors about a Turkish intervention in Iraq began to circulate, especially in the West. (FRUS 1958-1960, v.12.i.9, p. 307-311) However, the DP government did not involve itself in the crisis and Ankara recognized the new government in Iraq on July 31, 1958. (Sever, 1998, p. 83-85; Kürkçüoğlu, 1972, p. 128-143; Oran, 2006, p. 632; Sander, 2016, p. 225-232)

In the press, *Son Posta* supported the Western intervention in Lebanon and Jordan following the coup in Iraq. The paper argued that the bloody events in Iraq caused grievances in the civilized world and the aim of these developments, provoked by outsiders, was to destabilize the Middle East. Similarly, the US and the UK intervened in Lebanon and Jordan to prevent the expansion of instability and unrest. (Emeç, 1958) Similarly, *Cumhuriyet* criticized elements which caused “unrest” in the Middle East and supported the intervention of the Allies. Upon the coup d’état in Iraq, a writer argued that the impact of the developments in Iraq would be serious for Turkey because the coup violated the Baghdad Pact and the West and only served the interest of Nasser. After the coup, the new regime in Iraq sent a telegram to Cairo and recognized the UAR, thus cutting its ties with the Baghdad Pact. (Coşar, 15 July 1958) Moreover, the paper supported the intervention of the US and argued that, as with the Korean War, which had terminated the Soviet threat in the Far East, the US intervention in Lebanon might have the same effect in the Middle East. (Coşar, 16 July 1958) Despite its support for the US intervention in the region, *Cumhuriyet* expressed opposition to Turkish intervention in Iraq. The writer suggested that the DP government should recognize the new regime because of the public support behind such a move. (Coşar, 23 July 1958)

On the other hand, the press closer to the opposition strongly criticized the DP’s policies during these crises. A writer in *Ulus* argued that the developments in Iraq were not surprising due to incorrect policies pursued by the West and Turkey in the region and the government did not consider warnings about the Middle East. He added that the Baghdad Pact would continue without Iraq because the new regime in Iraq established close relations with the UAR and might form a federation together. (Ecevit, 16 July 1958) *Ulus* also criticized the US intervention in Lebanon because it flamed the resentment and hostility of Arabs against the West. The possibility of establishing “mandates” in these Arab states might force the Arabs to make a choice between the West and the East and that they most probably would choose the East. (Ecevit, 17 July 1958)

Akis was also critical of the DP government’s policy before the crises. The editor of the journal argued that the Baghdad Pact would be a Pact without Baghdad

and that the government should be more “realistic” and recognize the reality of Arab nationalism. He also argued that the Soviet Union was more successful than the West in grasping the realities of the Arab world. As a result, the region became more open to Soviet influence than before. (Toker, 22 February 1958) In another article before the successive crises, the editor argued that the Middle East policy of the government failed because it did not understand the regional dynamics and that the rivalry between the leaders of Arab states was because they sought allies to reach their goals. He also urged the Turkish government to refrain from involvement in regional conflicts because the Arab world was not preoccupied with the problems of Turkey. Thus, Turkey should be more objective regarding the developments in the region. (Toker, 12 July 1958) Following the crises of 1958, the editor wrote another article that argued that the US intervention in Lebanon was illegitimate and in conflict with the principles of justice that the US had pioneered. This action would decrease US prestige in the Arab world and would be a “fiasco.” More importantly, the DP government should have warned the US, as an ally who knew the Arab world, rather than supporting the intervention. (Toker, 19 July 1958)

Forum was another journal that criticized the government’s Middle East policy after the crises in Iraq, Lebanon, and Jordan. The journal argued that the DP government should have cooperated with Arab nationalists rather than the kings and pashas who had already lost their popularity and support in their countries. In addition, they asserted that the coup in Iraq would negatively influence the prestige of the West in Asia, Africa, and the Middle East. Similarly, Turkey and the Allies should change their policies, but the US intervention in Lebanon implied that such a policy change would not occur and might accelerate the Soviet infiltration into the region. (“Ortadoğuda son olaylar”, 1958) The necessity of a policy change was also emphasized by another writer of the journal who stated that the best policy for Turkey to pursue was to avoid the internal conflicts in the region and the problems between the Arabs and the West from the Soviet threat to the region. Moreover, Turkey should have aimed to protect its security and that of the region against the Soviet threat rather than being involved in regional problems. (Soysal, 1958)

In conclusion, the opponents in the press criticized the policies of the DP government and the West in the Middle East. In particular, they argued that Turkey should not have involved itself in the regional crises. Such pro-*status quo* and non-involvement reactions were similar to that of the RPP and its leader, İnönü. Opponents of the DP government in the press heavily criticized the government’s Middle East policy because they believed that the government made serious mistakes and that the relationships between the government and the press became strained as the government put heavy pressure on the latter.

CONCLUSION

In Turkey's first experience with democracy, DP government's relations with the press and the positions of the press towards the government in domestic politics and foreign policy were influenced by gradually worsening government-opposition relations. After the DP had come to power, the oppressive and restrictive single party era Press Law was liberalized. However, the second half of the 1950s witnessed a split in the press to supporters vs opponents of the DP regime. As criticism towards the government increased, especially in regard to domestic politics, the government's reaction towards the opponents became more oppressive. The Press Law was amended and journalists were sentenced to heavy penalties. Opponents of the DP in the press were arrested and jailed. In addition, opponent newspapers and journals were closed in certain periods and their financial resources were cut.

In the first of the 1950s, the press supported the developments in Turkey's Middle East policy such as the MEC project, the pact between Turkey and Pakistan, and ultimately the Baghdad Pact with the belief that the alliance formation project would create a buffer against Soviet infiltration or expansion into the region. Anti-communism and the Soviet threat unified the supporters and opponents of the DP government and both sides praised the government's US or West-centric policies as a remedy against the expansion of communism. Interestingly, the challenges and crises in the Middle East and in the DP government's foreign policy did not have any serious impact on the positions of the newspapers and journals. During the Suez Crisis, Egypt and the Soviet Union were blamed by the press. Even *Forum*, which supported Arab nationalism, found Nasser guilty during the crisis. During the border crisis between Turkey and Syria, the press heavily criticized Syria and the Soviet Union which were accused of manipulating regional politics. The DP government's recognition of the UAR was unanimously supported by the press due to the control and suppression of communism in Syria. The only exception in this period was the successive crises in Iraq, Lebanon, and Jordan in the summer of 1958 when opponents such as *Ulus*, *Akis* and *Forum* heavily criticized the government's policies and the possibility of Turkey's intervention in Iraq.

Consequently, despite the split in the press between supporters and opponents of the DP government in domestic politics, the press unanimously supported DP's Middle East policy until the crises in 1958. This shows how the press internalized and supported Turkey's US-centric and anti-communist Cold War paradigm in general and DP's US-centric and anti-communist approach to the Middle East in particular.

REFERENCES

- Arap birliği. (5 March 1955). *Akis*, p.10.
- Avcıoğlu, H. (21 September 1957). Ortadoğu'daki yeni hava. *Akis*, p.17.
- Avcıoğlu, D. (23 November 1957). Araplar ve biz. *Akis*, pp.16-17.
- Aydemir, Ş. S. (2007). *Menderes'in dramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Baş, A. (2012). 1957 Suriye krizi ve Türkiye. *History Studies*, 4 (1), 89-109.
- Coşar, Ö.S. (30 July 1956). Süveyş işgal mi edilecek? *Cumhuriyet*, p.5.
- Coşar, Ö.S. (19 August 1956). Türkiye ve Süveyş. *Cumhuriyet*, p.5.
- Coşar, Ö.S. (10 October 1957). Birleşmiş Milletlere bizi şikayet. *Cumhuriyet*, p.5.
- Coşar, Ö.S. (13 February 1958). Irak-Ürdün birleşmesi. *Cumhuriyet*, p.5.
- Coşar, Ö.S. (15 July 1958). Irak'da çıkan isyan. *Cumhuriyet*, p.5.
- Coşar, Ö.S. (16 July 1958). Lübnan'a çıkarma. *Cumhuriyet*, p.5.
- Coşar, Ö.S. (23 July 1958). Irak'a yürümek. *Cumhuriyet*, p.5.
- Çakır, H. & Yavalar, D.E. (2017). Demokrat parti iktidarı ve basın, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (3): 257-270.
- Çakmak, D. (2010). *Forum dergisi 1954-1960*. İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Daver, A. (30 October 1951). Ortadoğu'nun müdafaası. *Cumhuriyet*, p.1.
- Deniz, Ö. (2019). *Basın özgürlüğünün yüzyılı*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Ecevit, B. (16 July 1958). İflas eden politika. *Ulus*, p.3
- Ecevit, B. (17 July 1958). Çıkartma ve sonrası. *Ulus*, p.3
- Emeç, S.R. (17 October 1951). Ortadoğu. *Son Posta*, p.1.
- Emeç, S.R. (27 February 1955). Bir diplomasi şaheseri. *Son Posta*, p.1.
- Emeç, S.R. (28 July 1956). Yeni çıbanbaşı: Süveyş. *Son Posta*, p.1.
- Emeç, S.R. (2 November 1956). Vahim günler. *Son Posta*, p.1.

- Emeç, S.R. (28 August 1957). Suriye çıbanı. *Son Posta*, p.1.
- Emeç, S.R. (19 July 1958). Üçlerin tebliği. *Son Posta*, p.1.
- Emre Kaya, A.E. (2011). Demokrat parti döneminde basın-iktidar ilişkileri, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1 (39): 93-118.
- Eroğul, C. (2003). *Demokrat parti: Tarihi ve ideolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Erol, R.S. (5 November 1956). Ortadoğu davaları. *Son Posta*, p.1.
- Esmer, A.Ş. (18 October 1951). Pakta katılmamız meselesi. *Ulus*, p.3.
- Esmer, A.Ş. (23 October 1951). Ortadoğu'nun emniyeti. *Ulus*, p.3.
- Esmer, A.Ş. (7 April 1954). Pakistan paktı. *Yeni Ulus*, p.3.
- Esmer, A.Ş. (26 August 1956). Konferans ve sonrası. *Ulus*, p.3.
- Esmer, A.Ş. (16 October 1957). Suriye'nin yeni hamisi. *Ulus*, p.3.
- Esmer, A.Ş. (4 February 1958). Birleşik arap cumhuriyeti. *Ulus*, p.3.
- Fenik, M.F. (20 October 1952). Londra dönüşü. *Zafer*, p.2.
- Fenik, M.F. (25 February 1955). Bağdat Paktı'nın imzası. *Zafer*, p.1.
- Foreign Relations of the United States (FRUS). 1955-57 v.13. i.13 /v.16.i.8 / /1958-1960 v.12.i.9
- İki iken bir oldu. (15 February 1958). *Akis*, p.10.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından günümüze Türkiye'de matbaa, basın ve yayın*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Koloğlu, O. (2015). *Osmanlı'dan 21.yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Ö. (1972). *Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna karşı politikası 1945-1970*. Ankara: SBF Yayınları.
- Mısır Suriye birliği. (15 February 1958). *Forum*, p.8
- Nadi, N. (4 April 1954). Hayırlı bir pakt. *Cumhuriyet*, p.1.
- Nadi, N. (26 January 1955). Türkiye, arab alemi ve Mısır. *Cumhuriyet*, p.1.

Oran, B. (2006). *Türk dış politikası*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ortadoğu: Rusya'dan ikaz. (21 September 1957). *Akis*, p.16.

Ortadoğuda son olaylar. (15 July 1958). *Forum*, p.6.

Öngel, A. (2017). *Demokrat parti Dönemi basın ve iktidar İlişkileri (1950-1960)*. (Unpublished MA thesis). İstanbul Commerce University, Social Sciences Institute, İstanbul.

Public Record Office (PRO). FO 130181. RK 10316 / 121793. VR 1091 / 128242.VY 10344 / 131338. JE 10344

Sander, O. (2016). *Türk-Amerikan ilişkileri 1947-1964*. Ankara: İmge Kitabevi.

Sever, A. (1998). The compliant ally? Turkey and the West in the Middle East 1954-58, *Middle Eastern Studies*, 34 (2): 73-90.

Soysal, M. (1 September 1958). Türkiye'nin son Ortadoğu siyaseti ve batılılaşma temposundaki yavaşlama. *Forum*, pp.10-12.

Suriye olayları. (1 October 1957). *Forum*, p.7.

Süveyş: Buhran devam ediyor. (8 September 1956) *Akis*, p.10.

Süveyş meselesi. (15 August 1956). *Forum*, p.11.

Toker, M. (22 February 1958). Bağdatsız Bağdat paktı. *Akis*, p.5.

Toker, M. (12 July 1958). Arap politikamız. *Akis*, p.5.

Toker, M. (19 July 1958). Hatalar zincirinin yeni halkası. *Akis*, p.5.

Toker, M. (1991a). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı yılları: DP yokuş aşağı 1954-1957*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Toker, M. (1991b). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı yılları: Demokrasiden darbeye 1957-1960*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Topuz, H. (2014). *Türk basın tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Türk-İrak paktının akisleri. (1 April 1955). *Forum*, p.7.

Yalçın, H.C. (18 February 1954). Türk-Pakistan anlaşması. *Yeni Ulus*, p.1

Yeşilbursa, B. K. (2005). *The Baghdad Pact: Anglo-American defense policies in the Middle East 1950-1959*. London: Frank Cass.

Yeşilbursa, B. K. (1999). Turkey's participation in the MEC and its admission to NATO 1950-52, *Middle Eastern Studies*, 35 (4): 70-100.

Yıldız, N. (1996). Demokrat parti iktidarı ve basın, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51 (1): 481-505.

Zürcher, E. J. (2013). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yayın Geliş Tarihi: 18.04.2019
Yayına Kabul Tarihi: 27.05.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.555458

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1109-1124
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

BİLİŞSEL STİL İLE GİRİŞİMCİLİK EĞİLİMİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİNDE BİR ARAŞTIRMA¹

Dilek ŞENEL*
Kâmil ORHAN**

Öz

Girişimcilik kavramı, yazında ekonomik, sosyal, kültürel yönden incelenmiş, girişimcilerin kişilik özellikleri, tercihleri, nitelikleri araştırılmış ancak, girişimcilerin bilişsel yönü göz ardı edilmiştir. Bu araştırmanın amacı; öğrencilerin bilişsel stilleri ile girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Araştırma, Pamukkale Üniversitesinde beş farklı akademik birimde gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda önlisans ve lisans düzeyinde eğitim gören yükseköğretim öğrencilerine anket uygulanmış ve 680 öğrenciye ulaşılmıştır. Araştırmanın sonucunda; yükseköğretimde okuyan öğrencilerin bilişsel stilleri ile girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre, alan bağımsız bilişsel stil özelliklerine sahip öğrenciler, alan bağımlı öğrencilerden daha fazla girişimcilik eğilimi sergilemektedir. Benzer şekilde önlisans eğitimi alan öğrencilerin bilişsel stilleri ile girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Önlisans düzeyinde de alansız bağımsız bilişsel stile sahip öğrenciler, alan bağımlı bilişsel stile sahip öğrencilere nazaran daha girişimci oldukları saptanmıştır. Ancak bu iki değişken arasındaki anlamlı fark, lisans öğrencileri arasında bulunamamıştır. Araştırmada ayrıca, gelir seviyesi ile bilişsel stil arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Bilişsel Stil, Alan Bağımlı- Alan Bağımsız, Üniversite Öğrencileri.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Şenel, D. ve Orhan, K.(2020). Bilişsel stil ile girişimcilik eğilimi arasındaki ilişki: Pamukkale Üniversitesinde bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1109-1124.

¹ Bu makale Dilek Şenel'in "Yükseköğretimde Okuyan Öğrencilerin Bilişsel Stilleri Aracılığıyla Girişimciliğe Yönelik Tutumlarının İncelenmesi: Pamukkale Üniversitesinde Bir Uygulama" başlıklı yüksek lisans tezinden (Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017) türetilmiştir.

* Öğr. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Kale Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ORCID: 0000-0001-6604-1989, dsenel@pau.edu.tr

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ORCID: 0000-0002-0232-5306, korhan@pau.edu.tr

THE RELATIONSHIP BETWEEN COGNITIVE STYLE AND ENTREPRENEURSHIP TENDENCY: A PRACTICE IN PAMUKKALE UNIVERSITY

Abstract

The concept of entrepreneurship is examined culturally, sociologically and economically in the literature and the characteristics, preferences and qualities of the entrepreneurs have been investigated, but the cognitive aspect of entrepreneurs has been ignored. The purpose of this research; to determine the relationship between cognitive styles and entrepreneurial tendencies of students. The research was carried out in five different academic units at Pamukkale University. In this context, a questionnaire was applied to associate degree and undergraduate students and 680 students were reached. As a result of the research; A significant relationship was found between the cognitive styles and entrepreneurship tendencies of the students studying in higher education. Accordingly, students with field-independent cognitive style characteristics show more entrepreneurship tendency than field-dependent students. In addition, a significant relationship was found between the cognitive styles and entrepreneurial tendencies of the students with associate degree. Students who have independent independent cognitive style at the associate level are found to be more entrepreneurial than the students with field dependent cognitive style. However, the significant difference between these two variables was not found among the undergraduate students. In addition, a significant relationship was found between income level and cognitive style.

Keywords: *Entrepreneurship, Cognitive Style, Field-dependent Field-Independent, University Student.*

GİRİŞ

Günümüzde girişimciliğe verilen önem tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de giderek artmaktadır. Girişimcilik, gelişmekte olan toplumların en temel sorunlarından olan işsizlik, kayıt dışı istihdam, düşük yaşam standardı ve refah düzeyi gibi pek çok sosyo-ekonomik soruna çare olmaktadır. Bu sorunların çözümü noktasında olan girişimciler, ülkemizde özellikle son yirmi yıldır araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiş ve girişimciler pek çok açıdan araştırmalara konu olmuşlardır. Bazı araştırmacılar girişimcilik olgusunu ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamda incelerken, bazı araştırmacılar da girişimcilerin kişilik özelliklerini, niteliklerini ve tercihlerini belirleme noktasında araştırmalarını sürdürmüşlerdir.

Ancak bugüne kadar yapılan araştırmalarda, girişimci kişilerin bilişsel yönü göz ardı edilmiştir. Çalışmanın amacı, bu eksikliğe dikkat çekerek, çözüm önerisi geliştirmek, bilişsel stil ile girişimcilik eğilimi arasında bir ilişki olup olmadığını tespit etmektir. Bilişsel stil, “alan bağımlı” ve “alan bağımsız” olmak üzere iki boyutta irdelenmektedir. Çalışma ile “alan bağımlı” ve “alan bağımsız” bilişsel stile sahip öğrencilerin, hangisinin girişimciliğe daha fazla eğilimli olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu iki boyut arasında bir eğilimin tespit edilmesi halinde,

lehine tespit yapılan tarafı, girişimciliğe yönlendirilebileceği ve böylelikle daha etkin bir girişimcilik kazanımı elde edilebileceği düşünülmektedir.

Bu bağlamda, Pamukkale Üniversitesi, Kale Meslek Yüksekokulunda eğitim gören birinci ve ikinci sınıf öğrencilerine, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde (İİBF) İşletme ve Maliye Bölümü, Mühendislik Fakültesinde İnşaat Mühendisliği Bölümü, Eğitim Fakültesinde Okul Öncesi Öğretmenliği Bölümünde eğitim gören birinci ve son sınıf öğrencilerine anket uygulanmıştır. Ayrıca Turizm Fakültesi dört yıllık bir eğitim programına dâhil olmakla birlikte, iki yıldır eğitim verdiği için bu fakültenin birinci ve ikinci sınıf öğrencilerine anket uygulanmıştır. Bölümler seçilirken iki yıl eğitim veren Kale Meslek Yüksekokulundaki İşletme Yönetimi Programına karşılık gelen, İİBF'ndeki İşletme Bölümü, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Programına karşılık gelen, İİBF'ndeki Maliye Bölümü seçilmiştir. Çocuk Gelişimi Programına karşılık gelen, Eğitim Fakültesindeki Okul Öncesi Öğretmenliği Bölümü, Maden Teknolojisi Programına karşılık olarak Mühendislik Fakültesindeki İnşaat Mühendisliği Bölümü tercih edilmiştir. Son olarak Kale Meslek Yüksekokulu bünyesinde yer alan Turizm ve Seyahat Hizmetleri Programına karşılık olarak Turizm Fakültesindeki Turizm Rehberliği Bölümü seçilmiştir. Araştırma, 2016-2017 eğitim-öğretim yılı güz döneminde yapılmıştır. İki yıllık eğitim veren meslek yüksekokulunda 264 öğrenciye, fakültelerde ise 416 öğrenciye ulaşılmak suretiyle toplam 680 anket değerlendirmeye alınmıştır.

GİRİŞİMCİ VE GİRİŞİMCİLİK KAVRAMI

Girişimciyi kar elde etme isteği ile insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere yatırımda bulunan ve yatırımın riskini kabullenen kişi olarak ifade eden Richard Cantillon, aslında girişimciyi riski üstlenen kişi olarak ilk defa yazın hayatına sokmuştur (Yıldırım, 2013, s. 26-28). Cantillon'a göre girişimci belirsiz şartlar altında pazar oluşturan, karar veren bir koordinatördür (İrmiş vd., s. 2010: 7). Cantillon'dan sonra Jean Baptiste Say girişimcinin, risk almanın yanı sıra işletmeyi örgütleme ve yönetebilme becerilerine de sahip olması gerektiğini vurgulamıştır (Yıldırım, 2013, s. 26-28). Say'a göre girişimci, ekonomik kaynakları, daha fazla verimlilik ve üretkenlik sağlayan alana kaydıran, değer yaratan kişidir (Dees, 1998, s. 2). Schumpeter'e göre girişimci, geleneksel yapıları kırmaya istekli ve kabul edilen şeylere meydan okuyan bir aktördür (Cantner vd., s. 2017: 188). Say ve Schumpeter'in ifade ettiği gibi girişimcilerin çoğunun amacı, yenilikçi ve kar hedefi yüksek işletmeler kurmaktır. Farklı araştırmacılar, girişimciyi farklı ifade etmiş olsalar da, Say ve Schumpeter, girişimcileri ekonomik kalkınmanın ardındaki yenilikçi ve itici güç olarak tanımlamışlardır (Dees, 1998, s. 2). Schumpeter'e göre girişimcilik, yeniliğe açık ve dinamik bir kavramı ifade etmektedir. Girişimcilik, yeni bir mal veya hizmet yaratma, yeni teknolojiler geliştirme, yeni pazarlara ulaşma ve yeni üretim yöntemleri oluşturma sürecidir (Müftüoğlu vd., 2004, s. 4).

Girişimciliğin tanımına Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" eserinde de rastlanılmıştır. Bu eserde girişimci ve kapitalizm kavramı bağdaştırılmıştır. Girişimcilik, İngilizcede "entrepreneurship" olarak yazındaki yerini almıştır (Gümüsoğlu ve Karagöz, 2013, s. 64). Türkçede girişimcilik ilk olarak "müteşebbislik" olarak ifade edilmiştir (Kayalar ve Ömürbek, 2007, s. 186). Müteşebbis, teşebbüs eden, girişimde bulunan anlamında kullanılmaktadır. Daha sonraki yıllarda "müteşebbis" kavramı, girişimde bulunmak, girişmek manasına gelen "girişimcilik" kavramına evrilmiştir.

Bu bilgiler ışığında girişimci; insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere gelir elde etmek için kar zarar riskini göze alarak yatırım yapan, yatırımını verimli bir işletmeye dönüştürebilen, yeni üretim yöntemleri kullanarak, yenilikçi ve özgün ürünler üretilip, bu ürünleri satabileceği yeni pazarlar araştıran, yaratıcı, risk alma kabiliyeti yüksek, geleceği öngörebilen, farklı düşünen bireylerdir. Girişimcinin pazarlanabilir bir ürün üretmek yolunda yapmış olduğu faaliyete de girişimcilik faaliyeti denmektedir.

BİLİŞSEL STİL KAVRAMI

Her bireyin bilgiyi edinme ve kaydetme biçimleri birbirinden farklıdır. Bireylerin bilgiyi öğrenmesindeki farklılıklar "stratejiler" ve "stiller" şeklinde kategorize edilmektedir. Bir öğrenme stili olan bilişsel stil, bireylerin öğrenme tarzında, algılamalarında, düşüncelerinde, bilgiyi kaydetmelerinde farklılık oluşturan bir kavramdır (Somyürek ve Yalın, 2007, s. 588).

Bilişsel stil, bireylerin algılama, hatırlama, düşünme ve problem çözmeye yönelik olarak belirlenen nitelikler, tercihler veya alışılmış stratejiler olarak tanımlanabilmektedir (Knockaert vd., 2011). Her birey, çevresinden kendisine ulaşan uyarıları farklı olarak algılamakta ve bu uyarıları farklı şekilde kaydetmektedir. Bireylerin, çevrelerinden gelen bu uyarıları, bilgileri, algılama ve kaydetmeye yönelik tercihlerine bilişsel stil adı verilmektedir (Kanadlı, 2008, s. 11). Başka bir ifade ile bilişsel stil, bireylerin bilgiyi organize etmeleri ve bunu arz etmeleri yolunda seçtikleri yaklaşıma verilen isimdir (Gülbahar, 2005, s. 10). Bireylerin problemleri çözmeye ya da sorunları ele alış şekillerindeki farklılıklar, bilişsel stil araştırmalarının temelini oluşturmaktadır (Miyake vd., 2001, s. 445).

Bilişsel stil konusundaki en önemli araştırmacı, "Bilişsel Stilin Babası" olarak adlandırılan Herman Witkin'dir. Witkin "alan bağımlılığı" ve "alan bağımsızlığı" kavramlarının yazında yer bulmasını sağlayan araştırmacı olarak bilinmektedir (Kirby ve Ashley, 1979, s. 55). Witkin'e göre bireylerin bilişsel ve entelektüel faaliyetleri, çalışma biçimini etkilemektedir. Bu işlevsel modlar "Bilişsel Stiller" olarak adlandırılmaktadır (Witkin, 1973, s. 2). Alan bağımlılığı- alan bağımsızlığı kuramı yazında görülen bilişsel stil boyutlarında en çok karşılaşılanıdır. Alan bağımlılığı ve alan bağımsızlığı bilgiyi işlemenin iki zıt yolunu ifade etmektedir (Guisande vd., 2007, s. 572; Miyake vd., 2001, s. 455).

Alan Bağımlı Bilişsel Stil:

İnsanlar çevrelerinden gelen uyarıcıları farklı algılamaktadır. Bu uyarıcıları kimileri bir bütün olarak algılamakta, kimileri bu şekilde algılamamaktadır. Alan bağımlı bireyler çevrelerinden gelen uyarıcıları bir bütün olarak algılamaktadırlar. Bilgiyi bütün ve pasif olarak işlemektedirler (Erden ve Akman, 2001, s. 231; Atasoy, 2004, s. 12; Witkin ve Moore, 1974, s. 2-3; Öztuna, 2013, s. 431; Dodson vd., 2016, s. 26-28; Somyürek ve Yalın, 2007, s. 589).

Alan bağımlı bireyler kendi tutumlarını, özelliklerini ve duygularını tanımlarken başkalarının bakış açılarını dikkate almakta ve önemsemektedirler (Witkin ve Moore, 1974, s. 2-3). Hâkim olan alan ve bağlamdan etkilenme eğilimindedirler (Zhang, 2004, s. 1296). Alan bağımlı kişiler dış işaretlerden etkilenirler ve bilgiyi alırken seçici davranmayabilirler (Guisande vd., 2007, s. 572). Bir alanı yeniden yapılandırmakta zorlanmaktadır (Dodson vd., 2016, s. 26-28).

Alan bağımlı bireyler büyük resmi görmekte, genele odaklanmakta, detayları ayırt etmede sıkıntı çekmektedirler (Erden ve Akman, 2001, s. 231; Şimşek, 2006, s. 102). Yenilikten hoşlanmamaktadırlar (Atasoy, 2004, s. 12). Öte yandan, toplumsal iletişim becerileri son derece gelişmiştir (Şimşek, 2006, s. 102).

Grup çalışmalarına yatkındırlar (Erden ve Akman, 2001, s. 231; Şimşek, 2006, s. 102). Başkaları ile çalışmayı gerektiren, ilkökul öğretmenliği, satış, rehabilitasyon danışmanlığı gibi mesleklerde uğraşı gösterdikleri bilinmektedir (Witkin ve Moore, 1974, s. 4).

Sosyal becerileri kuvvetlidir, sosyal duyarlılığa sahiptirler (Witkin ve Moore, 1974, s. 2-3, Hansen ve Stansfield, 1980, s. 1). Edebiyat, tarih gibi sosyal bilimlere ve sanata yatkındırlar (Erden ve Akman, 2001, s. 231; Atasoy, 2004, s. 12; Bacanlı, 2002, s. 129; Şimşek, 2006, s. 102; Witkin ve Moore, 1974, s. 4; Onyekuru, 2015, s. 84).

Problemleri çözerken duruma ve dıştan gelen ipuçlarına karşı duyarlıdırlar ve sorunların çözümünde uzun zaman harcamaktadırlar (Şimşek, 2006, s. 102; Dodson, 2016, s. 26-28; Witkin ve Moore, 1974, s. 2-3). Hedberg ve McNamara (1985, s. 15), geribildirim ile bilişsel stil arasındaki ilişkiyi incelemiş ve alan bağımlı bireylerin ilk tepki sürelerinin daha uzun, hatalarının daha fazla olduğunu tespit etmiştir. Bu bireylere hata düzeltme stratejileri ve hatalarını açıklayan geribildirim verildiğinde, hata yapmadan önceki performanslarından daha iyi bir performans gösterdiklerini ortaya koymuştur. Bunların sonucunda cevap verme süresi ve hata sayısı azalmıştır.

Alan Bağımsız Bilişsel Stil:

Yazında alan bağımsız bireylerin özellikleri incelendiğinde, alan bağımsız bireylerin analitik düşünebilen bireyler olduğu anlaşılmaktadır (Atasoy, 2004, s. 12; Witkin ve Moore, 1974, s. 2-3). Alan bağımsız bireyler, özelden genele gitmeyi

tercih etmektedirler (Atasoy, 2004, s. 12). Sosyal becerileri ve sosyal ilişkiler zayıftır (Atasoy, 2004, s. 12; Erden ve Akman, 2001, s. 231). Eleştirilerden etkilenmemektedirler (Bacanlı, 2002, s. 129). Bencildirler (Şimşek, 2006, s. 102). Meraklıdırlar (Erden ve Akman, 2001, s. 231). Alanı yeniden yapılandırma yeteneğine sahiptirler (Dodson vd., 2016, s. 28; Hansen ve Stansfield, 1980, s. 315).

Alan bağımsız bireyler, en önemli bilgileri bağlamından ayırmada daha az güçlük çekmekte ve dış işaretlerden ziyade içten gelen dürtülerden etkilenmektedirler (Guisande vd., 2007, s. 572). Aynı zamanda alan bağımsız bireyler bir sorunu ele aldıklarında, bu sorunu çözmek için çok fazla dış desteğe ihtiyaç duymamaktadırlar. Problem çözmeye oldukça başarılıdırlar ve içsel referanslarını kullanabilmektedirler (Bacanlı, 2002, s. 129; Erden ve Akman, 2001, s. 231; Dodson vd., 2016, s. 28). Sorunları alan bağımlılara göre daha hızlı çözmektedirler (Witkin ve Moore, 1974, s. 2-3)

Kurallara ve gruplara uyum sağlamada zorluk çekmekte (Erden ve Akman, 2001, s. 231) ve bireysel çalışmayı tercih etmektedirler (Şimşek, 2016, s. 102). Başkaları ile çalışmanın önemli olmadığı astronomi, mühendislik gibi meslekleri seçmektedirler. Okul yaşamında da alan bağımsız bireyler, matematik, fizik ve fen gibi bilimlere yönelik akademik alanlara yönelmektedirler (Witkin ve Moore, 1974, s. 4; Onyekuru, 2015, s. 84; Şimşek, 2006, s. 102).

Alan bağımsız bireyler bütünden çok parçalara yoğunlaşmaktadırlar. Onlar için ayrıntılar son derece önemlidir, ayrıntılar arasındaki ilişkileri analiz ederek, olayları ayrı ayrı değerlendirebilmektedirler (Şimşek, 2006, s. 102; Zhang, 2004, s. 1296; Somyürek ve Yalın, 2007, s. 589). Alan bağımsız bireyler, alanın içine gömülmüş bir parçayı kolaylıkla bulabilmektedirler (Witkin ve Moore, 1974, s. 2-3).

Alan bağımsız bireyler, görme gerektiren görevleri yerine getirirken, alan bağımlı bireylere göre üstünlük gösterdikleri yapılan ampirik çalışmalar sonucu görülebilmektedir (Zhang, 2004, s. 1297). Alan bağımsız bireyler, alan bağımlı bireylerden daha dikkatlidirler (Dodson vd., 2016, s. 28) ve kendi problemlerini çözme stratejilerini geliştirmelerine izin verildiğinde daha iyi performans gösterebilmektedirler (Witkin ve Moore, 1974, s. 12).

ALAN ARAŞTIRMASI

Alan araştırmasında, araştırmanın metodolojisi, hipotezleri, veri toplama yöntemleri, sınırlılıkları, güvenilirlik analizi ve örneklem seçimine yer verilmiş ve araştırmanın bulguları ortaya konmuştur.

Araştırmanın Metodolojisi

Araştırma iki kısımdan oluşmaktadır. Teoriyi oluşturan birinci kısım ve uygulamayı oluşturan ikinci kısımdır. Teorik kısmı oluşturulurken, kitaplardan, makalelerden, dergilerden, kongre bildiri kitaplarından, internet ortamındaki e-dergilerden, daha önce yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinden ve bu konu ile ilgili her türlü çalışmalardan yararlanılmıştır. Bu kaynaklar ile araştırmanın, teorik çerçevesi hazırlanmıştır. Uygulama bölümünde ise Pamukkale Üniversitesinin farklı akademik birimlerinde eğitim gören öğrencilerine ulaşılmış ve anket yöntemi ile veri toplanmıştır.

Araştırmanın Hipotezi

Araştırmanın hedefi, bilişsel stil kavramının, girişimci bireylerin başarısını öngörebilecek bir değişken olarak önermektir. Çalışmanın hipotezi bu amaç doğrultusunda kurulmuştur.

H₀: Araştırmada yer alan katılımcıların bilişsel stilleri ile (Alan bağımlı-Alan bağımsız) girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₁: Araştırmada yer alan katılımcıların bilişsel stilleri ile (Alan bağımlı-Alan bağımsız) girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir fark vardır.

Veri Toplama Yöntemleri

Araştırma hipotezini test etmek üzere üç bölümden oluşan bir anket hazırlanmıştır. Anketin ilk bölümünde demografik veriler yer almaktadır. İkinci bölümde Yılmaz ve Sünbül (2009) tarafından geliştirilen girişimcilik ölçeği kullanılmıştır. Üçüncü bölümde ise; Okman tarafından 1979 yılında dilimize çevrilen Gizlenmiş (Saklı) Şekiller Grup Testi, uygulanmıştır. Bu test, Şimşek'in (2006) ifade ettiği gibi Witkin vd. (1971) tarafından yapılan deneysel çalışmalardan sonra geliştirilen, algısal yeteneğe dayanan ve bireylerin ayrıştırma yeteneğini ölçen bir uygulamadır. Uygulama sonucunda, bireylerin öğrenme biçimleri, "alan bağımlı" ve "alan bağımsız" olarak ortaya çıkmaktadır. Test uygulanan bireylerden, kendilerine verilen basit şekilleri daha karmaşık şekillerin içinden bulmaları istenmektedir (Şimşek, 2006, s. 101).

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmanın en büyük sınırlılığı, zaman ve maliyettir. Araştırmanın evreni belirlenirken meslek yüksekokulundaki programlar ve bunların fakültelerdeki lisans düzeyine karşılık gelen bölümleri baz alınmıştır. Zaman ve maliyete ilişkin bir sınırlılık olmaması durumunda, araştırmanın üniversitenin tüm birimlerinde yapılması araştırmayı daha etkili kılacaktır. Bir başka sınırlılık ise her türlü özeni, dikkati ve hassasiyeti göstermeleri yönünde, ankete başlamadan öğrencileri

uyarmamıza rağmen, öğrencilerin içtenlikle soruları okuyup cevaplandırmama ihtimalinin de göz ardı edilemeyeceğidir.

Güvenirlilik Analizi

Güvenirlilik analizi bu çalışma için kullanmış olduğunuz ölçeğin tutarlı olup olmadığını ölçmek amacıyla yapılmıştır. Cronbach's Alpha değeri 0,92'dir.

Örneklem Seçimi

Araştırmanın evrenini, 2016-2017 yılında kayıtlı olan, Kale Meslek Yüksekokulunda 747 öğrenci, İnşaat Mühendisliğinde 347 öğrenci, İşletme bölümünde 325 öğrenci, Maliye bölümünde 333 öğrenci, Turizm Rehberliği Bölümünde 90 öğrenci, Okul Öncesi Öğretmenliği Bölümünde 238 öğrenci olmak üzere toplam 2080 öğrenci oluşturmaktadır. Planlanan bölümlerin hepsinde anket uygulanmış ve toplam 680 ankete öğrenciler eksiksiz cevap vermişlerdir.

Örneklem seçiminde “amaçlı (yargısal) örnekleme yöntemi” uygulanmıştır. Gürbüz ve Şahin'e (2014, s. 130) göre amaçlı örnekleme yöntemi; belirlenen örneklem büyüklüğüne göre evrenin bir parçasının seçilmesidir.

Demografik Verilerin Analizi

Anketin ilk bölümünü demografik veriler oluşturmaktadır. Demografik veriler kapsamında öğrencilerin cinsiyeti, yaşı, aile gelir seviyesi, kaçınıcı sınıfta okudukları ve hangi bölümlerde eğitim aldıkları saptanmıştır.

Araştırmaya katılanların %56,2'si kadın, %43,8'i erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin % 97,5'i 25 yaşın altındadır. Örneklemen yarısının geliri 1.500.- TL altındadır. Bir başka ifade ile, katılımcıların yarısının aile geliri asgari ücret ve altındadır. Araştırmada katılımcıların 299'u birinci sınıf öğrencisi, 163'ü ikinci sınıf öğrencisi, 46'sı üçüncü sınıf öğrencisi ve 172'si son sınıf öğrencisidir.

Tablo 1: Örneklem Demografik Bilgileri

Cinsiyet	Sıklık	Yüzde
Kadın	382	56,2
Erkek	298	43,8
Toplam	680	100
Yaş	Sıklık	Yüzde
20 yaş ve altı	418	61,5
21- 25 yaş arası	244	36
26 yaş ve üstü	18	2,5
Toplam	680	100

Aile Gelir Seviyesi	Sıklık	Yüzde
0.-TL - 1.000.- TL	139	20,4
1.001.-TL–1.500.-TL	209	30,7
1.501.-TL–2.000.-TL	117	17,2
2.001.-TL ve üzeri	215	31,6
Toplam	680	100
Sınıf	Sıklık	Yüzde
Birinci Sınıf	299	44
İkinci Sınıf	163	24
Üçüncü Sınıf	46	6,8
Dördüncü Sınıf	172	25,3
Bölmeler	Sıklık	Yüzde
Muhasebe ve Vergi Uygulamaları	67	9,9
İşletme Yönetimi	61	9
Maden Teknolojileri	20	2,9
Çocuk Gelişimi	79	11,6
Maliye	83	12,2
İşletme	95	14
İnşaat Mühendisliği	129	19
Turizm Fakültesi	47	6,9
Okul Öncesi Öğretmenliği	62	9,1
Toplam	680	100

Araştırma beş akademik birim ve on programda gerçekleştirilmiştir. Toplam 680 katılımcının %19'unu İnşaat Mühendisliği Bölümü oluşturmakta iken, bu bölümü sırası ile İşletme, Maliye ve Çocuk Gelişimi Bölümü takip etmektedir. Ankete katılanların %38,8'i iki yıllık eğitim veren önlisans öğrencisi, %61,2'si fakültelerde eğitim gören lisans öğrencileridir (Tablo 1).

Bağımlı Değişkenin Normal Dağılım Gösterip Göstermediğinin Analizi

Bağımlı değişken olan girişimcilik toplam puanlarının normal bir dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir.

H_a: Girişimcilik toplam puanları normal dağılım gösteriyor.

H_b: Girişimcilik toplam puanları normal dağılım göstermiyor.

Hipotez yukarıda ifade edilen şekilde oluşturulduktan sonra analiz yapılmış ve p değeri 0,282 olarak tespit edilmiştir. Tablo 2'de hesaplanan p değeri 0,05'den

büyükür. P değeri 0,05'ten büyük olması verilerin normal dağılım gösterdiklerini ifade etmektedir. H_a kabul edilmiştir. H_b reddedilmiştir.

Tablo 2: Bağımlı Değişkenin Normal Dağılım Gösterip Göstermediği

Değişken	n	\bar{x}	ss	KS*	p
Girişimcilik Puanları	680	3.74	0.49	0,989	0.282

*= Kolmogorov-Smirnov Z.

Örneklemin Alan Bağımlı ve Alan Bağımsız Olarak Sınıflandırılması

Araştırmaya katılan öğrencilerin bilişsel stilin alt boyutları olan “alan bağımlı” ve “alan bağımsız” olarak sınıflandırılmasının tespiti için, ilk olarak bilişsel stil ortalama puanlarının tespiti yapılmıştır. Ortalama puan 7,57 bulunmuştur. Ortalama puana göre 7,57'nin altında puan alanlar, “alan bağımlı” olarak sınıflandırılırken, 7.58'in üstünde puan alan öğrenciler “alan bağımsız” olarak değerlendirilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3: Bilişsel Stil Ölçeği Ortalama Puan

	n	\bar{x}	ss
Bilişsel Stil Puanı	680	7,57	4,25

Bilişsel Stil ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki Farklılık

Araştırmanın amacı; bilişsel stil ile girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı düzeyde bir farklılık olup olmadığının saptanmasıdır. Bu bağlamda bilişsel stil bağımsız değişken, girişimcilik toplam puanları bağımlı değişken olarak ortaya konmaktadır. Araştırma hipotezini test etmek için bağımsız örneklem t-testi uygulanmış ve değişkenler arasında farklılık saptanmıştır ($t_{(689)} = 1.972$; $p < 0.05$). Grup ortalamaları incelendiğinde alan bağımsız olarak belirlenen grubun girişimcilik eğilim ortalamalarının ($X_{abgz} = 136,00$) alan bağımlı olarak belirlenen grubun girişimcilik eğilim ortalamalarından ($X_{abg} = 133,35$) daha yüksek olduğu görülmüştür.

Tablo 4: Katılımcıların Bilişsel Stilleri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki Farklılık

Bilişsel Stil	n	\bar{x}	ss	t	p
Alan Bağımlı	337	133,35	18,84	-1,972	0,049
Alan Bağımsız	343	136,00	16,03		

Bir başka ifade ile alan bağımsız özelliklere sahip katılımcıların girişimcilik eğilimlerinin, alan bağımlı özelliklere sahip katılımcıların girişimcilik eğilimlerinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 4'de verilmiştir. Araştırma hipotezi “ H_1 : Araştırmada yer alan katılımcıların bilişsel

stillere göre (Alan bağımlı-Alan bağımsız) girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir fark vardır” kabul edilmiştir.

Önlisans Öğrencilerinin Bilişsel Stilleri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki Farklılık

Önlisans eğitimi gören öğrencilerin bilişsel stilleri ile girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı farklılık olup olmadığı araştırılmıştır. Tablo 5’de ifade edildiği üzere alan bağımlı ve alan bağımsız özelliklerine sahip önlisans öğrencilerinin girişimcilik puanları arasında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmıştır ($t_{(213,163)} = -2.227$; $p < 0.05$). Grupların ortalama değerlerine bakıldığında alan bağımsız olarak belirlenen grubun girişimcilik eğilim ortalamalarının ($X_{abgz}=138,04$) alan bağımlı olarak belirlenen grubun girişimcilik eğilim ortalamalarından ($X_{abg}=133,06$) daha yüksek olduğu görülmüştür.

Tablo 5: Önlisans Öğrencilerin Bilişsel Stil Alt Boyutları ile Girişimcilik Puanları

Bilişsel Stil	n	\bar{x}	ss	t	p
Alan Bağımlı	175	133,06	19,16	-2,227	0,024
Alan Bağımsız	89	138,04	15,47		

Bir başka ifade ile alan bağımsız grubun girişimcilik eğilimlerinin, alan bağımlı grubun girişimcilik eğilimlerinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Lisans Öğrencilerinin Bilişsel Stilleri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki Farklılık

Lisans eğitimi gören öğrencilerin bilişsel stil alt boyutları olan “alan bağımlı” ve “alan bağımsız” boyutları ile girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı araştırılmıştır. Araştırma bulgularına göre, alan bağımlı ve alan bağımsız özelliklere sahip lisans öğrencilerinin girişimcilik puanları arasında 0,05 anlamlılık düzeyinde bir fark çıkmamıştır ($t_{(309,096)} = -0,908$; $p < 0,05$). Elde edilen veriler Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6: Lisans Öğrencilerin Bilişsel Stil Alt Boyutları ile Girişimcilik Puanları

Bilişsel Stil	n	\bar{x}	ss	t	p
Alan Bağımlı	162	133,67	18,55	-0,908	0,365
Alan Bağımsız	254	135,28	16,19		

Araştırma bulgularına göre önlisans öğrencilerinin bilişsel stil alt boyutları ile girişimcilik eğilimleri arasında fark tespit edilirken, lisans öğrencilerinin bilişsel stil alt boyutları ile girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

Bilişsel Stil İle Gelir Seviyeleri Arasındaki Farklılık

Araştırmada yer alan katılımcıların bilişsel stilleri ile gelir seviyeleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı araştırılmış ve değişkenler arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir ($F = 3,417$; $p < 0,05$). Bu farkın hangi gelir seviye ya da seviyeleri lehine olduğunu saptamak amacı ile Post Hoc işlemi uygulanmış ve gelir seviyesi 2.001.-TL ve üzeri olan ailelerin çocukları daha belirgin bilişsel stil özellikleri sergilediği belirlenmiştir (Tablo 7).

Tablo 7: Bilişsel Stil ile Gelir Seviyesi Arasındaki İlişki

	Karelerin toplamı	SD	Ortalama Kare	F	p	Post Hoc
Gruplararası	183,014	3	61,005	3,417*	,017	4 >1
Grupiçi	12067,738	676	17,852			
Toplam	12250,751	679				

1= 0TL-1000TL, 2= 1.001TL-1.500TL, 3= 1.501TL-2.000TL, 4= 2.001 ve üzeri

*= $p < ,05$

**= $p < ,01$

Araştırmada, bilişsel stil ile cinsiyet, kardeş sayısı, okudukları bölüm, sınıf, yaş, daha önce bir yerde çalışıp, çalışmama durumu ve anne-baba meslekleri gibi değişkenlerle bilişsel stil boyutlarında da bir ilişki olup olmadığı yönünde analizler yapılmıştır. Ancak sayılan değişkenlerle bilişsel stil arasında bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir.

Her ne kadar araştırma sonucunda, yukarıda belirtildiği üzere, cinsiyet ile bilişsel stil arasında fark ortaya çıkmasa da yabancı yazında farklı sonuçlar bulunmuştur. Örneğin Witkin ve arkadaşları tarafından yapılan araştırmada, kadınların ortalama olarak erkeklerden daha çok alan bağımlılık gösterdikleri saptanmıştır (Witkin vd., 1975: 7; Atasoy, 2004: 18). Öte yandan, Onyekuru'nun (2015: 84) araştırmasında da benzer bir sonuca ulaşılmıştır. Yapılan araştırmada anketi cevaplayan erkeklerin oranı daha yüksek olmasına rağmen, kadınların daha fazla alan bağımlı oldukları tespit edilmiştir.

SONUÇ

Girişimcilik kavramı, yaklaşık yirmi yıldır ülkemizde çeşitli yönleri ile araştırılmaktadır. Kimi araştırmacılar girişimciliği ekonomik, sosyal veya kültürel olarak incelerken, kimi araştırmacılar girişimcilerde bulunan özellikleri, nitelikleri, tercihleri belirleme noktasında araştırmalarını gerçekleştirmişlerdir. Ancak girişimcilerin bilişsel yönü göz ardı edilmiştir. Bu çalışma ile girişimciliğin bilişsel

yönü araştırılmış, bireylerin bilişsel stilleri ile girişimcilik eğilimleri arasında bir ilişki olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın bulgularına göre öğrencilerin bilişsel stillerindeki farklılıklar ile girişimcilik eğilimleri arasında farklılık bulunmaktadır. Araştırmanın H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Alan bağımsız bilişsel stil özelliği gösteren öğrencilerin girişimcilik eğilimleri, alan bağımlı bilişsel stil özelliği gösteren öğrencilere nazaran daha yüksektir.

Bu bağlamda analitik düşünen, problemleri hızlı ve sorunu ortadan kaldıracak şekilde çözebilen, iç kontrol odağına sahip, ayrıntılara önem veren, dikkatli bireyler, bu özellikleri taşımayan veyahut taşımakla birlikte kuvvetli bir şekilde bu özelliklere sahip olmayan bireylerden daha fazla girişimcilik eğilimi göstermektedir.

Araştırmada ayrıca, önlisans öğrencilerinin girişimcilik eğilimleri ile bilişsel stilleri arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ve alan bağımsız bilişsel stile sahip öğrencilerin daha fazla girişimcilik potansiyeline sahip oldukları belirlenmiştir. Ancak lisans öğrencilerinin bilişsel stilleri ile girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı farklılık tespit edilememiştir.

Araştırmaya, bilişsel stil ile cinsiyet, kardeş sayısı, okudukları bölüm, sınıf, yaş, daha önce bir yerde çalışıp, çalışmama durumu, gelir seviyesi ve anne-baba meslekleri gibi değişkenlerle bilişsel stil alt boyutlarında bir ilişki olup olmadığı yönünde analizler yapılmıştır. Ancak sadece gelir seviyesi ile bilişsel stil alt boyutları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Gelir düzeyi yüksek olan ailelerin çocukları ile gelir düzeyi düşük olan ailelerin çocuklarının bilişsel stilleri farklılık gösterebilmektedir.

Bu çalışma farklı bilişsel stillere sahip bireylerin girişimcilik eğilimlerinin nasıl farklılaştığını ortaya koymaktadır. Girişimciler birer bireydir ve bireyler bilgiyi farklı şekilde algılayıp, farklı şekilde işlemektedirler. Bireyler bilgiyi gerektiğinde farklı yollar kullanarak geri getirirler ve bu anlamda farklı öğrenme stillerine sahiptirler. Bu öğrenme stilleri yazında bilişsel stil; “alan bağımlı” ve “alan bağımsız”, olarak ifade edilmektedir. Bu çalışma, alan bağımsız bireylerin, girişimciliğe daha yatkın olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda bireylerin öğrenme stillerini bilmek ve potansiyeli olan bireyleri, bu yola kanalize etmek, hem toplumsal, hem ekonomik anlamda gelişmeyi artıracaktır. Öte yandan, alan bağımlılığa sahip bireylerin de tespiti önem arz etmektedir. Bu bireylere farklı öğrenme yöntemleri ve eğitimleri ile alan bağımsız hale getirmenin yolları araştırılmalı ve girişimciliğe yönelik potansiyelleri artırılarak bu yola yönlendirilmeleri ülke geleceği açısından özel önem arz edecektir.

Yapılan araştırma ile girişimciliğin bilişsel yönü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha geniş katılımlı ve farklı disiplinleri ele alacak yeni çalışmaların planlanması ve yapılması bu alandaki bilimsel yazına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Akman, S.U., ve Bektaş, H. (2015). Üniversite öğrencilerinin girişimci özelliklerinin incelenmesi. *Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 37(1), 217-232. <http://dspace.marmara.edu.tr/handle/11424/5030> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Atasoy, B. (2004). *Bilgisayar destekli öğretim ortamlarında farklı bilişsel stillere sahip öğrencilerin öğrenme stratejilerini kullanma durumlarının akademik başarılarına etkisi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bacanlı, H. (2002). *Gelişim ve öğrenme*, Ankara, Nobel Yayınları.

Bülbül, Y. (2010). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e özel girişimciliğe yönelik Devlet politikaları, *İstanbul Ticaret Odası*, İstanbul.

Cantner, U., Goethner, M., ve Silbereisen, R. K. (2017). "Schumpeter's entrepreneur—A rare case". *Journal of Evolutionary Economics*, 27(1), 187-214. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00191-016-0467-3> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Dees, J. G. (1998). The meaning of social entrepreneurship. <http://www.redalmarza.cl/ing/pdf/TheMeaningofsocialEntrepreneurship.pdf> (Erişim Tarihi: 14.08.2017).

Dodson, S., Freund, L., ve Kopak, R. (2016). Effects of field dependence-independence and pre-existing highlighting on text comprehension. <http://ikebarberlearningcentre3.sites.olt.ubc.ca/files/2016/02/Dodson.pdf> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Erden, M., ve Akman, Y. (2001). *Gelişim ve öğrenme*, Ankara, Arkadaş Yayınları.

Guisande, M. A., Páramo, M. F., Tinajero, C., ve Almeida, L. S. (2007). Field dependence-independence (fdi) cognitive style: an analysis of attentional functioning. *Psicothema*, 19(4), 572-577. <https://www.redalyc.org/html/727/72719405/> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Gülbahar, Y. (2005). Öğrenme stilleri ve teknoloji. *Eğitim ve Bilim*, 30(138). https://scholar.google.com.tr/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5veq=G%3%BCIbahar%2C+Y.+%282005%29.+%C3%96%C4%9Frenme+stilleri+ve+teknoloji.+E%4%9Fitim+ve+Bilim%2C+30%28138%29.vebtnG= (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Gümüšoğlu Ş., ve Karaöz B. (2013). Tarihsel süreçte girişimcilik: Muğla örneği, *Uluslararası Girişimcilik ve Kariyer Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 63-83.

Gürbüz, S., ve Şahin, F. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık,.

Hansen, J., ve Stansfield, C. (1980). The relationship of field-dependent-independent cognitive styles to foreign language achievement. <https://eric.ed.gov/?id=ED196275> (Erişim Tarihi: 15.11.2017).

Hedberg, J. G., ve McNamara, S. E. (1985). Matching feedback and cognitive style in visual cai tasks. <https://eric.ed.gov/?id=ED260105> (Erişim Tarihi: 15.11.2017).

İrmiş A., Durak İ.,veÖzdemir L. (2010). *Girişimcilik kültürü*, Bursa, Ekin Yayınları.

Kanadlı, S. (2008). Lise 10. sınıf öğrencilerinin bilişsel stilleri arasındaki farklılıkların akademik başarı, eğitimsel uzmanlaşma alanı ve cinsiyet açısından değerlendirilmesi, Gaziantep İli Örneği, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

Kayalar M., ve Ömürbek N. (2007). Girişimci adayların risk almaya yatkınlık özelliğinin cinsiyet bağlamında incelenmesi, *İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 186-200. <http://dergipark.gov.tr/atauniiibd/issue/2691/35403> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Kirby, P.,ve Ashley, W. L. (1979). Cognitive style, learning style, and transfer skill acquisition. *National Center for Research in Vocational Education*, Ohio State University. <https://www.voced.edu.au/content/ngv:29464> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Knockaert, M., Der Foo, M., ve Erikson, T. (2011). Determinants of entrepreneurs' growth intentions. a cognitive style perspective (No. 11/720). *Ghent University, Faculty of Economics and Business Administration*.

Miyake, A., Witzki, A. H., ve Emerson, M. J. (2001). Field dependence–independence from a working memory perspective: a dual-task investigation of the hidden figures test. *Memory*, 9(4-6), 445-457. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09658210143000029> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Müftüoğlu T., Ürper Y., Başar M., ve Tosunoğlu B.T., (2004).*Girişimcilik*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları. Eskişehir.

Okman, F. G. (1979). *Saklı şekiller grup testi*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. İstanbul

Onyekuru, B. U. (2015). Field dependence-field independence cognitive style, gender, career choice and academic achievement of secondary school students in emohua local government area of rivers state, *Journal Of Education And Practice*, 6(10), 76-85. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1081668> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Öztuna, S. (2013). Bilişsel biçem ile öğrenme biçemi arasındaki ilişki, *Ekev Akademi Dergisi*, 17(56). <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423877817.pdf> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Somyürek, S., ve Yalın, H. İ. (2007). Bilgisayar destekli eğitim yazılımlarında kullanılan ön örgütleyicilerin alan bağımlı ve alan bağımsız öğrencilerin akademik başarılarına etkisi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(4), 587-607. <http://dergipark.gov.tr/tebd/issue/26114/275121> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Şimşek, A. (2006). Öğrenme biçimi, Yıldız Kugun, Deniz Deryakulu (Ed.). *Eğitimde bireysel farklılıklar*, (ss. 97-138). Ankara, Nobel Yayınları.

Witkin, H. A. (1973). The role of cognitive style in academic performance and in teacher-student relations., *ETS Research Report Series*, 1973(1). <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/j.2333-8504.1973.tb00450.x> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Witkin, H. A., ve Moore, C. A. (1974). Cognitive style and the teaching learning process. <https://eric.ed.gov/?id=ED097356> (Erişim Tarihi: 08.08.2017).

Witkin, H. A., Moore, C. A., Goodenough, D. R., veCox, P. W. (1975). Field-dependent and field-independent cognitive styles and their educational implications, *ETS Research Report Series*, 1975(2), 1-64. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/j.2333-8504.1975.tb01065.x> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Yıldırım, Y.T. (2013). Girişim, Girişimci, Girişimcilik ve Risk Yönetimi Kavramları. Nazan Yelkikalan (Ed.). *Girişimcilik*. (ss. 26-38). İstanbul, Beta Yayınları.

Yılmaz, E., ve Sünbül, A. M. (2009). Üniversite öğrencilerine yönelik girişimcilik ölçeğinin geliştirilmesi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 195-203. <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/318> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Zhang, L. F. (2004). Field-dependence/independence: cognitive style or perceptual ability?—validating against thinking styles and academic achievement, *Personality and Individual Differences*, 37(6), 1295-1311. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0191886903004811> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Yayın Geliş Tarihi: 15.06.2020
Yayına Kabul Tarihi: 24.08.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.753110>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1125-1153
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

KORUMALI İŞYERİ KAPSAMINDA ZİHİNSEL ENGELLİ İSTİHDAMI: MANİSA OSB YÖNETİMİNDE Z.E.K.İ PROJESİ ÖRNEĞİ¹

Gülşen SARI GERŞİL*
Derya ALİMANOĞLU YEMİŞÇİ**

Öz

Ülkeler sosyal politika kapsamında engellilerin istihdamını sağlamak ve onları topluma kazandırmak amacıyla çeşitli yollar ve yöntemler üzerinde çalışmaktadırlar. Bu yöntemler arasında en yaygın kullanılanlar; zorunlu kota uygulaması, belirlenmiş iş uygulamaları, korumalı işyeri uygulamasıdır. İşgücü piyasalarına kazandırılmaları güç olan zihinsel engelli bireyler rehabilite edilerek ve mesleki beceriler kazandırılarak istihdamlarına olanak sağlamak amacıyla; korumalı işyerleri uygulaması hayata geçirilmiştir.

Türkiye’de korumalı işyeri uygulaması, hem mali hem teknik açıdan devlet tarafından desteklenmektedir. Ayrıca engelli bireylerin çalışabileceği ortam özel olarak düzenlenmektedir. Korumalı işyeri uygulaması, engellilerin özellikleri ve engel durumlarına uygun bir çalışma ortamının sağlanması durumunda başarılı olabilen ancak uygulanması oldukça güç bir sistemdir.

Bu çalışmada, engelli kavramı ve istihdam bağlamında engelliler irdelenerek, Türkiye’de korumalı işyerleri kapsamında zihinsel engelli bireylerin istihdam edilebilirlikleri ve korumalı işyerinin uygulanabilirliğinin belirlenmesinin yanı sıra sosyal entegrasyonlarına yönelik etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada Manisa Organize

¹ Bu çalışma 18-20 Haziran 2019 tarihinde TAEM tarafından gerçekleştirilen “International Congress of Social Policy 2019” isimli kongrede özet bildiri olarak sunulan metnin genişletilmiş halidir.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Gerşil, Sarı, G. & Alımanoğlu Yemişçi, D. (2020). Korumalı işyeri kapsamında zihinsel engelli istihdamı: Manisa OSB yönetiminde Z.E.K.İ Projesi örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1125-1153.

*Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü ORCID: 0000-0002-2939-4774, gulsen.gersil@cbu.edu.tr

*Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ORCID: 0000-0003-3340-6763, derya.yemisci@cbu.edu.tr

Sanayi Bölgesi (MOSB) yönetimindeki Z.E.K.İ projesi örneği üzerinden değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Engelli, Engelli istihdamı, Kota metodu, Korumalı İşyeri.

THE EMPLOYMENT OF MENTALLY DISABLED IN THE CONTEXT OF SHELTERED WORKPLACE: MANİSA ORGANIZED INDUSTRIAL ZONE Z.E.K.İ. PROJECT STUDY²

Abstract

Countries work on a variety of ways and methods in order to ensure the employment of disabled people and to reintegrate them into society as required by social policies. Among these methods, the most common ones are; Compulsory quota application, designated business applications, sheltered workplace application. The scheme of Sheltered Workplace has been put into practice so that those who are mentally disabled are rehabilitated and provided with occupational skills in order to enhance the probability of their being recruited in the labour force.

The scheme of protected workplaces which is carried out in Turkey are supported by the state, both financially and technically. Furthermore, the environment in which the disabled can work is specially designed according to their specific needs. Bearing in mind that the implementation of protected workplaces is rather difficult to carry off, the success of the scheme depends on creating a work environment which is appropriate for the specific needs and characteristics of the disabled.

The aim of this study is to examine the concept of disabled and the paradigm of disability employment. It is intended to assess the prospect of recruitment of mentally disabled people and their integration to society. Furthermore, the study endeavors to determine whether the scheme of protected workplaces is attainable or not. The Project called Z.E.K.İ. which is implemented by the management of Manisa Organized Industrial Zone has been used as a model in this study.

Keywords: Disabled, Employment for the Disabled People, Quota application, , Sheltered Workplace.

GİRİŞ

Dünya’da yaşanan savaşlar, endüstriyel kirlilik, iş kazaları, sağlık vb. nedenler günümüzde önemli bir orana sahip engelli nüfusun daha da artmasına yol açmıştır. Sanayi devrimi ile birlikte, sosyal politika uygulamaları gelişmeye başlamış, ölkeler engellilerin topluma kazandırılmalarını sağlamak amacıyla etkili politikalar uygulamaya başlamışlardır. Bu çerçevede, engellilik bir insan hakları sorunu olarak görülerek, etkili sağlık uygulamaları ile önlenmesine yönelik yaklaşımlar önem kazanmıştır. Bununla birlikte koruyucu çalışmalarda dahi

² This study is the extended version of the abstracted paper presented at the “International Congress of Social Policy 2019” organized by TAEM between June 18-20 2019

kullanılan dil ve davranış biçimlerinin engelli bireyin temel haklarına ve insan onuruna saygı gösterilmesini gerektirmektedir (Lollar & Crews, 2003, s. 195; Wang, 1998, s. 149). Engelliliğin önlenmesi için farklı açılardan değerlendirilmesi gerekmektedir. Engelliliğe neden olan durumların ortadan kaldırılmasının yanısıra temelde engelliliğe neden olan kaynağın tespiti ve tedavisi bu planlamanın kapsamı içinde değerlendirilmelidir (Coleridge vd.2010)

Engellilik bir insan hakları sorunu olarak görülmekte ve pek çok uluslararası sözleşmelerde buna yönelik tespit yer almaktadır. Bunlardan bazıları; Engellilere İlişkin Dünya Eylem Programı (1982), Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989) ve BM Engelliler için Fırsat Eşitliği Konusunda Standart Kurallar (1993) vb.dir. 1990'lı yıllarda 40'dan fazla ülke engelliğe ilişkin ayrımcılığı yasaklayıcı kanunlar düzenlemişlerdir³. Bu sözleşmelerin sonuncusu ve en önemlisi Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (EHS)⁴'de engelli bireylerin insan hakları oldukça geniş bir şekilde düzenlenmiş olup engellilere yönelik sosyo kültürel, siyasal, toplumsal ve ekonomik hakları dahil edilmiştir (Quinn vd., 2002, s. 132). EHS'nin amacı "engelli bireylerin insan haklarını geliştirmek, korumak ve bu haklardan tam ve eşit biçimde yararlanmalarını sağlamak ve ayrıca doğuştan gelen insanlık onurlarına gereğince saygı duyulmasını teşvik etmektir".

Engellilerin istihdamına yönelik yöntemler farklılık göstermekle birlikte, ülkelerin gelişmişlikleri, sosyal koruma düzenlemeleri, yönetim biçimleri, temel hak ve özgürlüğe bakış açıları vb. unsurlar dikkate alınarak uygulanmaktadır. Engellilerin zorunlu istihdamı kapsamında ilk uygulama Almanya'da düzenlenmiştir. Almanya I. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan engelli nüfusa yönelik olarak zorunlu istihdamı, işgücü talebini karşılayabilmek amacıyla hayata geçirmiştir.

Her ne kadar genel ifade olarak engelliler, engelli nüfus, engelli istihdamı gibi kavramlar kullanılsa da engelliler heterojen bir yapıya sahiptirler. Farklı engel biçimleri, beceri ve istihdam açısından farklı uygulamaları da beraberinde getirmektedir. Toplumsal bilincin sağlanmadığı ülkelerde engelliler toplumsal dışlanmayı yoğun biçimde yaşamaktadırlar.

Çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, konuya ilişkin literatür taraması yapılarak, kavramsal boyutu ve yasal dayanakları incelenmiştir. İkinci bölümde ise, MOSB kapsamında korumalı 4 işyerinde nitel araştırma yapılmıştır. İşletmelerin zihinsel engelli çalıştırmaya yönelik yasal düzenlemeler⁵

³ <http://www.claiminghumanrights.org/icrpd.html>

⁴ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 13 Aralık 2006 tarihinde 61/106 sayılı karar ile kabul edilmiş ve 3 Mayıs 2008 de taraf devletlerin onayı ile yürürlüğe girmiştir.

⁵ 4857 Sayılı İş Kanunu, 23 Kasım 2013 tarih ve 28833 sayılı RG'de yayımlanan Korumalı İşyeri Hakkında Yönetmelik

çerçevesinde gerek zihinsel engelli bireylerin istihdamı gerekse toplumsal entegrasyonlarına ilişkin etkileri belirlenmeye çalışılmıştır.

ENGELLİ KAVRAMI

“Engellilik yetersizlikler, aktivite sınırlılıkları ve katılım kısıtlamaları için kullanılan ve (herhangi bir sağlık durumu bulunan) birey ile o bireyle ilgili bağlamsal faktörler (çevresel ve kişisel faktörler) arasındaki olumsuzluklara atıfta bulunan bir çatı terimidir” (Leonardi, 2006, s. 368).

Engellilik ve sorunları medikal ve sosyal model açısından değerlendirilmiştir. 1950’li yıllarda engellilik olgusu sadece sağlık sorunu olarak görülmekte ve bu bireylere sosyal yardım boyutuyla bakım hizmeti sunulmakta idi. Benimsenen medikal model yaklaşımı ile engelli bireylerin, toplumda normal bireylerden ayrı bir konumda görülmesini, dışlanmasını ve onlara karşı önyargılı tutumların geliştirilmesini neden olmuştur. Ancak medikal modelin neden olduğu sorunlar engelli bireylerin toplumdaki soyutlanması yerine toplumla bütünleşmelerini sağlayacak sosyal model olarak adlandırılan yeni bir yaklaşımın benimsenmesini beraberinde getirmiştir. (Arıkan, 2002, s. 12).

Engellilik çok yönlü, karmaşık, dinamik, ve multidisipliner tartışılan bir olgudur. Geçmiş süreçlerde organize olan engelli hareketi (Driedger, 1989) hem sosyal bilimler hem sağlık bilimleri alanlarında uzman çok sayıda araştırmacı ile birlikte (Barnes, 1991) gerek fiziki gerekse toplumsal engellerin engelliliğe etkisini belirlemişlerdir. Engelli bireylere bakış açısı değişerek; medikal bakış açısından yapısal sosyal bakış açısına geçilmesi, “medikal model”den bireylerin fizikleri ile değerlendirilmeleri yerine, sosyal açıdan engelli görülmelerini dikkate alan bir bakış açısı ağırlık kazanarak “sosyal model”e geçiş süreci olarak tanımlanmıştır (Oliver, 1990, s. 78-79). Bu modeller arasında farklı görüşler bulunmakla birlikte engellilik boyutunun sadece medikal ya da sadece sosyal olarak değerlendirilmesi yanlış olacaktır. Bu bağlamda, engelliler ağırlıklı olarak her hangi bir sağlık nedeniyle problem yaşamakla birlikte engelliliğin farklı boyutlarının da dikkate alınarak çok yönlü ve dengeli bir yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır. (Shakespeare, 2006).

Sosyal model engellilik durumunun engelli bireylerin yetersizliğinden kaynaklanmadığını (Özgökçeler & Alper, 2010, s. 38) aksine toplumun ‘engeli olan bireylerin’ ihtiyaçlarını hesaplamadaki başarısızlığı ile ilgili olduğunu savunur (Burcu, 2017, s. 109). Model, engelli bireylerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi, sosyal entegrasyonlarının sağlanması, eğitim ve istihdamda erişilebilirliklerin sağlanmasını amaçlar. Bu bağlamda, engelli bireylere ve ailelerine yönelik dışlayıcı tutumlardan uzaklaşarak var olan engelleri ortadan kaldırıcı uygulamaları içermektedir (Kurt, 2015, s. 414). İki model karşılaştırıldığında medikal model sorun odaklı olup, engelliliği ayırım ve farklılık açısından dikkate alırken sosyal model

sonuç odaklı olup, engelliliğe entegrasyon ve kaynaşma açısından değerlendirmektedir (Arıkan, 2002, s. 14-15).

Engellilik, kaynağına, sebeplerine, süresine ve etkilerine göre;

- ✓ kaynağı bakımından, fiziksel ve zihinsel,
- ✓ sebepleri bakımından, doğuştan ve sonradan,
- ✓ süresi bakımından, sürekli ve geçici,
- ✓ etkileri bakımından, kişinin yeteneklerini etkileyen ve etkilemeyen olarak farklı şekilde değerlendirilmektedir (Uşan, 1999, s. 45 vd; Balkır, 1997, s. 9 vd'dan aktaran Yazıcı v& Alımanoğlu Yemişçi, 2010, s. 189).

Engellilik kavramına uluslararası örgütler; Dünya Sağlık Örgütü, Birleşmiş Milletler ve ILO tarafından farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Bildirgesi'ne göre engelli, "Normal bir kişinin kişisel ya da sosyal yaşantısında kendi kendisine yapması gereken işleri, bedensel veya ruhsal yeteneklerindeki kalıtsal ya da sonradan olma herhangi bir noksanlık sonucu yapamayanlar" olarak tanımlanmaktadır.

Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmenin amacı (CRPD); devletlerin engellilerin bütün insan haklarından yararlanmalarını ve haklarının korunmasını sağlamaya teşvik etmektir. Sözleşme fiziksel, bilişsel, zihinsel veya duyuşsal gibi kısa ve uzun süreli engelleri bulunan kişileri kapsar. Engellilik, engelli kişilerin diğer insanlar gibi yaşamasını engelleyen, istenmeyen bir durum olarak görülür. Engelli Hakları Sözleşmesi engelliliği tıbbi bir durum olarak ele almaz. CRPD engelliliğin sosyal modelini benimser; sistemle ilgili ve yapısal sorunlara veya engellere odaklanır. Engelli kişilerin doğuştan gelen potansiyellerini tanır ve toplumun ayrımcı değil kapsayıcı olması için engelleri tanımlamaya çalışır. Hükümetlerin engelli kişilerin topluma tam olarak katılmalarını sağlamak için yasa, kural, davranış ve binaları değiştirmeleri gerekebilir (Göçmen, 2017, s. 47).

Dünya Engellilik Raporu (2011), "*Uluslararası Yetersizlik/Bozukluk, Özürlülük ve Handikap*" (ICIDH) Sınıflandırması engelliliği 2001'de yeniden düzenleyerek, sağlık ve sağlıkla ilgili her şeyin göz önünde bulundurulduğu ICF Uluslararası "*İşlevsellik, Engellilik/Yetiyitimi ve Sağlık*" olarak farklı yeni bir engellilik sınıflandırması belirlemiştir. Bu yeni sınıflandırma ile ICF'in amacı, genelde engellilik ile ilgili uluslararası sağlık ve sağlıkla ilgili bütün unsurların dikkate alındığı standardizasyonu sağlamak ve geliştirmektir. Böylece, bireysel ve toplumsal etkenlerin dikkate alındığı yeni bir sağlık sınıflandırması düzenleyerek, hukuki bakımdan ve fiziksel çevre yapılandırılmalarında daha işlevsel kullanım ile hastalıkları daha geniş açıdan değerlendirme imkânı sağlamaktır (Karagözoğlu, 2014, s. 6-7). Bu açıklamaların ışığında, Uluslararası "*İşlevsellik, Engellilik/Yetiyitimi ve Sağlık*" Sınıflandırmasının gerek farklı (medikal, siyasi, istatistiki) araştırmalar açısından veri oluşturması gerekse de uygulama açısından

hayata geçirilmesinde önemli katkı sağlayabileceği düşünölmektedir. ICF genel olarak, sağlık ve bileşenleri ile bunların birbirleri ile etkileşimlerine odaklanmaktadır (World Health Organization, 2001, s. 3). “*Beden/yapı, birey ve sosyal çevreden*” oluşan söz konusu bileşenler Dünya Sağlık Örgütü tarafından Uluslararası “*İşlevsellik, Engellilik/Yetiyitimi ve Sağlık*” Sınıflandırması (ICF) ile bir bütün olarak birleştirilmiştir (İrgil, 2015, s. 60).

ILO, engellilik bakış açısını, iş ve çalışma boyutu ile değerlendirerek engelliği; “*fiziksel ve zihinsel bir noksanlık sonucu uygun bir işi sağlamak, o işi sürdürmek ve bu işte yükselme olanakları önemli bir şekilde azalmış kişi*” olarak tanımlamıştır (Burcu 2007, s. 53).

5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanunu göre; “Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşsal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi” *engelli* olarak tanımlanmaktadır (md.3). Engeli bireylerin ulaşılabilirlik, istihdam, bakım ve sosyal güvenliğe ilişkin sorunların çözümü ve bu hizmetlerin koordinasyonu için gerekli düzenlemeler (md.1) yapılmış olup, engelli bireylerin gelişimlerinin önündeki engellerin kaldırılması, hizmetlere ve hayatın tüm alanlarına eşit erişimlerinin sağlanması amaçlanmaktadır.

KORUMALI İŞYERİ

“Korumalı işyerleri” ilk olarak yüzyılı aşkın süre önce Amerika’da görme engelliler için oluşturulan özel okul formatından doğmuştur. Bu okulların amacı engelli bireylerin mesleki eğitimlerini tamamlayıp, ailesine ve devlete bağlı olmadan hayata devam edebilmeleriydi. Ancak, toplumun görme engelli çalışanların kapasiteleri konusunda önyargıları nedeniyle sözkonusu uygulama başarısızlıkla sonuçlandı. Bu nedenle toplumun “çalıştırılmaz” olarak nitelendirdiği bu insanlara kalıcı iş sağlamak amacıyla “korumalı işyerleri” adında ayrı yerler oluşturuldu. Kavram diğerlerinden ayrı olarak engelli kişileri çalıştıran organizasyon veya çalışma ortamını ifade etmektedir. “Korumalı İşyerleri” ifadesi İngiltere ve Amerika’da modası geçmiş olarak nitelendirilmekte ve Avustralya ve Amerika’da artan bir şekilde ABD Çalışma Bakanlığı Ücret ve Saat Bölümü tarafından hem “Korumalı İşyerleri” hem de onun yerine geçen “İş Merkezi” kelimeleri engellileri asgari ücretin altında çalıştırmaya yetkili kurumları ifade etmektedir. Amerikan kamu politikalarında korumalı işyerleri, engelli bireylerin ihtiyacını karşılayacak ve en iyi şekilde entegre olmalarını sağlayacak aktivitelerin, programların ve hizmetlerin yönetilmesini kapsamaktadır. Bu bireylerin entegre olmaları ile kast edilen engelli bireylerin engelli olmayan bireylerle en kapsamlı şekilde etkileşime girmesine olanak sağlayan uyarlamalardır (Weiss, 2014).

ABD Ulusal Korumalı İşyerleri Standartları Enstitüsü korumalı işyerini engellilerin yaşamlarını sürdürebilmeleri ve mesleki bilgiler edinebilmeleri için iş ortamlarını bu bireylere uygun hale getirmeye çalışan servisler olarak tanımlamaktadır (Aydın, 1991, s. 42). Korumalı işyerlerinde engellilere normal bir çalışma ortamında başarısız olma ve rekabet riskinden uzak çalışma imkânı sunulmaktadır (Rosen vd., 1993, s. 4).

Korumalı işyeri özellikle ağır engelli bireylerin işgücü piyasasına katılmasını amaçlamaktadır. Diğer bir amacı ise bu bireylerin hem kendisine ve hem topluma değer yaratan iş faaliyetlerinde bulunmasıdır (Council of Europe, 1992, s. 15). Ayrıca bu işyerleri, bireylerin istihdamda yer almalarını hedeflerken aynı zamanda rehabilite edilmelerini ve toplumsal hayatta daha fazla yer almalarını da sağlar. Böylece kişilerin çalışma kapasitelerinin artırılması gerçekleşir (Aytekin, 2010, s. 149). Korumalı işyerleri sayılan tüm amaçları itibariyle sosyal işyeri niteliğine sahiptir. Bu nedenle korumalı işyeri engelliler için sadece istihdamı sağlama ve gelir elde etmenin bir aracı olarak görülmemeli, engellilerin özellikle toplumsal entegrasyonunda da etkisi göz ardı edilmemelidir (Aktaş vd. 2004, s. 176).

Avrupa Komisyonuna göre korumalı işyeri “bir işletmede çalışanların en az %50 sinin engelli olduğu çalışma ortamlarına denir. Meslek Hizmetlerine İlişkin Organizasyonlara göre korumalı işyeri, engellilik nedeniyle işgücü piyasasında çalışamayan engellilere sunulan hizmetlerdir. Engellilik, bu bireylerin rekabetçi bir işgücü piyasasındaki taleplerle baş etmelerini engellemektedir. Engelliliğin türü ve derecesi nedeniyle, bu kişiler kısmen sürdürülebilir, yapılandırılmış ve kalıcı destek programlarına güvenirlir. Bu destek programları işyeriyle sınırlı değildir, ancak çoğu zaman sosyal ve kişisel becerilerin dengelenmesi ve daha da geliştirilmesi için tedavi edici ek destekleri içermektedir (European Employment and Social Affairs Committee (EMPL) 2015, s. 21-22).

KORUMALI İŞYERİ MODELLERİ

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından, 1998 yılında dünyadaki korumalı istihdam hizmetlerine ilişkin 20 ülkenin katılım ile gerçekleştirilen araştırmada korumalı işyeri istihdamın amacını, daha çok sosyal açıdan ve mesleki yeterlilik açısından entegrasyonu ile rehabilitasyonun sağlanması olarak açıklamıştır. Korumalı işyeri istihdamının temel amacı, iş becerisinin kazandırılması ve istihdam edilmek suretiyle engelli bireylerin hizmet ve mal üretimine katkı sağlayarak kendilerini gerçekleştirmeleridir. Korumalı işyeri istihdamı kapsamında endüstriyel işlerin yan işleri (paketleme, montaj veya üretim), üretim, hizmetler, tarım ve ticari faaliyetler olarak sayılmıştır (Aytekin, 2010, s. 150). Çalışma koşulları ve çalışma ilişkileri açısından korumalı istihdam türleri dört ana modele ayrılmaktadır (Visier, 1998, s. 358-363):

Terapötik (tedavi edici) model (çalışan statüsüne karşı koruma): Terapötik model genellikle zihinsel engelli bireylerin çalıştığı kurumlarda uygulanan modeldir. Terapötik model altında, çalışanlar işçi olarak nitelendirilmekten ziyade, faydalanıcı veya stajyer veya müşteri olarak kabul edilir. Bu nedenle, engelli bireylerin işverenleriyle bir iş sözleşmesi olmadığından iş kanunu hükümleri uygulanmamaktadır. Ayrıca engelli bireylerin sendikaya üye olma hakları bulunmamaktadır. İşçilerin sosyal güvenlik hukukundan doğan hakları da diğer çalışanlardan farklıdır. Sosyal güvenlik hakları korunaklı bir ortamda yaptıkları işten ziyade engellilik durumlarıyla ilgilidir.

Engelli çalışanların geliri ücretlerden daha çok ikramiyeler, sosyal haklar ve yaşlı aylığından oluşmaktadır. Bu nedenle asgari ücrete tabi değildirler. Çalışma süreleri açısından değerlendirildiğine diğer ücretli çalışanlara göre çalışma süreleri daha kısadır (Visier, 1998, s. 359).

İkinci model olan ara model: Engelli bireylerin çalışma şartları rekabetçi istihdamdakiler gibi nitelendirilemezler. Genellikle çalışanlar tarafından bu işgücü tipinin rekabetçi istihdamın sağladığı imkânları sağlamadığı düşünülmektedirler. İş sözleşmesi önerilir ancak uygulamada yer almaz. Bu modelde sendika üyeliğine izin verilir ancak uygulamada sendika üyeliği düşük düzeyde ya da hiç görülmemektedir. Toplu pazarlık düzeyi çok azdır ve çalışanların kararlarda etkisi çok düşüktür. Ayrıca modelde sosyal güvenlik hakları kısıtlı şekilde uygulanmaktadır: Örneğin Danimarka ve İsviçre’de işsizlik maaşı ödenmemekte aynı şekilde yaşlılık maaşları kişiler ancak 67 yaşında geldiğinde ödenmektedir. Modele göre çalışma saatleri bazı istisnalar dışında, haftalık 35 ila 42 saat arasındadır (Visier, 1998, s. 359-360). Ara model terapötik modelden daha çok rekabetçi istihdam modeline yaklaşmaktadır (Alpagut, 2006, s. 32).

Üçüncü model olarak adlandırılan karışık (dual) model: Genel olarak iki bazen daha fazla korumalı istihdam çeşitleri bulunmaktadır ve uygulanma şekilleri ülkelere göre farklılık göstermektedir. Bazı ülkelerde korumalı işyeri iş temelli yardım merkezleri şeklinde görülmektedir ve tedavi edici amacı ön plandadır. Bazı ülkelerde ise korumalı işyeri modeli ücretli istihdam şeklinde görülmektedir. Söz konusu modelde; korumalı istihdamda çalışan engelli kişilerin durumları yaptıkları işin yapısal tipine bağlı olarak değişmektedir. Bu nedenle yapılan işler yüksek ve düşük seviyeli işler olarak sınıflandırılır. Yüksek seviyeli işlerde çalışanlar iş sözleşmesi imzalayıp sendikalara üye olabilmektedir. Düşük seviyeli işlerde daha çok zihinsel engelli bireyler istihdam edilir. Ancak çalışan zihinsel engelli bireylerin hakları daha sınırlı düzeydedir, işçi olarak kabul edilmediklerinden sendika üyeliği yoktur ve toplu iş sözleşmelerinde yer almamaktadırlar. Sistemin avantajı iki tip istihdam arasında geçişe izin vermesidir (Visier, 1998, s. 360-361).

Dördüncü model ücretli istihdam modeli: Modelde belirli oranda engelli işçi istihdam eden işyerleri korumalı işyeri statüsünü elde eder. Model sektöre ve engelli bireylerin engelsiz bireylere oranına göre çok çeşitli uygulamalar içerir.

Modelin bütünlüğü ve gücü çalışma dünyasına tam entegrasyonundan kaynaklanmaktadır. Ancak yapılan işin çeşidi veya sektörün faaliyet alanı dikkate alındığında bu modelin diğer modellerden çok büyük farkı bulunmamaktadır. Ücretli istihdam modelinin en belirgin özelliği engelli kişinin engeli olmayan çalışanlar ile aynı haklara sahip olması ve aynı yükümlülükleri yerine getirmesidir. Bu modelde işletmelerin sorumlulukları Çalışma Bakanlığı tarafında belirlenir ve bu kapsamdaki engelli çalışanlar çalışan statüsünü hak ederler. Engelli çalışanlara diğer engeli olmayan çalışanlarla aynı iş sözleşmesi uygulanmaktadır. Sendikalara üye olma ve temsilcilerini seçme hakkına sahiptirler. Belli ölçülerde toplu pazarlığa katılabilirler ve buldukları sektöre göre toplu iş sözleşmelerini kapsamına girerler (Visier, 1998, s. 362-363).

AB üyesi ülkelerde engellilerin istihdam yöntemi olarak korumalı işyerine ilişkin yeknesak bir tanım bulunmamakla birlikte, esas olarak bu işyerleri iki grupta sınıflandırılabilir. Birinci grupta açık işgücü piyasalarına dahil olmasını engelleyecek düzeyde ağır engeli bulunan bireylere yönelik geleneksel olarak nitelendirilen korumalı işyerleri yer alırken, ikinci grupta korumalı işyerinden korumasız işyerine geçişi sağlayıcı nitelikte işlev gören korumalı işyerleri bulunmaktadır. Ayrıca korumalı işyerlerinde çalışanların hukuki statüsü ve ücret düzeyleri konusunda da ortak bir uygulama bulunmayıp bazı ülkelerde işçi vasfında olup asgari bir ücret ile güvence altına alınmışlardır. Bununla birlikte çoğu ülkenin, bu kesimi işçi kabul etmediği ve farklı düzeylerde ücret ödenmesini öngördüğü gözlenmektedir. Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesini onaylayan AB ülkelerinde korumalı işyerlerine ilişkin güçlü bir yasal çerçeve çizilerek, hukuki güvenceden ve genel destek programlarında yararlanmaları sağlanmaktadır. Ekonomik perspektiften değerlendirildiğinde korumalı işyeri avantajlı olmamakla birlikte gerek engelli bireylerin kendisi gerekse aileleri bakımından yaşam kalitesinin yükselmesi gibi bir değer yarattığı söylenebilir. Bulgular göstermektedir ki, AB genelinde geçiş modeli kapsamında korumalı işyerlerine doğru bir eğilim söz konusu olup, bu model iş gücü piyasalarına geçişi sağlayan mesleki eğitimleri içermektedir (European Employment and Social Affairs Committee (EMPL), 2015, s. 21).

TÜRKİYE'DE ZİHİNSEL ENGELLİ BİREYLERE YÖNELİK KORUMALI İŞYERLERİ VE YASAL DÜZENLEMELER

Kişi bakımından kapsam: Ülkemizde de engelli bireylerin bağımsız bir şekilde yaşamlarını sürdürebilmeleri, eğitim ve istihdam alanında eşit fırsatlar sunulması ve yaşamın her alanında erişilebilirliğin sağlanması açısından devlete büyük yükümlülükler düşmektedir. Engellilerin temel hak ve özgürlükleri gerek Anayasal olarak gerekse yasal düzenlemeler ile korunmaktadır. Korumalı işyerleri gerek doğrudan devlet tarafından gerekse devletin teknik ve mali desteği ile özel sektör işverenleri ve Sivil toplum kuruluşları tarafından kurulabilmektedir (Şişman,

2011, s. 194). Ülkemizde engelli bireylere yönelik doğrudan ve dolaylı olmak üzere pek çok yasal düzenleme bulunmaktadır.

Türkiye’de Korumalı İşyeri Kavramı, önceleri 5378 Sayılı Engelliler Kanunu’nun 3. maddesinde “*normal işgücü piyasasına kazandırılmaları güç olan engelliler için mesleki iyileştirme ve istihdam oluşturmak amacıyla devlet tarafından teknik ve mali yönden desteklendiği ve çalışma ortamının özel olarak düzenlendiği işyeri*” olarak tanımlanmaktaydı. İlgili kanunda yapılan değişiklik⁶ sonrası korumalı işyeri kavramında yapılan düzenleme ile işgücü piyasasına kazandırılmaları güç olan sadece “*zihinsel veya ruhsal engelliler*” kapsama alınmıştır. Çünkü, yeni tanım (md. 3) “*i) Korumalı işyeri: İş gücü piyasasına kazandırılmaları güç olan zihinsel veya ruhsal engellilere mesleki rehabilitasyon sağlamak ve istihdam oluşturmak amacıyla Devlet tarafından teknik ve mali yönden desteklenen ve çalışma ortamı özel olarak düzenlenen işyerini, ...*” ifade eder şeklinde yapılmıştır. İşgücü piyasalarına girmeleri ve istihdamları açısından bütün engelli bireyler arasında en fazla sosyal dışlanmaya maruz kalan ve istihdamları çok zor olan engelliler zihinsel engelli bireylerdir. Bu nedenle söz konusu düzenlemenin çok önemli olduğu vurgulanabilir. (Çavuş & Tekin; 2015, s. 159).

5378 sayılı Engelliler Kanunu’nun 14. md.’ne istinaden Korumalı İşyerleri Hakkında Yönetmelik⁷ kabul edilmiştir. 2013 tarihinde aynı isimde yeni bir yönetmelik kabul edilerek Korumalı İşyeri kavramının amaç ve kapsamı; “*korumalı işyeri statüsünün kazanılması, korumalı işyerlerinin işleyişi ve denetlenmesine ilişkin usul ve esaslarının düzenlenmesi, işgücü piyasasına kazandırılmaları güç olan engelli bireylere istihdam oluşturmak üzere, ayrımcılığı önlemeye*” yönelik mevzuat yöntemini kabul eden ülkeler tarafından uygulanan engelli istihdam yöntemi olarak düzenlenmiştir⁸ (Çolak & Hergüner, 2016, s. 244; Dulay Yangın & Doğan, 2019, s. 123).

Korumalı işyerinde çalışan zihinsel veya ruhsal engellilere, -istihdam hakkı dışında-onlara yönelik olarak sigorta prim desteği ile ücreti konu edinen başkaca bazı destekler sağlanmıştır.

Sigorta prim teşviki: Engelli işçi çalıştırılmasına yönelik sosyal sigorta prim teşviki verilmektedir. 4447 Sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu’na göre, “*Korumalı işyerlerinde çalışan ve iş gücü piyasasına kazandırılmaları güç olan zihinsel veya ruhsal engellilerin işsizlik sigortası işveren payı Hazine tarafından karşılanır.*”⁹ 4857 Sayılı Kanuna istinaden yayımlanan “Özürlü İstihdamına İlişkin İşveren Hissesi Prim Teşviki” konulu 2008/77 sayılı T.C. Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı Genelgesi ile 50 veya daha fazla işçi çalıştıran özel sektör işyerlerinde

⁶ 5378 sayılı Kanun’da 06.02.2014 tarih ve 6518 sayılı Kanun’un 63. maddesi

⁷Korumalı İşyerleri Hakkında Yönetmelik.RG, 30.05.2006 tarih ve 26183.

⁸Korumalı İşyerleri Hakkında YönetmelikRG, 26.11.2013 tarih ve 28833.

⁹ 4447 SK. Md. 49/I (19.2.2014 T. ve 6518 SK. Md. 42 ile ek cümle).

ve korumalı işyerlerinde çalıştırılan her bir özürlü sigortalı için prime esas kazanç alt sınırı üzerinden hesaplanan sigorta primine ait işveren hissesinin tamamı (%100'ü) Devlet tarafından karşılanmaktadır (md.30).

Ücret: Korumalı işyerlerinde çalışanlara prim desteği 4447 Sayılı İşsizlik Sigortası Kanununda düzenlenirken, ücret hakları 4857 Sayılı İş Kanununda düzenlenmiştir. “Korumalı işyerlerinde çalışan engellilerin ücretleri” başlıklı ilgili düzenlemeye göre;

“EK MADDE 1 – Korumalı işyerlerinde çalıştırılan ve iş gücü piyasasına kazandırılmaları güç olan zihinsel veya ruhsal engellilere işverenlerince zamanında ödenmiş olan ücretlerinin;

a) Korumalı işyerlerinde çalışan her engelli için 1/7/1976 tarihli ve 2022 sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanunun 2 nci maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi gereğince ödenen aylık **tutarı kadarı,**

b) 29/1/2004 tarihli ve 5084 sayılı Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun 2 nci maddesi kapsamındaki illerde kurulmuş bulunan korumalı işyerlerinde çalışan her engelli için **ilaveten (a) bendi ile belirlenen tutarın yüzde yirmisi,**

c) Korumalı işyeri statüsü almak için ilgili mevzuatla çalıştırılması zorunlu olan sayıdan daha fazla engelli çalıştıran işyerlerinde, zorunlu sayının üstünde çalıştırılan her engelli için ilaveten (a) bendi ile belirlenen **tutarın yüzde yirmisi,** bu ücretlere ilişkin yasal yükümlülüklerin de tam ve zamanında karşılanmış olması kaydıyla, **Hazine tarafından işverene ödenir.”**

Madde metninden anlaşılacağı üzere, zihinsel ve ruhsal engelli olan kişilere ücretleri önce işverenleri tarafından zamanında ödenmek zorundadır. Daha sonra Hazine işverene yaptığı bu ödemeyi engelli grupları esas alınarak düzenlemede belirlenen kadarını geri verir. İlk grup, genel olarak korumalı işyerlerinde çalışan engellilerdir. Yaptıkları ödeme sonrası işverenlerine her engelli için 2022 SK.'a (Md. 2/I-a) göre engellilere ödenmesi gereken aylık tutarı kadar (4.860 gösterge x memur aylık katsayısı) ödeme yapılır.¹⁰

İkinci grup, teşvik kapsamındaki illerde kurulmuş bulunan korumalı işyerleri çalışanlarıdır. İşverene (çalışanlarına yaptığı ücret ödemesi sonrası) engellilere Devletçe ödenmesi gereken aylık tutarı (4.860 gösterge x memur aylık katsayısı) % 20 artırımlı olarak ödenir.¹¹

¹⁰1/7/1976 tarihli ve 2022 sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanunun Md. 2/I-a gereği olarak yapılacak ödeme (4.860) gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımı sonucu bulunan tutar kadardır.

¹¹ Madde metninde bulunan “ilaveten” kelimesi bu sonucu doğurmaktadır. Teşvik kapsamındaki iller düzenlemede ifade edildiği üzere, 29/1/2004 tarihli ve 5084 sayılı Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun 2 nci maddesi kapsamındaki illerdir.

Üçüncü grup, korumalı işyeri statüsü almak için ilgili mevzuatla çalıştırılması zorunlu olan sayıdan (% 3 oranından) daha fazla engelli istihdam eden işyerlerinde çalıştırılanlardır.¹² İşverene söz konusu zorunlu sayının üstünde çalıştırılan her engelli için, ikinci gruptaki şekilde (% 20 artırımlı engelli aylığı kadar) ödeme yapılır.

SOSYAL POLİTİKA KAPSAMINDA ENGELLİ İSTİHDAMI

Dünyada 16. yüzyıldan itibaren sosyal risklerin azaltılması sosyal hakların geliştirilmesi konuları siyasi karar alıcıların önem verdiği alanları oluşturmuştur. Engellilere yönelik çalışmaların sosyal politikalara konu olması tarihsel süreçte üç dönemde açıklanabilir. I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde engellilik türlerine göre özel ve temel eğitim tekniklerinin geliştirilmesi ve bu tekniklerden yararlanılması, öncelikli hedef olmuştur. I. Dünya Savaşının sonraki dönemde tıbbi ve mesleki rehabilitasyon hizmetleri önem kazanmıştır. II. Dünya savaşı sonrası özellikle refah devleti anlayışı ile birlikte engellilere yönelik sosyal haklar ve bu hakların geliştirilmesi en önemli konu olarak varolagelmiştir. Sosyal haklar kapsamında tüm bireylerin eşit olduğu yönündeki mücadeleler sonucu engelli bireylerin istihdam edilmeleri ve korunmalarına yönelik politikalar önem kazanmıştır (Seyyar 2015, s. 86-87; Aytekin, 2010, s. 148-149).

Engellilerin istihdam haklarının gelişiminde engellilere yönelik tıbbi bakım modelinden, sosyal modele geçiş ile birlikte geleneksel rehabilitasyon anlayışından dönüştürücü rehabilitasyon sürecine geçiş etkili olmuştur. Engellilerin toplumla entegrasyonu ve istihdamı gibi engellilerin sosyalleşmesine yönelik yapılan çalışmalar, temel insan hakları bağlamında dikkate alınmaya başlanmıştır (Orhan, 2015, s. 82-83). Günümüz insan hakları bağlamında sosyal politikaların gelişmesi ile engelli bireylerin sosyal entegrasyonlarını sağlamak, sosyal izolasyonlarını önlemek ve topluma kazandırılmaları amaçlanmaktadır. İnsan hakları kapsamında tüm bireylerin eşitliği ilkesinden hareketle engelli bireyler potansiyel bir işgücü olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle öncelikle tıbbi tedavi ve rehabilitasyon hizmetlerinin sağlanması, kaynaştırma yöntemi ile özel eğitim ihtiyaçlarının karşılanması ve mesleki rehabilitasyon ile işgücü piyasasına kazandırılmaları yoluyla olması gereken haklara eşit bir şekilde sahip olabileceklerdir (Seyyar, 2008, s. 81-82).

¹² İşverenlerin "Engelli ve eski hükümlü çalıştırma zorunluluğu" 4857 Sayılı İş Kanununda (Madde 30) şu şekilde düzenlenmiştir. "**İşverenler**, *elli veya daha fazla işçi çalıştırdıkları özel sektör işyerlerinde yüzde üç engelli, kamu işyerlerinde ise yüzde dört engelli ...işçiyi veya 21/6/1927 tarihli ve 1111 sayılı Askerlik Kanunu veya 16/6/1927 tarihli ve 1076 sayılı Yedek Subaylar ve Yedek Askeri Memurlar Kanunu kapsamına giren ve askerlik hizmetini yaparken 12/4/1991 tarihli ve 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanununun 21 inci maddesinde sayılan terör olaylarının sebep ve tesiri sonucu malul sayılmayacak şekilde yaralananları meslek, beden ve ruhi durumlarına uygun işlerde çalıştırmakla yükümlüdürler. ...*"

Tablo 1: Kamu Kurumlarında ve Özel Sektörde Engelli Kotasından Başvuru Yapan ve İstihdam Edilen İşçilerin Yıllara Göre Dağılımı

YILLAR	BAŞVURU		İŞE YERLEŞTİRME		TOPLAM
	Toplam	Kamu	Özel	İstihdam	
2018 (Eylül)	144.495	130	10.260	10.360	
2017	100.201	192	11.959	12.151	
2016	79.321	236	14.795	15.031	
2015	65.255	258	20.197	20.455	
2014	77.632	232	26.118	26.350	
2013	76.235	287	34.189	34.476	
2012	83.955	398	35.133	35.531	
2011	35.151	455	37.894	38.349	
2010	36.144	295	31.962	32.257	
2009	40.519	545	25.860	26.405	
2008	48.480	427	21.540	21.967	
2007	36.397	573	17.291	17.864	
2006	28.236	1202	22.579	23.781	
2005	25.859	1728	21.589	23.317	
2004	38.955	1320	15.855	17.175	
2003	49.218	464	12.017	12.481	
2002	23.117	657	10.226	10.883	

Kaynak: <http://www.iskur.gov.tr/kurumsalbilgi/istatistikler.aspx>

Tablo 1’de belirtildiği gibi 2002-2018 yıllarında engelli istihdamında kamu sektörü özel sektöre oranla oldukça düşük oranlarda istihdam sağlamıştır.

Tablo 2:Engelli Çalıştırmakla Yüklümlü İşyerlerinde İşçi Olarak Çalışan Engelli Birey Sayısının Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Çalıştırmakla Yüklümlü Olunan		Çalışan	
	Engelli Birey Sayısı		Engelli Birey Sayısı	
	Kamu	Özel	Kamu	Özel
2018 (Ağustos)	15.860	107.135	12.519	92.138
2017	7.834	110.672	10.268	96.720
2016	8.206	104.966	10.822	92.413
2015	8.432	99.262	10.696	84.370
2014	8.417	101.823	10.422	84.706
2013	9.514	97.689	11.804	80.434
2012	10.246	97.322	12.358	77.547
2011	10.496	86.607	12.347	71.088
2010	11.718	79.943	12.603	66.359
2009	12.086	70.550	12.653	58.876

Kaynak: <http://www.iskur.gov.tr/kurumsalbilgi/istatistikler.aspx>

Tablo 2’de 2009-2018 yılları arasında istihdam etmek zorunda olduğu engelli birey sayısı ile istihdam edilen engelli birey sayısı kamu ve özel sektör açısından karşılaştırılmış ve yine Tablo 1’e benzer bir sonuçla karşılaşılmıştır. Kamu sektörünün engelli çalışma kotası ve çalıştırılan engelli sayısı açısından oldukça düşük bir orana sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 3’de ise 2008-2018 yılları arasında engelli birey istihdam etmek zorunda olan kurumlarda kota açığı kamu ve özel sektör açısından değerlendirildiğinde özel sektörde kamu sektörüne göre oldukça büyük oranlarla karşılaşılmaktadır. Bu durum devletin çalışabilir engelli ile işletmeleri bir araya getiremediği ve etkin politika üretmediğinin göstergesidir. Ülkemizde nüfusun % 13’nün engelli olduğu düşünülecek olursa bu kadar fazla kota açığını başka türlü izah etmek mümkün değildir. Diğer yandan belirlenen kotanın üstünde istihdam edilen engelli birey sayısı ise özel sektör ve kamu sektörü açısından değerlendirildiğinde kamunun özel sektörün oldukça gerisinde kaldığı görülmektedir. Ancak kota üstünde engelli çalıştıran işletmelerin sosyal sorumluluk bağlamında takdire şayan olduğu ifade edilebilir.

Tablo 3: Engelli Birey Çalıştırmakla Yükümlü İşyerlerinde Kota Açığı/ Fazlası Engelli Birey Sayısı

Yıllar	Engelli Birey Çalıştırmakla Yükümlü Olan Kurumlarda Kota Açığı		Engelli Kotasının Üzerinde Çalışanan Engelli Birey Sayısı	
	Kamu	Özel	Kamu	Özel
2018 (Ağustos)	5.613	21.797	2.272	6.800
2017	460	21.789	2.894	7.837
2016	387	20.336	3.003	7.783
2015	472	22.037	2.736	7.145
2014	712	23.637	2.717	6.520
2013	700	23.075	2.990	5.820
2012	931	25.250	3.043	5.475
2011	1.164	20.789	3.015	5.270
2010	1.863	18.299	2.748	4.715
2009	1.981	16.367	2.548	4.693
2008	2.380	20.117	2.073	4.868

Kaynak: <http://www.iskur.gov.tr/kurumsalbilgi/istatistikler.aspx>

Engellilerin topluma kazandırılmasının farklı biçimleri bulunmaktadır. Özellikle özel sektörde 5378 sayılı Engelliler Kanunu, 4857 Sayılı İş Kanunu ve 4447 Sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu ile engellilerin istihdamı (Tablo 3) ve sosyal faaliyetlerde yer almalarında önemli artışlar gözlemlenmiştir. Kanun ve yönetmeliklerde yapılan bu olumlu düzenlemeler; tüketen ve bağımlı olan birçok engelli bireyin, üreten ve kendi hayatlarını idame edebilme yeteneğine sahip bireyler olarak sosyalleşme fırsatı vermiştir. Engelli bireylerin işgücü piyasalarına katılımı ve istihdamlarına ilişkin uygulamalar geliştirilerek, girişimcilik teşvikleri verilmiştir. Bunlar arasında korumalı işyerleri, zihinsel engellilerin birlikte istihdamını öngören ve onların toplumdaki izole eden bir model olduğu için eleştirilmiş, sosyal entegrasyonu sağlamadığı, tam tersi sosyal dışlanmayı artırdığı ifade edilmiştir (Genç & Çat; 2013, s. 368; Dulay Yangın,&Doğan, 2019, s. 125).

Z.E.K.İ Projesinde sosyal dışlanmanın tam tersine zihinsel engelli çalışanların açık şekilde özgüven sahibi oldukları ve kendilerini rahatlıkla ifade ettikleri ve sosyalleştikleri gözlemlenmiştir.

MANİSA ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ KORUMALI İŞYERİ KAPSAMINDA ZİHİNSEL ENGELLİ BİREYLERİN İSTİHDAMI: Z.E.K.İ. PROJESİ

Z.E.K.İ Projesinin Uygulama Süreci

4857 Sayılı İş Kanunu, Korumalı İşyeri Hakkında Yönetmelik¹³ ile yapılan düzenleme zihinsel engelli istihdamı açısından önemli bir gelişme sağlanmıştır. Bu yasa çerçevesinde Manisa Organize Sanayi Bölgesi (MOSB), sosyal sorumluluk çalışmaları kapsamında, zihinsel engelli gençlerin istihdam edilmeleri amacıyla “Zihinsel Engelliler Korumalı İşyeri Yaşam Merkezi” (Z.E.K.İ. Yaşam Merkezi) projesi hayata geçirilmiştir. Proje de Korumalı İşyerleri bireylerin ihtiyaç ve yeteneklerine göre düzenlenmiştir.

Proje'nin oluşum aşamasında Öğretmen Şükran Bilginer Manisa Eğitim Uygulama Okulu ve İş Eğitim Merkezi Müdürlüğü ile işbirliği yapılmıştır. Eğitimini tamamlamış Zihinsel engelli öğrencilerin istihdamını sağlamak amacıyla MOSB yönetimi ile toplantılar düzenlemiştir. Toplantılar sonucunda yerel yönetim ve valilikle yapılan görüşmelerle yasal düzenlemeler kapsamında korumalı işyerlerinin hayata geçirilebilmesi için çalışmalar başlatmışlardır. Bu aşamada MOSB yönetimi sözkonusu işin sahiplenilmesi gerektiği düşüncesiyle projeyi hayata geçirmeyi misyon edinmiştir. Bu düşünceden hareketle T.C. Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na başvuru yapılarak yasaya uygun bir çözüm olarak Mayıs 2015'de Z.E.K.İ Projesi başlatılmıştır. Yaşanılan süreçte MOSB Yönetimi birçok bürokratik engellerle karşılaştıklarını ifade etmişlerdir.

Sosyal devlet ilkesi gereğince özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin temel yaşam becerilerini geliştirmek, toplumsal entegrasyonlarını gerçekleştirmek, mesleki bilgi ve beceriler kazandırmak amacıyla iş ve uygulama merkezlerinde eğitimler düzenlenmektedir. Bu merkezlerdeki eğitimi tamamlayarak mezun olmuş gençlerin, topluma kazandırılabilmesi için istihdam edilmeleri gerekmektedir. Projenin hazırlık aşamasında 4857 sayılı İş Kanununun madde 30'da öngörülen kota sistemi ile özel sektörde engelli çalıştırma yükümlülüğü kapsamında bedensel engelli bireylerin daha çok istihdam edildiği, zihinsel engelli bireylerin istihdam dışında kaldığı görülmüştür. Bu bağlamda, Z.E.K.İ Projesi ile zihinsel engelli bireylerin istihdamının sağlanması amaçlanmıştır.

Zihinsel Engelli Bireylerin İstihdam Koşulları;

Korumalı işyerleri MOSB'un çatısı altında toplanmıştır. MOSB'da halihazırda 187 işletme yer almakla birlikte, 5 işletme korumalı işyeri olarak faaliyet göstermektedir. Korumalı İşyeri kapsamındaki işletmelerden Standart Profil, Klimasan, Vestel, Teleset ve X İşletmeleridir.¹⁴ MOSB işletmeleri bilgilendirmek

¹³ 23 Kasım 2013 tarih ve 28833 sayılı RG'de yayımlanmıştır.

¹⁴ İşletme çalışmada isminin belirtilmesini istememektedir.

yönlendirmek ve ortak kararlar almak amacıyla üst düzey yöneticiler ile yılda en az iki defa kurul toplantıları düzenlemektedir. Bunun dışındaki süreçler (işe alım, ücretlendirme, iş sağlığı güvenliği, çeşitli projeler vb.) komisyonun tavsiyesi dikkate alınarak işletmeler tarafından yönetilmektedir. Dünya’da farklı uygulamaları bulunan “Korumalı İşyeri” modelleri arasında Z.E.K.İ Projesi ile MOSB olarak bölgeye sosyal sorumluluk kapsamında gereken desteğin sağlanması planlanmıştır.

Zihinsel engelli bireyler adına aileleri Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’na başvuru yapmaktadır. Valilik bünyesinde, Aile Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü, Türkiye İş Kurumu İl Müdürlüğü, İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İl Sağlık Müdürlüğü ve Valilikçe gerekli hallerde görevlendirilen diğer kamu kurum ve kuruluş temsilcilerinden oluşan Komisyon tarafından, Korumalı İşyerleri Hakkında Yönetmelik kapsamında yerinde tespit ve inceleme yapılarak, başvurusu uygun görülen işyerine Valilik makamınca “*Korumalı İşyeri Statüsü Belgesi*” düzenlenmektedir. Korumalı İşyeri’nde istihdam edilecek zihinsel engelli bireylerin öncelikli olarak T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim 3. Kademe Okullarından mezun olması gerekmektedir. Bununla birlikte, 23 yaşından gün almış ve Halk Eğitim Merkezlerinden 1 yıllık kurslarını tamamlamış olması gerekmektedir. İl dışından olan zihinsel engelli bireyler de kontenjan olması durumunda istihdam edilebilmektedir.

Bu çerçevede, Manisa Organize Sanayi Bölgesi, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim 3. Kademe Okullarından mezun veya 23 yaşından gün almış ve Halk Eğitim Merkezlerinde 1 yıllık kurs tamamlamış zihinsel engelli bireylerin;

- ✓ Çalışma hayatına uyumlarının sağlanmasına destek vermek,
- ✓ Yaşam koşullarını iyileştirmek,
- ✓ Sosyal entegrasyonlarını sağlamak,
- ✓ Toplumsal refahtan pay almalarını sağlamak,
- ✓ Bağımsız bireyler olarak hayatlarını idame etmelerini sağlamak amaçlanmaktadır.

MOSB tarafından işletmelere tahsis edilmiş korumalı işyerinde istihdam edilecek bireylere, bölge temsilcileri ve Manisa’da yer alan Özel Eğitim 3. Kademe Okullarından temsilciler (Okul Müdürü ve/veya Yardımcısı, rehber öğretmenleri), ilgili işletmenin İnsan Kaynakları Yöneticisi, İşyeri Hekimi ve görevlendirilmiş diğer temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından karar verilmekle birlikte, Korumalı işyerlerinde hangi bireylerin istihdam edileceğine nihai olarak işletme karar vermektedir. İşletmenin korumalı işyerin de, en az %40 engelli raporu bulunan, raporunda “çalışabilir” ibaresi olan ve İŞKUR’a kayıtlı zihinsel engelli ve en az 8 en fazla 10 kişi istihdam edilebilmektedir. Çalışmanın uygulamasında seçilen örnekleme (MOSB korumalı işyeri) istihdam edilen zihinsel engelli sayısı Tablo 4’de gösterilmektedir. Bununla birlikte İş Kanununun’da düzenlenen % 40 engellilik

oranının üzerinde, bir ağır engelli istihdam sağlanarak diğerleri arasında kaynaştırma yaptıklarını belirtmişlerdir.

Korumalı işyeri sahibi işletme, ‘‘Korumalı İşyeri Sorumlusu’’ istihdam etmektedir. Korumalı işyeri sorumlusu; korumalı işyerinde çalışan/çalışacak zihinsel engelli bireylerin rehberliğini ve denetimini yapmak, çalışma saatleri sũresince Korumalı İşyerinde bulunmak üzere gerekli yeterlilikleri taşıyan ve gereken eğitimi almış, ayrıca personelin devamsızlığı durumunda, Korumalı işyerine yedek personel gœrevlendirme yetkisine sahiptir.

Tablo 4: Manisa Organize Sanayi Bœlge Mũdũrlũđũ Kapsamında Korumalı İşyerleri ve Zihinsel Engelli İstihdamı

İşyeri Sayısı	Korumalı İşyerleri	Kuruluş Yılı	İstihdam Edilen Zihinsel Engelli Sayısı
1	Teleset Elektromekanik San. Tic. A.ř.	01.02.2017	8
2	Standard Profil Ege Otomotiv San. Tic. A.ř.	20.02.2017	10
3	Vestel Beyaz Eşya San. Ve Tic. A.ř.	07.06.2017	9
5	Klimasan Klima San. ve Tic. A.ř.	02.01.2018	9
	TOPLAM		36

Z.E.K.İ. Yaşam Merkezi’nde idari işlerin yũrũtũldũđũ ofisler ile engelli bireylerin giriş çıkışını denetleyen bir gũvelik gœrevlisi bulunmaktadır. Ayrıca ortak alanda kutlamaların ve tœrenlerin yapıldığı bir anfi alanı ile televizyon izleme odası (Engelli bireyin anlık ataklar geçirdiklerinde ya da çalışmak istemediklerinde dinlenebileceği) yer almaktadır. Merkezde yer alan ortak alanlar MOSB tarafından işletilmekte, genel gũvenlik ve temizlik, tũm altyapı hizmetleri bedelsiz sağlanmaktadır. Bunun yanı sıra korumalı işyerine yemek hizmetleri sağlanmakta; ancak hizmet bedelleri korumalı işyeri sahibi işletmeler tarafından karşılanmaktadır. Korumalı işyerine ait atœlyeler 35 m² olup, tũm tefrişat, makine, ekipman, malzeme, logolu iş kıyafetleri, işyeri kimlik kartı firma tarafından tedarik edilmektedir. Korumalı işyeri ile ilgili iş sağlığı ve işçi gũvenliđi ile ilgili tũm prosedũrler işletme tarafından uygulanmakta ve denetlenmektedir. İş gũvenliđinden firmalar sorumlu olup, çalışan zihinsel engelli bireyler iş sağlığı iřgũvenliđi boyutunda ayda 1 kez eğitilmelere (hijyen, risk gibi) katılmaktadır.

Ücret politikası çerçevesinde, ücretleri işletmeler belirliyor olmakla birlikte Asgari Ücretin altında ücret ödenmemektedir. Bununla birlikte İş Hukukun nispi emredici hũkmũ çerçevesin de asgari ücretten yũksek ücret ödeyen işletmeler de bulunmaktadır. X işletmesi’nde diğer işletmelerden farklı olarak sendikal örgũtlenme hakkı bulunmaktadır. Bu nedenle zihinsel engelli çalışanlar ailelerinin onayı ile sendika üyesi olabilmektedirler. Zihinsel engelli alışanlar Toplu İş

Sözleşmesi kapsamında buldukları için bağitlanan tüm düzenlemelerden yararlanmaktadır. X işletmesinde korumalı işyeri açılması konusunda Türk Metal İş Sendikasının etkisi ve desteği bulunmaktadır.

Korumalı işyerlerinde çalışma süreleri 09.00-17.00 arasındadır. Çay molaları sabah 10.30 ile 11.00 öğleden sonra 14.30 ile 15.00 arasında kullanılmaktadır. Ara dinlenme (öğle yemeği) süreleri 12.00-13.00 saatleri arasındadır. Ulaşım her işletmenin kendi servisi ile sağlanmaktadır. İş güvenliği açısından özellikle bu bireylerin işyerine servisle getirilip götürülmesi zorunludur.

4447 Sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'na ile sigorta primlerinde işveren payında engelli muafiyeti düzenlenmiştir. Bu gelir engellinin çalıştığı işyerine verilmektedir. Bu bağlamda, işletme tarafından Bakanlığa sunulan rapor incelenerek koşullar sağlanmış ise ödeme yapılmaktadır. Ayrıca İŞKUR aracılığı ile sağlanan bir destek de engelli gelir vergisidir. Sigorta primlerinde işverene 1 yıl süre ile teşvik sağlanmaktadır. Bu durum işletmeler için tercih sebebi olabilmektedir. Bu bağlamda Vestel'in ikinci atölyeyi açmaya karar verdiği ifade edilmiştir.

Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmanın yöntemi

Nitel araştırma, belli olgu veya olayları kendi doğal ortamları içerisinde çok yönlü olarak derinlemesine incelemektir (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 85). Görüşme yapılacak bireylerin seçiminde, evreni temsil etme güçlerinden çok araştırma konusuyla doğrudan ilgili olup olmadıklarına bakılır (Neuman, 2012, s. 320). Bu çalışmada, nitel araştırma ve betimsel yöntemle yapılmış olup, yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat tekniğinin kullanılmıştır. Çalışmada, örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme ve kolay ulaşılabilir durum örneklemesinden yararlanılmıştır. Tarafımızdan yapılan bire bir görüşmeler hazırlanan nitel araştırma teknikleri çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde iyi bir performansın elde edilebilmesi için katılımcıların kendilerini daha rahat ve güvende hissedebilmeleri anlamında çalıştıkları alanlarda, onayları alınarak görüşmeler yapılmıştır. Uygulamanın tüm aşamasında akademik ilke ve bilimsel etik kurallarına dikkat edilmiştir.

Uygulamada yarı yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanmıştır. Formun hazırlanması sürecinde uygulama amaçları dikkate alınarak literatür taraması yapılmıştır. Bu çerçevede, uygulama sorusunun tespitinde amaca yönelik sorulara yer verilmiş olup, sorular ve görüşme formu ölçme değerlendirilmede destek olan uzman iki kişinin görüşleri dikkate alınarak tarafımızdan belirlenen 12 soru 7 soruya düşürülmüştür.

Günümüzde zihinsel engelli bireylerin istihdamı dünyada ve ülkemizde önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Bu çerçevede MOSB de uygulanan Z.E.K.İ. Projesi başarılı bir örnek olarak dikkat çekicidir. Bu çalışmanın konusu ile ilgili

literatürde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak uygulama açısından oldukça sınırlı olması nedeniyle literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Tekniği

Türkiye nüfusunun yaklaşık % 13'ü engellidir. Ancak bunlar arasında diğer engel gruplarına nazaran zihinsel engelli bireylerin istihdamının daha güç olduğu istatistiki verilerden anlaşılmaktadır. Zihinsel engelli bireylerin istihdamının sağlanarak topluma kazandırılarak sosyal entegrasyonlarının sağlanması amaçlanmaktadır. Ancak bu bağlamda, işletmelerin zihinsel engelli bireylerin istihdamına yönelik olumsuz bakış açılarının yasal düzenlemelere rağmen devam ettiği tespit edilmiştir. Z.E.K.İ Projesi bu olumsuz bakış açısını değiştirebilecek başarılı bir örnek olarak hayata geçirilmiştir. Zihinsel engelli bireylerin istihdamına ve sosyal entegrasyonlarının tespiti amacıyla alan araştırmasında nitel araştırma tekniklerinden yüz yüze mülakat gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda sosyal entegrasyonlarına yönelik sorular hazırlanmıştır. Çalışmanın en büyük sınırlılığını korumalı işyeri sayısının 4 işletmeden oluşmaktadır. Her bir atölyede yapılan görüşmeler yaklaşık olarak 15-20 dakikada gerçekleşmiş olup mülakat rastgele seçim yöntemi ile yapılmıştır.

Katılımcıların tamamı zihinsel engelli olup Eğitim Uygulama Okulu ve İş Eğitim Merkezlerinde eğitim görmüşlerdir. Araştırma için zihinsel engelliler ile yapılan görüşmelerin video kayıtlarından elde edilen veriler bilgisayarda düzenlenmiştir. Engelli bireylerle yapılan görüşmeler ile ilgili gizliliğin sağlanması kodlama yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Bu yöntemle kimlik bilgilerinin paylaşılmaması uygun görülerek katılımcılar işletme bazında kodlanarak K1,K2,K3..., T1, T2, T3..., S1, S2, S3..., V1,V2,V3 ... şeklinde yapılmıştır. Son kısımda bulguların literatür ile ilişkilendirilerek sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Analizin anlaşılabilir olması için gereken azami dikkat gösterilmiştir.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

MOBS kapsamında 5 korumalı işyerinde istihdam edilen zihinsel engelli 44 bireyden oluşmaktadır. Ancak X işletmesi isminin paylaşılmasını istemediği için uygulamadan çıkartılmış olup toplam örneklem sayımızı 36 engelli bireyden oluşmaktadır. Çalışma Üniversitemiz İİBF Dekanlığı tarafından verilen izin çerçevesinde MOSB yönetiminin katkısıyla gerçekleştirilmiştir. Uygulamanın tekrara düşülmemesi ve özgün bir veriye ulaşılması amacıyla katılımcılar rasgele seçilmiştir. Bu bağlamda, nitel çalışmalarda örneklem büyüklüğünün belirlenmesi yönündeki çalışmaları dikkate alınmıştır. Çalışmanın örneklem seçiminde dikkat edilen bir nokta katılımcıların heterojen (yaş, cinsiyet, engel türü) olmalarıdır.

Çalışmanın süresinde Üniversite, Şükran Bilginer ve MOSB yöneticileri ile yapılan görüşmeler 40 dk. sürmüştür. Z.E.Kİ Projesi Korumalı İşyeri Zihinsel Engelli İstihdam Merkezinde yapılan 36 engelli birey ile rastgele yapılan görüşmeler

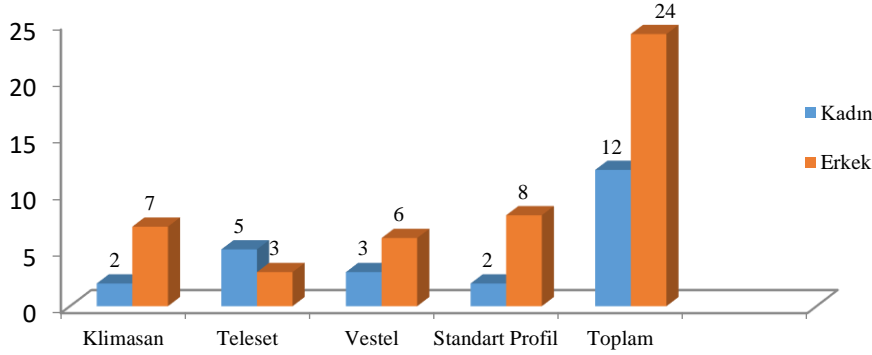
ise yaklaşık 2 saatte gerçekleştirilmiştir. Sonuç kısmında ise bulguların genel bir değerlendirilmesi yapılmış ve sosyal politika ve toplumsal açıdan entegrasyonun sağlanmasına yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Bulgular

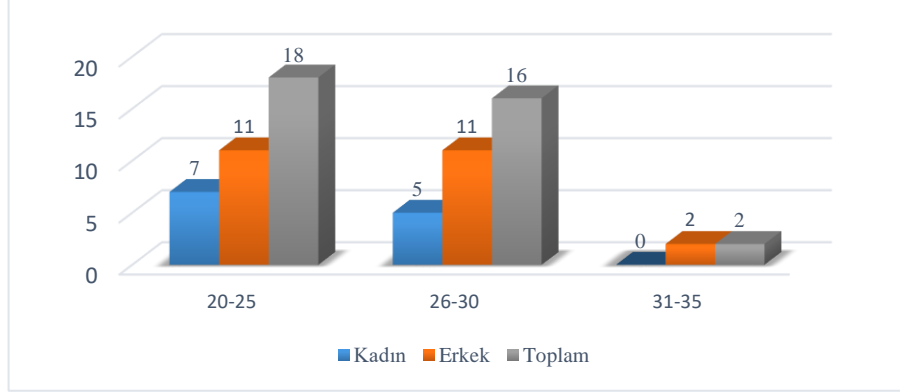
Yapılan çalışma MOSB kapsamında İzmir ilinde ikametgâh eden geçici koruma kapsamında bulunan Z.E.Kİ Projesi Korumalı İşyeri Zihinsel Engelli İstihdam Merkezinde 36 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Demografik özelliklerine ilişkin veriler MOSB yönetimi tarafından temin edilerek Şekil 1’de gösterilmiştir.

Korumalı işyeri kapsamında çalışan zihinsel engelli bireylerin 12 si kadın, 24’ü erkektir. Eğitim durumlarında ise gerek kadın gerekse erkek katılımcılar T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim 3. Kademe Okullarından mezun olmuştur

Şekil 1: Korumalı İşyerlerinde Çalışan Zihinsel Bireylerin Demografik Özellikleri

Şekil 2:Korumalı İşyerlerinde Çalışan Zihinsel Bireylerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Demografik özelliklerine ilişkin verilerde yaş gruplarına göre ve engellilik oranlarına göre çalışanların durumunu belirlenmiştir. Kadınların çoğunlukla 20-25 yaş arasında erkeklerin ise 20-25 ile 26-30 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Çalışanların engellilik oranına göre durumları değerlendirildiğinde ortalama % 65 oranında engelli oldukları bildirilmiştir.

İşletmelerde çalışan zihinsel engelli bireylerin tümü bekâr olup aileleri ile birlikte yaşamaktadırlar. Ailede başka engelli birey olup olmadığı sorulduğunda 3 zihinsel engelli birey evet cevabını vermiştir.

BM'in sosyal haklara ilişkin sözleşmesi çerçevesinde dünyada ve Türkiye'de tüm bireylerin eşit olduğu kabul edilerek engelli bireylerin istihdam edilmeleri ve korunmalarına yönelik politikalar genişleyerek önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede zihinsel engelli bireylerin istihdamlarına yönelik yapılan yasal düzenlemeler arasında "Korumalı İşyerleri" uygulamalarına örnek olarak bu çalışmada Z.E.K.İ Projesinin engellilerin istihdamı ve sosyal entegrasyonuna ilişkin tespitlere yer verilmeye çalışılmıştır.

Engelli bireylerin çalışma ortamlarının onlara uygun düzenlenmesi ve uygun işlerde istihdamının yanı sıra meslek eğitim ve becerilerin kazandırılması iş kazalarının önlenmesi açısından son derece önemlidir. İşletmeler İş Sağlığı İş Güvenliğine ilişkin yılda 12 saat görsel ve uygulamalı, animasyonlu eğitimler gerçekleştirmektedirler. İşletmelerin İş Sağlığı ve İş Güvenliği uygulamaları kapsamında düzenli sağlık personeli bulundurulmakta ve herhangi bir acil durumda müdahale etmektedirler. Ayrıca, engelli bireylerin servise verilme işyerinden işletme personeli ile ve servisten alınma kapıdan aileler tarafından gerçekleştirilmek zorundadır. Bunu uygulamayan ailelerin engelli çalışanları işten çıkarılmaktadır.

İstihdam edilen bu bireyler teknik ve mesleki eğitim alanlar arasından seçildiği için el becerileri son derece gelişmiş olup seri üretim yapmaktadırlar.

Zihinsel engelliler ile yapılan görüşmelerde yaptıkları işlerin farkında oldukları görülmüştür. Burada ne yapıyorsunuz? “T1: Kablo üretiyorum”, “V1:Çamaşı makinesi ayaklayı yapıyoruz. Bes bin tane”, “K1: buzdolabı takoz”, “K3:led yapıyoruz”, “K5:Direnej Tavalarını yapoyuz”, “K2:Işıklarını yapıyoruz”, “K7:Led tutuculayı yapıyoruz”, “K4:Ayak somonlayı yapıyoruz”.; “S1: Audio, Fiyat , Wosvagen bide Toyota”, “S2: Otomobil payçası yapıyoruz” Yaptığınız ürünler nerde kullanılıyor? “T1:Buzdolabı”, “T2: Çamaşır makinesi”, “V1, V2, V3, V4, V5, ...: Vestel”, “K:3 Buzdolabanın içinde”, “K1: Buzdolabanın içindeki takozlar yapıyoruz. Bantlıyoz içine koyuyoz”, “S4: Otomobillede”, “S5: Wosvagende”

Katılımcılar ile yapılan görüşmelerde yaptıkları işte iyi olduklarını ve birbirleriyle rekabet ederek performanslarının artması için çaba gösterdikleri gözlemlenmiştir. Ayrıca işletmelerde performanslardan çok memnun oldukları, firenin çok az olduğunu belirtmişlerdir. Günde kaç tane yapıyorsunuz? “T3: bes bin yapıyorum”, “V3: En hızlı V6 yapıyor”, “V6: Ben harekete bak”, “V1: 5000 tane”, “K2: 15.000 -16.000yapıyorum”, “K3: 99 tokozyapıyoruz. Boy boy. Uzun var, kısa var”, “S2: 2500 -3000 kısa”, “S4: Uzun olusa 5000 bine kadar”. İstihdam edilen zihinsel engellilerin performansları nedeniyle iyi ücretler aldıkları işletmeler tarafında belirtilmiştir. Ancak ücretleri açıklamak istememişlerdir. İşletmeler ile yapılan görüşmelerde üretimde normal çalışanlar ile zihinsel engelli bireylerin performanslarının benzer olduğuna dikkat çekmişlerdir. Hatta bir işletme ek bir atölye daha açmayı düşündüklerini ifade etmiştir.

Zihinsel engelli çalışanlar, yaptıkları işlerden gurur duyduklarını ifade biçimleriyle göstermişlerdir. Yaptıkları işleri anlatmada çok başarılıydılar. Yaptığınızı işi anlatır mısınız? “T5: Kıymızıyı takmıyoz... Kahve, Diğerleri ayrı. Tabletlerde oyun yok. İş akışı var”, “V1: Bunu budan alıyoz, takoz”, “V2: İçine atıyoz bir daha yapoz”, “K2:Bantlıyoz içine koyoyuz”, “S2:..Jant fitilleri”, “S3: Jantların lastiklerini”, “K5: Çoook mutluyuz”, “K6: Çok Seviyoz”. Her işletmeye ait farklı atölyelerin işletmenin üretim bandı şeklinde düzenlendiği ve asıl işi önemli ölçüde desteklediği belirtilmiştir. Her biri farklı nitelikteki işlerin oldukça seri şekilde gerçekleştirdikleri görülmüştür. İşlerin temel başarısı üretimin iş akışını gösteren panoların uygun şekilde yerleştirilerek, üretimin Korumalı İşyeri Sorumlusu tarafından izlenerek denetlenmek suretiyle firesiz imalatın gerçekleştiği ifade edilmiştir. Öyle ki bazı atölyelerde günlük 3000-5000 arasında ürün çıktısı sağlanmaktadır. Verimin işletmelere ait normal üretimde çalışanlarla aynı olduğu özellikle belirtilmiş olup, bundan çok memnuniyet duyduklarını ifade etmişlerdir. Bu olumlu gelişmeler işletmeleri yeni atölyelerin açılmasına teşvik etmektedir.

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde istihdamları nedeniyle belli bir gruba dahil olmanın yanı sıra aidiyet duygusuna sahip oldukları ve mutlu oldukları gözlemlenmiştir. Zihinsel engellilerin istihdamlarının sosyalleşme anlamında entegrasyonlarının sağlandığı görülmüştür. Burada çalışmaktan mutlu musunuz? “T2: Mutluyum. Çok mutluyum. Elif hıca başımızda. İş veren o”, T3:Elif hocamla

çalışmaktan mutluyum”, “V2:Evet seviyoruz”, “V1, V2, V3, V4, V5, ...: Kolay oluyor”, “S4: Çok mutluyuz”, “S1: Çok”, “S5: Mutluyuz”.

Katılımcılar kazandıkları ücret ile insan onur ve haysiyetine yaraşır bir yaşam elde etmenin haklı gururunu da gerek beden dilleri gerek sözlü ifadeleri göstermişlerdir. Aldığınız maaşla ne yapıyorsunuz? “T1: Telefon alıyorum, çanta alıyorum, cüzdan alıyorum, kıyafet alıyorum”, “T2: Spor ayakkabısı alıyorum”, “T3: Jöle alıyorum”, “T4: Cep telefonu alıyorum”, “T5: Geziyorum”, “V5:Doğal gaz döşettim”, “V6: Bizde doğağl gaz va. Ücretini ödom”, “V7: Bende elektik, su, ödom”, “V3: Berbere gidiyorum saçlarımı kestiriyorum”, “V2:Babana veriyorum”, “V4:Bisiklet aldım”, “V5: Telofofon aldım”, “K1:Kıyafet alıyorum”, “K3: Anneme veyiyorum”, “K4: Televizyon aldım”, “K2: Geziyoruz”, “K3: Arkadaşım ile geziyorum”, “K5: Pikniğe gidiyorum”, “S5: İhtiyaç alıyoruz”, “S5: Babama veriyorum”, “S3: Telofofon aldım”. Katılımcıların vermiş olduğu yanıtlardan aynı zamanda aile bütçesine önemli katkı sağladıkları ve aile içinde kararlara dahil oldukları gözlemlenmiştir.

Katılımcıların çalışma hayatı dışında da sosyal faaliyetlerde buldukları görülmektedir. İş dışında neler yapıyorsunuz? “K3: Arkadaşlayımın doğum gününe gidiyorum”, “T2:Eğlencelere gidiyoruz”, “V1: Geziyorum”, “S1: Arkadaşlayla geziyorum”, “S2 Televizyon izliyorum”, “S5: Parkta geziyorum”. Verilen cevaplardan anlaşılacağı üzere zihinsel engellilerin ekonomik olarak gelir elde etmeleri sosyal faaliyetlere katılımlarını sağlamaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan da görüleceği üzere her işletmede zihinsel engelli çalıştırılmaz. İşletmede yapılan iş ya da üretim akışı ile zihinsel engellinin yapabileceği işlere uygun olmalıdır. Bu durum zihinsel engellilerin istihdamı açısından önemli sınırlamalar getirmektedir. Zihinsel engelli bireylerin engel durumlarına uygun tedbirlerin alındığı iş ortamlarında çalışmaları gerekmektedir. Bu çerçevede yasal olarak düzenlenen korumalı işyeri uygulamaları önem kazanmaktadır. Sosyal devlet ilkesi kapsamında devletin yanı sıra işletmelerinde zihinsel engellilerin istihdamına yönelik sosyal sorumlulukları üstlenmeleri gerekmektedir.

SONUÇ

Araştırma MOSB kapsamında 4 korumalı işyerinde istihdam edilen zihinsel engelli 36 birey ile gerçekleştirilmiştir. Örneklemin 36 kişi ile sınırlandırılmasının temel sebebi ise 4 korumalı işyerinden oluşması, istihdam edilen 36 zihinsel engelli bireyden oluşmasıdır. Araştırmanın başında da belirtildiği üzere, korumalı işyerleri kapsamında zihinsel engellilerin istihdam edilebilirlikleri ve korumalı işyerinin uygulanabilirliğinin belirlenmesinin yanı sıra sosyal entegrasyonlarına yönelik etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Engelli bireylerin sosyal entegrasyonlarının sağlanması ve topluma kazandırılmaları son derece önemlidir. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim 3.

Kademe Okullarından mezun zihinsel engelli bireylerin iş ve meslek sahibi olmalarında büyük güçlüklerle karşı karşıya kalmaktadırlar (Akçamete, 1989, s. 27). Diğer engelli gruplarına göre zihinsel engellilerinin istihdamının ise nerdeyse mümkün olmadığı görülmektedir (Güneş ve Akçamete, 2014, s. 12). Zihinsel engelli bireylerin istihdamı, ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları nedeniyle sosyal entegrasyonlarının sağlanmasında etkili olduğu yapılan araştırmalarda ifade edilmektedir (Genç ve Çat, 2013, s. 378). Zihinsel engelli bireylerle yüzyüze yapılan görüşmelerde bu tespitin desteklenmiş olduğu görülmektedir. Aktaş vd . 2004 tarihinde 13 korumalı işyeri (özürlü çalışma merkezi, atölye) ile görüşme yapmış ve yapılan çalışma sonuçlarına göre bu işyerlerinin sadece istihdam sağlama ve gelir elde etme amacının olmadığını bunun ötesinde korumalı işyerleri sosyal işyeri olmaları nedeniyle engelli bireylerin toplumsal bütünleşmesinde önemli role sahip olduğu belirtmektedirler. Bu açıklamaların ışığında, zihinsel engelli bireylerin istihdamında ve sosyal entegrasyonunda korumalı işyeri statüsünün olumsuz eleştirilerine karşın sosyal model bağlamında başarılı uygulaması olarak Z.E.K.İ Projesi önemli örnek teşkil etmektedir.

Zihinsel engellilerin çalışma hayatına katılımları ilgili olarak çalışma hakkının bulunduğu, ayrımcılığın bulunmaması ve mesleki eğitim koşulu ile istihdamlarının sağlanması gerek sosyal politika gerekse insan hakları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Katılımcılara yöneltilen sorularda da bu tespitler desteklenmektedir. Zihinsel engellilerin gerek mesleki gerekse sosyal becerilerinin geliştirilmesine yönelik eğitimlerin etkin olarak verilmesi sonucundan performanslarının oldukça yüksek olduğu ve sosyal entegrasyonlarının sağlanabildiği görülmektedir.

Manisa Organize Sanayi Bölgesi Korumalı işyerlerinde zihinsel engelli bireylerle yüz yüze yapılan görüşmelerde “*Burada çalışmaktan mutlu musunuz?*”, “*Aldığınız maaşla ne yapıyorsunuz?*”, “*İş dışında neler yapıyorsunuz?*” sorularına verdikleri yanıtlar ile çalışma ortamını sevdikleri, çalışma arkadaşlarıyla birlikte sohbet ettikleri ve sosyal etkinliklere severek (televizyon izleme, yaza merhaba partileri, doğum günleri vb.) katıldıkları tesbit edilmiştir. Zihinsel engelli bireyler kendi ekonomik özgürlüklerini kazandıktan sonra kendi ihtiyaçlarını karşıladıklarını ve aile ekonomisine katkıda bulduklarını açıkça ifade etmişlerdir. Ayrıca dış görüşlerine dikkat ettikleri (temiz ve bakımlı özen gösterdikleri, kızların takı takmaktan hoşlandıkları, cep telefonu vb.) ve elektronik cihazlara ilgi gösterdikleri gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak yapılan çalışmada engelli bireylerin istihdamlarının sağlanması sosyalleşmeleri ve toplumun farkındalık kazanması açısından çok önemlidir. Bunun yanı sıra gerek işletmelerin sosyal sorumlulukları gerekse devletin sosyal politikaları açısından etkin uygulamalar üretilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, Korumalı İşyeri uygulamasının yaygınlaştırılması zihinsel engelli bireylerin istihdamı açısından önem kazanmaktadır. Bununla birlikte korumalı

işyerlerinin engelli bireylerin istihdam edildikleri yerde izole olmaları ve sosyal açıdan dışlanmaya uğrama endişesini de yaratmaktadır. Bu nedenle sosyal Devlet ilkesi çerçevesinde engelli bireylerin işgücü piyasası ile buluşmalarını sağlayacak daha kapsamlı sosyal politikalar geliştirilmelidir.

İşgücü piyasalarına girmeleri zor olan dezavantajlı gruplar arasında yer alan engelliler ve özellikle diğer engelli gruplara göre zihinsel engelli bireylerin istihdamında korumalı işyeri modeli çağdaş bir model olarak uygulanabilirliği görülmektedir. Bununla birlikte korumalı işyerlerinde istihdam edilecek zihinsel engelli bireylerin istatistikî olarak belirlenememesi işverenlerin zihinsel engelli bireylere sağlıklı bir biçimde ulaşmasını güçleştirmektedir. Bu durum korumalı işyeri modelinin uygulanabilirliği açısından oldukça önemli bir risk taşımaktadır. Bu bağlamda, Sağlık Bakanlığı, TÜİK, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve diğer ilgili kamu kuruluşlarının koordinasyonu çok önem taşımaktadır. Özellikle Sağlık Bakanlığı tarafından yürütülen ve 2011-2023 dönemini kapsayan “Ulusal Ruh Sağlığı Eylem Planına” uygun bir veri tabanının oluşturulması gereklidir (Çavuş ve Tekin; 2015, s. 160).

Bu açıklamaların ışığında, Z.E.K.İ. Projesi zihinsel engelli bireylerin istihdamı açısından başarılı bir örnektir. Manisa Organize Sanayi Bölgesi'nin hayata geçirmiş olduğu Zihinsel Engelliler Korumalı İşyeri (Z.E.K.İ.) Projesi 14. Stevie Uluslararası İş Ödülleri'nde (14. Stevie International Business AwardsSM) "Kuruluş ve Organizasyon/ Avrupa'da Yılın Kurumsal Sosyal Sorumluluk Programı Kategorisi"nde "Gümüş Stevie" ödülünü kazanmıştır. Benzer projelerin Türkiye'de Organize Sanayi Bölgeleri başta olmak üzere STK'larla işbirliği ve devlet desteği ile yaygınlaştırılması zihinsel engelli bireylerin istihdamının genişletilmesinin yanı sıra toplumsal entegrasyonlarının sağlanmasında önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akçamete, G. (1989). Özürlü çocukların ve gençlerin işe hazırlanması. *Çağdaş Eğitim*, 14(143), 25-31.

Aktaş, C., Gergin, S., Kuz, T., Mutluoğlu, L., Uğurlu, B., Yılmaz, Z., (2004). Türkiye korumalı işyerleri araştırması. *Öz-Veri Dergisi*, 1(2), 153-176.

Alpagut, G. (2006). Korumalı işyeri kavramı ve korumalı iş. *Sicil İş Hukuku Dergisi*, Eylül 2006, 29-36.

Arıkan, Ç. (2002). Sosyal model çerçevesinde özürllülüğe yaklaşım. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 2(1), 11-25.

Aydın, Y. (1991). *Sakatların istihdamı hakkında tüzük uygulaması açısından sakatların çalışma sorunlarının incelenmesi ve Zonguldak örneği.*

(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Aytekin, Ş. (2010), Engelli istihdamında korumalı işyerleri çözüm olacak mı? *MESS Mercek Dergisi*, Ekim, 148-153.

Balkır, Z. G. (1997). *Türk çalışma hayatında sakatların korunması*. Kocaeli

Burcu, E. (2017). Türkiye’de engelli bireylerin dezavantajlı konumlarına engellilik sosyolojisinin eleştirel tavrıyla bakmak tematik yazılar. *Toplum ve Demokrasi*, 11 (24), Temmuz-Aralık, 107-125.

Barnes C. (1991). *Disabled people in Britain and discrimination*. London, Hurst.

Council of Europe, Committee of Ministers, (1992). A coherent policy for the rehabilitation of people with disabilities. 1992: Recommendation No.R (92) 6.

Çavuş Ö. H. , Tekin A. (2015). Türkiye’de engellilerin istihdam yöntemi olarak korumalı işyeri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(1), 145-165.

Çolak, Ü., Hergüner, B.. (2016) . Zihinsel engellilerin istihdamı ve korumalı işyeri projesinin işverenler açısından uygulanabilirliği: Trabzon örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 2436-2455.

Coleridge P, Simonnot C, Steverlynck D. (2010). Study of disability in EC Development Cooperation. Brussels, European Commission.

Driedger D. (1989). The last civil rights movement. London, Hurst, https://books.google.com.tr/books?id=VxQBt9V5uAoC&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (Erişim Tarihi: 24.05.2020)

Dulay Yangın, D., Doğan, S. (2019). Özel risk grubu olarak engelli çalışanlara yönelik alınması gereken iş sağlığı ve güvenliği önlemlerinin hukuki çerçevesi. *Sicil İş Hukuku Dergisi*, (42), 110-127.

European Employment and Social Affairs Committee (EMPL) (2015). Reasonable accommodation and sheltered workshops for people with disabilities: costs and returns of investments, policy department a: economic and scientific policy. European parliament, Brussels, European Union.

Göçmen, S., (2017). *Çalışma kültürü bağlamında engellilik: Alanya’da bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [https://kddb.alanya.edu.tr/ctrcms/media/31/tmp/doc/10137952--Selvi%20G%C3%B6çmen-\(2017\).pdf](https://kddb.alanya.edu.tr/ctrcms/media/31/tmp/doc/10137952--Selvi%20G%C3%B6çmen-(2017).pdf) (Erişim Tarihi:15.05.2020)

Genç, Y., Çat, G. (2013), Engellilerin istihdamı ve sosyal içerme ilişkisi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(1), 363-393.

Güneş, N., Akçamete, G. (2014). Özel gereksinimi olan bireylerin mesleki istihdamı Çorum ili örneği. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 15(3) 1-15.

İrgil, E. (2015). Engellilik: Dünyada ve Türkiye’de durum. *Kentli Dergisi*, 60-62.

İŞKUR (2018). <http://www.iskur.gov.tr/kurumsalbilgi/istatistikler.aspx> (Erişim Tarihi:10.04.2019).

Karagözoğlu, A. (2014). *Serebral palsili çocukların fonksiyonel durumları ile aktivite ve katılım düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Protez Ortez Biyomekanik Programı Ankara.

Kurt, H. İ. (2015). Yerel yönetimler ve engellilere yönelik hizmetler. M. Ökmen (Der.), *Yerel yönetimlerde güncel gelişmeler* (1. Baskı) içinde (413-434) Bursa Ekin Kitabevi.

Leonardi M et al. Mhadie Consortium The definition of disability: what is in a name? *Lancet*, 2006,368:1219- 1221. <http://lup.lub.lu.se/search/ws/files/11124103/HRDisabilityen.pdf> (Erişim Tarihi: 24.05.2020)

Lollar DJ, Crews JE. (2003). Redefining the role of public health in disability. *Annual Review of Public Health*, 24:195-208.

Neuman, W. L. (2012). *Toplumsal araştırma yöntemleri: nicel ve nitel yaklaşımlar*. I-II. Cilt (5. Basım). İstanbul: Yayın Odası.

Oliver M. (1990). *The politics of disablement*. Basingstoke, Macmillan and St Martin’s Press,. <https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-1-349-20895-1> (Erişim Tarihi: 15.05.2020)

Orhan, S. (2015). Türkiye’de engellilerin bilinç düzeyi: engellilere sunulan istihdam hakları üzerinden bir araştırma. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1) , 73-98.

Özgökçeler S., Alper, Y. (2010). Özürlüler kanunu’nun sosyal model açısından değerlendirilmesi. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1. 33-54.

Rosen, M., Bussone, A., Dakunchak, P., Cramp J.. (1993). Sheltered employmentand second generation workshop. *Journal of Rehabilitation*, January-March, 59(1), 1-7.

Seyyar, A. (2008). Sosyal siyaset ekseninde yerel engelliler politikası. *Yerel Siyaset Dergisi*, 27, Mart, 80-85.

Seyyar, A. (2015). *Dünya’da ve Türkiye’de engelli dostu sosyal politikalar*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Shakespeare T. (2006). Disability rights and wrongs. London, Routledge.

Şişman, Y. (2011). Türkiye’de özürlülere yönelik yasal düzenlemeler. *Sosyal Siyaset Konferansları*, (1) 60, 169–221.

Uşan, F. (1999). *İş hukukunda sakat istihdamı*. Ankara Türkiye Sağlık İşçileri Sendikası Yayınları.

Visier L. (1998). Sheltered employment for persons with disabilities. *International Labour Review*, 137(3), 347-365.

Yazıcı, E., Yemişçi Alımanoğlu, D. (2010). Engellilere ilişkin sivil toplum kuruluşlarının sorunları: İzmir ili bakımından bir değerlendirme. *II. Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu*, 4-5-6 Kasım 2010, Denizli.

Wang CC. (1998). Portraying stigmatized conditions: disabling images in public health. *Journal of Health Communication*, 3:149-159.

Quinn G., Degener T., Bruce A., Burke C., Castellino J., Kenna P., Kilkelly U., Quinlivan S. (2002). Human rights and disability, The current use and future potential of United Nations human rights instruments in the context of disability. United Nations New York and Geneva.

Weiss, T. C. (2014). Sheltered workshops: history and definition. <https://www.disabled-world.com/definitions/sheltered.php> (Erişim Tarihi: 21.05.2019).

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

WHO, The World Health Report 2001: Mental Health : New Understanding, New Hope https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=GQEdA-VFSIgC&oi=fnd&pg=PR9&dq=World+Health+Organization,+2001:+3&ots=d1YA_Egkry&sig=4HXAP2DsMe3sHrb9wka7ycEVTtk&redir_esc=y#v=onepage&q=World%20Health%20Organization%2C%202001%3A%203&f=false (Erişim Tarihi: 10.05.2020)

WHO, The World Health Report 2011, <https://static.ohu.edu.tr/uniweb/media/portallar/engelsizuniversite/duyurular/1345/diwnu3i5.pdf> (Erişim Tarihi: 11.06.2020).

Yayın Geliş Tarihi: 05.05.2019

Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2019

Online Yayın Tarihi: 29.09.2020

http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.560663

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1155-1169

ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Derleme Makalesi

MÜLTECİLERİN KATILIMIYLA YÜRÜTÜLEN NİTEL ARAŞTIRMALARDA ETİK KONULAR

Filiz KÜNÜROĞLU*

Öz

Son yıllarda dünyada ve ülkemizde mülteci gruplar üzerine yapılan çalışmalarda artış yaşanmaktadır ve bu araştırmaların büyük çoğunluğunda nitel araştırma yöntemi kullanıldığı görülmektedir. Ancak araştırmacılar ve öğrenciler için bu araştırma süreçlerinde ortaya etik problemlere ve çözüm önerilerine yönelik çok sınırlı sayıda kaynak bulunmaktadır. Bu makale, mülteci grupların katılımıyla yapılan nitel çalışmalarda ortaya çıkabilecek etik meseleleri tartışmakta ve alan yazından örneklerle çözüm önerileri sunmaktadır. Ele alınan konular bilgilendirilmiş onam, gizlilik, duygusal sonuçlar konusunda farkındalık, kültür, dil, cinsiyet ve maddi teşvik meseleleridir. İlgili alanyazındaki kaynakların sınırlı olması sebebiyle alanda çalışan araştırmacılara ve eğitimcilere kaynak sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Etik, Araştırma etiği, Nitel araştırma, Mülteciler.

ETHICAL ISSUES IN QUALITATIVE RESEARCH WITH REFUGEE GROUPS

Abstract

There has been an increase in the amount of studies conducted on refugee groups both in the world and in our country. Much of these studies are observed to have adopted qualitative research methods in their designs. However, the literature on the possible ethical issues that may arise in the process of these research and their possible solutions is rather limited. This paper explicates ethical dimensions and issues of qualitative research with refugee groups as well as discussing the potential solutions in the available literature. Main issues involves informed consent, confidentiality, awareness of emotional consequences, cultural differences, language, gender and incentives. It aims to contribute to literature as

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Künüroğlu, F. (2020). Mültecilerin katılımıyla yürütülen nitel araştırmalarda etik konular. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1155-1169.

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-2728-6200, filiz.kunuroglu@ikc.edu.tr

there is a scarce of information in the field of ethics in refugee studies for researchers and educationalist.

Keywords: *Ethics, Research ethics, Qualitative Research, Refugees.*

GİRİŞ

İnsanı konu alan her araştırmada etik kaygılar ortaya çıkar. Nitel araştırmalar gücünü araştırmacının sahada mümkün olan en uzun süre kalabilmesinden ve yüz yüze etkileşim yoluyla katılımcının dünyasına nicel araştırmalara oranla daha fazla dâhil olabilmesinden alır. Araştırma süreci hem araştırmacı hem de katılımcı için yoğun ve dönüştürücü bir süreçtir. Nitel araştırmanın getirdiği ‘yakınlık’, ‘süreçteki değişim’ (Jarvie, 1969; Padget, 1998) ve nicel araştırmalara kıyasla sahip olduğu görece esnek araştırma deseni (Hammersley ve Traianou) hem araştırmacı hem de katılımcı için pek çok risk barındırır. Bu yüzden konu hem nitel araştırma hem de özel gruplar olduğunda ahlaki bir belirsizliğe yer bırakmamak gerekir.

Zorunlu göç dünyada ve ülkemizde son yıllarda çok yüksek oranda artış göstermiş, hem göç eden hem de göç alan toplumlar için beraberinde pek çok değişim ve zorluk getirmiştir. Toplum ya da gruplarda rahatsızlık, kaynakların paylaşılmasından kaynaklanan kaygı, bir takım sağlık riskleri, insan hakları ihlalleri ve cinsiyete bağlı şiddet gibi pek çok sorun örnek olarak verilebilir. Bu yüzden ki mültecilerle yapılan hem nitel hem nicel araştırmalar çoğu zaman politik olarak karışık, zor, hatta bazen tehlikeli bağlamlarda gerçekleşmektedir. Araştırma yapılan grup da çoğu zaman hassas ya da dezavantajlı gruplardan oluşmaktadır. Tüm bu faktörler, hassas ve dezavantajlı bir grup olan mültecilerin daha da iyi anlaşılma ihtiyaçlarını doğurur.

Nitel araştırmaların yarattığı etik zorlukların nicelden daha fazla olduğu yaygın bir kanıdır. Nicel araştırmalar genellikle daha resmi görüşme alanları barındırırken nitel araştırma katılımcı ve araştırmacı arasında daha derin bir ilişki gerektirir. Yüz yüze görüşmeler, gözlemler ya da katılımcının yaşamına dâhil olma araştırma etiği açısından gerilim yaratabilmektedir. Sosyal bilimler alan yazınındaki pek çok tartışmanın aksine göç çalışmalarında ortaya çıkabilecek etik problemler konusunda çok az tartışma vardır. Aynı zamanda da herkes tarafından kabul edilmiş bir rehber kaynak olmadığından hem etik komiteleri hem de araştırmacılar belli yargılara varıp karar vermek konusunda güçlük yaşamaktadır.

Mülteci grupları konu alan araştırmalarda etik sorumlulukları her yönüyle tanımlamak oldukça zordur. Bir yandan etik ihlallerden sakınırken araştırmacının araştırmanın desenine ve yöntemine çok fazla müdahale etmesi, yanlış yorumlanabilecek, faydalı ve geçerli olmayan veriye ulaşılmasına sebep olabilir (Birman, 2005; Jacobsen ve Landau, 2003). Araştırmanın bilimselliğini korumak da araştırmacının etik sorumluluğudur (Birman 2005; Jacobsen ve Landau 2003). Araştırmacının bir araştırmayı tasarlarken araştırmanın her aşamasında ortaya

çıkabilecek etik sorunlar üzerine düşünmesi ve muhtemel sorunlar için önceden tedbir alması gerekir. Birman'ın (2005) belirttiği gibi bir etik ihlalinin tanımından haberdar olmamak etik ihlalin gerçekleşmediği anlamına gelmez. Ancak, mülteci grupları konu alan araştırmaları tasarlama ve yürütme aşamalarında etik meselelere ışık tutacak kapsayıcı bir kaynak bulmak oldukça zordur. Araştırmanın kapsamını mülteci gruplarla yapılan araştırmaların ahlaki boyutları, araştırma sürecindeki etik meseleler, katılımcılar açısından risk ve zarar oluşturabilecek faktörler ve katılımcı grubu korumak için alınabilecek önlem önerileri oluşturmaktadır. Bu kapsamda, araştırma yöntemi olarak 'araştırma etiği', 'zorunlu göç', ve 'etik' alan yazınındaki bilimsel çalışmalar taranarak araştırma amacı doğrultusunda derlenmiştir. Bu makalenin amacı özel gruplardan olan mültecilerle yapılan nitel çalışmalarda, her aşamada gündeme gelecek etik meseleleri göz önüne sermek ve çözüm önerilerini değerlendirmek ve alandaki araştırmacı ve öğrencilere kaynak sağlamaktır.

Mülteci Kavramı ve Etik

Birleşmiş Milletlerin 2017 raporu dünya üzerinde 68,5 milyondan fazla insanın zorunlu göç tecrübesi yaşadığını ve bu kişilerin 25,4 milyonun mülteci olduğunu ortaya koymaktadır (UNHCR, 2017). Günümüzde mülteci ve sığınmacı kavramları zaman zaman karıştırılmakta birbirinin yerine kullanılmaktadır. Birleşmiş Milletler 1951 Cenevre Sözleşmesinde 1A-2. maddesinde ilk tanımlanan *mülteci* kavramı, daha sonra Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1967 Protokolü ile düzenlenmiştir. Bu iki tanıma göre 'ırkı, dini, tabiatı ve belli toplumsal mensubiyeti, ya da siyasal düşünceleri nedeniyle zulme uğrayacağından korktuğu için, vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu yüzden vatandaşı olduğu ülkenin korumasından faydalanamayan, söz konusu korku nedeniyle oraya dönmeyen ya da dönmek istemeyen kişi' olarak tanımlanmıştır (m.17). *Sığınmacı* ise, basit tanımıyla mülteci olma başvurusu yapan, sığınma talebi henüz sonuçlanmamış, ülkesine dönmesi ciddi hayat risk oluşturabilecek kişilerin yasal statüsünü anlatmak için kullanılır. Bu makalede *mülteci* kavramı, politik ya da hukuki tanımlarından bağımsız, gönüllü göçten farklı olarak, savaş veya öldürülme gibi tehlikeler nedeniyle ülkesinden ayrılmak zorunda kalmış, ya da yasa dışı yollarla başka bir ülkede bulunan ve geri dönmesi büyük risk oluşturan tüm göçmenler için kullanılmaktadır.

Dünya üzerinde hızla artan mülteci sayısı ve beraberinde getirdiği sosyal, politik ve ekonomik değişimler nedeniyle araştırmacıların konuya olan ilgisi her geçen gün artmaktadır (UNHCR, 2016) . Mülteciler üzerine yapılan araştırmalar hem yasal hem etik konulardan etkilenmektedir ve bu da karmaşıklığa yol açabilmektedir (Vargas, 1998). Yasalar araştırmalar için daha dışsal bir kontrol ya da sınırlama sağlarken, etik, kaynağını araştırmacının değerlerinden, mesleki zorunluluklarından ve kültürel normlarından alan içsel kontrol mekanizmasıdır (Cooper, 1998).

Uzun bir süre, insanlar üzerinde yapılan bilimsel çalışmalarda katılımcıları potansiyel zararlardan koruyacak etik çalışma kuralları tıp alanı ile sınırlıydı (Hammersley ve Traianou, 2012; Mauthner vd., 2002; van Liempt ve Bilger, 2018). Bu alanda ilk olarak 1949'da Nurnberg İlkeleri (Kodu), 1964'de Helsinki Bildirgesi ve 1969'da Amerika'da Belmont Raporu kaleme alınmıştır. Zaman içerisinde klinik ve sosyal ihtiyaçların her geçen gün artması, çeşitlenmesi ve yeni ihtiyaçları beraberinde getirmesiyle doğan ihtiyaçlar sonucu ilkeler güncellenmiş ve yenileri eklenmiştir (Hammersley ve Traianou, 2012). Günümüzde kültürlerarası çalışmalarda başvurulması gereken etik ilkeleri tanımlayan en kapsamlı düzenleme, TAPP raporudur (TAPP vd.,1974). Rapor öncelikle A.B.D.'de bir grup akademisyenin girişimiyle, ama dünyanın çeşitli yerlerinden pek çok akademisyenin katkısı ve Uluslararası Kültürlerarası Psikoloji Derneği'nin (International Association for Cross-Cultural Psychology; IACCP) dâhil olması ile uzun bir süreç alan bir çalışmanın sonucu olarak hazırlanmıştır. Tapp raporu üç ana alandaki sorumluluklara vurgu yapar: bu alanlar araştırmacının çalışılan gruba olan sorumluluğu, çalışılan bağlamda işbirliği içinde olan meslektaşlara olan sorumluluğu ve bilimsel standardı korumak amacıyla bilim dünyasına olan sorumluluk. Rapor her ne kadar bazı bilim insanları tarafından fazla idealist olmakla eleştirilse de (Davidson, 1999), günümüzde kültürlerarası psikologlar için etik çerçeveyi belirleyen en gelişmiş başvuru kaynağıdır (Birman, 2005).

Günümüzde kurumlardan alınan etik onaylar her ne kadar temel etik prensipleri sağlamayı ve araştırmanın etik olarak uygulanabilmesini amaçlasa da var olan etik yönergeler karışık sosyal problemler üzerine yapılan araştırmalarda ortaya çıkabilecek her sorunu kapsayamaz (Czymoniewicz-Klippel vd. 2010). Araştırma etiğinin çok boyutlu ve karmaşık dinamiklerini vurgulamak için Guillemine ve Gillam (2004) 'prosedüre yönelik etik' (*procedural ethics*) ve 'uygulamadaki etik' (*ethics in application*) ayrımı yapmıştır. *Prosedüre yönelik etik* etik komitelerden onay olma sürecinde yapılanlara karşılık gelirken, *uygulamadaki etik* araştırma sürecinde gün be gün doğabilecek konulara yaklaşımı kapsamaktadır. Araştırmacıya göre resmi onay alma süreci daha genel ve bağlamdan bağımsız risk faktörleri tarafından yönlendirilirken, uygulamadaki etik bağlama bağlı ortaya çıkan koşullara ve etik açıdan önemli beklenmedik durumları fark etmeyi ve uygun tepkiler geliştirmeyi içerir. Araştırmacının bir yorumu, bir görüşü, katılımcıda oluşan bir rahatsızlık hissi, ya da araştırmayı geciktiren bir faktör bu beklenmedik durumlara örnek olarak verilebilir.

Nitel Araştırmanın Doğası ve Araştırma Hakkında Bilgi Paylaşımı

Nitel araştırmalarda verinin büyük bir bölümü gözlem veya mülakat yoluyla toplanır. Araştırmayı tasarlarırken ilk akla gelen soru araştırmanın doğasının ve amacının katılımcılara ne kadarının açıklanacağı ve araştırmanın içeriğinin açıklanmaması gerekiyorsa bunun etik bakış açısından ne kadar kabul edilebilir olduğudur. *Aldatmaca* (deceit) kavramı *tam aldatmaca* (full deceit) yani araştırılan

gruba doğal gözlemlerde araştırmayı tamamen saklamak, ya da araştırmanın doğasını ve araştırmacının rolünü görece belirtme olarak kullanılabilir. Örneğin, La Piere'nin (1934) Çinli bir çifti A.B.D.'de pek çok restorana ve otele göndererek etnik ve ırk ayrımcılığını çalıştığı ünlü çalışmasının etik yönü pek çok araştırmacı tarafından tartişılmıştır. Bir grup araştırmacı aldatmacanın katılımcı için risklerinin araştırma sonuçlarının faydalarından daha az olduğunda kabul edilebilir olduğunu öne sürerken, diğer bir grup araştırmacıya göre ise her ne sebeple olursa olsun katılımcıda fiziksel ve ruhsal zarara yol açmak etik ihlalidir (Kelman, 1967). Tartışma günümüzde sonuçlanmamış olsa da ölçüt, bir bilimsel araştırmanın olası kazanım ve zararları arasındaki denge (Berg, 2001), araştırmacının sağduyusu (Padget, 1998), oluşabilecek riskleri en aza indiren bir stratejiye sahip olmak (Kelman, 1967) veya katılımcı araştırma konusunu bilse katılmak ister miydi sorusuna olumlu cevap olarak sıralanabilir. MacKenzie ve arkadaşlarına (2007) göre ise hem katılımcı hem de araştırmacıya fayda sağlayacak şekilde tasarlanmış bir araştırma etik bir araştırmadır.

Mültecileri inceleyen araştırmalarda, başlangıç aşamasında karar verilmesi gereken bir diğer konu araştırmacının kendisi ile ilgili ne kadar bilgi vereceğidir. Bu konuda bazı araştırmacılar sınırı 'doğru ancak üstü kapalı ya da belirsiz bilgi' olarak belirlerken (Taylor ve Bogdan, 1994), bazı araştırmacılar ise 'kartvizit' bilgisinin yeterli olacağını savunmuşlardır (Weiss, 1994). Ancak nitel araştırmalarda araştırmacının kendi özel hayatından bahsetmesi ve kişisel bilgi paylaşımı çoğu zaman katılımcının rahatlamasına, hayat hikâyesini size daha rahat açmasına ve katılımcı ile araştırmacı arasında daha eşitlikçi bir işbirliği kurulmasına sebep olur (Reihharz, 1992). Burada akılda tutulması gereken konu kişisel bilginin paylaşılmasının kaçınılmaz olduğu durumlarda bilginin gereğinden fazla paylaşılmamasına dikkat etmektir çünkü süreç içerisinde araştırmanın odağının katılımcıdan araştırmacıya kaymasına sebep olabilir (Padget, 1998).

Bilgilendirilmiş Onam Formu-Zorunlu Gönüllülük Riski

Bilgilendirilmiş onam formu araştırmanın konusu ve amaçları, yöntemi, araştırmacının iletişim detayları, çalışmanın gönüllülük esasına dayandığı, gizlilik taahhüdü, katılımın risk ve kazançları yanında danışanın her istediği an hiçbir olumsuz sonuç olmaksızın çalışmayı bırakabileceği bilgilerinden oluşur. Katılımcı formu okuyarak imzalar. Ancak, mülteci gruplar için belli kaygılar vardır. Bu durumlarda imzalı onam her zaman alınmak zorunda mıdır? Katılımcının gönüllü olması yeterli midir? Katılımcı araştırmayı yarım bırakmak istediğinde bunun hiçbir bedeli olmayacağından emin midir?

Öncelikle kimliğin ortaya çıkması durumunda belli haklarını kaybetme riski olan katılımcılar için ısrarla imza almak zorunluluğu değerlendirilmesi gereken konulardan biridir. Örneğin, öğrenci olan kayıt dışı bir mülteci kimliğine ilişkin sorular sorulduğunda kendisini baskı altında hissedebilir, hem pratik hem de psikolojik sonuçları katılımcı için uzun süreli olabilir. Bu durum bir de ima edilmiş

bir zorlama ile birleştğinde katılımcı büyük bir mağduriyet yaşar (Padget, 1998). Örneğin, araştırmayı yapan kişi öğrencinin öğrenim gördüğü okulda çalışan bir araştırmacı ise öğrencinin araştırmaya katılma konusunda özgür karar vermesini sağlamak ve katılmadığında hiçbir bedel ödemeyeceği konusunda onu temin etmek araştırmacının ahlaki sorumluluğudur. Her ne kadar kişinin kendi öğrencileriyle ya da eşiti olmaya çalışan, müşteri ya da hizmet verdiği kişilerle çalışması etik dışı olmasa da araştırmacılar bu durumdan mümkün olduğunca kaçınmalıdır.

Bilgilendirilmiş onam yoluyla bireylerin otonomilerine saygı göstermek, araştırma etiğinin bel kemiğini oluşturur. Teoride ideal görünen bu uygulama yukarıdaki paragraftaki örnekte olduğu gibi pratikte pek çok soruna sebep olabilir (Ellis ve vd., 2007). Katılımcının dâhil olduğu kültür de süreci etkileyen faktörlerden bir tanesidir (Leaning, 2001). Örneğin, toplulukçu kültüre dâhil olan bireyler yalnızca kendileri için değil tüm grup için en iyi olan kararı verme eğiliminde olabilirler. Hükümetlerin zorlayıcı yaptırımlar uyguladığı ya da insan haklarını ihlal ettiği ülkelerden gelen travmatize mülteciler için ise durum daha da karmaşık olabilir. Özellikle araştırma resmi bir kurum tarafından yapılıyorsa ve kişinin sınır dışı edilme korkusu varsa katılım ‘gönüllü’ ifadesi yeterli olmayacaktır (Ellis vd., 2007). Bu tür durumlarda araştırmacı katılımcılara daha dikkatli yaklaşmalıdır.

Yukarıda bahsedilen pek çok problemi göz önünde bulundurduğumuzda, onam formunun katılımcıya mı araştırmacıya mı hizmet ettiği sorusu akla gelebilir. Bazı araştırmalar katılımcıların onam formunun katılımcıdan ziyade araştırmacıyı koruduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir (Howard ve Jones, 1982). Her ne kadar bu tür bir form almak etik açıdan gerekli olsa da, şartları ve yöntemi genişletilmelidir. (Ellis vd., 2007, s. 469).

Özellikle dikkat edilmesi gereken hususlardan bir diğeri ise mülteci çocuklarla yapılan çalışmalarda çocukların çalışmaya dahil edilmesi sürecidir. Mülteci çocuk ve ergenler için (0-18 yaş arası) onam formu ebeveynlerinden alınmakta ve genelde çocuk ve ergenlerden sözlü onay alınmaktadır. Ancak, Bosnalı mülteci aileler üzerinde yapılan bir araştırmada katılımcı olan çocuklar kendi bireysel izinlerine başvurulmasını tercih ettiklerini, çünkü ailelerinde kendileri ile ilgili kararların kısmen ya da bütünüyle kendilerine sorulmaksızın aileleri tarafından verildiğini belirtmişlerdir (Dyregrov vd., 2000). Ailelerden izin alma sürecinde, araştırmacının dili ile mülteci grubun ana dili aynı olmadığında da etik sorunlar ortaya çıkabilir. Bu tür durumlarda, genellikle ailenin en büyük ya da dili en iyi konuşan çocuğu tercüme yapar. Bu yüzden araştırmacının ailenin araştırma içeriğini tam olarak anladığından emin olması gerekir. Çocuklar için yaş ve algılama düzeylerine uygun bir broşür hazırlamak pek çok araştırmacı tarafından önerilmektedir (Hill 2005; Morrow, 2009). Bireylerden alınan bireysel izinlerin dışında sorumlu kişilerden ayrıca onam almak gereklidir. Bu kişiler, okul öğretmeni, müdür, klinik danışmanı, Milli Eğitim bakanlığı gibi otoriteler olabilir (Padget,

1998). Otorite sahibi birimlerin işbirliği katılımcılar araştırmanın hızlı ve sorunsuz yürütülmesini kolaylaştırmaktadır.

Gizlilik

Katılımcıların sayılarla ifade edildiği nicel çalışmaların aksine, nitel araştırmalarda katılımcılar araştırmaya katılmayı kabul ettikleri anda isimlerinin gizli kalmama riskini göze almış olurlar. Öncelikle araştırmacı katılımcıyı oldukça yakından tanıyacaktır (Jacobson ve Landau, 2003; Padget, 1998). Bunun dışında, mülteci araştırmalarında katılımcılara sıklıkla kartopu örnekleme yöntemi ile ulaşırlar. Yöntemsel olarak kartopu örnekleme tekniği literatürde etkinliği ve yanlış sonuç doğurma potansiyeli açısından tartışılabilir ancak bu makalede etik olarak potansiyel sakıncasına değinilecektir. Görüşme yapılan kişilerin tanıdıklarına yönlendirmesi ile gelişen katılımcı edinme tekniğinde, sosyal ağ içindeki bağlantıları gizlemek mümkün değildir. Her ne kadar rastgele atama mülteci katılımcıya ulaşmada pratik olarak kullanılamasa da ‘kolayda örnekleme’ (convenience sampling) tekniğinin potansiyel zorlayıcı etkileri konusunda dikkatli olunmalıdır (Jacobson ve Landau, 2003). Diğer bir yöntemsel konu ise odak grup görüşmelerinde, katılımcıların kimliklerinin gizliliğini korumaktır. Sorular ne kadar dikkatli hazırlanmış olsa da en tecrübeli araştırmacılar için bile bu zorlayıcı bir tecrübedir (Jacobson ve Landau, 2003). Bu süreçte araştırmacılar verdikleri gizlilik sözünü yerine getirmek için büyük bir çaba sarf etmelidirler. Veri toplama ve kodlama sürecinde kod numaraları ve takma isimler, hem araştırmacı hem de araştırma sahası için senaryolar (*vignette*) kullanılabilir (Padget, 1998)

Bazen katılımcılar yasadışı eylemler içinde olabilir ya da araştırmacınınkinden farklı ahlaki değerlere sahip olabilirler. Bu tür durumlarda nitel araştırmacılar, bireysel inanç, düşünce ve değerlerinin araştırmacı kimliklerinin önüne geçmesine izin vermemeliler (Padget 1998). Araştırmacının gizlilik sözüne uymasını gerektirmeyecek öncelikli konu çocuk istismarı vakalarıdır. Özellikle klinik araştırmalarda, eğer çocuk istismarının rapor edilmesi gereken bir durum oluşursa, araştırmacı onam formunda bunu açıklayarak bildirmek zorunludur (Padget, 1998).

Diğer yandan, ebeveyni ile aynı ülkede bulunamayan, evsiz, travma sonrası stres sendromu yaşayan, ya da bir bakıcısı olmayan çocuklar için gizliliği korumak durumu oldukça zor ve karmaşıktır (Olivas, 1991). Bu gibi durumlar çocuğun kimliğini saklamayı daha da zor hale getirir. Bu tür durumlar için Hill (2005) gizliliği korumak neredeyse imkansızdır der ve gizliliği ‘kamu’ (*public*) ve ‘sosyal ağ’ (*network*) olarak ikiye ayırır. Kamu gizliliği katılımcının ismini araştırma raporlanırken gizli tutmak iken, sosyal ağ gizliliği çocuğu tanıyan yetişkinlerle paylaşmamaktır. Örneğin, alıntı yaparken bakım veren kişinin hikâyeyi tanınması ve çocuğun kimliğini fark etmesi riskine karşı dikkatli olunmalıdır (Hopkins, 2008).

Üzüntü, Acı ve Duygusal Zarar

Özellikle mülakatlarda her katılımcı karşımıza taşıdığı ağır tecrübelerle, çoğu kez travmalarla oturur. Bu anıların üzerinden geçmek hem katılımcı için zor hem de araştırmacı için ağır ve dönüştürücü bir tecrübedir. Araştırmacı, çoğu zaman araştırma sonunda araştırmanın öncesindeki kişi olmadığını hisseder (Padget, 1998). Diğer hassas gruplarda olduğu gibi mültecilerle yapılan mülakatlarda da pek çok acı verici yaşam olayının üzerinden geçilir. Her gün görmeye ya da duymaya alışık olunmayan hayat hikâyeleri araştırmacının kişisel olarak merakını uyandırabilir ve detaylar konusunda amacı aşan sorular sormaya yönlendirebilir. Bu tür durumlarda araştırmacı merakını bastırıp araştırma amacına yönelik minimum sayıda soru sormaya dikkat etmelidir. Ayrılık, ölüm, şiddet gibi acı tecrübeler içeren konuların ilk önce katılımcılar tarafından açılmasına izin vermeli ve beklemeli ya da bu konuları sadece araştırmanın ana odak noktası ise gündeme getirmelidir (Malki, 1995; Padget, 1998).

Görüşme sırasında katılımcı tarafından hissedilen yoğun acı ve duygunun dışı vurumu, yine araştırmacı tarafından çok dikkatli ve hassas bir şekilde yönetilmelidir. Örneğin çocuğu ile ayrılık anını anlatan bir annenin güçlü bir duygusal boşalma yaşaması muhtemeldir. Bu tür durumlarda görüşmeye bir süre ara verilebilir. Aradan sonra yine benzer bir durum yaşanması durumunda tekrar bir ara verip daha yüzeysel bir konudan ya da zaman çizelgesinde farklı bir dönemden mülakata devam etmek uygun olabilir. Katılımcı tarafından yaşanan duygusal stres için katılımcı çoğu zaman araştırmacıya karşı kırgın veya gücenmiş hissetmez aksine katarsis yaşadığını ve onu yargılamadan anlamaya çalışan bir dinleyici ile birlikte olduğu için memnuniyet duyduğunu belirtir (Padget 1998).

Duygusal açılım olan durumlarda araştırma etik olarak desteklenmiş, empati ve analitik mesafeyi dengeleyen bir yerde durmalıdır (Vargas, 1998). Trajik suç hikâyeleri duyduğunda araştırmacı bunları açıklama ya da yorumlama konusunda daha eylemci bir tutum sergilemek isteyebilir. Yine de oynadığı rolü tam olarak tanımlayabilmeli, tarafsız bakış açısına ve inanılabilirliğine zarar verecek davranışlarda bulunmamalıdır (Denzin ve Lincoln, 1994).

Yaygın olmayan fakat dikkat edilmesi gereken diğer bir konu ise katılımcının araştırmacıdan özel yardım istediği durumlardır. Bu yardım çocukların eğitimi, bir okula sınavsız alınıp alınmayacağı bilgisi ve yasal diğer haklarla ilgili sorunlar olabilir. Böyle durumlarda salt bilgi araştırmacılar tarafından araştırılıp bildirilebilir. Ancak zaman zaman göç sürecinin içinde istismar, intihar, şiddet gibi hassas konular kendini gösterebilir, katılımcının araştırmacının yardımına ihtiyacı olduğu görülebilir ve bu konuların uzman kişilere bildirilmesi gerekebilir. Özellikle kamplarda yaşayan mülteciler hala etnik ayrımcılık ve farklı istismar türlerine uğruyor olabilir veya kötü koşullarda yaşıyor olabilirler (Mackenzie vd., 2007). Bu gibi oldukça hassas konular büyük bir dikkat ve ilgi ile ele alınmalı, gerekli durumlarda katılımcı ya da yakınları psikolojik destek alması için yönlendirilmelidir.

Mackenzie ve arkadaşlarına (2007) göre, mülteci yaşamını şekillendirmede sosyal, politik ve ekonomik araştırmalar büyük bir rol oynamasa da araştırmacının yalnızca problemleri sıralaması, çözüme yönelik çalışma yapmaması ve soruları için mültecilere yardımcı olmaya çalışmaması etik değildir.

Kültür ve Dil

Etik sorumluluklardan biri kültürlerarası farklılıklardan kaynaklanan etik farklılıkları ortadan kaldırmaktır. Belli kültürel inanç ve davranışların bir toplumda ya da kültürde etik kabul edildiği ve bir diğerinde ise etik kabul edilmediği durumlar vardır. Örneğin, toplulukçu kültürlerde, ölümcül hastalığı olan bireylerle sağlık durumunu olumsuz etkileyeceği kaygısı ile durumunun ciddiyeti paylaşılmaz, durumları ile bilgi hekimler tarafından ailelerine ve sevdiklerine iletilir (Levin ve Sprung, 2003). Bireyci kültürlerde ise bireyin sağlık durumu ile ilgili bilgiyi kendisinin almaya hakkı olduğu düşünülür.

Bir mülteci grubu çalışan araştırmacının çalışan grubun normlarıyla ilgili çok yönlü ve derin bir anlayış geliştirmesi gerekir. Bu konuda ortaya çıkabilecek sorunları ortadan kaldırmak için önerilen yollardan biri araştırma grubuna o kültürü çok yakından tanıyan birisini (*cultural insider*) dahil etmektir ancak bu öneri de çok tartışılmaktadır (Birman, 2005). Kültürel olarak hedef grubun kültürel normlarına uygun olmayan araştırmaların ve müdahale programlarının başarısızlıkla sonuçlandığı, araştırmaya katılım motivasyonunu düşürdüğü (Marin, 1993), hatta güçlendirmeyi amaçladığı kesimi daha da güçsüzleştirdiği görülmüştür (Strawn, 1994). Çözüm olarak mülakatlara, çevirilere, katılımcıları belirlemeye yardımcı olması açısından yerel bir araştırma asistanı çalıştırmak bir kazan-kazan durumu gibi görülebilir de bu tartışmalara açık bir konudur (Jacobson ve Landau, 2003). Yerel araştırmacılar verilerin geçerliliğini ve güvenilirliğini arttırmaya yardımcı olsalar da tercüman kullanımı ve araştırmaların buna dayanması etik açıdan problemler doğurabilir (Birman, 2005). İç gruba dâhil bir tercüman katılımcıların etki altında ve yanlı cevap vermelerine sebep olabilir (Jacobson ve Landau, 2003). Örneğin Rus kültüründe ‘mahremiyet’ (*privacy*) kelimesinin yer almadığı ve pek çok kişinin iş etiğinin araştırmacıları dedikodu yapmaktan alıkoyamayacağına inandığı belirtilmiştir (Birman, 2005, s. 169). Bu tür durumlarda katılımcılar araştırmacının bunu yaptığı takdirde ödeyeceği bedel konusunda bilgilendirilebilirler. Diğer taraftan da zayıf tercüme hem etik olarak gerekli olan karşılıklı anlayış ve güvenin oluşturulmasına hem de araştırmanın geçerliliğine zarar verebilir (Inghilleri, 2004; Jaconson ve Landsau 2003; Mackenzie, 2007).

Cinsiyet

Dünya üzerinde mülteci grupların %50’ye yakını kadınların oluşturduğu düşünüldüğünde (UN General Assembly, 2016), mültecilerin katılımıyla yapılan çalışmalarda cinsiyetle ilgili konuları dikkate almak birincil derecede önemlidir (Martin, 1995; Brown, 1996). Çok büyük bir grubu temsil ettikleri halde kadınların

sorunları ve ihtiyaçları fiilen çok az temsil edilebilmektedir (Martin, 2004). Özellikle sağlık, eğitim ve iş alanlarında kadın mültecilerle ilgili çalışmalar oldukça azdır (Vargas, 1998).

Goodkind ve Deacon (2004) mülteci gruplarla yapılan bilimsel araştırmalarda kadınları dâhil edebilmek için stratejiler geliştirilmesi gerektiğinin altını çizirken, özellikle evden çıkmayan ya da iki üç işte birden çalışan ve bu yüzden ulaşmanın zor olduğu mülteci kadınların yalnızca araştırmalarda değil aynı zamanda kendi gruplarında da bir nevi “görünmez” olduklarını belirtmiştir.

Göz önünde bulundurulması gereken diğer bir konu ise kadınların karar verme mekanizmalarının ve eş ya da akrabalarının bu karar verme sürecine ne kadar dâhil olduğunun farkında olmaktır. Pek çok kültürde kadınların bağımsız karar veremediği eşlerinin onların yerine karar verdiği bilinmektedir. Örneğin, Ugandalı kadınları bir araştırmaya dâhil edebilmek için kocalarından izin alınması gerekmektedir (Brannigan, 2000). Bazı durumlarda da pek çok koca eşleri ile birlikte mülakata katılmayı talep edebilmektedir. Bu tür durumlarda eşlerin mülakata katılmaları engellenmemeli, bir bölümü için izin verilmeli ve o bölümde kadınlara eşleriyle ilgili sorular sorulmamalıdır. Aksi takdirde, katılımcının çalışmada temsil edilmesi engellenebilir. Görüşmeyi yapan araştırma görevlisinin kadın olması bu tür taleplerin daha az olmasına sebep olmaktadır (Goodkind ve Deacon, 2004)

Teşvik ve Ödeme

Katılımcılara yapılan teşvik niteliğindeki ödemeler pek çok açıdan tartışmalı bir konudur. Araştırmacıların bir bölümü katılımcıları motive etmek, cesaretlendirmek ya da araştırma için harcadıkları zaman ve emeğin karşılığını verebilmek için mutlaka maddi teşvik ödenmesi gerektiğini savunurken (Thompson, 1996), bazı araştırmacılar katılımcıların araştırmaya katılıp katılmama ya da istedikleri an araştırmayı bırakabilme konusunda kendilerini özgür hissedemeyecekleri gerekçesiyle kesin olarak karşı çıkmaktadırlar (Head, 2009). Goodman (2004)’e göre ise maddi teşvik ya da hediye vermek, araştırmacının süreçten fayda gören tek taraf olmasını ortadan kaldırarak, araştırmacı ve katılımcı arasındaki güç eşitsizliğini ortadan kaldırır.

Maddi teşvik katılımcıları motive etse de yapılacak olan ödeme miktarını belirlemek etik bir karardır. Eğer miktar çok az olursa katılımcılar aldıkları riske değmeyeceğini düşünebilir, çok fazla olursa da katılımcı tecrübelerinin satın alındığı hissine kapılabilir. Teşvikin miktarı genelde ne kadar soru sorulduğuna ya da katılımcının ne kadar zamanının ya da emeğinin talep edildiğine göre belirlenebilir (Padget, 1998).

Maddi destek alınmayan pek çok araştırma için maddi teşvik verilmemesi başka türlü bir emekle telafi edilebilir. Örneğin araştırma görevlilerinin araştırmanın her aşamasında kibar, iyi niyetli ve samimi davranması başlangıç olarak düşünebilir. Bazı koşullarda katılımcının günlük rutin ya da bürokratik işlerinde destek vermek

ya da ihtiyaç duyan mülteciler için görüşme sonunda sosyal ya da terapi hizmetleri konusunda yönlendirme yapmak da bir karşılık olarak düşünülebilir (Padget, 1998). En son olarak, araştırma sonuçlarının raporlandıktan sonra da katılımcılarla paylaşmak genelde göz ardı edilmesine rağmen araştırmacının etik sorumluluğudur.

SONUÇ

Bu çalışmada mülteci gruplarla yapılan nitel araştırmalarda dikkat edilmesi gereken etik konular özetlenmiş ve ortaya çıkabilecek etik ihlaller ve çözüm önerileri alan yazındaki örnekler üzerinden tartışılmıştır. Mülteci gruplarla yapılan nitel çalışmaların pek çok açıdan hem metodolojik, hem de etik zorlukları beraberinde getirdiği görülmüştür. İlk olarak, mülteci gruplarla yapılan akademik çalışmaların yapıldığı bağlam çoğu zaman kaotik, ya da riskli koşullar barındırabilir ve katılımcılar zor fiziksel ve psikolojik koşullar altında olabilirler. Ayrıca, sağlık ve tıp alanlarındaki çalışmaların aksine bu alanda çalışan araştırmacılar için detaylı bir herkes tarafından kabul edilmiş bir rehber kaynak bulunmamaktadır. Bu gibi sebeplerden, gerçek ya da potansiyel zarar görme riski olan mülteci katılımcılar için normal örnekleme oranla daha yüksek düzeyde etik duyarlılık gerekir. Araştırmanın mümkün olduğunca şeffaf tasarlanması, katılımcıların riskler konusunda bilgilendirilmesi, araştırmada edinilen bilgilerin ve katılımcı kimliklerinin gizli tutulması, katılımcıların hiçbir zorlamaya maruz kalmaması ve istedikleri an araştırmadan çekilebilmelerinin sağlanması, araştırmacı ile aradaki güç dengesinin ayarlanması başlıca dikkat edilecek konulardır. Sonuç olarak, araştırmacı, araştırmanın etik olarak yürütülmesi sürecine yönelik insancıl kaygılarıyla, araştırmanın bilimselliğini korumak konusundaki kaygılarını dengeleyebilmelidir. Her ikisi de araştırmacının etik sorumluluğudur. Her ne kadar nitel araştırmanın doğası gereği, araştırma sürecinde öngörülemeyen problemler doğabilecek olsa da, araştırmacının yapması gereken her aşamada oluşabilecek etik meseleler üzerine iyice düşünmek, bilgi edinmek ve muhtemel sorunlar için önceden tedbir almaya çalışmaktır. Bu çabayı göstermeyen araştırmacı süreçte meydana gelebilecek muhtemel etik ihlaller ile baş etmede yetersiz kalacaktır. Bu yüzdendir ki tüm araştırmacılar etik ilkeler ve prosedürler konusunda donanım kazanmalı, araştırma tasarımına gösterdiği özen oranında araştırmanın etik olarak uygulanması için de emek harcamalıdır.

KAYNAKÇA

Berg, L. B. (2001). *Qualitative research methods for the social sciences*. Boston: Allyn ve Bacon.

Birman, D. (2005). Ethical issues in research with immigrants and refugees. J. E. Trimble ve C. B. Fisher (Der.), *The handbook of ethical research with ethnocultural populations and communities* içinde (ss.155-178). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Brannigan, M. (2000). Cultural diversity and the case against ethical relativism. *Health Care Analysis*, 8(3), 321-327. <https://doi.org/10.1023/A:100945221>

Cooper, Phillip J. (1998). Law and ethics: Legal Accountability and ethical accountability. Cooper ve ark (Der.), *Public administration for the twenty first century* içinde (ss.75-93). New York: Harcourt Brace.

Czysmoniewicz-Klippel, M. T., Brijnath, B., ve Crockett, B. (2010). Ethics and the promotion of inclusiveness within qualitative research: Case examples from Asia and the Pacific. *Qualitative Inquiry*, 16(5), 332-341.

Denzin, N. Lincoln. (1994). *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications Inc.

Dyregrov, K., Dyregrov, A., ve Raundalen, M. (2000). Refugee families' experience of research participation. *Journal of traumatic stress*, 13(3), 413-426. <https://doi.org/10.1023/A:1007777006605>

Ellis, B. H., Kia-Keating, M., Yusuf, S. A., Lincoln, A., ve Nur, A. (2007). Ethical research in refugee communities and the use of community participatory methods. *Transcultural psychiatry*, 44(3), 459-481. <https://doi.org/10.1177/1363461507081642>

Goodkind, J. R., ve Deacon, Z. (2004). Methodological issues in conducting research with refugee women: Principles for recognizing and re-centering the multiply marginalized. *Journal of Community Psychology*, 32(6), 721-739. <https://doi.org/10.1002/jcop.20029>

Goodman, L. A., Liang, B., Helms, J. E., Latta, R. E., Sparks, E., ve Weintraub, S. R. (2004). Training counseling psychologists as social justice agents: Feminist and multicultural principles in action. *The counseling psychologist*, 32(6), 793-836. <https://doi.org/10.1177/0011000004268802>

Guillemin, M., ve Gillam, L. (2004). Ethics, Reflexivity, and “Ethically Important Moments” in Research. *Qualitative Inquiry*, 10(2), 261–280. <https://doi.org/10.1177/1077800403262360>

Hammersley, M., ve Traianou, A. (2012). *Ethics in qualitative research: Controversies and contexts*. London: Sage.

Head, E. (2009). The ethics and implications of paying participants in qualitative research. *International Journal of Social Research Methodology*, 12(4), 335-344. <https://doi.org/10.1080/13645570802246724>.

Hill, M. (2005). Ethical considerations in researching children’s experiences. In *Researching children’s experience*, S. Greene and D. Hogen Eds, London: Sage. 61-86.

Hopkins, P. (2008). Ethical issues in research with unaccompanied asylum-seeking children. *Children's Geographies*, 6(1), 37-48. <https://doi.org/10.1080/14733280701791884>

Howard-Jones, N. (1982). Human experimentation in historical and ethical perspectives. *Social Science ve Medicine*, 16(15), 1429-1448. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(82\)90139-3](https://doi.org/10.1016/0277-9536(82)90139-3)

Inghilleri, M. (2004). Asylum Applications: Why the Role of Interpreters is Confusing and Unfair. *Report to the British Home Office. Goldsmiths College, University of London*.

Jacobsen, K., ve Landau, L. B. (2003). The dual imperative in refugee research: some methodological and ethical considerations in social science research on forced migration. *Disasters*, 27(3), 185-206. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-7717.00228>

Jarvie, I. C. (1969). The problem of ethical integrity in participant observation. *Current Anthropology*, 10(5), 505-508.

Kelman, H. C. (1967). The human use of human subjects: The problem of deception in social psychological experiments. *Psychological Bulletin* 67, 1-11.

Leaning, J. (2001). Ethics of research in refugee populations. *The Lancet*, 357 (9266), 1432-1433. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(00\)04572-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(00)04572-4)

Levin, P. D., ve Sprung, C. L. (2003). Cultural differences at the end of life. *Critical Care Medicine*, 31(5), S354-S357

Mackenzie, C., McDowell, C., ve Pittaway, E. (2007). Beyond 'do no harm': The challenge of constructing ethical relationships in refugee research. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), 299-319. doi: <https://doi.org/10.1093/jrs/fem008>

Malkki, L. (1995). Purity and exile. *Violence, memory and national cosmology among Hutu Refugees in Tanzania* Chicago: University of Chicago Press.

Marín, G. (1993). Defining culturally appropriate community interventions: Hispanics as a case study. *Journal of Community Psychology*, 21(2), 149-161. [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(199304\)21:2<149::AID-JCOP2290210207>3.0.CO;2-Y](https://doi.org/10.1002/1520-6629(199304)21:2<149::AID-JCOP2290210207>3.0.CO;2-Y)

Martin, S. F. (2004). *Refugee women*. Boston: Lexington books.

Mauthner, M., Birch, M., Jessop, J., ve Miller, T. (2012). *Ethics in qualitative research*. 2nd Edition. London: Sage.

Morrow, V. (2009). The ethics of social research with children and families in Young Lives: practical experiences.' Working paper No 53

Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi. (Erişim tarihi: 22.01.2019). <http://www.multeci.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/1951-Cenevre-Sozlesmesi-1.pdf>

Mültecilerin Hukuk Statüsüne İlişkin 1967 Protokolü. (Erişim tarihi: 22.01.2019).

[http://www.goc.gov.tr/files/files/M%C3%9CLTEC%C4%B0LER%C4%B0N%20HUKUK%20STAT%C3%9CS%C3%9CNE%20%C4%B0L%C4%B0C5%9EK%C4%B0N%201967%20PROTOKOL%C3%9C\(1\).pdf](http://www.goc.gov.tr/files/files/M%C3%9CLTEC%C4%B0LER%C4%B0N%20HUKUK%20STAT%C3%9CS%C3%9CNE%20%C4%B0L%C4%B0C5%9EK%C4%B0N%201967%20PROTOKOL%C3%9C(1).pdf)

Padgett, D. K. (1998). *Qualitative methods in social work research: Challenges and Rewards*. London: Sage Publications.

Reinharz, S., ve Davidman, L. (1992). *Feminist methods in social research*. New York: Oxford University Press.

Strawn, C. (1994). Beyond the buzz word: Empowerment in community outreach and education. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 30(2), 159-174. <https://doi.org/10.1177/0021886394302002>

Tapp, J. L., Kelman, H. C., Wrightsman, L. S., Triandis, H. C., ve Coelho, G. V. (1974). Continuing Concerns in Cross-Cultural Ethics: A Report. *International Journal of Psychology*, 9(3), 231–249. doi:10.1080/00207597408247108

Taylor, S. J., ve Bogdan, R. (1984). *Introduction to qualitative research methods: The search for meaning* (2nd ed). New York: John Wiley.

UN General Assembly (2016). *In safety and dignity: addressing large movements of refugees and migrants, Report of the Secretary-General*.

UNHCR (2017). <https://www.unhcr.org/tr/>. (Erişim tarihi: 17.03.2019).

Van Liempt, I., ve Bilger, V. (2018). Methodological and Ethical Dilemmas in Research Among Smuggled Migrants. Zapats- Barrero R., Yalaz E.. (Der). *Qualitative Research in European Migration Studies* içinde (ss. 269-285). Springer, Cham.

Vargas, C. M. (1998). Ethical challenges in refugee research: Troublesome questions, difficult answers. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 17(3).

Weiss, R. S.(1994). *Learning from strangers: The art and method of qualitative interview studies*. New York: Free Press.

Yu, E. S. H., ve Liu, W. T. (1986). Methodological problems and policy implications in Vietnamese refugee research. *International Migration Review*, 20(2), 483– 501. doi:10.1177/019791838602000218

Yayın Geliş Tarihi: 22.03.2019
Yayına Kabul Tarihi: 30.04.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.559207

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1171-1188
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

SOSYAL PSİKOLOJİK YAKLAŞIMLA ÖZEL ARAÇTAN TOPLU ULAŞIMA: İZMİR ÖRNEKLEMİ

Nihan Selin SOYLU^{1*}
Mehmet KARASU^{**}
Cihan ELÇİ^{***}
Melek GÖREGENLİ^{****}

Öz

Kentleşmeyle birlikte özellikle büyük şehirlerde artan özel araç kullanımının meydana getirdiği yoğun trafik ve çok yönlü sorunlara sosyal, ekonomik ve çevresel olarak sürdürülebilir çözümler geliştirmek, dünyada ve ülkemizde giderek önem kazanmaktadır. Bu araştırma özel araç kullanımı ve toplu ulaşım tercihlerini farklı boyutlarıyla incelemenin yanı sıra toplu ulaşım seçeneklerinin nasıl daha cazip kılınabileceği sorusuna yanıt aramak üzere gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla, İzmir’de yaşayan 571 kişilik bir örneklem grubuna internet aracılığıyla ulaşılmış; katılımcılara sosyo-demografik bilgi formu, toplu ulaşım sistemine dair memnuniyet formu, Kullanım Kolaylığı Ölçeği, Araba Kullanımının İşlevleri Ölçeği ve toplu ulaşımın teşvikine ilişkin açık uçlu soru formu uygulanmıştır. Sonuçlara göre, toplu ulaşım da kullanım kolaylığı arttıkça, toplu ulaşım dan memnuniyet düzeyi artmaktadır. Ayrıca araba kullanımının araçsal işlevinin, duygusal ve sembolik işlevleriyle olumsuz yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Özel araç kullanımı davranışını açıklamak için ise yalnızca duygusal işlevin yordayıcı rolü olduğu görülmüştür. Araştırmanın sonuçları sosyal psikoloji ve ulaşım araştırmaları literatürleri çerçevesinde tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Toplu Ulaşım, Özel Araç Kullanımı, Toplu Ulaşım dan Memnuniyet, Araba Kullanımının İşlevleri, Kullanım Kolaylığı.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Soylu, N. H., Karasu, M., Elci, C. & Göregenli, M. (2020). Sosyal psikolojik yaklaşımla özel araçtan toplu ulaşım a: İzmir örnekle mi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1171-1188.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-2653-9237, nihanselinsoylu@gmail.com

** Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-6620-2807, mkarasu89@gmail.com

*** Psikolog, Türkiye Kalkınma Vakfı, ORCID: 0000-0002-1896-8752, elchanelc@gmail.com

**** Emekli Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-2453-8900, melekgor@gmail.com

A SOCIAL PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE FOR PROMOTING PUBLIC TRANSPORTATION: A SAMPLE FROM IZMIR

Abstract

Increased use of private car with urbanization leads to traffic problems and this raises the importance of sustainable economic, social and environmental solutions in Turkey as in world. The present research aims to investigate the use of private car and public transportation within different dimensions and to examine the possible ways to promote public transportation. The sample of the study consisted of 571 participants living in İzmir and the study was conducted through online surveys. Participants filled out a survey including socio-demographic questions, Public Transportation Satisfaction Form, Ease-of-Use in Public Transportation Scale, Functions of Car Use Scale and open-ended questions about promoting use of public transportation. Results indicated that ease-of-use in public transportation is positively correlated with public transportation satisfaction. In addition, the instrumental function of car use was negatively correlated with the affective and symbolic functions. The affective function was the only predictor of private car use. These results are discussed within the scope of social psychology and transportation research.

Keywords: *Public Transportation, Private Car Use, Public Transportation Satisfaction, Functions of Car Use, Ease-Of-Us.*

GİRİŞ

Modern yaşamın temel sorunlarından biri olan hava kirliliği bütün ekolojik sistem için tehdit ve tehlike oluşturduğu gibi insanların fiziksel ve psikolojik sağlık durumları üzerinde de olumsuz etkilere sahiptir (Zeidner ve Shecter, 1988; Atkinson ve ark., 2014; Gu ve ark., 2015). Hava kirliliğinin nedenleri incelendiğinde ulaşım kaynaklı kirliliğin payının oldukça yüksek olduğu görülmektedir (Colvile ve ark., 2001; Zuurbier ve ark., 2010). Ulaşımdan kaynaklanan kirliliğin azaltılması için kritik bir öneme sahip olan toplu ulaşım, insanların gelir düzeylerinden bağımsız olarak farklı türlerini (metro, otobüs, feribot vb.) rahatlıkla kullanabildiği; zaman çizelgesi, rota ve ücretler gibi koşullarının önceden belirlendiği, yolcu taşımının kolektif bir türü olarak tanımlanmaktadır (White, 2002; Dziekan, 2008). Artan nüfus, insanı önelemeyen kentleşme politikaları nedeniyle, şehir hayatını giderek zorlaştıran çevresel ortam gibi parametreler göz önüne alındığında çevre dostu toplu ulaşım araçlarının yaygınlaşması ve sürdürülebilirliği giderek daha fazla önem kazanmaktadır.

Toplu ulaşım kullanımının yaygınlaşması önündeki en büyük engellerden biri özel araç kullanımı olarak değerlendirilebilir. Nitekim, 2018 yılı temmuz ayı sonu istatistiklerine göre, sadece Türkiye’de 12.334.056 otomobil bulunmaktadır. Bu sayı Türkiye’de trafiğe kayıtlı toplam araç sayısının %54,3’üne karşılık

gelmektedir (TÜİK, 2018)². Özel araç kullanımı bireysel yaşamları kolaylaştırıyor ve kişilerin bazı psikolojik ihtiyaçlarını karşılıyor gibi görünse de bu durum, hava kirliliği, gürültü, karbondioksit (CO₂) emilimini artırma, trafik sıkışıklığı gibi oldukça ciddi sorunlara yol açmaktadır. Çevre dostu otomobillerin üretimi ve kullanımı konusunda olumlu ilerlemelerin kat edilmesi ise bu sorunların önlenmesi için tek başına yeterli olamamaktadır (bkz. Graham-Rowe ve ark., 2011). Bu nedenlerle özel araç kullanımının azaltılarak çevre dostu toplu ulaşım araçlarının kullanımının yaygınlaştırılması sözü edilen bu sorunların kalıcı çözüme kavuşturulması bakımından oldukça önemli bir konu hâline gelmiştir.

Özel araç kullanımı tercihinin arka planında özel aracın sağladığı hız, konfor gibi işlevsel özelliklerin yanı sıra duygusal ve sembolik anlamların da etkili olduğu bilinmektedir. (Steg, 2005). Dittmar'ın (1992) sahip olunan maddi varlıkların anlamı üzerine geliştirdiği yaklaşımını araba kullanımına uyarlayan Steg (2005), araba kullanımının araçsal, sembolik ve duygusal olmak üzere üç işlevini tarif etmektedir. Bu yaklaşıma göre, araçsal sebepler arabanın hızı, güvenliği ve kullanılabilirliği gibi özelliklerinden kaynaklanan rahatlık veya rahatsızlık olarak anlaşılabilir. Sembolik ya da sosyal sebepler insanların arabaları üzerinden kendilerini ve sosyal konumlarını ifade edebilmelerine; diğerleriyle ve sosyal normlarla kıyaslama yaparak kendi statülerini belirleme eğilimlerine işaret etmektedir. Duygusal sebepler ise araba kullanırken tetiklenen duygulara gönderme yapmaktadır. Diğer bir deyişle, araba kullanmak insanların ruh hâlini etkileyebilir ve insanlar seyahat tercihleri yaparken bu hislerin beklentisi içinde olabilir. Buna göre özel araç kullanımının tercih edilmesinde araçsal, duygusal ve sembolik birtakım anlamların etkili olabileceğini hesaba katmak, özel araç kullanımını azaltmak için atılacak adımlarda ulaşım türlerine ilişkin tercihleri ve beklentileri anlamak konusunda oldukça önemli görünmektedir.

Özel araçlar, kullanıcılarına sağladıkları konfor, rahatlık, mahremiyet, güç, statü, benlik sunumu gibi özelliklerle diğer ulaşım türlerine kıyasla daha cazip algılanmaktadır (Gärling ve Schuitema, 2007). Özel araç kullanıcıları ile yapılan çeşitli çalışmalar bu kişilerin, özel araç kullanımının azaltılması fikrine pek de yakın olmadığını göstermektedir. Örneğin, özel araç kullanmanın duygusal işlevlerine daha fazla önem veren insanlar özel araç kullanımını azaltmaya daha az eğilimlidirler (Stradling, Meadows ve Beatty, 1999). Benzer biçimde, özel aracına duygusal olarak bağlı kişilerin, daha az bağlı olan kişilere kıyasla daha fazla araba kullandıkları ve araba kullanımını azaltmayı hedefleyen siyasi önlemleri daha az kabul edilebilir olarak değerlendirdikleri görülmüştür (Nilsson ve Küller, 2000). Bir

² 2018 temmuz ayı sonu itibarıyla Türkiye'de trafiğe kayıtlı toplam 22 milyon 731 bin 759 taşıt bulunmaktadır. Otomobil dışında kalan taşıt türlerinin bu sayı içindeki yüzdeleri sırasıyla şöyledir: %16,4 kamyonet, %14 motosiklet, %8,2 traktör, %3,7 kamyon, %2,1 minibüs, %1 otobüs, %0,3 özel amaçlı taşıtlar (TÜİK, 2018).

başka çalışma katılımcıların, özel araç kullanımının çevreye verdiği zarardan dolayı kullanımının azaltılması gerektiğini düşündüklerini ancak kendi özel araç kullanımını azaltma konusunda pek de istekli olmadıklarını göstermektedir (Hagman, 2003). Ayrıca özel araç kullanmanın yaşam kalitesini artırdığını düşünen kişilerin bir arabaya sahip olma ve araba kullanma olasılıkları oldukça yüksektir (Sandqvist ve Kriström, 2001).

Yapılan pek çok araştırma, özel araç kullanımının yalnızca bir ulaşım türü olarak görülmediğini, aynı zamanda kişilerde özgürlük, güç, üstünlük gibi duyguları harekete geçirdiğini vurgulamaktadır (bkz. Jensen, 1999; Steg 2005; Beirao ve Cabral, 2007). Bu bakımdan özellikle büyük kentlerde gelişmiş toplu ulaşım seçeneklerine ve yoğun trafik sorununa rağmen, özel araç kullanımının nasıl bu denli yaygın olduğu ve toplu ulaşım yapılan hangi değişikliklerin kişileri toplu ulaşım ağını kullanmaya teşvik edeceği sıklıkla yanıtı aranan sorulardır (bkz. Redman ve ark., 2013).

Toplu ulaşım araçlarını kullanmayı tercih etmeyen insanların bu konudaki gerekçeleri çok boyutlu olabilir. Hizmet kalitesinin kullanıcıların seyahat ihtiyacı konusundaki seçimlerinde etkili bir faktör olduğu bilinmektedir (bkz. Prioni ve Hensher, 2000). Bu bakımdan toplu ulaşım sistemlerinde hizmet kalitesinin üst düzeyde olması kullanıcıların bu sistemleri kullanma taleplerinin istenen yönde değişmesine yardımcı olacaktır.

Toplu ulaşım kullanımının yaygınlaşması ve sürdürülebilirliği için (potansiyel) kullanıcıların bakış açısına odaklanmayı öneren Dziekan (2008), toplu ulaşım kullanımlarında harcanan duyuşsal (affective) ve bilişsel çabanın düzeyine göre belirlenen bir *kullanım kolaylığı* tarifi yapmaktadır. Yazara göre, toplu ulaşım düşük duyuşsal çaba, güvende hissetme ve daha az stres algılama vasıtasıyla rahat hissetme, zevk ve rahatlık anlamına gelmektedir. Düşük bilişsel çaba ise öğrenmesi kolay olan, yüksek kalite bilgi ve güvenilir hizmetler sağlayan sistem değerlendirilerek tanımlanmaktadır. Buna göre, potansiyel toplu ulaşım kullanıcıları için bu iki koşulun sağlanması toplu ulaşım kullanımını ciddi düzeyde özendirilecektir.

Ülkemizde özel araç kullanımı son 10 yılda yaklaşık %67 oranında artış göstermiştir (TÜİK, 2018). Bu durumun doğal bir sonucu olarak artan trafik sorunlarının ve çevresel problemlerin çözümü için yeni planlamalar gerekmektedir (Cengiz ve Kahvecioğlu, 2016; Cirit, 2014). Özel araç kullanımının azaltılarak toplu ulaşım araçlarının daha fazla kullanılması bu sorunların çözümü açısından oldukça önemli bir adım olarak ileri sürülebilir. Bu araştırma, özel araç kullanımı ve toplu ulaşım tercihlerini farklı boyutlarıyla ele almak ve toplu ulaşım seçeneklerinin nasıl daha cazip kılınabileceği sorusuna yanıt aramak üzere gerçekleştirilmiştir.

YÖNTEM

Katılımcılar

Araştırmaya İzmir’de yaşayan 571 kişi katılmıştır. Katılımcılardan 253’ü kadın, 201’i erkektir ve 117’si cinsiyetini belirtmemiştir. Katılımcıların %2’si 15-18, %43’ü 19-24, %34’ü 25-34, %12’si 35-44, %6’sı 45-54, %3’ü 55-64 yaşları arasındadır ve %0,4’ü de 65 yaş üstündedir; %0,4’ü okur-yazar değil, %1’i okur-yazar, %0,2’si ilkokul mezunu, %0,4’ü ortaokul mezunu, %28’i ise lise mezunu; %5’i yüksekokul mezunu, %43’ü üniversite mezunu ve %21’i yüksek lisans veya doktora mezunudur; %7’si kendisini çok düşük sosyo-ekonomik düzeyde, %24’ü düşük, %62’si orta, %7’si yüksek, %0,4’ü ise çok yüksek sosyo-ekonomik düzeyde tanımlamıştır. Katılımcıların %23’ü özel araç sahibi iken, %76’sı özel araç sahibi değildir, bu konuyla ilgili soruyu beş katılımcı yanıtlamamıştır.

Veri Toplama Araçları

Sosyo-demografik bilgi formu

Katılımcıların yaş, cinsiyet, eğitim durumu, sosyo-ekonomik düzey gibi bilgilerini öğrenmek için hazırlanmış formdur.

Ulaşım tercihleri ve beklentileri formu

Katılımcıların en sık kullandıkları ulaşım seçenekleri (örn., metro, otobüs vb.), toplu ulaşımı kullanma sıklıkları sorulmuştur. Katılımcıların, metro ulaşımını tercih sebepleri (örn., zamanında ulaşım, güvenli yolculuk vb.); metro ulaşımının kendileri için olumsuz yanları (yolcu yoğunluğu, sefer sıklığı vb.) ve metro ulaşımından beklentileri (örn., seferlerin zamanında gerçekleştirilmesi, sefer sıklıklarının artırılması vb.) birden fazla seçeneği işaretleyebilecekleri şekilde birer soru ile ölçülmüştür. Ayrıca katılımcılara, özel araç kullananların toplu ulaşımı tercih etmelerinin nasıl sağlanabileceğini saptamaya yönelik açık uçlu bir soru sorulmuştur.

Toplu ulaşım sistemi memnuniyet formları (TUSMF)

Çeşitli toplu ulaşım türlerinin temizlik durumu, yolcu kapasitesi, personel davranışı gibi farklı unsurlara göre değerlendirilmesi için araştırmacılar tarafından oluşturulmuş formlardır. Bu formlarda örneğin “*metronun / İZBAN’ın / otobüsün / vapurun sefer sıklığı yeterlidir.*” şeklinde her bir ulaşım seçeneği için ayrı ayrı sorular kullanılmıştır. İç tutarlılık katsayıları metro için .87, İZBAN³ için .87, otobüs için .90, vapur için .90’dır.

³ İZBAN, İzmir’de Aliağa-Selçuk arasındaki banliyö hattında hizmet veren kent içi raylı toplu ulaşım sistemidir.

Kullanım kolaylığı ölçeği (KKÖ)

Dzeikan (2008) tarafından geliştirilen KKÖ; 8 maddeden oluşan *zevk ve kolaylık* (duyuşsal kolaylık) ve 4 maddeden oluşan *güvenirlilik ve bilgi* (bilişsel kolaylık) olmak üzere iki alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçek maddeleri 5’li Likert ölçeği biçiminde düzenlenmiştir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .88’dir. Bu çalışmada ise iç tutarlılık katsayısı .91 olarak bulunmuştur. Varimaks eksen döndürmesi tekniği ile gerçekleştirilen açımlayıcı faktör analizinde KMO sonucunun .92 ve Bartlett sonucunun ise istatistiksel açıdan anlamlı olması (2631.35, $p < .001$) verinin normal dağılım gösterdiği ve faktör analizine uygun olduğunu göstermiştir. Analiz sonucunda özdeğeri 1’in üzerinde olan ve toplam varyansın %61,57’sini açıklayan 2 faktörlü çözümün en uygun çözüm olduğu görülmüştür. Ölçeğin orijinal yapısıyla da örtüşen ölçek maddeleri ve faktör yükleri Tablo 1’de görülebilir. Uygulanan doğrulayıcı faktör analizinin sonuçları incelendiğinde ise RMSEA (.11) değeri dışında GFI (.89), CFI (.96), AGFI (.85) ve NFI (.95) değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu görülmüştür.

Tablo 1: Kullanım Kolaylığı Ölçeğine Uygulanan Açımlayıcı Faktör Analizinin Sonuçları

Ölçek Maddeleri	Faktör Yükleri	
	Duyuşsal Kolaylık	Bilişsel Kolaylık
Toplu ulaşımaya güveniyorum.		.47
Toplu ulaşımaya seyahatin rahatlatıcı olduğunu düşünüyorum.	.80	
Toplu ulaşımaya seyahat boyunca sakinimdir.	.51	
Ulaşımaya ilgili ihtiyaç duyduğum bilgiye ulaşabilirim.		.82
Toplu ulaşımaya seyahat boyunca rahat ve konforluuyumdur.	.75	
Toplu ulaşımaya seyahatimden keyif alırım.	.84	
Eğer bir belirsizlik durumu varsa yeterli bilgiye hızlıca ulaşabilirim.		.73
Toplu ulaşımaya seyahati seviyorum.	.81	
Toplu ulaşım seyahati boyunca kendimi güvende hissedirim.	.73	
Toplu ulaşımaya seyahat süremi iyi bir şekilde değerlendirebilirim.	.54	
Toplu ulaşımaya seyahati kullanışlı buluyorum.	.58	
Güzergâhımdan emin değilsem, sözlü ve yazılı bilgilerin yardımıyla güzergâhımı yeniden düzenleyebilirim.		.79

Araba kullanımının işlevleri ölçeği (AKİÖ)

Steg (2004) tarafından geliştirilen Araba Kullanımının İşlevleri Ölçeği, Dittmar'ın (1992) sahip olunan maddi varlıkların araçsal işlevlerinin yanı sıra sembolik işlevlerinin de olduğunu ileri sürdüğü yaklaşımına dayanmaktadır. 15 maddeden oluşan bu ölçeğin 5 maddesi *araçsal*, 5 maddesi *sembolik*, 5 maddesi ise *duygusal* boyutu ölçen sorulardan oluşmaktadır. Ölçek maddeleri 5'li Likert ölçeği biçiminde düzenlenmiştir ve iç tutarlılık katsayıları araçsal işlev için .68, sembolik işlev için .60 ve duygusal işlev için .80'dir. Bizim çalışmamızda ise iç tutarlılık katsayıları sırasıyla .83, .82 ve .86 olarak bulunmuştur. Varimax eksen döndürmesi tekniği ile gerçekleştirilen açımlayıcı faktör analizinde KMO sonucunun .87 ve Bartlett sonucunun ise istatistiksel açıdan anlamlı olması ($2297.50, p < .001$) verinin normal dağılım gösterdiği ve faktör analizine uygun olduğunu göstermiştir. Analiz sonucunda özdeğeri 1'in üzerinde olan ve toplam varyansın %61,77'sini açıklayan 3 faktörlü çözümün en uygun çözüm olduğu görülmüştür. Ölçeğin orijinal yapısıyla da örtüşen ölçek maddeleri ve faktör yükleri Tablo 2'de görülebilir. Ayrıca doğrulayıcı faktör analizi ile üç faktörlü yapının geçerliliği sınanmıştır. Uyum indeksleri incelendiğinde GFI (.93), CFI (.96), RMSEA (.06), AGFI (.90) ve NIF (.95) değerleri üç faktörlü yapının onandığını göstermektedir.

Tablo 2: Araba Kullanımının İşlevleri Ölçeğine Uygulanan Açımlayıcı Faktör Analizinin Sonuçları

Ölçek Maddeleri	Faktör Yükleri		
	Duygusal İşlev	Araçsal İşlev	Sembolik İşlev
Benim için araba yalnızca araçsal işlevlere sahiptir.		.80	
Benim için hangi tip bir araba kullandığımı fark etmez.		.72	
Sadece bir yerden bir yere ulaşmak için araba kullanırım.		.81	
Benim için arabanın işlevsel niteliği diğer özelliklerinden daha önemlidir.		.73	
Arabaya ihtiyacım olmasaydı, hemen ondan vazgeçebilirdim.		.74	
Araba statü ve prestij sağlar.			.70
Arabam benim kim olduğumu ve ne olduğumu gösterir.			.82
Güzel arabası olan birini kıskanabilirim.			.72
Birinin arabası onun kim olduğuna ilişkin fikir verebilir.			.75
Arabanın markası işlevsel niteliğinden daha önemlidir.			.74
Araba sürmeyi severim.	.84		

Sahip olmayı düşlediğim bir araba var.	.74
Son model bir Ferrari, Porsche veya Jaguar kullanmayı çok isterdim/isterim.	.63
Sırf zevk için araba kullanmaktan hoşlanırım.	.82
Araba kullanırken kendimi özgür ve bağımsız hissedirim.	.81

İşlem

Araştırma verileri, 2016 yılının şubat ve haziran ayları arasında internet üzerinden çevrimiçi anket uygulaması aracılığıyla toplanmıştır. Ankete katılan bütün katılımcılar İzmir’de yaşayan ve çeşitli sosyal medya ağları (Facebook, Twitter vb.) yoluyla ankete ulaşan gönüllü katılımcılardır. Uygulama yaklaşık olarak 20 dakika sürmüştür.

BULGULAR

Araştırmanın bulguları; ulaşım tercihlerine ilişkin betimsel istatistikler, ölçekler ile ulaşım tercihleri arasındaki ilişkiler ve özel araç kullanımıyla ilgili sonuçlar olmak üzere üç başlık altında toplanmıştır.

Ulaşım Tercihlerine İlişkin Betimsel İstatistikler

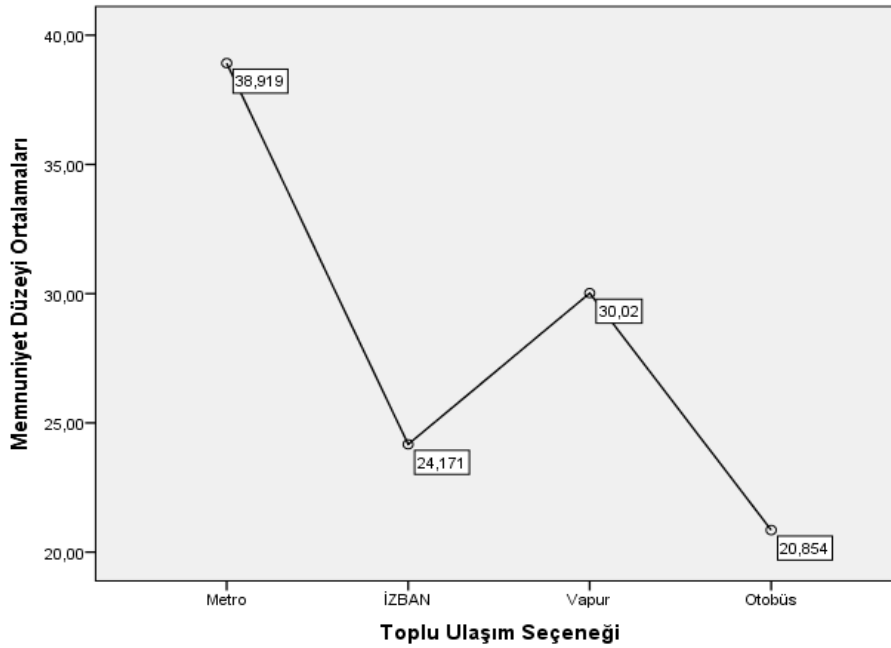
İlk adımda ulaşım tercihleri ve beklentileri formuna ilişkin frekanslar incelenmiştir. Katılımcıların en sık kullandıkları toplu ulaşım seçenekleri incelendiğinde sırasıyla metro (N = 409), otobüs (N = 382), İZBAN (N = 294), vapur (N = 102), dolmuş (N = 110) ve taksi-dolmuşun (N = 32) tercih edildiği görülmüştür. Katılımcıların metro sistemini tercih etme sebepleri incelendiğinde sırasıyla; zamanında ulaşım olanağı (%63), metro istasyonunun ev/işyerine yakınlığı (%38), çevreci oluşu (%17), güvenli oluşu (%16) ve konforlu yolculuk (%15) imkanlarının belirtildiği görülmüştür. Metro sistemiyle ilgili görülen olumsuzluklar ise fazla yolcu yoğunluğu (%67), vagonlarda havalandırma yetersizliği (%47), sefer sıklığının azlığı (%29), vagon içi ısı durumunun uygun olmayışı (%23), olumsuz personel davranışı (%4) şeklinde sıralanmıştır. Katılımcıların metro sisteminden beklentileri ise gece seferlerinin başlatılması (%76), seferlerin aksamaması (%60), sefer sıklıklarının artırılması (%50), istasyonlarda tuvalet bulunması (%46), gecikme ve arızalarda sık bilgilendirme (%35), istasyonların üstlerinin kapatılması (%21), uyarı anonslarının artırılması (%13) şeklinde sıralanmıştır.

Katılımcıların özel araca sahip olma veya olmama durumlarına göre toplu ulaşım kullanım sıklıklarının değişip değişmediğini incelemek üzere bağımsız örneklem için t-testi gerçekleştirilmiştir. Sonuçlara göre özel araca sahip olan grubun ($X = 3.83, SS = .92$) toplu ulaşımı kullanma sıklığı özel araca sahip olmayan gruba ($X = 4.47, SS = .68$) göre istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde düşüktür ($t = -8.72, p < .001$).

Katılımcıların özel araca sahip olma veya olmama durumlarına göre TUSMF puanlarında bir farklılaşma olup olmadığı bağımsız örneklem t-testi ile incelenmiştir. Sonuçlara göre yalnızca İZBAN'dan memnuniyet düzeyinin farklılaştığı görülmüştür. Özel araca sahip olan grubun ($X = 25.40$, $SS = 6.46$) İZBAN'dan memnuniyet düzeyinin özel araca sahip olmayan gruba göre ($X = 23.65$, $SS = 6.74$) istatistiksel açıdan anlamlı şekilde yüksek olduğu görülmüştür ($t = 2.16$, $p < .05$).

TUSMF puanları, bağlantılı örneklem t-testleri ile Bonferroni düzeltmesi göz önünde bulundurularak incelendiğinde toplu ulaşım sistemleri arasındaki memnuniyet düzeyleri istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde birbirlerinden farklılaşmaktadır (tüm p 'ler $< .001$) (bkz. Grafik 1).

Grafik 1: Toplu Ulaşım Seçeneklerine göre Ortalama Memnuniyet Düzeyleri

Ölçekler ile Ulaşım Tercihleri Arasındaki İlişkiler

AKİÖ, KKÖ ve toplu ulaşım sisteminden memnuniyet formlarının toplam puanları için Pearson korelasyon katsayıları hesaplanmış ve Tablo 3'te sunulmuştur. AKİÖ'nin araçsal işlevi ile sembolik işlevi ($r = -.24$) ve duygusal işlevi ($r = -.29$) arasında negatif yönde bir ilişki görülmektedir. Sembolik ve duygusal işlevler arasında ise orta düzeyde pozitif yönde bir ilişki görülmektedir ($r = .46$). AKİÖ'nün araçsal işlevi ile TUSMF arasında da pozitif yönde ilişki olduğu görülmektedir: en

yüksek korelasyon katsayısı vapur için görülürken ($r = .33$), sırasıyla metro ($r = .27$), İZBAN ($r = .11$), otobüs ($r = .10$) ile de pozitif yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Ayrıca, AKİÖ'nün araçsal işlevi KKÖ'nün hem duyuşsal kolaylık ($r = .23$) hem de bilişsel kolaylık ($r = .22$) alt boyutları ile de pozitif yönde ilişkilidir.

TUSMF'nin alt boyutları ile KKÖ'nün duyuşsal ve bilişsel kolaylık boyutları arasında gözlenen korelasyon katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşp farklılaşmadığını incelemek üzere hata fonksiyonlarını da göz önünde bulundurarak Z puanlarına dönüştürmeyi öneren Soper'in (2018) hesaplayıcısı kullanılmıştır. Sonuçlara göre, duyuşsal kolaylık düzeyinin metroya ilişkin memnuniyet düzeyiyle olan ilişkisinin gücü, vapura ilişkin memnuniyet düzeyiyle olan ilişkisinin gücüne göre istatistiksel açıdan anlamlı şekilde yüksektir ($Z = 3.35, p < .001$). Benzer şekilde bilişsel kolaylık düzeyinin de metroya ilişkin memnuniyet düzeyi ile olan ilişkisinin gücü, vapura ilişkin memnuniyet düzeyiyle olan ilişkisinin gücünden ve İZBAN'a ilişkin memnuniyet düzeyi ile olan ilişkisinin gücünden yüksektir ($Z = 3.97, p < .001; Z = 3.79, p < .001$).

AKİÖ'nün sembolik işlevinin de TUSMF ile pozitif yönde ilişkili olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 3). Ancak AKİÖ'nün duygusal işlevi ile toplu ulaşım sistemi memnuniyet formlarından yalnızca vapur için memnuniyet düzeyinin pozitif yönde ilişkili olduğu görülmüştür ($r = .15$).

Cinsiyete göre AKİÖ, KKÖ ve TUSMF alt boyutlarının farklılaşp farklılaşmadığını incelemek üzere bağımsız örneklem için t-testleri gerçekleştirilmiştir. Sonuçlara göre, KKÖ'nün duyuşsal kolaylık alt boyutu haricinde hiçbir değişkenle istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir (tüm p 'ler $> .20$). Duyuşsal kolaylık düzeyinde ise kadınların ($X = 22.20, SS = 6.45$) erkeklere ($X = 23.72, SS = 7.1$) göre daha düşük puan aldıkları görülmüştür ($t = -2.05, p < .05$). Cinsiyete göre özel araç kullanımı ve toplu ulaşım kullanımı sıklıklarının farklılaşp farklılaşmadığını incelemek üzere gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testlerinde ise toplu ulaşım kullanımı sıklığında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma gözlenmezken (en küçük $p = .15$); kadınların özel araç kullanımı sıklığının ($X = 1.85, SS = 1.21$) erkeklere ($X = 2.55, SS = 1.59$) göre daha düşük düzeyde olduğu görülmüştür ($t = -2.8, p < .01$).

Tablo 3: Araba Kullanımının İşlevlerinin Boyutları, Toplu Ulaşım Sistemi Memnuniyet Düzeyleri ve Kullanım Kolaylığının Boyutları Arasındaki Korelasyonlar

Bilişsel Kolaylık Düzeyi	Duyuşsal Kolaylık Düzeyi	Otobüsten Memnuniyet Düzeyi	Vapurdan Memnuniyet Düzeyi	İZBAN'dan Memnuniyet Düzeyi	Metrodan Memnuniyet Düzeyi	Araba Kullanımının Duyuşsal İşlevi	Araba Kullanımının Sembolik İşlevi	Araba Kullanımının Araçsal İşlevi
,217**	,231**	,102*	,329**	,109*	,274**	-,289**	-,239**	1
0,064	-0,008	,205**	,112*	,152**	,183**	,462**	1	-,239**
0,048	-,125*	0,057	,151**	0,037	0,07	1	,462**	-,289**
,673**	,605**	,609**	,663**	,724**	1	0,07	,183**	,274**
,490**	,524**	,639**	,542**	1	,724**	0,037	,152**	,109*
,483**	,421**	,527**	1	,542**	,663**	,151**	,112*	,329**
,502**	,517**	1	,527**	,639**	,609**	0,057	,205**	,102*
,693**	1	,517**	,421**	,524**	,605**	-,125*	-0,008	,231**
1	,693**	,502**	,483**	,490**	,673**	0,048	0,064	,217**

* $p < .05$, ** $p < .01$

Özel Araç Kullanımıyla İlgili Sonuçlar

Katılımcıların özel araç kullanma sıklıklarının AKİÖ'nün alt boyutları tarafından yordanıp yordanamayacağını incelemek üzere eşzamanlı (enter) yöntem ile çoklu doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Sonuçlara göre yalnızca AKİÖ'nün duygusal işlevinin ($\beta = .18, p < .01$) özel araç kullanma sıklığını yordayabileceği görülmüştür ($R^2 = .03, F_{3,362} = 2.74, p < .05$).

Soru formunda açık uçlu bir soruyla, katılımcıların, özel araç kullananların toplu ulaşımı tercih etmelerini sağlayabilecek önerilerini belirtmeleri istenmiştir; bu soruya verilen yanıtlar içerik analizi ile çözümlenmiştir (Bilgin, 1999). Frekans en yüksek temalar; toplu ulaşım da sefer sıklığının artması, toplu ulaşımın daha ucuz olması ve toplu ulaşım ağının genişletilmesidir (bkz. Tablo 4).

Tablo 4: “Sizce özel araç sahibi olanların toplu ulaşımı daha fazla kullanması için neler yapılabilir?” Sorusuna Verilen Yanıtların İçerik Analizi Sonuçları

Tema	Oran (%)
Sefer sıklığı artmalı	40,75
Daha ucuz olmalı	17,56
Ulaşım ağı/hattı genişletilmeli/gelişmeli	17,24
Yolcu yoğunluğu azaltılmalı	16,61
Rahat ve konforlu olmalı	11,28
İstasyon sayısı artmalı	9,72
Toplu ulaşım merkezlerine yakın otopark yapılmalı	9,72
Gece seferleri başlatılmalı	8,78
Bilinçlendirme çalışmaları yapılmalı	8,78
Daha hızlı olmalı	6,26
Aktarma sayısı azaltılmalı	5,33
Özel araç kullanımı sınırlandırılmalı	3,76
Toplu ulaşım zamanına sadık olmalı	2,82
İnsanlar toplu ulaşım kullanımı konusunda teşvik edilmeli	2,82
Ulaşım zamanında sağlanmalı	2,51
Toplu ulaşım araçları daha temiz olmalı	2,19
Daha güvenli olmalı	1,88
Aktarma zamanları iyi ayarlanmalı	1,25
Ring seferleri artmalı	1,25
Hiçbir şeyin etkili olacağını düşünmüyorum	1,25
Şoförler (otobüs) kurallara uymalı ve davranışlarını iyileştirmeli	1,25

Aksaklıklar en aza indirilmeli	0,94
Engelliler için daha çok imkân sağlanmalı	0,94
Aktarma yapılan yerler arası mesafe kısalmalı	0,63
Aktarma süresi kısalmalı	0,31
İklimlendirme iyileştirilmeli	0,31
Otopark alanlarına biniş kartı dolun otomatları konulmalı	0,31

TARTIŞMA

Toplu ulaşım sistemi gerek ekolojik sistemin korunması ve sürdürülmesi için gerekse büyük kentlerdeki trafik yoğunluğu, yaşam alanlarının kısıtlanması gibi sorunlarla baş etmek için sürdürülebilir bir çözüm teşkil etmektedir. Bu çalışma, İzmir’de ikamet eden insanların özel araç ve toplu ulaşım kullanma tercihlerini farklı boyutlarıyla incelemek ve toplu ulaşımın nasıl yaygınlaşabileceğini araştırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Pek çok açıdan kritik bir öneme sahip olan toplu ulaşım konusunun sosyal psikoloji yaklaşımı ile henüz yeterince incelenmemiş olması nedeniyle, bu araştırmaya ilişkin sonuçların sadece İzmir özelinde değil ülke kapsamında değerlendirilmesi oldukça faydalı sonuçlar sağlayabilir.

Öncelikle katılımcıların toplu ulaşım araçları yerine özel araç kullanımını tercih etme nedenleri anlaşılmalı çalışılmıştır. Özel araç kullanımının işlevleri arasındaki ilişkiler incelendiğinde, araçsal işlevin hem duygusal hem de sembolik işlevlerle olumsuz yönde ve zayıf düzeyde ilişkili olduğu görülmüştür. Sembolik ve duygusal işlevler arasında ise olumlu yönde ve orta düzeyde bir ilişki mevcuttur. Bu bulgular Steg’in (2005) özel araç kullanımının araçsal işlevinden ayrı olarak duygusal ve sembolik işlevlerinin de birlikte önemli bir rol oynadığı sonucunu destekler niteliktedir. Maddi varlıkların çoğu zaman sadece işlevsel özelliklerden ibaret olmadığı; benlik inşasında da rolü olduğu, maddi varlıkların benliğin tanımlanmasında bir çeşit “sembolik manifesto” olarak işlev görebildiği bilinmektedir (Belk, 1988; Ferraro, Escalas ve Bettman, 2011). Özel araç sahibi olma ile benlik saygısı arasındaki olumlu yöndeki ilişki (örn., Macintyre ve ark., 1998) özel araç kullanımının yalnızca ulaşım sağlama amacından başka duygusal ve sembolik işlevlerinin önemini vurgulamaktadır. Bu araştırmada da üç işlevden yalnızca duygusal işlevin özel araç kullanımını yordayabildiği görülmüştür. Bu durum örneklemin özelliklerinden kaynaklanıyor olabilir. Sembolik ve araçsal işlevlerden ziyade duygusal işlevin özel araç kullanımı davranışını yordaması, Türkiye kültürünün ilişkisel özelliğiyle ilgili görünmektedir. Toplulukçu kültürlerde duygular öznellik ve özerklik yerine daha çok ilişkisel temelde işlemektedir. Bu ilişkisellik bir yönüyle kişinin kendi sosyal değerine ilişkin duygular aracılığıyla inşa edilmektedir (Göregenli, 1997; Mesquita, 2001). Buna göre özel araç kullanımı kişinin kendi benliğine ve statüsüne odaklanan faktörlerden ziyade, daha çok ilişkiselliğe yatırım yapan bir duyguyla gerçekleşiyor olabilir.

Cinsiyete göre toplu ulaşım ve özel araç kullanımı alışkanlıkları ve tercihleri incelendiğinde literatürle tutarlı olarak bazı önemli farklar gözlenmiştir. Kadınların özel araç kullanma sıklığının erkeklerden daha düşük olduğu görülmüştür. Nitekim, kadınların özel araca ve sürücü lisansına sahip olma oranlarının erkeklere göre daha düşük olduğu; bu durumun iş yaşamına katılma gibi kritik öneme sahip değişkenler üzerinde etkileri olduğu bilinmektedir (Raphael ve Rice, 2002; Rosenbloom, 2006; Tacoli, 2012). Ayrıca bu çalışmada, kadınların toplu ulaşım ile ilgili duyuşsal kolaylık düzeylerinin erkeklere göre daha düşük olduğu görülmüştür. Başka bir deyişle, kadınların toplu ulaşım sistemine ilişkin güvende ve rahat hissetme oranları nispeten düşük ve stres algılama düzeyleri nispeten yüksektir. Benzer şekilde, pek çok ülkede yapılan araştırmalar, kadınların toplu ulaşım sisteminde hissettikleri güvenlik ihtiyacının nispeten yüksek olduğunu vurgulamaktadır (Frye, 2006; Smith, 2008; Schulz ve Gilbert, 1996). Bu bulgular genel olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin, farklı toplumlarda değişen oranlarda da olsa, kadınların kamusal alanda erkeklere göre daha yüksek düzeyde tehdit algıladıklarına işaret etmektedir. Toplu ulaşım araçlarının, özellikle belirli saatlerde kullanım yoğunluğunun arttığı düşünüldüğünde, taciz vb. olumsuz sonuçların yaşanması olasılığının da arttığı ve bu durumun kadınların güvenlik algısını düşürdüğü söylenebilir.

Bu çalışmada, kullanım kolaylığı ölçeğinin duyuşsal ve bilişsel kolaylık alt boyutları ile toplu ulaşım seçeneklerinden memnuniyet düzeyleri arasında olumlu yönde ve orta/yüksek düzeyde ilişkiler olduğu görülmüştür. Dzeikan (2008) ve Gupta'nın (2010) araştırma sonuçları ile tutarlı olarak katılımcıların toplu ulaşım kullanımında harcadığı bilişsel ve duyuşsal çaba azaldıkça, toplu ulaşım sisteminden memnuniyet düzeyleri artmaktadır. Bu durum sürdürülebilir toplu ulaşım için oldukça önemli ipuçlarını içermektedir.

Pratik Sonuçlar ve Öneriler

Bu çalışmanın bulguları, toplu ulaşım kullanımını teşvik edecek faktörlerin anlaşılması açısından değerlendirildiğinde uygulanabilir sonuçlar önermektedir. Toplu ulaşım ve özel araç arasında bir çeşit zaman-para dengesinden söz etmek mümkündür: Genel olarak toplu ulaşım sisteminin ekonomik bedeli daha düşükken, zamansal bedelinin daha yüksek olduğu varsayılır (bkz. Becker, 1965; Glaeser, Kahn ve Rappaport, 2008). Ancak raylı sistemlerin yaygınlaşması ve trafik yoğunluğunun giderek artmasıyla birlikte toplu ulaşımın gerektirdiği zamansal bedel, neredeyse özel araçtan daha düşük hâle gelmiştir. Nitekim, çalışmamızda toplu ulaşım seçenekleri arasında en sık tercih edilen seçeneğin metro olduğu ve tercih sebebi olarak en sık ifade edilen özelliğin de metronun zamanında ulaşım olanağı sağlayan bir ulaşım aracı olarak görüldüğü belirtilmiştir. Acar'a (2013) göre yolcu taşıma kapasitesi açısından en iyi durumda olan seçenekler arasında metro sistemi olmasına rağmen, çalışmamızda metroyla ilgili en sık belirtilen dezavantaj metro sisteminde yolcu yoğunluğunun fazla olması ve sefer sıklığının az olmasıdır;

katılımcılarımızın en önemli değişiklik beklentilerinden biri, metro seferlerinin sıklığının artmasıdır. Bunun yanı sıra gece seferlerinin başlatılması ve seferlerin aksamadan gerçekleşmesi, ulaşım ücretlerinin daha ucuz olması ve ulaşım ağının genişletilmesi katılımcıların toplu ulaşım sistemine ilişkin en sık belirttikleri beklentilerdir. Bu beklentilerin karşılanması toplu ulaşım sistemlerinin daha fazla özendirilmesi sürecine ciddi katkılar sağlayacaktır. Ayrıca, metro sistemine ilişkin memnuniyet düzeyinin, vapur ve İZBAN raylı sistemine yönelik memnuniyet düzeylerine göre daha güçlü şekilde kullanım kolaylığının duyuşsal ve bilişsel boyutları ile ilişkili olduğu saptanmıştır. Bu bulgu, metroya ilişkin memnuniyet düzeyinin diğer ulaşım sistemlerine ilişkin memnuniyet düzeylerine göre daha yüksek oluşunu açıklar niteliktedir.

Araştırmanın bulguları, özel araç sahibi olanların toplu ulaşım seçeneklerinden yalnızca İZBAN'la ilgili memnuniyet düzeylerinin, özel araç sahibi olmayanlardan farklılaştığını göstermiştir. İZBAN'ın kat ettiği mesafenin diğer toplu ulaşım seçeneklerine göre daha uzun olması bu sonuca yol açmış olabilir, ancak bu bulgunun anlaşılması ve yorumlanması için daha kapsamlı ve özgül veriye ihtiyaç duyulmaktadır.

Toplu ulaşım sisteminin duyuşsal ve bilişsel kolaylık düzeyleri ile toplu ulaşım seçeneklerinden memnuniyet düzeyleri arasındaki ilişkiler de toplu ulaşım teşvik konusunda göz önünde bulundurulması gereken önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanların toplu ulaşımın sağladığı seçeneklerden haberdar olması, ulaşımını kolayca planlayabilmesi gibi hususlar toplu ulaşım kullanımını artırmaya ilişkin bilgilendirmelerde ve reklamlarda açık ve anlaşılır biçimde yer almalıdır (Dzeikan, 2008).

Ayrıca, özel araç kullanımının yalnızca ulaşım amacına hizmet etmemesi, bunun yanı sıra duyuşsal ve sembolik işlevlerinin de önemli olması toplu ulaşım teşvikte önemli bir ipucu sağlayabilir. Bu araştırmanın sonuçları, Steg'in (2005) da önerdiği gibi, toplu ulaşım teşvikte duyuşsal ve sembolik işlevlere yönelik reklamların gerekliliğini göstermektedir. Buna göre tıpkı araba markalarının reklamlarında olduğu gibi, ulaşım sağlamanın yanı sıra; keyif, prestij gibi özelliklerin de vurgulanması toplu ulaşım ile ilgili reklamların ve bilgilendirmelerin etkililiğini artırabilir.

Sınırlılıklar ve Gelecek Araştırmalar için Öneriler

Araştırmamızın örnekleme ve katılımcıların demografik özellikleri göz önüne alındığında, örneklemin yalnızca İzmir'de yaşayan, görece genç ve eğitim seviyesi yüksek katılımcılardan oluştuğu görülmektedir. Bu durum elde edilen sonuçların genellenebilirlik düzeyini düşürse de bu araştırmanın konuyla ilgili ülkemizde yapılan ilk sosyal psikoloji yönelimli çalışma olması ve bu çalışmayla literatüre iki ölçek kazandırılmış olması önemli bir katkı olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan gelecekte gerçekleştirilecek çalışmalarda Türkiye'nin farklı

kentlerinden, çeşitli yaş ve eğitim düzeyi gruplarını içeren örneklemelerden veri toplanması ve farklı sosyal psikolojik değişkenlerle birlikte incelenmesi sağlıklı bir kentleşme için daha işlevsel sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Acar, İ. H. (2013). Kentlerimiz için “metrobüs” çözümleri. 6. *Ulaştırma Kongresi Bildiri Kitabı* içinde (ss. 89-98). İstanbul: TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası.

Atkinson, R. W., Kang, S., Anderson, H. R., Mills, I. C. ve Walton, H. A. (2014). Epidemiological time series studies of PM2.5 and daily mortality and hospital admissions: A systematic review and meta-analysis. *Thorax*, 69, 660-665.

Becker, G. S. (1965). A theory of the allocation of time. *The Economic Journal*, 75(299), 493-517.

Beirao, G. ve Cabral, J. S. (2007). Understanding attitudes towards public transport and private car: A qualitative study. *Transport Policy*, 14(6), 478-489.

Belk, R. W. (1988). Possessions and the extended self. *Journal of Consumer Research*, 15(2), 139-168.

Bilgin, N. (1999). *İçerik analizi. Sosyal psikolojide yöntem ve pratik çalışmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Cengiz, T. ve Kahvecioğlu, C. (2016). Sürdürülebilir kent ulaşımında bisiklet kullanımının Çanakkale kent merkezi örneğinde incelenmesi. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 13(2), 55-66.

Cirit, F. (2014). *Sürdürülebilir kentiçi ulaşım politikaları ve toplu taşıma sistemlerinin karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış uzmanlık tezi). T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ankara.

Colville, R. N., Hutchinson, E. J., Mindell, J. S. ve Warren, R. F. (2001). The transport sector as a source of air pollution. *Atmospheric Environment*, 35(9), 1537-1565.

Dittmar, H. (1992). *The social psychology of material possessions: To have is to be*. New York, UK: Havester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, St. Martin s Press.

Dziekan, K. (2008). *Ease-of-use in public transportation—A user perspective on information and orientation aspects*. Stockholm, Sweden: Royal Institute of Technology.

Ferraro, R., Escalas, J. E. ve Bettman, J. R. (2011). Our possessions, our selves: Domains of self-worth and the possession–self link. *Journal of Consumer Psychology*, 21(2), 169-177.

Frye, A. (2006). Keynote Address. *Research on Women's Issues in Transportation, Report of a Conference* içinde (ss. 5-6). Washington DC, United States: Transportation Research Board of the National Academies.

Gärling, T. ve Schuitema, G. (2007). Travel demand management targeting reduced private car use: effectiveness, public acceptability and political feasibility. *Journal of Social Issues*, 63(1), 139-153.

Glaeser, E. L., Kahn, M. E. ve Rappaport, J. (2008). Why do the poor live in cities? The role of public transportation. *Journal of Urban Economics*, 63(1), 1-24.

Göregenli, M. (1997). Individualist-collectivist tendencies in a Turkish sample. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 28(6), 787-794.

Graham-Rowe, E., Skippon, S., Gardner, B. ve Abraham, C. (2011). Can we reduce car use and, if so, how? A review of available evidence. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 45(5), 401-418.

Gu, D., Huang, N., Zhang, M. ve Wang, F. (2015). Under the dome: Air pollution, wellbeing, and pro-environmental behaviour among Beijing residents. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 9(2), 65-77.

Gupta, T. (2014). *Ease of use in public transportation* (Yayımlanmamış doktora tezi). Birla Institute of Technology, Mesra.

Hagman, O. (2003). Mobilizing meanings of mobility: car users' constructions of the goods and bads of car use. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 8(1), 1-9.

Jensen, M. (1999). Passion and heart in transport—A sociological analysis on transport behaviour. *Transport Policy*, 6(1), 19-33.

Macintyre, S., Ellaway, A., Der, G., Ford, G. ve Hunt, K. (1998). Do housing tenure and car access predict health because they are simply markers of income or self-esteem? A Scottish study. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 52(10), 657-664.

Mesquita, B. (2001). Emotions in collectivist and individualist contexts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80(1), 68-74.

Nilsson, M. ve Küller, R. (2000). Travel behaviour and environmental concern. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 5(3), 211-234.

Prioni, P. ve Hensher, D. A. (2000). Measuring service quality in scheduled bus services. *Journal of Public Transportation*, 3(2), 51-74.

Raphael, S. ve Rice, L. (2002). Car ownership, employment, and earnings. *Journal of Urban Economics*, 52(1), 109-130.

Redman, L., Friman, M., Gärling, T. ve Hartig, T. (2013). Quality attributes of public transport that attract car users: A research review. *Transport Policy*, 25, 119-127.

Rosenbloom, S. (2006). Understanding women's and men's travel patterns. *Research on Women's Issues in Transportation: Report of a Conference* içinde (ss. 7-28). Washington DC, United States: Transportation Research Board of the National Academies.

Sandqvist, K. ve Kriström, S. (2001). Getting along without a family car. *The role of automobile in adolescents' experience and attitudes. Part I. Inner city Stockholm*. Stockholm, Sweden: Institutionen för Individ, Omvärld och Lärande.

Schulz, D., ve Gilbert, S. (1996). Women and transit security: A new look at an old issue. *Women and Transit Security. Women's Travel Issues. Second National Conference* içinde (ss. 551-562). Washington, DC: U.S. Department of Transportation.

Smith, M. J. (2008). Addressing the security needs of women passengers on public transport. *Security Journal*, 21(1-2), 117-133.

Soper, D.S. (2018). *Significance of the difference between two correlations calculator* [Software]. <http://www.danielsoper.com/statcalc>, (10.01.2019).

Steg, L. (2005). Car use: Lust and must. Instrumental, symbolic and affective motives for car use. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 39(2-3), 147-162.

Stradling, S. G., Meadows, M. L. ve Beatty, S. (1999). *Factors affecting car use choices*. Edinburgh, UK: Transport Research Institute, Napier University.

Tacoli, C. (2012). *Urbanization, gender and urban poverty: paid work and unpaid carework in the city*. London, UK: Human Settlements Group, International Institute for Environment and Development.

TÜİK (2018). *Motorlu kara taşıtları istatistikleri*. (Yayın no. 27661). Ankara. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27661>, (17.02.2019)

White, P. (2002). *Public transport: Its planning, management and operation* (4. baskı). London ve New York: SPON Press.

Zeidner, M. ve Shechter, M. (1988). Psychological responses to air pollution: Some personality and demographic correlates. *Journal of Environmental Psychology*, 8(3), 191-208.

Zuurbier, M., Hoek, G., Oldenwening, M., Lenters, V., Meliefste, K., van den Hazel, P. ve Brunekreef, B. (2010). Commuters' exposure to particulate matter air pollution is affected by mode of transport, fuel type, and route. *Environmental Health Perspectives*, 118(6), 783-789.

Yayın Geliş Tarihi: 17.08.2020
Yayına Kabul Tarihi: 27.08.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.781822

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1189-1204
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

GEÇİCİ KORUMA KAPSAMINDAKİ SURİYELİLERİN MEKÂN TERCİHLERİNDE RASYONELLİĞİN ANALİZİ

Aykut ÇALIŞKAN*

Öz

Bu çalışmanın amacı ülke sınırlarına giren mültecilerin belirli mekânlara yerleşiminde makro değişkenlerinin önem düzeylerinin mültecilerin bireysel tercihlerine katkısının olup olmadığının belirlenmesidir. Bu çerçevede göç olgusu Suriyeli mülteciler üzerinden kavramsal açıdan ele alırken, ilişkiler ağı kuramı çerçevesinde makro değişkenler vasıtasıyla göçün yerel ölçekte dağılım özelliklerinin araştırılması temel gaye olmuştur. Yapılan araştırma Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından paylaşılan göç verileri ve diğer kurumlara ilişkin il bazında ölçülen memnuniyet verileri üzerinden hazırlanmıştır. Geçici koruma kapsamında yer alan Suriyelilerin göç süreçlerinde hedef ülke Türkiye özelinde rasyonel karar süreci sonrası alt yerleşim yerlerini sosyal ilişkiler ağı perspektifinde seçip seçmedikleri sınanmaya çalışılmış ve anılan hipotez test edilmiştir. Ordinal lojistik regresyon analizi sonuçlarına göre il bazında Suriyeli vatandaşların yoğunluğunu etkileyen faktörün sosyal güvenlik ve çalışma faktörü olduğu tespit edilmiştir. İstihdam düzeyi ile sosyal güvenlik hizmetlerinin memnuniyetinin daha düşük olduğu yerlerde Suriyelilerin il bazında yoğunluğunun azaldığı (1,39 kat daha az riskli) sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, İlişkiler Ağı Kuramı, Suriye, Ordinal Lojistik Regresyon, Sosyal Güvenlik.

ANALYSIS OF RATIONALITY IN THE SPACE PREFERENCES OF SYRIANS UNDER TEMPORARY PROTECTION

Abstract

The aim of this study is to determine whether the importance levels of the macro variables contribute to the individual preferences of the refugees in the settlement of refugees within the borders of the country. In this framework, while considering the phenomenon of migration through Syrian refugees conceptually, the main purpose has been to investigate the distribution characteristics of migration at the local scale through macro variables within the framework of the network of relations theory. Studies Turkey Statistical Institute (TSI), shared by the provinces on immigration data and other institutions have been prepared on

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Çalışkan, A. (2020). Geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin mekân tercihlerinde rasyonelliğin analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1189-1204.

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-1886-6991, aykut629aykut@hotmail.com

the basis of data measured satisfaction. the network of social relations took place after residential rational decision-making process in the target countries, Turkey in particular migration of Syrians have been tested within the scope of temporary protection they have selected and tested in the perspective of the aforementioned hypothesis. According to the results of the ordinal logistic regression analysis, it was determined that the factor affecting the density of Syrian citizens on a provincial basis is social security and employment factors. It has been concluded that the density of Syrians on a provincial basis decreases (1.39 times less risky) where the employment level and satisfaction with social security services are lower.

Keywords: *Immigration, Relationship Network Theory, Syria, Ordinal Logistic Regression, Socail Security.*

GİRİŞ

Göçün fiziksel mesafeleri aşmasıyla oluşturduğu yer değiştirmeler hedef ülkede insan hareketliliğine ve toplumsal değişime yol açmaktadır. Bu mobiletinin göç eden birey ve hedef ülke tarafından toplumsal sonuçları olması nedeniyle sosyolojik açıdan tahlili önemlidir. Yapılan çalışmalar sosyal hareketliliğe ilişkin kanıtların uzun vadede küresel ekonomi, sosyal, politik ve teknolojik gelişmelerden etkilendiğini göstermektedir (World Migration Report, 2020, s.1).

Küreselleşme sürecinin etkilerinin derinleşmesi göçün etkilerinin sosyal yaşamımızda daha da belirgin hissedilmesini sağlamıştır. Öyle ki, gündelik hayatta vakit geçirilen işyerleri, alışveriş mekânları ve ikamet edilen yerlerde göçmen veya mülteci konumunda yer alan bireylerle karşılaşmak eskiye nazaran daha olası hale gelmiştir. Bu çerçevede pek çok insanın bilgi, teknoloji ve iyi hizmet alma noktasında artan talepleri sosyal hareketliliğin temel gerekçeleri arasında sıralanabilir. Bunun yanı sıra peş peşe gerçekleşen iki dünya savaşı sonrası yaşanmakta olan jeopolitik belirsizlikler, bireyler tarafından hoşnutsuzluk duygusunun belirgin bir şekilde toplu olarak ifade edilmesi ve liberal rasyonalizm isteği göçün daima gündemimizde yer almasını sağlamıştır.

Göç sosyolojisi kavramsal açıdan göçü açıklama gayesi güderken tarihsel perspektifte meydana gelen olaylar üzerinden de göçün kuramsal yapısını şekillenmektedir. Göçün ekonomik, sosyal, politik sebeplerden ortaya çıkışı ülkeleri yakından etkilemiş ve bu kavram üzerine yapılan analizlerin göç ve göçmen olgusu üzerinden kurgulanmasına sebebiyet vermiştir (Sirkeci ve Yaylacı, 2019, s. 22). Göç ve göçmenlerin kavramsal açıdan iç içe geçmiş yapısı özne ve nesne olmalarından kaynaklanmaktadır ancak pek çok çalışmada bu durum analizin sonuçlarında da geçerliliğini önemli düzeyde etkilemektedir. Göçmen olgusu üzerinden yapılan çalışmaların gerekçesinde, birey hedefli sonuçlar üretilirken; göç olgusu üzerinden yapılan çalışmalarda ise tutarlı tahmin ve politikalar önem kazanmaktadır.

Göçmenlerin karar süreçlerinde etkili olan yapısal ve bireysel nedenler mutlaka önemlidir. Ancak göç olgusunu Türkiye popülasyonu üzerinden mekâna göre dağılımını yordayan faktörlerin tespiti dolaylı yönden mikro ölçekli analizlere

katkı sağlayacağı aşikârdır. İster yasal yollardan ister düzensiz göç çatısı altında yasadışı yollardan ülkeye giren göçmenlerin veya mültecilerin nereye yerleşmek istedikleri ve tercih ettikleri ve bu merkezlerin ülke politikası açısından tahmin edilebilir olması önem arz etmektedir. Yerleşim yerlerinin tutarlı tahmin edilmesi ve kabul edilen düzensiz göçmenlerin bu yerleşim yerlerine yerleştirilmesi önemli bir problemdir. Çünkü düzensiz göç açısından yasal mevzuat değerlendirildiğinde göçmenlerin tespit edildiği ve yakalandığı mekânlar bu şahıslar açısından kısmi yerleşim yerleri olmakta ve geçici olarak muhafaza edilmelerini sağlamaktadır.

Bu nedenle; göç eden bireylerin karar süreçleri ile yasal mevzuatın öngördüğü tedbirlere karşı yasadışı göçle sonuçlanan yer değiştirmelerin bölgesel ve yerel düzeyde iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Göçün devamında gelişen sosyal süreçlerin etkisi entegrasyon ve sosyalizasyon süreci dahil toplumsal yaşamda pek çok sosyolojik kurumu derinden ilgilendirmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de geçici koruma altında bulunan Suriyeli mültecilerin güney illerimizden geçerek ülke içerisine girdikleri bilinmektedir. Ancak bu tespit göçle mücadelede alınması gereken idari ve kurumsal tedbirleri esas alarak güvenlik ve idari tedbirlerinin özü ile ilgili yaklaşımlar geliştirmektedir. Öte yandan bu çalışmayla yapılmak istenen ülke sınırlarına giren mültecilerin belirli mekânlara yerleşiminde makro değişkenlerinin önem düzeylerinin mültecilerin bireysel tercihlerine katkısının olup olmadığının saptanmasıdır.

Bu çerçevede göç olgusu Suriyeli mülteciler üzerinden kavramsal açıdan ele alırken, ilişkiler ağı kuramı çerçevesinde makro değişkenler vasıtasıyla göçün yerel ölçekte dağılım özelliklerinin araştırılması temel gaye olmuştur. “*Göçü gerçekleştiren bireylerin ülke sınırları içerisine girdiği andan itibaren mahalli açıdan illere göre dağılımını etkileyen parametreler var mıdır?*” sorusuna cevap aramak ise çalışmanın temel problemidir. Bu çerçevede; illerin mevcut durumlarına göre politikacılar tarafından karar süreçlerini kolaylaştıran makro verilerin tespit edilmesi sağlanarak genel şablon belirlenmeye çalışılmıştır. Öte yandan yerel bazda yapılacak çalışmalara da böylelikle ışık tutacağı değerlendirilmektedir.

GÖÇ KAVRAMI VE SURİYE GÖÇÜNÜN TÜRKİYE’DE STATÜSÜ

Süregelen tarih boyunca insanlar yaşamış oldukları şiddet, savaş, açlık, kıtlık ve yoksulluk gibi nedenlerden dolayı göç etmek zorunda kalmışlardır (Orrenius ve Zavodny, 2016, s. 7). Birleşmiş Milletler Cenevre Sözleşmesi uyarınca “*...ırkı, dini, milliyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri nedeniyle zulüm göreceği konusunda haklı bir korku taşıyan ve bu yüzden ülkesinden ayrılan ve korkusu nedeniyle geri dönemeyen veya dönmek istemeyen kişi...*” mülteci olarak tarif edilmiştir (Eryurt, 2017, s. 27). Bu çalışmada göç kavramına ilişkin zorunlu göç kapsamında Türkiye’ye gelen Suriyelilerin durumu ele alınmıştır.

Suriye Türkiye’nin güneyinde yer alan komşu ülkesidir. 17 Aralık 2010 tarihinde uluslararası alanda dış politika meselesi olarak adlandırılan Arap Baharı

süreci isyan dalgasını Tunus üzerinden başlatmıştır. Arap Baharı olarak adlandırılan değişim rüzgarı Suriye ve yakın coğrafyada bulunan diğer ülkeleri de derin bir şekilde etkilemiştir. Olayların 2011 yılında Suriye ülkesine de yansması sonucu yaşanan kitlesel gösteriler ülkenin farklı şehirlerine (İdlib, Hama, Humus, Lazkiye gibi) doğru yayılmıştır. 16 Mart 2011 tarihinde ülke geneline yayılan olaylar kontrolden çıkarak kırılması zor bir şiddet sarmalına dönüşmüştür. Barışçıl bir şekilde reform talep eden Suriye halkının isteklerinin kabul görmemesi ve gösterilerin ateşli silah kullanmak suretiyle bastırılması sonucu yaşanan gerilim Suriye'den Türkiye ve diğer komşu ülkelere doğru yoğun göçe neden olmuştur (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2018, s. 111-113).

2011 yılı Nisan ayından sonra Hatay üzerinden Türkiye'ye gelen ilk göçlere dair önceleri Suriyelilerin durumu "*misafir*" olarak kabul edilmiştir. Devamında, "*Türkiye'ye Toplu Sığınma Amacıyla Gelen Suriye Arap Cumhuriyeti Vatandaşlarının ve Suriye Arap Cumhuriyetinde İkamet Eden Vatansız Kişilerin Kabulüne ve Barındırılmasına İlişkin Yönerge*" kapsamında "*geçici koruma*" altına alınmışlardır (Orhan, 2014, s. 11, Erdoğan, 2017, s. 17).

GÖÇ KURAMLARI

Uluslararası göç kuramları dayandığı temel varsayımlar ve açıklamaya çalıştığı yer değiştirme kavramlarından dolayı benzer anlayışlar sunmasına karşın, göç konusuna ilişkin ileri sürdükleri varsayım ve yorumlamalardan dolayı literatüre farklı perspektifler sunmuştur. Genel çerçevede göç kavramına ilişkin sunulan kuramları makro ve mikro düzeyde değerlendirmemiz mümkündür (Sert, 2012, s. 29). Makro yapıların kurumsal nedenler üzerine kurgulandığı görülürken, mikro yapıların göçmenlerin göç sürecinde yaşadıkları enformel ilişkiler üzerinden şekillendiği anlaşılmaktadır (Castles ve Miller, 2008, s. 36-37).

Mikro ölçekte göçmen olgusuna yaklaşan kuramların göçmenlerin deneyimleri ve sosyal ağlarla açıklanmaya çalışıldığı görülmüştür. Bu bağlamda mikro yapı olarak göç olgusunu işleyen kuramların neoklasik ekonomik teorisi (rasyonel seçim), ilişkiler ağı kuramı, insan sermayesi teorisi, kümülatif nedensellik, yeni göç ekonomisi olarak sıralandığı görülürken makro temelde sıralanan teorilerin ise itme ve çekme modeli, dünya sistemi teorisi, bölünmüş işgücü piyasası teorisi, politik ekonomi modeli olarak sıralandığı anlaşılmaktadır.

Araştırmanın Suriyeli mültecilerin yer değiştirme sürecinde hedef ülkede gözetmiş oldukları yerleşim durumuna dair model arama gayesi hedeflenirken, karar süreci üzerinden ilişkiler ağı kuramından istifade edilmiştir. Bu kapsamda hedef ülke içerisinde yerel düzeyde yer alan yerleşim yerlerinin sınıflandırılması ilişkiler ağı kuramı üzerinden gerçekleştirilmiştir.

İlişkiler Ağı Kuramı

İlişkiler ağı kuramı göçmenlerin yeni göç ettikleri yerlerde arkadaşlık, akrabalık ve bir arada yer aldıkları toplumun kökleri aracılığıyla kurdukları iletişim ağına odaklanmaktadır (Massey vd., 1993, s. 448-450). Göçmenlerin ilk defa göç ederek ulaştıkları yerlerde herhangi bir sosyal bağlarının olmaması nedeniyle iletişim kurma süreçleri kolay olmamaktadır (Özcan, 2017, s. 202). Dolayısıyla istihdam, barınma ve sosyal çevreyle iletişim sorunları yaşayabilmektedirler.

Diğer taraftan bir ülkeye göç eden ve yerleşen göçmen sayısının miktarı o ülkenin eşik sayısı olarak tabir edilen rakamlara ulaşmıyca kadar geneli itibariyle artan hızda devam etmektedir. Bu süreçte önceden göç eden bireylerin ve akrabalık ilişkilerinin durumunu tespit ve yeniden yerleştirme süreçlerinde akrabalık bağları önem kazanmaktadır. Kuramın uluslararası göçü bireysel ve hane halkının rasyonel kararı olarak takdir etmesi, iki ülke arasında yaşanan göçün doyum seviyesine ulaşması kadar sürmesinde etkileyici bir etken olarak değerlendirilmiştir (Abadan-Unat, 2006, s. 34).

Ağ kuramının geniş ölçekte akrabalık grupları, hedef ve kaynak ülke arasında bağlantının devam ettirilmesi, ekonomik faaliyetlerinin ikame edilmesinde insan kaynağı teşkil etmesi gibi faydaları nedeniyle göçün karar süreçlerinin tespitinde sosyal ağlarının incelenmesinin değerli olduğu sonucuna varılmıştır (Vural, 2007, s. 15). Sosyal ağların hedef ülkede belirgin bir şekilde kurulması yeni süreçte göçmenler veya mülteciler için azalan masraf ve riskleri ifade etmektedir. İlk defa giden göçmenlerin kurmuş oldukları ağların sonradan gelen göçmenlerin karar süreçlerini hızlandırırken daha az maliyet sunduğu da anlaşılmasından dolayı göç süreci hızlanmaktadır (Çağlayan, 2006, s. 86).

Sosyal Sermaye ve Ağ Teorisi

Sosyal sermaye, insanların belirli bir eylemi gerçekleştirirken diğer bireylerle kurduğu iletişim ağı sonucu oluşmaktadır (Field, 2008, s. 1). Sosyal sermaye karşılıklı güven ve paylaşılan değerlerin ortaklaşa sürdürülmesiyle devam etmektedir. Birey tarafından gündelik yaşamda yapılan işlerin sürdürülmesinde ve kaynaklara erişiminde sosyal sermayenin önemli katkıları olurken, sosyal kimliğin şekillenmesinde de sosyal sermaye aynı şekilde önemli rol oynamaktadır.

Sosyal sermaye vasıtasıyla oluşan ağlar sayesinde göçmenlerin göç sürecine başvurması, sosyo-kültürel yapıya entegre olması ve adaptasyon sürecinde olumlu katkıları görülmektedir. Göçmenlerin yeni ilişkiler bağlamında kurduğu ağlar girişim süreçlerini hızlandırırken sosyal çevreye uyum sağlamalarını da kolaylaştırmaktadır. Ayrıca göçmen ağları vasıtasıyla yardımlaşma ve dayanışma gibi önemli değerlerin paylaşıldığı görülürken, toplumdan yabancılaşma ve benzer sosyal çevrede yer alma gibi olumsuz özelliklerinden dolayı alt kültürün parçası haline gelmeleri de mümkün olabilmektedir (Güllüpinar, 2013, s. 74).

Göç Endüstrisi ve Ağ Teorisi

Göçün hedef ülkede tamamlanabilmesi için kişilerin veya sosyal organizasyonların tarifinde kullanılan göç endüstrisi kavramı, kendi vatanlarından diğer vatandaşların hedef ülkeye gelmesini sağlayan grupların tanımlanması için kullanılmaktadır (Spener, 2009, s. 1-4). Göç edilmesine aracı olan kişiler veya gruplar sayesinde göçmenler göç sürecini tamamlamak için önemli miktarda paralarını bu kişilere vermekte, çoğu zaman olumsuz hadiseler de yaşayabilmektedir.

Göç endüstrisinde hedef ülkede yaşayan ve göçmenlerin yer değiştirmesinde rol oynayan süreçlerin tarifinde Castles ve Miller (2008) makro ve mikro yapıları özetlemiştir. Dünya pazarının politik ekonomisi dâhil olmak üzere devletlerarası ilişkiler, göçmenleri kontrol etmek için karşılıklı hedef ve kaynak konumunda yer alan ülkelerin kanunları ve uygulamaları makro yapıları özetlemektedir. Mikro yapılar ise göçmenlerin kendilerine ait inançları dâhil olmak üzere ekonomik ve sosyal anlamda birbirlerine yardımda bulunabilmeleri noktasında resmi olmayan sosyal ağların tarifinde kullanılmaktadır. Göç endüstrisi göçmenlerin hedef ülkeye ulaşmaları ve yerleşmelerinde yer alan araçların belirtilmesinde ifade edilmektedir (Castles ve Miller, 2008, s. 161-163). Öte yandan göçmen kaçakçılığı suçu gibi illegal yollardan göçmen veya mülteci konumunda yer alan bireylerin ülkeye girişleri sağlanarak organize suç bileşeni altında suçlar işlenebilmektedir.

SURİYE GÖÇÜNE AİT SAYISAL VERİLER

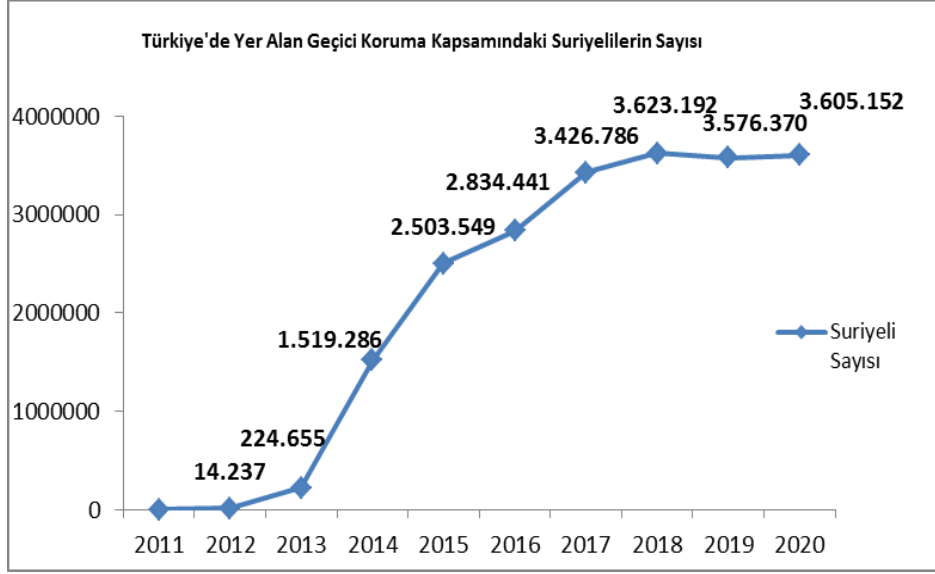
Suriye’ de 2011 yılından itibaren yaşanan iç savaş sonrası 6,5 milyondan fazla Suriyeli Türkiye başta olmak üzere diğer ülkelere yoğun bir şekilde göç etmiştir. Suriye’den Türkiye’ye yönelen yoğun göçe ilişkin yıllara göre dağılım Şekil 1’ de gösterilmiştir. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün 06.08.2020 tarihi itibarıyla güncel olan verileri dikkate alındığında göçün artan bir trende sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Güncel rakam olarak 2020 yılı itibarıyla 3. 605.152 Suriyelinin Türkiye sınırları içerisinde yer aldığı görülmektedir (GİGM, İstatistik, Erişim Tarihi: 16.08.2020). Ayrıca Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nce belirtilen sayının 61.798’nin barınma merkezlerinde yaşadığı, geri kalan kısmının ise yerleşim yerlerinde ikamet ettikleri bilgisi paylaşılmıştır. Geçici barınma merkezleri Adana, Kilis, Kahramanmaraş, Hatay, Osmaniye illerinde yer aldığı anlaşılmıştır. Hatay ilinde 3 geçici barınma merkezi bulunmakla birlikte diğer illerden 1 adet barınma merkezinin olduğu sunulan istatistik verilerden elde edilmiştir.

Üçüncü ülkelere çıkış yapan Suriyeli sayısının 2014 yılı itibarıyla 16.285 kişi olduğu, en çok çıkış yapılan ülkelerin Kanada, ABD ve İngiltere gibi ülkeler olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Göç İdaresi Genel Müdürlüğü istatistiklerine göre birebir formülü kapsamında Türkiye’den çıkış yapan Suriyeli sayısının ise 26.135

kişi olduğu anlaşılmıştır. Bu ülkeler arasında ise ön planda olan ülkelerin Almanya, Fransa ve Hollanda gibi ülkeler olduğu görülmüştür (GİGM, İstatistik, Erişim Tarihi: 16.08.2020).

Şekil 1: Geçici Koruma Kapsamında Yer Alan Suriyeli Sayısı

Kaynak: GİGM, İstatistik, (Erişim Tarihi:16.08.2020)

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

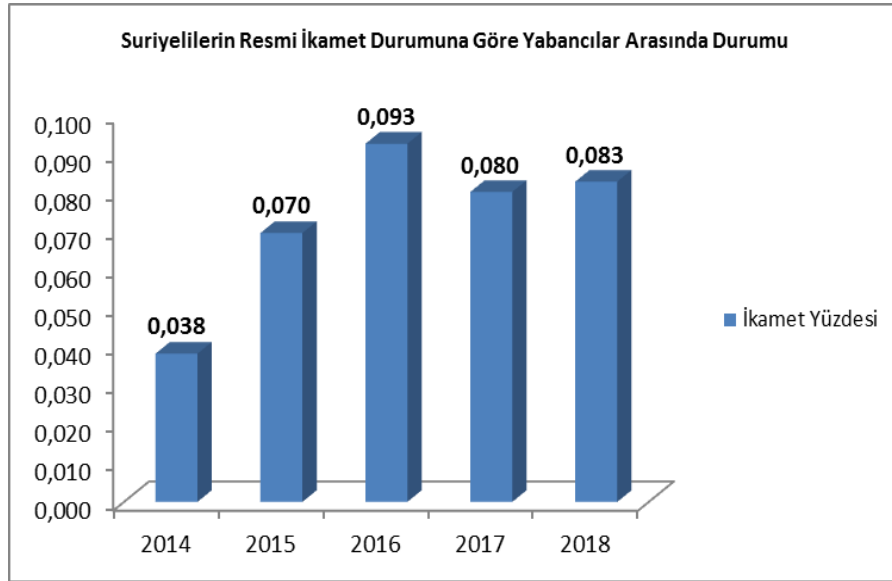
Yapılan araştırma nicel araştırma yaklaşımı üzerinden Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından paylaşılan göç verileri ve diğer kurumlara ilişkin il bazında ölçülen memnuniyet verileri üzerinden hazırlanmıştır. Göç olgusu özelinde mevcut şablonun ortaya çıkarılmasını amaçlayan bu çalışma, son 5 yıllık değişimde geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin yerleşim durumlarında rasyonel tespitlere dair ipuçlarını aranması üzerine tasarlanmıştır. İkincil veri analizi tekniğinin kullanıldığı çalışmada verilere ilişkin betimleyici istatistikler temel ayıklama ve nüfusbilim kıstasları gözetilerek düzenlemelere tabi tutulmuştur.

Literatür özelinde ilişkiler ağı kuramının temel sayıtlarından faydalanarak il bazında yabancı nüfus yoğunluğu, il bazında Suriyelilerin yoğunluğu; kurumların hizmetlerine yönelik memnuniyet değeri ve istihdam oranlarına ilişkin veriler üzerinden değişkenler tanımlanmıştır. Belirlenen bağımsız değişkenler üzerinden temel bileşenler analizi yapılarak faktör indirgeme ve belirlenen grup sayısı kadar bağımsız ve kendi içlerinde türdeş faktörler belirlenerek ordinal lojistik regresyon analizi yapılmış ve model sunulmaya çalışılmıştır. Araştırma kapsamında yer alan yokluk hipotezleri aşağıda sıralanmıştır:

- $H_{0,1}$:Araştırmada kullanılan bağımsız değişkenlerin arasındaki korelasyon matrisi birim matrise eşittir ($\rho=I$),
- $H_{0,2}$:Faktör indirgemesi sonucu elde edilen faktörler ordinal lojistik regresyon modeline uygundur.

Suriyelilerin Şekil 1’ de yer alan çizgi grafiğinde son yıllarda popülasyonun arttığı tespitine varıldığı görülmüştür. Öte yandan ülke sınırları içerisinde giren Suriyelilerin yabancı nüfus paydasında yoğunluğunun tespit edilmesine yönelik hazırlanan Şekil 2’de 2016 yılına kadar artış gözlemlenmiş, sonrasında diğer yabancı ülke vatandaşları arasında değerlendirildiğinde kısmi bir azalma görülmüştür. Kesitsel bir tarih aralığı olarak 2014 ve 2018 yıllarına ait yabancı nüfus istatistikleri dikkate alındığında resmi rakamlar doğrultusunda ikamet eden yaklaşık olarak her 10 kişiden birinin Suriyeli bireylerden oluştuğu görülmüştür.

Şekil 2: Yabancı Nüfus Arasında İkamet Durumlarına Göre Suriyelilerin Yoğunluğu

Kaynak: TÜİK, Konularına Göre İstatistik, (Erişim Tarihi:14.08.2020)

Türkiye özelinde göç olgusuna yönelik sunulan veriler, ilişkiler ağı kuramı çerçevesinde yeniden istatistiksel işlemlere tabi tutularak ayıklama işlemine tabi tutulmuştur. Araştırma verileri yıllara göre nüfus ölçeğinde ortalamaları esas alınarak yeniden düzenlenmiş ve il bazında yabancı nüfus yoğunluğu temel alınmıştır. Temel bileşenler analizi esas alınarak uygun hale getirilen veriler üzerinden illerin yabancıların tercihinde durumlarının belirlenmesi gerçekleştirilmiştir.

MS Excel ortamında düzenlemeye tabi tutulan veriler IBM SPSS Statistics 23 programı üzerinden belirtilen analizlere tabi tutularak sınıflandırılmıştır. Geçici koruma kapsamında yer alan Suriyelilerin göç süreçlerinde hedef ülke Türkiye özelinde rasyonel karar süreci sonrası alt yerleşim yerlerini sosyal ilişkiler ağı perspektifinde seçip seçmedikleri sınanmaya çalışılmış ve bu hipotez test edilmiştir.

Veri Değerlendirme Süreci

Suriye uyruklu bireylerin yerleşim yeri tercihlerinde ilişkiler ağı kuramının geçerliliğinin test edilebilmesi için yapılan çalışmada araştırma kapsamında kullanılan bağımsız değişkenler aşağıda sıralanmıştır:

Tablo 1: Bağımsız Değişkenler

S.N.	Bağımsız Değişkenler
1	Yabancı Nüfus Yüzdesi
2	Sosyal Güvenlik Kurumu Hizmet Memnuniyeti
3	Sağlık Hizmetleri Memnuniyeti
4	Eğitim Hizmetleri Memnuniyeti
5	Adli Hizmetler Memnuniyeti
6	Asayiş Hizmetleri Memnuniyeti
7	Ulaştırma Hizmetleri Memnuniyeti
8	İstihdam Oram

Bağımsız değişkenlere ilişkin veriler analiz sürecine tabi tutulabilmesi için benzer ölçeklendirme üzerinden düzenlenmiştir. IBM SPSS Statistics 23 adlı paket programda temel bileşenler ve ordinal regresyon analizi uygulanmıştır. Bu çerçevede örüntü tanımlamak amacıyla yaygın kullanımı olan temel bileşenler analizi alt uzay iz düşümünün belirlenmesine kaynaklık etmektedir. Esasında boyut indirgeme işlemlerinde ve yorumlamalarında kolaylık sağlayan temel bileşenler analizi çok değişkenli istatistiksel bir yöntem olarak kabul edilmektedir (Yazar vd., 2009, s. 50-56).

Tablo 2: Bağımlı Değişkene İlişkin Kategoriler

İl Bazında Suriyelilerin Yoğunluğu			
S.N.	Nüfus Yoğunluğu (Yüzde)	İl Sayısı	Yüzdeler Oran
1	0,0002<x<0,003	22	27,2%
2	0,0031<x<0,01	22	27,2%
3	0,011<x<0,1	29	35,8%
4	0,11<x<0,7582	8	9,9%
Toplam			100,0%

Bağımlı değişken olarak Suriye uyruklu bireylerin il bazında yoğunluğu olarak belirlenmiştir. Bahse konu veriler Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün resmi web sitesinde yer alan sayılarının nüfus istatistiklerine göre düzenlenmesiyle elde edilmiştir. Buna göre yüzde bir altında Suriye uyruklu bireylerin yaşadığı il sayısı

44 olarak tespit edilmiş, yüzde onun üzerinde yoğunluğu bulunan il sayısının 8 olduğu anlaşılmıştır. Suriyelilerin en yoğun olduğu ilin Kilis olduğu görülürken, yoğunluğun en az olduğu ilin Bayburt ve Artvin illeri olduğu anlaşılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Yapılan araştırmada ikincil veri tekniği kullanması nedeniyle ilk araştırmalarda sunulan veriler yeniden çalışmanın özüne uygun hale getirilmiştir. 2020 yılında TÜİK tarafından güncel olarak sunulan veriler illerin mevcut nüfus sayıları göz önünde bulundurularak yeniden düzenlenmiştir.

Çalışma kapsamında kurumların memnuniyet düzeylerine göre yapılan çalışmanın sonuçları 2013 yılına aittir. Türk Yaşam Memnuniyet Anketi sonuçlarında çalışmaya katılan bireyler tarafından “memnun” ve “orta” olarak beyan edilen kategorilerin yüzdelik dilimleri illere göre düzenlenerek diğer bağımsız değişkenlerle benzer düzeyi ifade etmeleri sağlanmıştır.

Öte yandan; bilimsel araştırmalarda etik kaygısı çerçevesinde; açık kaynak araştırmasında yer verilen ve ilişkiler ağı kuramının sayıltılarını karşılayan tüm değişkenlere yer verilmeye çalışılmış ve illerin benzer konumları belirlenmeye çalışılmıştır.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Türkiye sınırlarına giren mültecilerin belirli mekânlara yerleşiminde makro değişkenler esas alınarak il bazında önem düzeylerinin tespit edilebilmesi ve modellenmesi amacıyla yapılan analiz sonuçları faktör analizi ve ordinal lojistik regresyon analizi sonuçlarıyla aşağıda paylaşılmıştır.

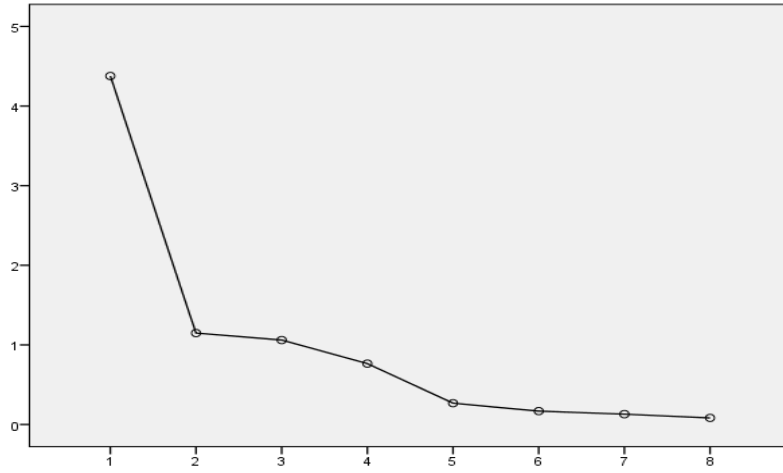
Yapılan faktör analizi sonucu aşağıda tabloda yer verilen analiz sonuçları dikkate alındığında belirleyici değer ($*$) birinci tip hata değerinden ($* < \alpha = 0,05$) küçük olması nedeniyle küresellik testi öncesinde kurulan korelasyon katsayılarının sıfıra eşit olduğuna dair hipotez test edilmiştir. Faktörlerin belirlenebilmesi için model uygunluk testi olarak kabul edilen test sonucu kurulan yokluk hipotezi red edilmiştir. Bu çerçevede veriler arasında ilişki olduğu ve bu ilişkili değişkenlerin kendi aralarında ilişkisi olmayan faktörler elde edilebileceğine yönelik sonucu bizlere sunmaktadır. Ayrıca KMO değeri olarak sunulan 0,749 değeri ise örneklem sunulan modelin analiz için orta düzeyde yeterlilik ifade ettiğini belirtmektedir.

Tablo 3: Örneklem sonucu elde edilen verilere TBA uygulanmasına ilişkin analiz

Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterlilik Ölçümü		0,749
Bartlett Küresellik Testi	Ki- kare Değeri	476,367
	Serbestlik Derecesi	28
	Belirleyici Değer	,000*

Özdeğeri 1'in üstünde yer alan ve faktör sayısının belirlenmesinde yol gösterici olan Şekil 3'te belirtilen serpilme diyagramı sonuçlarına göre 8 değişkenimizin 3 faktör altında yer almasının uygun olacağı sonucuna varılmıştır.

Şekil 3: Serpilme Diyagramı Sonucu Belirlenen Faktörler

Analizde yer alan 8 değişken üzerinden yapılan faktör analizi sonuçlarında toplam varyansın %82,332 açıkladığı görülmüştür. Elde edilen faktörlerin değişimin önemli bir kısmını açıkladığı görülmüştür.

Tablo 4: Faktörlerin Bağımsız Değişkenlerin Değişimini Açıklamasına İlişkin Sonuçlar

Faktörler	Kovaryans Matrisine Ait Özdeğerler		
	Toplam	Varyans %	Kümülatif %
Sosyal Hizmet	4,377	42,699	42,699
Çalışma ve Sosyal Güvenlik	1,148	25,815	68,514
Yabancı Nüfus	1,061	13,818	82,332

Faktörlerinin altında kümelenen değişkenlerin yükleme değerleri gözetilerek varimax yöntemine göre yapılan faktör isimlendirme işleminde 1. Faktör altında gruplanan değişkenlerin sağlık, eğitim, adli ve asayiş ile ulaştırma hizmetleri olarak kümelenmesi nedeniyle sosyal hizmet faktörü olarak isimlendirilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir. Bireyin temel ihtiyaçları arasında yer alan

eğitim, sağlık ve adalet kurumlarının hizmetlerine yönelik bağımsız değişkenlerin aynı faktör altında kümeleneceği Türk yaşam memnuniyetinde elde edilen verilerden yola çıkarak tespit edilmiştir.

Bununla beraber, 2. Faktör altında kümelenecek bağımsız değişkenlerin ise Sosyal Güvenlik Kurumu ile istihdam oranlarına ilişkin bağımsız değişkenlerden oluşması, bu faktörün Çalışma ve Sosyal Güvenlik Faktörü olarak isimlendirilmesinin isabetli olacağı değerlendirilmiştir.

Son olarak 3. Faktör altında beliren tek değişkenin ise ikamet eden yabancı nüfus yüzdesine ilişkin değişken olduğu görülmüştür. Bu faktörün ise Yabancı nüfus Faktörü olarak isimlendirilmesinin daha uygun olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 5: Bağımsız Değişkenlerin Faktör Dağılımları

Varimax Yöntemine Göre Bileşen Matrisi			
Bağımsız Değişkenler	Faktörler		
	1. Faktör	2. Faktör	3. Faktör
İkamet Eden Yabancı Nüfus Yüzdesi	0,101	0,049	0,948
Sosyal Güvenlik Kurumu Hizmet Memnuniyeti	0,493	0,779	0,043
Sağlık hizmetleri Memnuniyeti	0,866	0,279	0,207
Eğitim hizmetleri Memnuniyeti	0,948	0,114	0,002
Adli hizmetler Memnuniyeti	0,285	0,822	-0,228
Asayiş hizmetleri Memnuniyeti	0,889	0,118	-0,041
Ulaştırma hizmetleri Memnuniyeti	0,801	0,459	0,124
İstihdam Oranı Yüzdesi	0,002	0,682	0,304

Faktör analizi sonuçlarına göre bağımsız değişkenlerin hangi faktör altında kümelendiğine Tablo 5'te yer verilmiştir. Sağlık, eğitim, asayiş ve ulaştırma hizmetlerinin sosyal hizmet faktörü altında kümelendiği, sosyal güvenlik kurumu, adli hizmetler ve istihdam oranı değişkenlerinin ise çalışma ve sosyal güvenlik faktörü altında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yabancı nüfus yüzdesi ise tek başına ayrı bir faktör olarak 3. Faktörü oluşturmaktadır.

Tablo 6: Hosmer ve Lemeshow Testi Sonuçları

-2 Log Likelihood	Ki-Kare Test İstatistiği	Serbestlik Derecesi	Belirleyici Değer
204,996	6,319	3	,097*

(* values > 0,05)

Multinomial Lojistik regresyon modeline uygunluk testi kapsamında yapılan model uyum testi sonrasında yapılan iterasyon işlemlerinde kurulan model

anlamli bulunmuş ve $H_{0,2}$ hipotezimiz kabul edilmiştir ($p>0,05$). Modelde bağımlı değişken olarak tanımlanan değişken il bazında Suriyelilerin yoğunluğudur. Belirtilen değişkenin kategorize edilmesi sonucu sıralı değişken tipine uygun olması sebebiyle Ordinal Regresyon Analizi uygulanmıştır.

Tablo 7: Regresyon Analizi Sonuçları ($p\leq 0,05$)

Değişkenler	Katsayı	Wald İstatistiği	Serbestlik Derecesi	Belirleyici Değer
Suriyelilerin Yoğunluğu=1	-,286	4,018	1	,045
Suriyelilerin Yoğunluğu=2	,516	9,147	1	,002
Suriyelilerin Yoğunluğu=3	2,316	42,208	1	,000
Sosyal Hizmet Faktörü	-,018	0,017	1	,896
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Faktörü	-,330*	6,176	1	,013*
Yabancı Nüfus Yoğunluğu	,093	0,537	1	,464

(*:Risk Hesabında kullanılan katsayı)

Ordinal regresyon analizi sonuçlarına göre il bazında Suriyeli vatandaşların yoğunluğunu etkileyen faktörün sosyal güvenlik ve çalışma faktörü olduğu tespit edilmiştir. İstihdam düzeyi ile sosyal güvenlik hizmetlerinin memnuniyetinin daha düşük olduğu yerlerde Suriyelilerin il bazında yoğunluğunun azaldığı ($1,39 = (1/e^{(-0,33*)})$, e :Doğal Logaritma) kat daha az riskli) sonucuna ulaşılmıştır. Bu çerçevede Suriyelilerin yerleşim yeri tercihlerinde geçimlerini sağlayabilecekleri yerleri daha ziyadesiyle tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

SONUÇ

Türkiye’de uluslararası hukuk çerçevesinde geçici koruma statüsünde yer alan Suriyelilerin yerleşim yeri tercihlerinde ilişkiler ağı kuramının sayılıtlarını arayan bu çalışma resmi kurumlarının makro düzeyde sunduğu istatistiklerinden faydalanmıştır. Kuramın özüne bağlı kalınarak geçici koruma kapsamında Türkiye’ye gelen Suriyelilerin akrabalık ve yakın sosyal çevrelerinin yardımını gözeterek mekân tercihinde bulunup bulunmadıkları test edilmiştir.

Bu bağlamda Suriyelilerin yerel ölçek olarak mahalli birimlerde yoğunlukları dikkate alınmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu ve Göç İdaresi Genel Müdürlüğü tarafından paylaşılan illerin memnuniyet düzeyi, ikamet eden yabancı nüfus, istihdam oranı gibi veriler çalışma kapsamında yeniden düzenlenerek 8 bağımsız değişken üzerinden analizlere tabi tutulmuştur. Bağımlı değişken olarak il bazında Suriyelilerin yoğunluğu belirlenmiştir. İlişkiler ağı kuramının varsayımları arasında yer alan ve göç edilen yere giderek kendisinden sonra gelen göçmenleri

belirleyen değişkenin Suriyelilerin illere göre yabancı nüfus bilgisi olmasına özen gösterilmiştir.

Çalışmada uygulanan Faktör analizi sonuçlarına göre 3 üç temel düzeyde kendi içlerinde homojen faktör belirlenmiştir. Bu faktörler temel kurumlarının sunduğu hizmetlerin memnuniyet düzeyi, illere göre yabancı nüfus yoğunluğu ve istihdam düzeyi gibi bağımsız değişkenlerin isimlendirilmesi sonucu tespit edilerek belirlenmiştir.

Analiz sonucu kendi içinde homojen düzeyde isimlendirilen faktörlerin ise sırasıyla Sosyal Hizmetler Faktörü, Sosyal Çalışma ve Güvenlik Faktörü ile Yabancı Nüfus Faktörü olarak sıralandığı görülmüştür. İlişkiler ağı kuramı kapsamında göçe dair mekân tercihlerinde varsayımsal olarak yer verilen ve ilişki ağını tanımlamak maksadıyla modelde sunulan ikamet eden yabancı nüfus yoğunluğu değişkenin aynı şekilde faktör analizi sonrasında da tek başına faktör olarak ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu sonuçla; ilişkiler ağı kuramının hipotetik açıdan modelde ele alındığı ve kuramın teyit edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bağımlı değişken olarak belirlenen Suriyelilerin il bazında yoğunluğu değişkenini yordamak üzere belirlenen faktörlerin dâhil olduğu ordinal lojistik regresyon analizinde istihdam düzeyi ile sosyal güvenlik hizmetlerinin memnuniyetinin daha düşük olduğu yerlerde Suriyelilerin il bazında yoğunluğunun azaldığı (1,39 kat daha az riskli) sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada elde edilen sonuç modelde yer alan diğer faktörlere göre yerleşim yeri tercihlerinde sosyal güvenlik kaygısı gözetiminin yerleşimleri şekillendirdiği sonucunu üretmiştir.

Bu bağlamda göç sürecinde sosyal ilişkiler ağının geçerli olduğuna yönelik test edilen modelimizde çalışma koşullarının yerleşim yerlerinin tercihinde daha etkin olduğu sonucu elde edilmiştir. Yerel düzeyde Suriyeli bireyler ile nitel açıdan yapılacak çalışmalarda istihdam kaynaklarının daha stabil olduğu illerimizde hangi tür meslekle meşgul oldukları, geçimlerini nasıl sağladıkları ve neden tercih ettiklerine dair bulgular geliştirilen model açısından daha anlamlı sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir. Ayrıca bu açıdan alan yazınına önemli katkılar verebilir.

Halen devam eden göç sürecinin üzerinden dokuz yıl geçmesine rağmen çalışma hayatına dair beklentilerinin ön plana çıkması doğal karşılanabilir. Diğer taraftan can güvenliği tehdit altında olması nedeniyle göç eden Suriyelilerin ekonomik nedenlerden dolayı hedef ülke sınırlarına girdikten sonra göç tercihlerinde bulduklarına dair tespitlerin bulunması çalışmanın tutarlığı adına önem taşımaktadır (İnce, 2019, s. 2590).

KAYNAKÇA

Abadan-Unat, N. (2006) *Bitmeyen göç: Konuk işçilikten ulus ötesi yurttaşlığa*, (İkinci Basım), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Castles, S. ve Miller. J. M. (2008). *Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri*. (Çev. B. U. Bal, İ. Akbulut), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Çağlayan, S. (2006). Göç kuramları, göç ve göçmen ilişkisi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17, 67-91.

Erdoğan, M. M. (2017). Kopuştan. Uyuma Kent Mültecileri: Suriyeli Mülteciler ve Belediyelerin Süreç Yönetimi: İstanbul Örneği. <http://marmara.gov.tr/UserFiles/Attachments/2017/05/09/2a50f712-6413-489f-9deb-56dc52de7264.pdf>,(16..02 2019).

Eryurt, M. A. (2017). Türkiye’de Afganistan uyruklu uluslararası koruma başvurusu ve statüsü sahipleri üzerine analiz: Türkiye’ye geliş sebepleri, Türkiye’de kalışları, gelecek planları ve amaçları, *Hacettepe Üniversitesi Yayınları*, http://www.hips.hacettepe.edu.tr/goc_arastirmalari/Afgan_2018.pdf, (Erişim Tarihi:10.08.2020).

Field J. (2008), *Sosyal sermaye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2.Baskı.

Göç İdaresi Genel Müdürlüğü İstatistikleri (2020). *Düzensiz Göç*, <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>, (Erişim Tarihi:16.08.2020).

Güllüpınar, F. (2013). Göç olgusunun ekonomi-politiği ve uluslararası göç kuramları üzerine bir değerlendirme. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4).53-85.

İnce, C. (2019). Göç kuramları ve Suriye göçü üzerine bir değerlendirme. *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18), 2579-2615. DOI: 10.26466/opus.546737

Kamu Denetçiliği Kurumu Yayınları (2018). *Türkiye’deki Suriyeliler Öze Rapor*, https://www.ombudsman.gov.tr/suriyeliler/ozel_rapor.pdf, (Erişim Tarihi:16.08.2020).

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories Of İnternational Migration: A Review And Appraisal. *Population And Development Review*, 19 (3), ss. 431- 466

Orhan, O. (2014). *Suriye’ye Komşu Ülkelerde Suriyeli Mültecilerin Durumu: Bulgular, Sonuçlar Ve Öneriler*. ORSAM Rapor, (18), 9.

Orrenius P. M. ve Zavodny M. (2016). *Irregular immigration in the European Union, Swedish Instiute for European Union*.

Özcan, E. (2016). Çağdaş Göç Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme, *İş ve Hayat*, 2(4),183-215.

Sert Ş, D. (2012). Uluslararası Göç Yazınında Bütünleyici Bir Kurama Doğru. S. G. Ihlamur-Öner ve N. A. Şirin Öner (Editörler), *Küreselleşme Çağında Göç Kavramlar, Tartışmalar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 29-47.

Sirkeci, İ. ve Göktuna Yaylacı, F. (2019). Küresel hareketlilik çağında göç kuramları ve temel kavramlar. Filiz Göktuna Yaylacı (der.) içinde, *Kuramsal ve Uygulama Boyutları ile Türkiye’de Sığınmacı, Mülteci ve Göçmenlerle Sosyal Hizmetler* (sf.15-39) Londra: Transnational Press London.

Spener, D. (2009). Some Critical Reflections On The Migration Industry Concept. *In Migration in the Pacific Rim Workshop*.

UN Migration (2020), World Migration Report, <https://publications.iom.int>, (Erişim Tarihi:10.08.2020).

Vural, D., G. (2007). *Uluslararası göçmen kaçakçılığı ve insan ticareti*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.

Yazar, İ, Yavuz, H, Çay, M. (2009). Temel Bileşen Analizi Yönteminin Ve Bazı Klasik Ve Robust Uyarlamalarının Yüz Tanıma Uygulamaları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22 (1) , 49-63. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ogummf/issue/30154/325402> adresinden alınmıştır.

Yayın Geliş Tarihi: 21.08.2020

Yayına Kabul Tarihi: 25.08.2020

Online Yayın Tarihi: 29.09.2020

http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.783517

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1205-1219

ISSN: 1302-3284

E-ISSN: 1308-0911

Derleme Makalesi

KÜRESELLEŞME TEORİLERİ: SÖYLEM VE İDDİALAR

Fusun KÖKALAN ÇIMRIN*

Öz

Bu makalenin temel amacı, 1980'lerden sonra sosyal bilimler literatüründe giderek daha fazla oranda kendisine yer açmaya başlayan küreselleşme kavramını açıklamaya çalışan teorik tartışmaların değerlendirmesini yapmaktır. Ülkemizde özellikle Büyük Küreselleşme Tartışması olarak kavramsallaştırılan alan yazını içerisinde yer alan ünlü teorisyenler olan Held ve McGrew'in çalışmalarına sıklıkla atıflar yapılmaktadır. Ancak yazarların küreselleşmeye ilişkin açıklama modellerinin en azından Türkiye'de çoğu kez yanlış ya da eksik anlaşıldığı görülür. Elinizdeki bu çalışma, sosyal bilimler alanındaki bu bulanıklaşma ve yanlış anlamayı çözümlenmeye yönelik olarak kurgulanmış mütevazı bir adım olarak değerlendirilebilir.

Büyük küreselleşme tartışmasından yola çıkarak, bu çalışmada küreselleşme olgusunun toplumsal bir gerçekliğin adı olmadığı, aksine var olan toplumsal kurgunun bir eğilimi anlamına geldiği iddia edilmektedir. Dolayısıyla küreselleşme bir gerçeklik değil, bir yönelimin adıdır. Gündelik yaşamda ortaya çıkan derin ve çarpıcı toplumsal değişim dinamikleri, sosyal bilimcilerin bütün ilgisini bu alana kaydırmıştır. Böylece ortaya çıkan güçlü literatür içerisinde ise çeşitli sınıflandırmaların yapılması ve kategorik/çözümleyici analizlerin gerçekleştirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Elinizdeki bu çalışma, ifade edilen çözümleyici anlayışa katkı sunmayı amaçlarken, monist olmayan bir perspektifle kaleme alınmıştır.

Günümüzde hem sosyal bilimler literatüründe hem de gündelik toplumsal yaşamda adeta akademik bir moda haline gelmiş olan küreselleşme kavramının sosyolojik bir analizini gerçekleştirmek bu çalışmanın temel kurgusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla da bu çalışmada mevcut toplumsal değişim dinamiklerinden öte, bu derin ve dramatik dönüşüm sürecini açıklamaya çalışan kuramsal tartışmalara yer verilmiştir. Çünkü küreselleşme tartışmasının çizgileri en azından Türkçe literatürde kesin olarak belirli ve açıklayıcı değildir.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme Kavramı, Büyük Küreselleşme Tartışması, Küreselleşme Kuramları.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Kökalan Çımrın, F. (2020). Küreselleşme teorileri: söylem ve iddialar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1205-1219.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü., ORCID: 0000-0002-1832-5781, fusun.kokalan@deu.edu.tr

GLOBALIZATION THEORIES: DISCOURSE AND CLAIMS**Abstract**

The main purpose of this article is to make a general assessment on the concept of globalization which has been gradually taking more place in the literature of social sciences after the 1980s. Strong references are made to the studies of theorists, Held and McGrew within the body of literature which is particularly conceptualized in our country as the Big Discussion on Globalization. While it is seen that interpretation models of the authors on globalization have at least been misunderstood mostly in Turkey. This study can be considered a humble step designed for analyzing blurring and misunderstanding in social sciences.

Based on the big discussion on globalization, in this study it is suggested that the concept of civilization is not the name of social reality, on the contrary, it means a tendency of the social construct. Consequently, globalization is not a reality, but the name of a tendency. Deep and dramatic dynamics of social upheaval experienced in daily life have allowed the whole interest of theorists to focus on that field. Thus, it is extremely important to do various classifications and perform categorical/analyzing assessments in such strong literature. This study has been prepared by avoiding a monist perspective while aiming to contribute to the aforementioned analyzing approach.

The fundamental construct of this study is to conduct a social analysis of the globalization concept which has currently become an academic trend both in the literature of social sciences and daily social life. Therefore, beyond the dynamics of social upheaval in this study, conceptual discussions trying to describe this deep and dramatic course of change are included. It is because the lines of the discussion on globalization are not exactly definite and descriptive at least in the Turkish literature.

Keywords: *Globalization concept, The Great Globalization Debate, Globalization Theories.*

GİRİŞ

21. yüzyılın anahtar kavramlarından biri olan küreselleşme olgusuna dair sosyal bilimciler arasında hala ortak bir görüş birliği olamamasına rağmen yine de benzer entelektüel kabul ve sınıflandırmalara dair yaklaşımların da mevcut olduğu bilinir. Adeta bir “mit” (Hirst&Thompson, 2000) haline gelen küreselleşme eğilimi, hem Türkiyeli hem de uluslararası alandaki sosyal bilimcilerin gündemindeki yerini korumaya devam etmektedir. Ortaya çıkan çarpıcı toplumsal değişmeyi açıklamak üzere geliştirilen sayısız yaklaşımı daha anlaşılır kılmak üzere pek çok sınıflandırma modeli geliştirilmiştir. Bu sınıflandırmalardan bir bölümü küreselleşmenin tarihselliği, mevcut durumu ve geleceği üzerine odaklanırken, diğer bir bölümü de “büyük küreselleşme tartışması” (Held ve McGrew, 2014) üzerine inşa edilmiştir. Her şeyden öte çokanlamlılığı ve çokboyutluluğu (Robertson, 1997; Bauman, 2006; Held,ve McGrew, 2014) içeren olgunun kavramsal olarak ele alınması, adeta entelektüel bir görev haline gelmiştir.

KÜRESELLEŞMENİN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI

Sosyal bilimler literatüründe günümüzde tüm toplumsal değişme dinamiklerini açıklamak üzere bir “klişe” ye (Berger, 1997) dönüşmüş olan küreselleşme kavramı adeta teorik olarak araçsal bir konuma gelmiştir. Kökenleri çok eskilere dayanmakla beraber, küreselleşme kavramının 1970’lerin başlarına kadar bugünkü anlamıyla kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Modern zamanların klişesi olarak konumlanan küreselleşme kavramının özünde ise iktidara dair büyük bir ilgi yatmaktadır. 21. yüzyılda tüm dünya ölçeğinde iktidarın örgütlendiği ve uygulandığı genişleyen ölçeği ifade eden küreselleşme kavramı, kendisine pek çok farklı karşılık bulmuştur.

Bu farklı açılımlardan ilki, kavramın kapsayıcılığı üzerinedir. Özellikle de 1990’lardan sonra her alanda ortaya çıkan her şeyi anlatmak üzere küreselleşme kavramının kullanılmaya başlandığına atıf yapan görüştür (Dennis, 2006). Yaklaşımına göre küreselleşme henüz tamamlanmış ya da kesinleşmiş bir süreç değildir. Özellikle de son çeyrek yüzyılda meydana gelen dünya çapındaki derin ve dramatik değişimi, küreselleşme kavramı üzerinden açıklamak adeta bir gelenek haline gelmiştir. Günümüzdeki pek çok akademisyen meydana gelen değişimleri küreselleşme prizmasından yansıyan sonuçlara dayanarak açıklama eğilimindedir. Bugün sosyal bilimler alanında hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezlerine, makalelere, araştırma projelerinin içerik başlıklarına bakıldığında durum daha anlaşılır hale gelecektir. Kavramın bir moda ya da klişe olduğu varsayımından yola çıkan bu bakış açısına göre küreselleşme kavramı aslında herkes için gündemi yakalama sözcüğü ya da yönelimi (Hirst ve Thompson, 2000) olarak da kabul görülür.

Yukarıdaki yaklaşımı takip eden başka bir kurguya göre küreselleşme çokboyutlu ve çokanlamlı bir süreçtir. Ancak yalnızca tek başına çokboyutlu bir süreç değil, bu çokboyutlu kavram ve fenomenlerin ilişkiselliğinin de olduğu bir eğilimdir (Held ve McGrew, 1994, s. 56; Bauman, 2006). Hatta Bauman’a göre geçmişin iki kutuplu dünyası artık son bulmuştur. “Geçmişin zengin-fakir, göçebe- yerleşik, ya da işçi ve burjuva gibi iki kutuplu dünyasına karşın, küresel çokboyutlu oluşumlar ve çoklu kutuplaşma biçimleri mevcuttur”(2006, s. 69). Bu anlamda yeni bir dünya düzeninden öte, yeni bir dünya düzensizliğinden söz etmek gerekir. Çokboyutlu fenomenler arasındaki ilişkiselliğe vurgu yapan diğer bir sosyal bilimci ise Giddens’tır. Giddens, küreselleşme kavramını, dünya ölçeğinde yoğunlaşmış sosyal ilişki olarak tanımlamaktadır (1994). Modernliğin doğası gereği dünya ölçeğinde küreselleşme eğiliminde olduğunu savunan Giddens’a göre küresel boyutta toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması kaçınılmazdır. Küreselleşmenin boyutları olarak ele aldığı kapitalist dünya ekonomisi, uluslararası işbölümü, dünya askeri düzeni ve ulus-devlet sistemi arasında yoğun bir ilişki vardır (Giddens, 2000). 21. yüzyılda hem kurumlar arasında hem de birey ve toplumlar arasındaki ilişkilerin (kültürel, ekonomik, siyasal) yoğunlaşmasındaki en önemli faktör ise teknolojidir.

Ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki değişim, küreselleşmenin maddi temelini oluşturmaktadır.

Özellikle de küreselleşmenin maddi temelini oluşturan bilgisayar ve internet teknolojileri dolayısıyla dünyanın küçülmesi (Robertson, 1999) olarak karşılık bulan bu yaklaşıma göre daralan bir dünyada sosyo-ekonomik eylemler üzerindeki sınırlar ve coğrafi engeller giderek ortadan kalkmıştır. Zaman-mekan sıkışması (Giddens, 1994) olarak da bilinen bu yaklaşıma göre uzaklık ve zamanın toplumsal örgütlenme ve etkileşim üzerindeki engellerin saniyeler içerisinde gerçekleşen elektronik iletişim vasıtası ile yok edilmesi gündemdedir. Artık günümüzde toplumsal zamanın ve coğrafi mekanın yaptırımları oldukça aşınmış durumdadır. Küreselleşme literatürüne teknoloji ve sosyal ilişkilerin yoğunlaşması bağlamında önemli katkılar sağlayan diğer önemli bir düşünür ise Castells'dir. Yazar, küresel enformasyon kapitalizminden (2014) söz eder. Bilgi, enformasyon ve teknolojiye dayalı olan küresel dünyanın bilgi çağı kapitalizmi olarak da adlandırılabilceğini savunan Castells, enformasyon teknolojilerinin olumlu yönlerinden söz ederken, bu sürecin aynı zamanda yeni eşitsizlik biçimlerine de gönderme yaptığını ifade eder. Bu anlamda küreselleşmenin birbirine zıt gibi görünen olguları bir arada beslediğini ve hatta kendi zıddını hayata geçirdiğini savunur. Castells'in bu görüşünü destekleyen başka bir açıklama ise Hall tarafından kaleme alınmıştır. Buna göre "Barışçıl ve yatıştırıcı bir süreç olmayan küreselleşme, son derece çelişkili ve çatışmalarla dolu olmakla birlikte, kendi karşısını yaratan ve ona içkin olan bir süreç" (Hall, 1998) olarak da tanımlanabilir.

Meseleye kültür açısından yaklaşan teorisyenlerin ise kendi aralarında küresel kültür ve kültürel kimlik kavramları bağlamında ikiye ayrıldıkları görülür. Bunlardan ilki, küresel kültürün mutlak suretle negatif bir anlama gelmediği ve hatta küreselleşmenin olumlu bir sonucu olduğunu savunan yaklaşımdır (Tomlinson, 2014). İkinci ve daha yaygın görüş ise küresel kültür kavramına karşı mesafeli duruş sergiler (Smith, 2014; Hall, 1998; Robertson, 1997). Smith, özellikle de milletsizleştirilmiş etnik bir motif ve küresel emperyalizm anlayışlarına karşı çıkarak, küresel kültür kavramının yanlışlığına vurgu yapar. Smith'e göre küresel kültür, eklettik, evrensel, nihayetsiz ve teknik bir meseledir (2014). Küreselleşme ve kültür arasında kurulan ilişki bağlamında küreselleşmeyi kültürel bir sistem olarak tanımlamak da mümkündür (King, 1998). Politik ve ekonomik sistemin bir ürünü olarak gündeme gelen küreselleşme, gerçekte kültürel bir sistem olma özelliği de taşımaktadır. Robertson ise küreselin yerelleşmesi ve yerelliklerin evrenselleşmesi arasındaki karmaşık ilişkiye gönderme yapmaktadır.

Yukarıda gözlemlendiği ve bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde takip edileceği üzere küreselleşme olgusu üzerine geliştirilmiş pek çok kavramsal analiz mevcuttur. Literatürde tüm bu tanımlamaların farklılaşmasının temel nedeni ise küreselleşmenin maddi, mekânsal-zamansal, ve bilişsel yönlerine yapılan farklı vurgulardır (Held ve McGrew, 2014, s. 10). Ancak tüm ayrımlarına rağmen yaklaşımların hemfikir

olduğu bazı ortak temalar da vardır. Bunlardan ilki, dünyadaki toplumsal değişimin derin ve dramatik boyutudur. Son çeyrek yüzyılda toplumsal değişimin hızı ve boyutu büyük oranda artmıştır. Uzlaşılan İkinci ortaklık ise bu hızlı değişimden tüm dünyanın etkilenmesidir. İnsanlar, kurumlar, toplumlar ve uluslar, radikal dönüşüm süreçlerine maruz kalmıştır. İlişkiler ağı yoğunlaşırken, farkındalık düzeyleri de artmıştır. Üçüncü ve son ortak tema ise küreselleşmenin çok boyutluluğudur. Elbette ki, sosyal bilimciler arasında ekonomi, kültür, teknoloji ve ya da siyasete ağırlık vererek bir açıklama modeli eğilimi hâkim olsa da teorisyenlerin hiçbirisi bu boyutların girift yapısını görmezden gelmemiştir (Konak, 2011).

Modern çağların bir görüngüsü olarak karşımıza çıkan küreselleşme kavramı, salt bu döneme ait bir oluşum değildir. Bu sebeple gerçekte küreselleşmeyi anlamak için mutlak bir suretle tarihselci bir bakış açısına ihtiyaç vardır. Küreselleşme tartışmasının aktörleri çoğunlukla tarihsel bir bakış açısını ele almış olsalar da kavramın toplumsal karşılığı bağlamında gözden kaçan önemli bir vurgu söz konusudur. Bugünkü haliyle küreselleşme kavramı, toplumsal gerçekliğin bir adı değildir. Küreselleşme, büyük ve yayılımcı toplumsal değişimin dünya ölçeğindeki eğiliminin adıdır.

KÜRESELLEŞME TARTIŞMASI

Egemenliğin ulus-üstü yeniden yapılanma süreci olarak da kabul edebileceğimiz küreselleşme eğilimi, sosyal bilimler alanında büyük epistemolojik bir tartışma başlatmıştır. Üzerine sayısız makale ve kitap kaleme alınan, teorisyenlerin ana ilgi odağı haline gelen bu tartışma konusunda hala bir uzlaşma mevcut değildir.

Ancak kabaca bakıldığında birkaç ortak, uzlaşılmış yaklaşımın mevcut olduğu görülür. İlk tartışma grubunun küreselleşme olgusunun tarihselliğine dikkat çektiğini görürüz. Küreselleşmenin 1960'lı yıllardan sonra gündeme gelen yeni bir toplumsal gerçeklik olduğu fikrine karşılık, tarihinin çok eskilere dayandığını savunan düşünürler arasında ciddi bir tartışma süregelmektedir. Hatta bu noktada içinde yaşadığımız çağdaş dünya sisteminin en azından beş bin yıllık bir geçmişe sahip olduğunu düşünene kuramsal tartışmalar bile mevcuttur (Frank ve Gills, 2003). Hirst ve Thompson ise küreselleşmenin ulus-üstü şekilde bir sermaye akışı anlamına gelmesi durumunda olgunun aslında yeni bir şey olmadığını iddia ettikleri bilinir (2000, s. 8) onlara göre gerçek anlamdaki bütünleşmiş bir dünya ticaret istemi 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra zaten ortaya çıkmış durumdaydı. Kavram üzerinden ortaya çıkan ikinci gerilim, küreselleşmenin geleceği fikri üzerine kurulmuştur. Burada bir kısım araştırmacının “ küreselleşmeyi evcilleştirmek” (Held, 2014) yolu ile küreselleşmenin dönüştürülebilir yönüne vurgu yaparken, diğerlerinin ise sürecin geri dönülemez olduğunu savunduğunu bilmekteyiz. Tarihselci bir bakış açısından yola çıkarak içinde yaşadığımız dünyayı anlaşılır kılmanın, sosyal bilimler bağlamında büyük önem taşıdığını göz önünde bulundurduğumuzda alan yazını

içerisindeki küreselleşenin mevcut durumunu analiz eden çalışmaların daha büyük oranda önem taşıdığı söylenebilir.

“Büyük Küreselleşme Tartışması (Held ve McGrew, 2014) olarak da adlandırılan bu alanda ise ciddi bir bilgi karmaşası mevcuttur. Küreselleşmenin en iyi ve bütünlüklü çözümlenmesinin Held ve McGrew’in büyük küreselleşme tartışması ile birlikte yine Held, McGrew ile birlikte David Goldblatt ve Jonathan Perraton tarafından kaleme alınan “Küreselleşmeyi Yeniden Düşünmek” (2014) metinleri oldukları bilinir. Bu dört sosyal bilimci ve özellikle de Held ve McGrew’in yapmış oldukları küreselleşme tartışmasının sınıflandırılma çalışması ise büyük önem taşır. Ancak küreselleşme tartışmasının teorik gövdesi bağlamında bu noktada büyük bir açmaz ile karşılaşmaktayız. Teorisyenler, günümüz koşullarında tarihsel ve toplumsal nitelikteki önemli bir toplumsal değişme modeli olarak konumlanan küreselleşme olgusunu açıklamaya yönelik olarak geliştirdikleri sınıflandırma çalışması konusunda birtakım çözümsüzlük mevcuttur. Yaklaşımına bakıldığında yeni dünya düzenine dair epistemolojik bilgi birikimini “küreselleşmeciler” e karşı olguyu marjinal ve ideolojik olarak kavrayan “şüpheciler” arasındaki farklılıklar üzerinden inşa etmişlerdir. Oysa çoğu Türkçe ve uluslararası yazın alanına bakıldığında Held ve McGrew’e atıf yapılarak üçüncü bir kategori olarak “Dönüşümcüler” in de adı geçmektedir. Fakat büyük küreselleşme tartışmasını kaleme alarak alana büyük bir katkı sağlayan teorisyenlerin orijinal metinleri baştan sona detaylı bir biçimde incelendiğinde üçüncü bir kategoriden asla söz etmedikleri görülür. Hatta öyle ki yazarların karşılaştırmalı olarak hazırladıkları şematik bir tablo (2014, s.52) da bu durumu oldukça açık ve net bir biçimde görmektedir. Gerçekte Held ve McGrew böylesi bir ikili sınıflandırmaya bile karşıdılar. Ancak onların eserlerinde “küreselleşmeciler ve şüpheciler olarak kullanılan etiketlerin tartışma içerisindeki bulanıklaşmayı çözümlenmeye yarayan “ideal tipler” olarak kurgulandıkları söylenebilir (2014, s.9). Aslında tartışmayı daha anlaşılır kılmaya çalışan teorik araçlar olarak kabul edebileceğimiz bu kavramsallaştırmalar, önemli toplumsal ilişki ve örgütlenmeleri temsil etmektedir. Bu anlamda Held ve McGrew’in iki grup arasında ciddi farklar olduğunu kabul etmekle birlikte ortak kabullerden de söz ederler. Kategorilerin bulunduğu ana temalar ise yazarlar tarafından beş ana başlık altında toplanmıştır. Bunlardan ilki, küreselleşmenin ekonomik boyutuna gönderme yapar. Her toplumda farklı sonuçlar ortaya çıkmış olsa da genel olarak küreselleşme sürecinin ekonomik karşılıklı bağımlılığı derinleştirdiği özellikle vurgulanır. İkinci ortaklık temeli, eşitsizlikler üzerinedir. Küresel rekabet düzeni, eski hiyerarşik yapılanmaları sarsarken, yerine refah, güç, imtiyaz ve bilgi açısından yeni eşitsizlik biçimleri ortaya çıkarmıştır. Eşitsizliklerle birlikte formüle edebileceğimiz diğer bir unsur, ulus-ötesi sorun meselesidir. Sınır ötesi sorunlar (kitle terörizmi, genetiği değiştirilmiş gıdalar, çevre felaketleri vb.) her geçen gün daha fazla ön plana çıkarak ulusal yönetimlerin geleneksel rollerini daraltarak ve onları çaresiz bırakarak, devletin işlevinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Her ne kadar ulus-devletin aşınma süreci ile ilgili tartışmalar büyük bir

hararetle devam etmiş olsa da göz ardı edilemeyecek yeni toplumsal formasyonlar mevcuttur. Özellikle de bölgesel ya da küresel düzeydeki ulus- üstü kurum ve antlaşmalar açısından 1945’li yıllardan sonra ciddi bir genişleme sürecinin hayata geçtiği görülür. Küreselleşme retoriğinin ortaklaştığı son ana başlık ise bütünlüklü perspektife dairdir. Ortaya çıkan tüm gelişmelerin netice de siyasal, ekonomik, kültürel ve toplumsal bağlamda yeni düşünce biçim ve akımlarının gündeme gelmesine yol açtığı kaçınılmazdır. Toplumsal değişmeden etkilenmeyen epistemolojik bir kurgunun var olması mümkün değildir. Dolayısıyla özellikle de yeni toplum modeli ile metodolojik ve epistemolojik olarak değişen bir sosyal bilim anlayışından söz etmek gerekir (Held ve McGrew, 2014, s. 53).

Yukarıda da görüldüğü üzere küreselleşmeyi anlamak üzere üretilen araçlar konusunda tartışmalar devam etse de birçok sosyal bilimcinin ortaklaştığı konular da vardır. Held ve McGrew’ ın yorumu dışında bir yerel bir kaynaktan meseleye bakıldığında var olan epistemolojinin ortak kabulleri üzerine şu notları da bir kenara düşmek gerekir. Bu ortak kabullerden ilki, yukarıda da kısaca özetlenmeye çalışıldığı üzere güçlü ve çarpıcı bir biçimde ortaya çıkan toplumsal değişimdir. Özellikle de 21. yüzyıl ile birlikte toplumsal değişimin hem hızının arttığı hem de tüm yerküre üzerinde etkinliğinin daha kapsamlı hale geldiğinden söz edilebilir. Bu hızlı toplumsal değişim sürecinin uluslar ve insanlar arasındaki karşılıklı bağımlılık örüntülerini değiştirdiği de aşikardır. Artık birbirlerine karşılıklı olarak çok daha bağımlı bir dünyada yaşamaktayız. Üçüncü ve son faktör ise küreselleşme eğiliminin girift yapısına vurgu yapar (Konak, 2011, s.151).

Küreselleşme tartışması aktörlerinin tüm farklılıklarına rağmen uzlaştıkları bu ana temalar, sosyolojik analiz bağlamında da büyük önem taşır. Tartışmayı daha anlaşılır kılmak üzere Held ve McGrew’in izini takip ederek, onların literatüre kazandırmış oldukları ikili sınıflandırmanın bu çalışma tarafından da benimsenmiş olduğu söylenebilir. Aşağıdaki bölümlerde küreselleşmeciler ve şüpheciler olarak etiketlenen bakış açılarına ayrıntılı olarak yer verildikten sonra alan yazının da üçüncü bir grup olarak yer alan dönüşümcülerin (Martell, 2007) ise son bölümde ele alınacağını ifade etmek gerekir.

Küreselleşmeci Ekol

1945 sonrası gündeme gelen toplumsal süreci daha çok yeni ideolojik egemenlik biçimi olarak kavrayan küreselleşmeci yaklaşımın literatürde pek çok farklı kavramsallaştırması mevcuttur. Bunlar, liberal küreselleşmeci yaklaşım (Rodrik, 1997; Held ve McGrew, 2014, Konak, 2011), aşırı ya da hiper küreselleşmeciler (Giddens ve Sutton,2016) ve ekonomik küreselleşmeci (Hirst ve Thompson, 2014; Rosenberg, 2014;) şeklinde kendisine karşılık bulmaktadır. Kategorik etiketler farklı olsa da aslında bu grupta yer alan sosyal bilimciler hemfikirdirler.

Küreselleşmeci yaklaşımın temel savı, egemenlik fikri üzerine kurulmuştur. Bu sebeple de küreselleşmeci yaklaşımın özünde iktidara dair büyük bir ilginin yattığı

söylenbilir. Bu hali ile yeni küreselleşmiş ilişkiler içerisinde bir iktidar kaymasından ya da egemenliğin dönüşümünden söz edilmektedir (Reich, 1992; Ohmae, 1995; Matthews, 2014). Burada asıl kastedilen, insanlık tarihinde geleneksel ulus-devletlerin sahip oldukları egemenliklerini yeni ulus-ötesi kurum ve antlaşmalara devretmesidir. Özellikle de Bretton Woods süreci olarak adlandırılan II. Dünya Savaşı sonunda hayata geçen IMF ve DB gibi kurumların başını çektiği ulus-ötesi yeni örgütlenme ve kurumsallaşma sürecinin, ulus-devletlerin egemenlik kaynaklarına büyük bir darbe vurduğu iddia edilir. Diğer yandan küreselleşme eğiliminin maddi kaynaklarından birini oluşturan çok –uluslu şirketlerin tüm yerküre üzerindeki artan egemenliği yine ulus-devletlerin konumunu tartışmalı hale getirmiştir. Özellikle de Dünya Ekonomik Forumu ve Yabancı Doğrudan Yatırımlar aracılığıyla ulu-üstü kurum ve şirketlerin ulusal ekonomilere müdahalesi devlet egemenliğini tartışmalı hale getirmiştir. Bu sebeple de kapitalist yeniden yapılanma sürecinde piyasanın devletten daha rasyonel hale geldiği savunulmaktadır. Yukarıda özetlenmeye çalışılan 1945 sonrasındaki popüler tarih incelemesi bize doğrudan ekonomik küreselleşmenin sınırlarını sunmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin uluslararasılaşması (Hirst ve Thompson, 2014) olarak kavramsallaştırılan bu süreçte önemli olan ulus-devlet, ticaret ve uluslararası bütünleşme süreçleri arasındaki bağlantılardır. Ayrıca küresel ekonomiyi kavramak için bu dönemdeki uluslararası işgücü piyasalarına ve göç hareketlerine de bakmak gerekir. Çünkü bu dönem ile birlikte uluslararası işgücü piyasalarının bütünleşme sürecinden söz edilebilmektedir. Tüm ortaya çıkan süreçleri yöneten hegemonik güç ise devlet değil, piyasadır. Kısaca söylemek gerekirse ekonomik küreselleşmeci yaklaşım olarak da adlandırabileceğimiz bu açıklama modeline göre piyasalar devletlerden daha güçlüdürler. Bu konudaki tartışmalar hala büyük bir hararet ile devam etmekle birlikte özellikle de 1945sonrası dönemde devletlerin ulus-ötesi aktörler ile işbirliği yapmadan küresel alanda hareket etmesinin mümkün olmadığı savunulmaktadır (Rodrik, 1997). Bu yüzden artık devletler, önemli ekonomik ve siyasal problemlerin çözümü konusunda tek başına uygun bir siyasal birim değildir. Küreselleşmeci yaklaşıma göre ulus-devletin iktidarı, egemenliği ve rolü giderek kan kaybetmektedir. Siyasal iktidar yeniden düzenlenirken, ulus-ötesi kurum ve onların yaptırımları neticesinde giderek piyasanın önemi artmaktadır. Hegemonik güç ve istikrarını kaybeden devlet, küresel ekonomik bütünleşmeye teslim olmuş görünmektedir.

Aşırı küreselleşmeciler tarafından dile getirilen başka bir konu ise 21. yüzyıl ile birlikte ortaya çıkan bu büyük toplumsal değişme dinamiğinin insanlık tarihi açısından bir yıkım olmaktan öte, büyük olanakları harekete geçirdiğidir. Teorisyenlerin sergiledikleri bu tavır dolayısıyla ılımlı küreselleşme yaklaşımı olarak da kabul gören bu teorik açıklama modeline göre küresel rekabet belli riskler yaratmış olsa bile devletler ve toplumların çoğunluğu için avantaj yaratabilecek bir kapasiteye sahiptir (Hinkson, 1998). Aşırı küreselleşmeci analize göre kazananlar ile birlikte elbette ki kaybedenler de olacaktır. Ancak refah ve zenginliğin dünya

ekonomisi bağlamında giderek yayılmakta olduğu gerçeğini de unutmamak gerekir. Normatif bir bakış açısıyla gerçekte ılımlı ve naif bir analiz olarak tanımlayabileceğimiz bu kurguya göre ekonomik küreselleşme, artan küresel zenginlik anlamına gelmektedir (Ohmae, 1995). Refah düzeyinin artması, dünya üzerinde daha istikrarlı ve barışçıl bir düzenin kurulmasına katkı sağlamaktadır. Aslında tüm yerküre üzerinde çatışmayı olduğu kadar işbirliğini, parçalanmayı olduğu kadar bütünleşmeyi, dışlanmayı ve içermeyi, uyumu ve uyumsuzluğu, düzeni ve düzensizliği bir arada barındırır (Harvey, 1989; Robertson, 1999). Süreci zıtlıkların zenginliği olarak yorumlayan neo-liberal küreselleşmeci yaklaşımın, kapitalizmin geçirdiği dönüşüm sürecinin olumlu yönlerine odaklanmayı fazlasıyla tercih ettiği görülür.

Eleştirel Yaklaşım

Küresel Uygurlık Anlayışının yanlışlığı fikri üzerine kurulu olan bu yaklaşım, yeni dünya düzeni ile birlikte devletin otorite ve egemenliğini kaybettiği fikrini, abartılmış bir tespit olarak kabul eder.

Şüpheli analize göre bütünleşmiş bir dünya olarak kabul edilen küresel dünya geçmiş ile karşılaştırıldığında hem devletin egemenliği hem de küresel piyasaların örgütlenmesi düzeyinde iddiaların aksi bir görünüm sergiler (Hirst ve Thompson, 2000). Bugünün sermaye hareketlerine ya da daha özel bir konumda olan uluslararası göç hareketliliğine bakıldığında 20. yüzyılın başlarının çok daha bütünleşik bir yapı sergilediği görülür. Bu anlamda sorgulayıcı okulun küreselleşme sürecine dair üç temel reddiyesinin olduğunu söyleyebiliriz.

Bunlardan ilki, devlete dairdir. Ekonomik küreselleşme ile birlikte devletin küçüldüğü düşüncesine karşı çıkan şüphecilere göre devlet asli görevlerini büyük bir dirençle hala sürdürmektedir. Hatta devlet, küreselleşme olgusunun hayata geçirdiği yeni oluşumlara direnmek ve etkili bir yanıt vermek için daha da güçlü hale gelmiştir (Held ve McGrew, 2014). Oldukça güçlü bir sosyal bilimci kitlesinin destek verdiği sorgulayıcı küreselleşme yaklaşımında esas olan ulus-devlet sistemine yönelik hegemonik siyasetin sürdüğü gerçeğidir. Gerçekte devletin yok olması değil, devletin uluslararasılaşması söz konusudur. Devlet bir dönüşüm geçirerek, ulus-üstü piyasalara adapte olmak yolu ile yeni bir örgütlenme süreci içerisinde. Ortaya koydukları bu yaklaşım ile şüpheciler, bir adım daha ileriye giderek küreselleşme sürecinin bir aldatmacadan ibaret olduğunu ve emperyalizmin yeni bir masalı olarak da değerlendirilebileceğini savunurlar.

Sorgulayıcı akım tarafından şüphe ile bakılan ikinci mesele ekonomik küreselleşme meselesidir. Teorisyenler ekonomik bir küreselleşmeden ziyade bölgesel ekonomik alanların varlığına dikkat çekerler (Hirst ve Thompson, 2000). Şüpheli analize göre bütünleşmiş küresel bir ekonomiden ziyade ekonomik faaliyetlerin üç ana merkez üzerinden kurumsallaşma süreci söz konusudur. Bunlar, Avrupa, Amerika ve Asya-Pasifik'tir. Oraya çıkan bu süreci de ekonomik faaliyetlerin artan bölgeselleşmesi

olarak yorumlamak gerekir. Hatta NAFTA, AB, OAPEC gibi oluşumları da bu bölgeselleşme eğiliminin somut çıktıları olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla da şüphecilere göre küreselleşme ve ekonomi tartışmaları üzerinden “coğrafyanın sonu” ndan söz etmek büyük bir hatadır. Küresel ekonominin adeta alamet-i farikası gibi algılanan çok uluslu şirketlerin kaderi hala ulus-devletlerin çıkarları üzerinden tanımlanmaktadır (Thompson, 1998). Aslında bu yaklaşıma göre günümüzde küreselleşme olarak adlandırılan bu olguyu gerçekte Amerikan emperyalizminin yeni bir formu olarak değerlendirmek gerekir.

Bugün dünya üzerinde daha büyük oranda eşitsizlik ve yoksulluk yaşıyorsa, bunun da tek nedeni yeni dünya düzenidir. Aşırı küreselleşmecilerin naif ve ılımlı yaklaşımına karşın bu bakış açısının oldukça sorgulayıcı ve hatta şüpheci bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Hatta şüphecilere göre tüm dünyada giderek artan kutuplaşmanın asıl sorumlusu, ekonomik küreselleşmenin kendisidir. Ekonomik küreselleşme de işgücü piyasaları açısından kazanç sağlayanlar ile kaybedenler arasındaki fark giderek derinleşmektedir. Hatta kaybedenlerin küresel ekonomi dışına itilme süreçleri her geçen gün hızlanmaktadır (Falk, 1995). Refah dengelerinin dağılımı açısından büyük bir eşitsizlik, dışlanma ve yoksulluk anlamına gelen bu yıkıcı süreç, ekonomik bütünleşmeden ziyade bölgesel kutuplaşmaya katkı sağlar. Bu konuda güçlü eleştiriler yönelten Stiglitz’e göre sermayenin küreselleşmesi, her geçen gün çok daha tehlikeli ve şiddet dolu bir dünya yaratmaktadır (Stiglitz, 2018). Ancak şüphecilere göre bu olumsuz tabloyu düzeltmek hala mümkündür. Küreselleşmenin kurtarılabilir bir durum olduğuna gönderme yapan, eleştirel akım savunucuları dünyanın eşitsiz ekonomik koşulların üstesinden gelebilmesi için tek uygun ve güvenilir araç olarak yine ulus-devletleri öne çıkarmaktadırlar.

Şüpheci analizin küreselleşmenin erezyonlarına ilişkin dikkat çektiği son nokta ise sürecin yıkıcılığı üzerinedir. Aşırı küreselleşmecilerin iddialarının aksine küreselleşme barışçıl ve yatıştırıcı bir süreç değildir (Stiglitz, 2018; Hirst ve Thompson, 2000). Hiyerarşi ve eşitsizlik üzerine kurulu olan yeni dünya düzeninin önemi oldukça abartılmış durumdadır.

Dönüşümcüler

Bu çalışmada Held ve McGrew’ın izi takip edilerek küreselleşme tartışmalarına ilişkin olarak ortaya çıkan ikili sınıflandırma modeli kullanılmıştır. Ancak pek çok yerli ve uluslararası literatürde tartışmaya açılan dönüşümcüler olarak adlandırılan kategori de kendisine çalışmamız içerisinde yer bulmaktadır. Doğrusu, böylesi bir yönelimi ve yapılan katkıları göz ardı etmek de pek olası değildir.

Literatür içerisinde dönüşümcü stratejiyi benimseyen teorisyenlerin kimler oldukları ve neyi savundukları konusunda kanımızca büyük bir karmaşa mevcuttur. Kimisi Hirst ve Thompson’u bu grup içerisinde değerlendirirken, başka yaklaşımlara göre dönüşümcüler arasında Stiglitz, Chomsky ve Boyer, Sassen, ve Rosenau gibi isimler yer almaktadır (Giddens& Sutton, 2016). Özellikle de Boyer (1996) in sergilediği

muhalif tutum ile dönüşümcü ekol içerisinde yer alması olanaklı hale gelmiştir. Held ve McGrew'ın ikili sınıflandırmasına ek olarak literatürde üçüncü bir retorik ekleyen epistemolojiler ise Andreas Bush ve Luke Martell'e aittir (Martell, 2007, akt Doğan, 2012, s.86). Tüm bu belirsizliklere rağmen bu retorik içerisinde Giddens (2000) ve Martell (2007) öne çıkan önemli teorisyenlerdir. Ekolün en önemli temsilcilerinden biri olan Giddens'in yaklaşımında orta yol vurgusu öne çıkar. Modern toplumların dünya düzenini yeniden şekillendirilebilir bulan bu yaklaşımın özünde bir iyimserlik anlayışı hakimdir. Giddens tarafından "üçüncü yol" olarak literatüre kazandırılan şöhretli çalışmaya göre birer ideoloji olarak konumlanan sosyalizm ve liberalizmin arasında bir alternatif olarak üçüncü bir yol vardır. Tıpkı bu çağı açıklayan küreselleşme teorilerinde olduğu gibi. Yani 21. yüzyılı açıklamaya girişen ve liberal teori kaynaklı olan küreselleşme yaklaşımı ile daha çok sol ideolojik alandan beslenen şüpheli ekolün arasında ikisini de dengede tutan bir üçüncü yol vardır (Giddens, 2000). Bu da aslında sosyal demokrasinin modernizasyonu üzerine yükselen kuramsal önemli bir tartışmayı içermektedir.

Dönüşümcüler ekolüne ilişkin önemli katkılar sağlayan Martell ise ekolü, "Üçüncü Dalga"(2007) olarak nitelendirir. Martell'e göre küreselleşme teorisinde esas olarak üç ana yaklaşım vardır. Küreselci, şüpheli ve postskeptik veya dönüşümcü olarak adlandırdığımız üç ana grup mevcuttur. Hem Giddens hem de Martell'e bakıldığında ise bu grubun hem aşırı küreselleşmecileri hem de şüphelilerin görüşlerini reddettikleri anlaşılır. Onlar küresel kozmopolit bir demokrasinin peşindedirler. Olaya devlet tartışmaları bağlamında bakıldığında dönüşümcülerin bakış açısının oldukça net olduğu görülür. Onlar, aşırı küreselleşme yaklaşımının aksine ulus-devletlerin günümüzde hala egemenlik temsiliyetini kendinde barındırdığını ancak buna karşın ulus-devletin bir yeniden şekillenme ve çağa adapte olma sürecinin yaşandığını savunmaktadırlar (Giddens & Sutton, 2016).

Dönüşümcüler, ulusal hükümetlerin otoritelerini ve güçlerini yeniden yapılandırıldığını kabul etmekle beraber kuşkuların bir şeylerin değişmediği tezini de reddetmektedirler. Yaklaşımına göre küreselleşme eğilimine karşı mücadele etmekten ziyade- ki buna karşı koymak artık neredeyse imkânsızdır. Küreselleşme olgusunun meydana getirdiği dönüşüm süreci ile birlikte yaşayabilmek önemlidir. Küreselleşme eğilimini bir düşman gibi algılamak yerine, toplum düzenini yeniden şekillendiren ekonomik, teknolojik, siyasal ve sosyal değişimler bütünü olarak değerlendirmek gerekir. "Faydacı" olarak algılanabilen bu yaklaşıma göre küreselleşmenin ortaya çıkardığı erozyonlara değil, hayata geçirdiği avantajlara odaklanmak gerekir. Kapitalist sistem ya da güncel bir tanımla ile emperyalist küreselleşme, tarihsel sınırlarına ulaşmadığı sürece dönüştürülebilir bir özelliğe de sahiptir. Dönüşüm derken, sistemi top yekûn güncellemek yerine alternatif ve nefes aldırıcı reformist müdahalelerden söz edilmektedir. Reel politikadan beslenen bu entelektüel zemin, bireyin ya da toplumların imkânsızlıklarından öte, coğrafi erişimin genişlemesi ve uluslararası işbirliği momentleri gibi imkanlara odaklanmış görünmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kavram olarak küresel sözcüğünün kökeni oldukça eskilere dayanmakla birlikte, emperyal(ist) kapitalist sistemin tüm yerküreyi kuşatması, oldukça yenidir. Gerçekte küreselleşme kavramı bir toplumsal olgunun adı ya da karşılığı olmayıp, bir eğilimin ya da yönelimin etiketi olarak büyük bir ilgi görmektedir. Ancak literatüre bakıldığında sayısız çalışma içerisinde hala küreselleşme eğiliminin çoğu kez bu gerçeklikten uzak kavramsallaştırıldığına tanıklık etmekteyiz. Çalışmanın gelinen noktasında ısrarla tekrar etmekte fayda vardır. Küreselleşme diğer toplumsal kategoriler gibi (feodal toplum, kapitalist toplum vb.) bir toplumsal gerçekliğe gönderme yapmaz. Küreselleşme, sadece mevcut olan toplumsal gerçeklik inşasının tüm yerküre üzerindeki yayılımcı hakimiyeti anlamına gelir. Dolayısıyla da biz sosyal bilimcilerin toplumu anlamak ve açıklamak bağlamında yine ana odağı kapitalist sistemin kendisidir. Buna ister neo-liberal kapitalist sistem ister küresel kapitalizm diyelim, pek fark etmez. Araştırmacılar açısından asıl özgün olan bu toplumsal olgunun hangi koşul, etken ve dinamikler dolayısıyla tüm anakarada bu denli hızlı yayılımcı etkisidir. Ortaya çıkan böylesi derin ve çarpıcı kuşatmanın sebep ve sonuçlarını ortaya koymak, bugün için büyük önem taşır.

Yukarıdaki bakış açısından yola çıkan elinizdeki çalışmanın temel kaygısı, mevcut küreselleşme teorilerine ilişkindir. 1980’li yıllardan sonra sıklıkla dile getirilen kavram, 1990’lardan sonra adeta sosyal bilimler literatüründe anahtar bir kavram haline dönüşmüştür. Dolayısıyla da bu alanda yazılan makale ve yürütülen araştırmaların sayısının da her geçen gün katlanarak arttığı görülür.

Özellikle de küreselleşme eğilimine ilişkin yaklaşımların sınıflandırılması bağlamında büyük bir külliyat ve karmaşa mevcuttur. Genellikle Held ve McGrew’ın alana kazandırmış oldukları büyük küreselleşme tartışmasına gönderme yapılarak küreselleşme teorilerinin sınıflandırılması üzerine üçlü bir kategorik çözümlenmeden sıklıkla söz edilir. Oysa Held ve McGrew’ın çalışmaları dikkatle incelendiğinde onların küreselleşme teorilerini küreselleşmeciler ve şüpheciler olmak üzere yalnızca ikiye ayırdıkları kolayca görülür. Tartışma içerisinde üçüncü bir kategori olarak yazarların ileri sürdükleri iddia edilen dönüşümcülere ilişkin herhangi bir açıklama yer almaz.

Held ve McGrew tarafından üçlü sınıflandırma modeli inşa edilmemiş olsa da günümüzde bu üçlü kategorinin artık genel kabul görmüş bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Yerel ve uluslararası literatürde, gerçekleştirilen tüm tartışmaların genellikle bu kategorilendirme modeline atıf yaptıkları görülür.

Gelinen noktada bu üçlü sınıflandırmanın bir değerlendirmesini yapmak gerekir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu görüşler ve temsilciler arasındaki asıl fark, küreselleşme eğiliminin farklı görünümünden ziyade teorisyenlerin temsil ettikleri dünya görüşlerinden ve meseleye bakış açısını yansıtan prizmanın renklerinden kaynaklanmaktadır. Küreselleşmeciler olarak etiketlenen grupta yer alan yazarların

ağırlıklı olarak liberal teorisyenlerden oluştukları bilinir. Özellikle de 1980'lerden sonra yeni bir dünyanın ortaya çıkmakta olduğu ve bununla birlikte birçok geçmişe dair "son" ları da beraberinde getirdiği savunulmaktadır. Bir kurum olarak devlete bakıldığında bu örgütlenme yapısının ciddi bir erozyona uğradığı iddia edilir. Egemenlik kayması biçiminde formülize edilen anlayışa göre devlet, gücünü artık piyasaya devretmiştir. Küreselleşme eğiliminin en önemli göstergelerinden biri olan ulus-ötesi kurumlar ve ulus-üstü şirketler, devletin otoritesinin sarsılmasına yol açmıştır. Diğer taftana şüpheli analiz perspektifi içerisinde yer alan eleştirel sosyal bilimciler ise devletin gücüne güç katarak varlığını sürdürdüğünü iddia ederek, günümüzde yeni bir toplumsal gerçekliğin deneyimlenmediği görüşünü savunurlar. Onlara göre bugün küresel kapitalizm tüm yerküreyi kapsamıştır. Kapitalizmin bu denli yaygın olması, toplumlar ve uluslar açısından avantajdan çok, yoksulluk, eşitsizlik ve çatışma doğurmaktadır. Dönüşümcüler olarak ifade edilen üçüncü görüş, bir orta yol yaklaşımıdır. Her iki ana yaklaşımın avantaj ve dezavantajları üzerine inşa edilmiş eklektik ve reel-politik bir analiz biçimidir.

Gelinen noktada tüm bu tartışmalar ışığında bir sosyal bilimcinin yapması gereken, ne değişimi göz ardı etmek ne de onu fazlasıyla abartmaktır. 21. yüzyılda ortaya çıkan toplumsal değişme dinamiklerini ne büyük bir sevinç ve övgü ile karşılamak ne de düşman gibi görmemek gerekir. Tüm normatif yaklaşımlardan uzaklaşarak, toplumsal gerçekliği çoklu boyutlarının ilişkiselliği bağlamında ele almak gerekir.

KAYNAKÇA

Bauman Z.(2006). *Küreselleşme-toplumsal sonuçları*, Abdullah Yılmaz (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Berger, P. L. (1997). Four faces of global culture. *National Interest*, 49, 23-29.

Boyer, R., (1996). *States against markets: the limits of globalization*. Routledge.

Castells, M., (2014). Küresel enformasyon kapitalizmi. David Held, Anthony McGrew (Haz.), *Küresel dönüşümler-büyük küreselleşme tartışması*, Ankara: Phoenix Yayınları.

Dennis, S., (2006). *Globalization: the hidden agenda*, Polity Press, Cambridge.

Falk, R. (1995). Liberalism at the global level: the last of the independent commissions? *Millennium*, 24(3), 563–576

Frank, A. G., Gills B. (2003). *5000 yıllık dünya sistemi: Disiplinler arası bir giriş. Dünya sistemi Beş Yüzyıllık mı? Beş Binyıllık mı?* Andre Gunder Frank, Barry

K. Gills (Der.), Alaeddin Şenel, Yavuz Alagon (Haz.), Esin Soğancılar (Çev.), İstanbul: İmge Yayınları.

Giddens, A. (2000). *Üçüncü yol-sosyal demokrasinin yeniden dirilişi*. İstanbul: Birey Yayıncılık.

Giddens, A., (1994). *Modernliğin sonuçları*, E. Kuşdil (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Giddens, A., Sutton P.W. (2016). *Sosyoloji*, Mesut Şenol (Çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınevi.

Hall, S. (1998). Yerel ve küresel: küreselleşme ve etniklik S. Hakan Tuncel (Çev.), A. D. King (Der.) *Kültür, küreselleşme ve dünya sistemi*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity*. Oxford: Blackwell.

Held D., McGrew A. (2014). Büyük küreselleşme tartışması. David Held, Anthony McGrew (Haz.) *Küresel dönüşümler-büyük küreselleşme tartışması*, Ankara: Phoenix Yayınları.

Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J., (2014). Küreselleşmeyi yeniden düşünmek. David Held, Anthony McGrew (Haz.), *Küresel dönüşümler-büyük küreselleşme tartışması*, Ankara: Phoenix Yayınları.

Hinkson, J. (1998). Globalization: Political economy and beyond. *Arena Journal* 12, 67-81

Hirst, P. (1997) The global economy: Myths and realities, *Internationals Affairs* 73(3)

Hirst, P., Thompson, G., (2000). *Küreselleşme sorgulanıyor*. Çağla Erdem, Elif Yücel (Çev.) Ankara: Dost Kitapevi.

Hirst, P., Thompson, G., (2014). Büyük küreselleşme tartışması. David Held, Anthony McGrew (Haz.), *Küresel dönüşümler-büyük küreselleşme tartışması*, Ankara: Phoenix Yayınları.

King, A. D. (1998). Kültür mekanları, bilgi mekanları. A. D. King (Der.), *Kültür, küreselleşme ve dünya sistemi*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Konak, N. (2011). Ekonomik küreselleşme ve ulus-devlet: kuramsal yaklaşımlar. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 149-164.

Martell, L., (2007). The third wave in globalization theory, *International Studies Review*, 9, 173-196.

Matthews J. T. (2014). İktidar kayması. David Held, Anthony Mcgrew (Haz.), *küresel dönüşümler-büyük küreselleşme tartışması*, Ankara: Phoenix Yayınları.

Ohmae, K., (1995). *The end of the nation state: the rise of regional economies*, London: Harper Collins.

Reich B. R. (1992). *The work of nations*. NewYork: Vintage.

Robertson, R., (1997). Glocalization: time-space and homogeneity-heterogeneity. M. Featherstone, S. Lash and R. Robertson (Ed.), *Global modernities*, London: Sage Publications.

Robertson, R., (1999). *Küreselleşme-toplum kuramı ve küresel kültür*. Ümit Hüsrev Yolsal (Çev.), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Rodrik, D., (1997) *Has globalization gone too far?* Washington, DC: Ins. Int. Econ.

Rosenberg, J. (2014). Küreselleşme kuramının sorunu. David Held, Anthony Mcgrew (Haz.), *Küresel dönüşümler-büyük küreselleşme tartışması*, Ankara: Phoenix Yayınları.

Smith, A. D. (2014). Küresel bir kültüre doğru mu?. David Held, Anthony Mcgrew (Haz.), *Küresel dönüşümler-büyük küreselleşme tartışması*, Ankara: Phoenix Yayınları.

Stiglitz J. E. (2018). *Küreselleşme –büyük hayal kırıklığı*. Arzu Taşçıoğlu, Deniz Vural. (Çev.), İstanbul. Alfa Yayınları.

Tomlinson, J. (2014), Küreselleşme ve kültürel kimlik. David Held, Anthony Mcgrew (Haz.), *Küresel dönüşümler-büyük küreselleşme tartışması* Ankara: Phoenix Yayınları.

Yayın Geliş Tarihi: 17.05.2020
Yayına Kabul Tarihi: 10.06.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.738740>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1221-1263
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TİCARİ ÇEKİM MODELİNDE ÇOKLU DİRENÇ FAKTÖRÜ VE TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARET EĞİLİMİNİN DEĞERLENDİRMESİ

*Ayçıl YÜCER**

Öz

İlk defa Anderson ve van Wincoop (AvW, 2003) tarafından ortaya atılan Çoklu Direnç Faktörünün (Multilateral Resistance Term), çekim modeli ile yapılan tahminlemelerde değişkenlerin sapmasız ölçülebilmesi için modelde kontrol edilmesi önemlidir. Temelde, ihracat ve ithalatçıların ülke pazarlarına erişimlerinde karşılaştıkları ticaret maliyetlerini yansıtan teorik bir fiyat endeksi olarak yorumlayabileceğimiz “çoklu direnç”, dünya ülkelerinin toplam ihracat ve ithalat hacimlerinin eşit olması zorunluluğunun (pazarın temizlenme şartı) basit bir sonucudur ve en açık şekliyle, rekabetin küresel olduğunu ifade eder.

Bu çalışma kapsamında gerçekleştirilen literatür taraması ve metaveri analizi sonucunda Türkiye için yapılan çekim modeli uygulamalarında, çoklu direnç faktörünün çoğunlukla yer almadığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle çalışmada, çoklu direnç faktörünün çekim modelindeki yeri ve önemi uluslararası literatürdeki tartışmalar çerçevesinde vurgulanacak ve 1980-2018 yılları için 97 ülkenin çift yönlü ihracat hacimlerinin kullanıldığı bir ampirik çalışma yardımıyla yapısal modelin doğru tahminlenmesinde Havuzlanmış EKK, Sabit ve Rassal Panel Etkiler arasından en uygun yöntem araştırılacaktır. Ayrıca, çekim modeli yardımıyla elde edilen sabit katsayı tahminleri ile ülkelerin çoklu direnç faktörünü de içeren ihracat ve ithalat eğilimleri hesaplanacak ve aralarında bir karşılaştırma yapılacaktır. Bu karşılaştırma ile Türkiye'nin ticari yapısının temel belirleyicileri; ekonomik büyüklük, ikili ilişkiler, rekabetçi pozisyon ve çoklu direnç, ekseninde analiz edilerek hangi noktalarda güçlü veya zayıf kaldığı tanımlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çekim Modeli, Çoklu Direnç Faktörü, Ticari Akımlar, Panel Regresyon

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Yücer, A. (2020). Ticari Çekim Modelinde çoklu direnç faktörü ve Türkiye'nin dış ticaret eğiliminin değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1221-1263.

*Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-2720-0710, aycil.yucer@deu.edu.tr
Bağlı Araştırmacı, IRD, UMR 225, LEDa-DIAL, Paris, Fransa.

MULTILATERAL RESISTANCE TERM IN GRAVITY OF TRADE AND THE EVALUATION OF TURKISH TRADE PROPENSITY

Abstract

Multilateral Resistance Terms (MRs) has been initially defined by Anderson and van Wincoop (AvW, 2003) and since then, are commonly used for the unbiased estimation of gravity model of trade. Interpreted as a theoretical price index reflecting the trade costs from and into trade markets, "multilateral resistance" results from the simple fact that World exports are equal to world imports (market clearing conditions) and the competition is global.

However, in most of the gravity work analyzing the Turkey's trade structure, MRs are yet missing. In this paper, we firstly aim to highlight the meaning and the importance of multilateral resistance terms under the light of theoretical and empirical work in the international literature. Secondly, we define the best estimation method among the pooled OLS, fixed or random effects model for the gravity model of trade. On this purpose, we use a panel data covering the exports across 97 countries and the period between 1980 and 2018. Finally, we compare the estimated country fixed effects (used in the model to control for MRs) as a measure for the export and import propensities including MRs across selected countries. This analysis by decomposing trade into its determinants namely, economic size, bilateral trade relations, competitiveness and multilateral resistance; will also highlight the strength and the weakness of Turkish trade structure.

Keywords: Gravity Model, Multilateral Resistance Term, Trade Flows, Panel Regression

GİRİŞ

Başlarda yalnızca yüksek tahminleme gücü sebebiyle tercih edilen çekim modelinin teorik altyapısını oluşturmak için 2000'li yıllardan itibaren Anderson ve van Wincoop'un (AvW) (2003) katkısıyla ivmelenen çalışmalar, çoklu direnç faktörünün önemine işaret etmektedir. AvW'un (2003) temel vurgusu teorik modelde yer alan çoklu ilişkiyi ölçmekte (McCallum) 1995'den beri kullanılagelen *Iraklık Endeksi*'nin yetersiz kaldığıdır.

Iraklık endeksinin kullanımına dair uluslararası literatürde temelde iki eleştiri yer almaktadır: Endeksi hesaplamakta kullanılan mesafe değişkeni dışında ticaret maliyetini belirleyen diğer unsurların varlığı ve ülke içi ticaret maliyetlerini ölçmüyor olması. Bu iki eleştiri ayrıca Demiroğlu'nun (2019, s. 897) titiz çalışmasıyla Türkçe literatürde de yerini almış görünüyor. Ancak, yapısal çekim modelinin temelini oluşturan "Çoklu Direnç-Sabit Etkiler Devrimi"nin (Head & Mayer, 2014, s. 136) Türkiye için yapılan uygulamalarda dikkate alınmadığı da gözlemlenmektedir.

Teorik olarak, çoklu direnç kavramı her bir ülke iç piyasasındaki fiyatlar genel düzeyini temsil etmekte ve ticaret hacimlerinin dünya ülkeleri arasında bağımlılık esasına dayanan bir denge içinde bulunduğunu işaret etmektedir (Yotov

vd., 2016, s. 72). Çoklu direnç faktörünün ticaret teorisine uygun şekilde ampirik modelde kontrol edilmesi için ise ihracatçı ve ithalatçı kukla değişken kullanımı önerilen yöntemlerden biridir ve yaygın şekilde kullanılmaktadır (AvW, 2003). Ancak kukla değişkenlerin çoklu bağımlılık olgusunu doğru şekilde yakalayabilmesi için farklı coğrafyalarda yer alan farklı büyüklükteki ülkeleri kapsayan bir örneklem kullanmak ikinci bir ön koşul olarak öne çıkmaktadır. Örneğin, küçük ülkelerin eksik kaldığı veya kısa bir zaman aralığı için örneklem kümeleri kullanılarak yapılan tahminlerde AB Parasal Birliği'nin olumlu etkisinin sapmalı olarak çok farklı değerlerde ve bazen de negatif tahminlendiği bilinmektedir (Rose, 2017). Benzer şekilde, tek bir ülkenin partnerleri ile ticaretini tahminlerken ülke merkezli örneklem (örn. Türkiye ve partnerleri arasında ticaret) kullanımı sebebiyle çoklu bağımlılık olgusu modelde yine eksik kalmakta ve sapmalı sonuçlar elde edilmektedir.

Bu sapma, örneklem kümesinin küçülmesine paralel genelde karşılaşılan serbesti derecesi gibi istatistiki sorunların varlığından bağımsızdır. Zaten, ikili akımlar kullanılarak tahminlenen çekim modellerinde çoğunlukla büyük örneklem kümelerine -özellikle panel veri kullanılmış ise- kolayca ulaşılmaktadır. Sapmanın esas kaynağı örnekleme "ikincil", "üçüncül" vb. partnerlerin ticaretlerine dair gözlemlerin bulunmayışı dolayısıyla çoklu direnç değişkeninin doğru hesaplanamamasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu haliyle model Türkiye'nin Almanya ile ihracatını arttırmak için Fransa ile rekabet etmesi gerektiği gerçeğinden uzaklaşmaktadır.

Çalışmanın amacı öncelikle, ülkelerin küresel denge sistemi çerçevesinde çok yönlü ticari ilişkilerini temsil edecek yapıda bir örneklem kümesi kullanarak çekim modelinde yer alan değişkenlerin katsayılarını doğru şekilde tahminleme yöntemini belirlemektir. Bu bağlamda, çekim modelinin teorik altyapısına uygun şekilde kukla değişkenler yardımıyla çoklu direnç faktörü modelde kontrol edilirken en doğru tahminleyici de tartışılacaktır. Çalışma temelde ampirik olmakla beraber, ampirik denklemin teori ile ilişkisinin anlaşılabilmesi için, AvW'un (2003) içinde yapısal çekim modeli ve çoklu direnç faktörü kavramı da etraflıca incelenecektir. En son kısımda ise, ülkeler için elde edilen tahminlerden de yararlanılarak, Türkiye'nin kendine özgü niteliklerinden veya kendi dışında ikili ilişkilerinden kaynaklı ticaret maliyetleri çerçevesinde ticari yapısı analiz edilecektir. Ülkeye özgü nitelikler temelde üç faktör; ekonomik büyüklük, rekabetçi pozisyon ve çoklu direnç, ekseninde tartışılacaktır.

İzleyen bölümde ilk olarak ticarete çoklu direnç faktörü ile ilgili yabancı literatürde yer alan tartışmalar özetlenecek ve ardından Türkiye'nin ticareti için yapılan çekim modeli uygulamaları bu pencereden sunulacaktır. Sonrasında **Yapısal Çekim Modeli** (3. Bölüm) başlığı altında, AvW'un (2003) ticarete çekim modeli için geliştirdiği teorik yaklaşım açıklanacak ve **Ampirik Model ve Sonuçlar** (4. Bölüm) altında bu yaklaşıma uygun şekilde kurgulanan ampirik model ile ticaretin belirleyicileri tahminlenecektir. 5. Bölüm'de **(Çoklu Direnç Faktörü Bağlamında**

Türkiye'nin Ticaret Hacminin Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi) ise çekim modelinden elde edilen kukla değişken tahminleri yardımıyla Türkiye'nin ticari yapısı analiz edilecektir. Sonuç bölümünde de elde edilen önemli sonuçlar vurgulanacaktır.

TEORİDE VE UYGULAMADA ÇOKLU DİRENÇ FAKTÖRÜ

Çoklu direnç kavramı ilk kez, Tinbergen'den (1962) beri alışlagelen şekliyle ticarete kullanılan çekim modelini, teorik temelden yoksun olması sebebiyle eleştiren AvW (2003) tarafından ortaya atılmıştır. AvW'un (2003) bu çalışmasının- Eaton ve Kortum'un (2002) Ricardo modelini kullanarak ara mamül ticaretini analiz ettiği çalışması ile birlikte- teoriyi ve çekim modeli literatürünü şekillendirmekte belirleyici olduğu kanaati bugün için yazında hâkimdir (Yotov vd., 2016, s. 12; Demiroğlu, 2018, s. 893).

Teorik temelden yoksun ampirik çekim modellerinde göreceli ticaret maliyetlerini ölçmekte sıklıkla *Iraklık Endeksi (Remoteness Index)* kullanılmaktadır. *Iraklık Endeksi*'nin literatürde birçok farklı hesaplaması mevcuttur (McCallum, 1995; Head, 2003). En basit haliyle bir ülkenin (i), partneri (j) dışındaki diğer bütün ülkeler ($m \neq j$) ile uzaklığının ülke büyüklükleri ile ağırlıklandırılmış ortalamasını gösterir. Bu şekliyle *Iraklık Endeksi* i ve j arasındaki mesafe-büyükölük ilişkisini, i ülkesinin ve j ülkesinin diğer ülkelerden iraklığına *göreceli* olarak ölçer. Diğer yandan, AvW (2003) tarafından belirtildiği üzere, coğrafi uzaklık ülke çiftleri arasındaki tüm ticaret engellerini, yani rekabet şartlarını temsil etmemektedir.

Çoklu direnç i ve j ülkelerinin, yerel ticaretleri dâhil olmak üzere tüm ticaret partnerleriyle karşılaştıkları ticari engelleri simgeler (Adam & Cobham, 2007, s. 1). Ancak bu ticari engelleri belirleyen iki farklı unsur bulunmaktadır. Öncelikle, ticari engellerin etkileri *göreceli büyüklükleri* ile ilişkilidir. Diğer bir ifade ile iki ülke arasındaki ticari engeller, diğer ülkelerle aralarındaki engellere göreceli olarak değerlendirilmelidir. İkinci unsur ise, diğer ülkelerin de kendi aralarında ilişki içinde olması sebebiyle her bir ülkenin *ayrı ayrı rekabet koşullarının sistemin genelini etkiliyor* olmasıdır. Zaten "*göreceli (relative) direnç*" yerine "*çoklu (multilateral) direnç*" teriminin tercih edilmesi de bu ikinci unsuru vurgulamak adınadır.

Ticari engellerin göreceli etkisini daha iyi anlamakta sıkça kullanılan bir örnekten bu noktada bahsetmekte fayda var. Yalnızca mesafenin ticari engel oluşturduğu varsayımı altında; veri ekonomik büyüklükte ve aralarında veri bir mesafe bulunan iki ülke düşünelim. Bu iki ülkenin okyanusun ortasında birer ada ülkesi olması veya kıta Avrupa'sının merkezinde yer almaları aralarındaki ticaretin çok farklı büyüklüklerde gerçekleşmesiyle sonuçlanacaktır. İlk durumda dünyanın diğer ülkelerinden oldukça uzakta ve yüksek ticaret engelleri ile baş etmek zorunda kalan A ve B ülkeleri arasında yüksek hacimde ticaret gerçekleşir. İkinci durumda ise A ve B ülkeleri ayrı ayrı ticaret yapabilecekleri birçok ülke ile çevrilidirler. Birbirlerine bağımlılıkları azdır ve iki ülke arasındaki ticaret daha sınırlı kalır. O

halde Belçika ve Hollanda arasındaki ticaretin, eğer bu ülkeler Almanya ve Fransa ile komşu olmak yerine Avusturya ve Yeni Zelanda gibi okyanuslarla veya Kırgız Cumhuriyeti ve Kazakistan gibi dağ ve çöllerle çevrili olsalar idi, daha yüksek hacimde gerçekleşmesi beklenmektedir (Bacchetta vd., 2012, s. 105). Bu örnekte bahsedildiği şekliyle görelî etki aslında *Iraklık Endeksi* ile ampirik olarak kontrol edilebilirken, yukarıda ifade edilen teori kaynaklı ikinci unsur; “çoklu” ilişki, bundan daha fazlasını gerektirmektedir.

Yukarıdaki örnek çoklu ilişki bağlamında yeniden ele alınırsa, Hollanda’nın partneri Belçika (*birinci düzeyde*) ile olan ikili ticareti, Belçika’nın Almanya (Hollanda için, *ikinci düzey* partner) ile arasındaki ticaret maliyetleri ile ilintili olduğu gibi, ikincil partner Almanya’nın Fransa, Kazakistan, Yeni Zelanda vb. diğer tüm ülkeler ile (*üçüncü düzey*) ticaret maliyetleri ile ve yine bu ülkelerin birbirleri ile olan ticari ilişkileri (*dördüncü, beşinci* vs.) ile de ilintili olduğu anlaşılacaktır. Sonuçta, bu çoklu rekabet oyununu dengeye getiren bir fiyat sisteminin varlığı ve önemi, teorik/yapısal modelin ana fikrini oluşturmaktadır. Örneğin, temelde ABD, Kanada ve Meksika arasında imzalanan NAFTA anlaşması, doğrudan ilişkisi bulunmayan AB üyesi ülkeleri ve Japonya arasında gerçekleşen ticareti çoklu direnç faktörü aracılığıyla etkilemektedir (Anderson, 2010).

O halde, çekim modelinin ampirik uygulamalarında dünya rekabet koşullarının kontrol edilmesi ve teoriye uygun şekliyle çoklu direnç faktörünün etkisinin tahminlenmesi zorunludur. Çoklu direnç faktörü kontrol edilmediğinde, ölçülmesi arzulan diğer maliyet değişkenleri de uluslararası rekabet koşulları ile korelasyonlarına bağlı olarak sapmalı tahminlenecektir. Modelde ülkelerin karşılaştıkları çoklu direnç ihmal edildiğinde, örneğin *Iraklık Endeksi* kullanıldığında, coğrafi uzaklık çoklu direnç ile korelasyonlu olduğu için etkisi sapmalı hesaplanacaktır (AvW, 2003, s. 178).

Çoklu direnç faktörünün ampirik olarak doğru kontrol edilebilmesi için, *Iraklık Endeksi* yerine, AvW’un (2003) yatay kesit için yaptığı çalışmasına dayanarak ihracatçı ve ithalatçı kukla değişkenleri ile havuzlanmış EKK ile tahminleme yapılabilmektedir. Kukla değişkenlerin temel avantajı görünmeyen maliyet unsurlarını da içermeleri ve yine de beraberinde çoklu bağımlılığı kontrol edebilmeleridir. Bu özellikleri ile yalnız mesafeyi maliyet unsuru olarak tanımlayan *Iraklık Endeksi*’nden çok daha üstündürler.

Panel veri analizi için ise çoklu direnç faktörünün kontrolünde kullanılacak doğru teknikler, Baldwin ve Taglioni (2006, s. 7) tarafından tartışılmıştır. Baldwin ve Taglioni (2006) “Çekimsel Hareketli” – *gravitational un-constant-* olarak tanımladıkları çoklu direnç faktörünün hata terimi içerisinde kalarak diğer ticaret maliyetleri ile korelasyonları ölçüsünde yaratacağı hatayı *Altın Madalyon Hata*¹

¹ Baldwin ve Taglioni (2006) ironik bir yaklaşımla, altın madalyonu hak edecek derecede büyük hata adlandırmasında bulunmuştur.

(*gold medal mistake*) olarak adlandırmaktadırlar. Baldwin ve Taglioni (2006), *Altın Madalyon Hatasından kaçınmak için zamana göre değişen (it ve jt sabit) ve zamana göre değişmeyen ülke çifti (ij sabit) kukla değişkenlerinin birlikte kullanımı önerilmektedir. Özellikle, bölgesel ticaret anlaşmalarının geçmiş ticari ilişkilerle içsel olduğu göz önüne alındığında etkilerini ölçmekte bu yöntem sıklıkla başvurulmaktadır (Magee, 2008).*

Literatürde *Rassal Etkiler Modeli* ile de panel veri tahminlemesi yapılmaktadır. (Baldwin, 1994; Gros and Gonciarz, 1996; Egger, 2000; 2002). Özellikle zamana göre değişmeyen bir değişkenin etkisini ölçmek için *Rassal Etkiler Modelinin* kullanımı uluslararası yazında öne çıkmaktadır. (Egger ve Pfaffermayr, 2003; Carrère, 2006). Ancak, ülke çifti (*ij*) etkilerin rassal kabul edildiği çalışmalarda da zamana göre değişen ihracatçı (*it*) ve ithalatçı (*jt*) kukla değişkenleri ile çoklu direnç faktörünün ayrıca kontrol edilmesinin önerildiği görülmektedir (WTO, 2012, s. 108). Bunun sebebi, gözlemlenemeyen yatay kesit heterojenliğinin çoklu direnç faktörü ile ilişkili olmasıdır (Shepherd, 2016, s. 28). Rassal etkiler modeli bu heterojenliğin temelde rassal olduğunu ve normal dağılım gösterdiğini varsaymaktadır. Halbuki ülkelere özgü bir nitelik olan çoklu direnç faktörünün istatistiksel olarak normal dağılıma sahip olduğunu varsaymak mümkün değildir. Bu sebeple *Çoklu Direnç-Sabit Etkiler Devrimi* (Head ve Mayer, 2014, s. 136) sonrasında baskın eğilim ihracatçı ve ithalatçı ülke sabit etkilerin kullanılması yönündedir.

Çoklu direnç faktörünün doğru ölçülmesi için diğer bir önemli husus ise örneklemin yapısıdır. Uzun bir süreyi kapsayan ve gözlemlenen ülkelerde yeterli çeşitliliğin sağlandığı bir örnekleme çalışmak doğru tahminleme yapabilmek için bir ön koşuldur. Rose (2017) çalışmasında bu bağlamda Avrupa Parasal Birliği'nin (APB) ticari etkilerini tahminleyen 45 çalışmayı kullanarak yaptığı meta analizinin sonuçlarını sunmaktadır. Rose (2017, s. 15) çalışmalarda hem negatif hem pozitif olabilen etki tahminlerinin aslında özellikle küçük ülkelerin örneklem dışında bırakılması nedeniyle çoklu direnç faktörünün yanlış ölçülmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Küçük ülkelerin göz ardı edilmesi tahmin edilen çoklu direnç faktörü katsayısını azaltmakta, bu durumda tahmin edilen ticaret hacimleri de düşük kalmaktadır. Ayrıca panel çalışmalarda örnekleme konu olan süre uzadıkça çoklu direnç faktörü yine daha doğru tahminlenmektedir. Rose (2017, s. 6), örneklemdaki gözlem sayısının kendi başına tahminler üzerinde bir etkisi olmadığını, temelde önemli olanın farklı büyüklükteki ülkeleri ve uzun bir dönemi kapsayacak şekilde örnekleme oluşturulması olduğunu ayrıca vurgulamıştır. Glick ve Rose (2016), ayrıca bu hususları dikkate alarak APB'nin ticaret üzerindeki gerçek etkisini pozitif ve %50 gibi çok yüksek bir düzeyde tahmin etmişlerdir.

Çoklu direnç faktörünün yukarıda saymış olduğumuz doğru ampirik yaklaşımla tahminlemesiyle birlikte özellikle, temelde "*Sınır etkisi* (Border

effect)”ve “*Yerel Ticaret Taraflılığı*² literatüründe gelişmeler yaşanmıştır (AvW, 2003; Balistreri & Hillberry, 2007). Örneğin, McCallum’un (1995) *Iraklık Endeksini* kullanarak ölçtüğü ve bir *bulmaca*³ olarak tanımlanan Kanada eyaletleri arasındaki ticaretin, yalnızca sınır etkisi dolayısıyla Amerikan eyaletleri ile ticaretlerine oranla 22 kat gibi yüksek bir oranda fazlalığı, AvW’un (2003) *Çoklu Direnç Faktörünü* kullanarak yaptığı tahminlerde %44’e düşmüştür. Benzer çalışmalar Çin Halk Cumhuriyeti için Poncet (2003, 2005), Japonya için Okuba (2004), AB için Chen (2004) ve Brezilya için Daumal ve Zignago (2010) tarafından gerçekleştirilmiştir. Elbette aktarılan bu çalışmaların sayısını çoğaltmak mümkündür.

Bu bağlamda Türkiye üzerine yapılmış Türkçe ve İngilizce akademik makalelerden faydalanılarak bu çalışmada yapılan meta veri incelemesi ise yukarıda özetlenen uluslararası tartışmadan oldukça çarpıcı bir ayrışmayı işaret etmektedir (Bkz. **Ek 2**). 2006 yılında ilki yayınlanan ve çekim modeli uygulaması yapılmış 36 makale arasında yalnızca 11’i AvW’un (2003) çalışmasına atıf yapmıştır. Yurtdışı hakemli dergilerde yayınlanmış 4 makalenin tamamı AvW’e (2003) atıfta bulunurken, uluslararası yayınlanan bu 4 makaleden yalnızca 2’sinde doğrudan çoklu direnç kavramına değinilmiştir. Iraklık Endeksi ise makalelerde yer almamaktadır.

Tahminleme yöntemi olarak incelendiğinde ise, 36 çalışmanın 10’unda sabit etkiler modeli kullanılmakta, diğer bir ifadeyle zamandan bağımsız ülke çifti (*ij*) sabit etkiler modelde kontrol edilmektedir. Uluslararası yayınlanan 4 makalenin tamamı sabit etkiler modeli ile tahminlenmiştir. Tahminleme yöntemine dair dikkat çekici diğer bir nokta ise, 36 çalışmanın çoğunda -özellikle mesafe değişkenini ölçmek amacıyla- rassal etkiler modelinin tercih edildiği ve yabancı yazındaki alışlagelmiş uygulamalardan ayrışıldığıdır.

Konuları itibariyle ise çalışmalarda özellikle, Türkiye’nin belirli ülke grupları ile ticaretinin yapısı üzerine odaklanılmıştır. Bu bağlamda yapılan uygulamaların ortak özelliği ise, 3 çalışma haricinde, Türkiye ve partnerleri (en az 4 en çok 180 partner ülke ile) arasındaki ikili ticaret hacimlerinden oluşan örneklem ile çalışılmasıdır. Örneklem içinde, bir bölgede konumlu ülkeler, benzer gelir düzeyine sahip ülkeler veya bir bölgesel ticaret anlaşmasının üyeleri vb. Türkiye’nin partneri olarak yer alabilmektedir.

² Yerel yazında “Home Bias” kavramı daha çok “Yerel Yatırım Taraflılığı” olarak aktarılmış ve finansal yatırımların daha çok yerel kâğıtlara yapıldığı yönündeki stilize gerçekliğin incelenmesinde kullanılmıştır. Ancak *yerel taraflılık*, yalnızca finansta değil; ticarete de en az finans kadar eski ve tartışılan bir konudur (Obstfeld ve Rogoff, 2000).

³ McCallum, Amerika ve Kanada gibi benzer dil ve kültürel özelliklere sahip olan komşu bulunan ve NAFTA bağlamında tarifelerin olmadığı bir ticaret ortamına rağmen yüksek bir “sınır etkisi”nin varlığını *bulmaca* olarak tanımlamıştır.

Bu çalışmada, Türkiye ile ilgili yapılmış diğer çalışmaların amaçladığı gibi Türkiye'nin ticari yapısı analiz edilecektir. Ancak bu amaçla, çoklu direnç faktörünü de içeren farklı bir yöntem izlenecektir. Ampirik model oluşturulmadan önce, takip eden bölümde modelin teorik altyapısı sunulacaktır.

YAPISAL ÇEKİM MODELİ (AvW, 2003)

AvW (2003) çalışmasında ticari direnci üç bileşene ayırmaktadır: (i) i ve j birimleri arasındaki ticari maliyetler, (ii) i biriminin bütün partnerlerine karşı ticari direnci, (iii) j biriminin bütün partnerlerine karşı ticari direnci. Bu ayrışmayı modellemek için, j birimindeki tüketicinin CES (Sabit İkame Esnekliği) tipi fayda fonksiyonunu maksimize etmektedir:

$$U_j = \left(\sum_i \beta_i^{(1-\sigma)/\sigma} c_{ij}^{(\sigma-1)/\sigma} \right)^{\sigma/(\sigma-1)} \quad (\text{Denklem 1})$$

Gelir Kısıtı altında:

$$\sum_i p_{ij} c_{ij} = y_j \quad (\text{Denklem 2})$$

Denklem 1 ve **2**'de c_{ij} , j biriminde yerleşik tüketicinin i biriminin ürettiği malları tüketimini ifade etmektedir. y_j , j birimindeki tüketicinin gelirini, p_{ij} ise tüketicinin ödediği fiyatı göstermektedir. Monopolcü rekabet modelinin temelini oluşturan Armington ve tüketicinin çeşit sever olduğu varsayımları altında sabit ikame esnekliği σ 'nın, $1 < \sigma < \infty$ aralığında olduğu kabul edilmektedir. **Denklem 1**'de yer alan β_i ise, ürün çeşitleri arasında tüketicinin görel tercihlerinin farklılaşmasına modelde olanak veren bir dağılım parametresidir. Tüketici fiyatları üretici birime (i) göre değişen ticaret maliyetlerini (t_{ij}) de yansıtmaktadır:

$$p_{ij} = p_i t_{ij} \quad (\text{Denklem 3})$$

O halde, i 'den j 'ye ihracatın nominal değeri (x_{ij}) üretim fiyatına (p_i), tüketim miktarına (c_{ij}) ve ikili ticaret maliyetlerine (t_{ij}) bağlıdır.

$$x_{ij} = p_i c_{ij} + (t_{ij} - 1) p_i c_{ij} = p_i t_{ij} c_{ij} \quad (\text{Denklem 4})$$

Denklem 1, **Denklem 2**'de belirtilen gelir kısıtı altında maksimize edildiğinde şu talep fonksiyonu elde edilir:

$$x_{ij} = \left(\frac{\beta_i p_i t_{ij}}{P_j} \right)^{(1-\sigma)} y_j \quad (\text{Denklem 5})$$

Denklem 5'te P_j , j 'deki tüketici fiyat endeksini simgelemektedir:

$$P_j = \left[\sum_i (\beta_i p_i t_{ij})^{1-\sigma} \right]^{1/(1-\sigma)} \quad (\text{Denklem 6})$$

Diğer yandan, j ülkelerinin gelirleriyle orantılı olarak gerçekleştirdikleri ithalat i 'nin toplam gelirini de belirleyecektir. Bu eşitlikten yola çıkarak ülkelerin

ihracat ve ithalatlarını dengeye getirecek bir küresel fiyat sistemi tanımlanabilir. Arz ve talebi dengeye getirecek, pazar temizlenme koşulu aşağıdaki gibidir:

$$\begin{aligned}
 y_i &= \sum_j x_{ij} && \text{(Denklem 7)} \\
 &= \sum_j \left(\frac{\beta_i t_{ij} p_i}{P_j} \right)^{1-\sigma} y_j \\
 &= (\beta_i p_i)^{1-\sigma} \sum_j (t_{ij}/P_j)^{1-\sigma} y_j, \quad \forall i.
 \end{aligned}$$

Bir sonraki aşamada küresel denge fiyatlarındaki talep düzeyleri belirlenecektir. Bu amaçla **Denklem 7**'den, i ülkesi mallarına olan görece tercihleri (β_i) de içerir, $\beta_i p_i$ değerleri çekilerek,

$$(\beta_i p_i)^{1-\sigma} = \frac{y_i}{\sum_j (t_{ij}/P_j)^{1-\sigma} y_j}$$

Denklem 5'teki talep fonksiyonuna yerleştirilecektir:

$$x_{ij} = \left[\frac{y_i}{\sum_j (t_{ij}/P_j)^{1-\sigma} y_j} \right] \frac{t_{ij}^{1-\sigma}}{P_j^{1-\sigma}} y_j$$

Ayrıca, dünya toplam gelirin dünya talep toplamına eşit olduğu dikkate alındığında,

$$\begin{aligned}
 y^w &= \sum_j y_j \\
 \theta_j &= y_j / y^w
 \end{aligned}$$

j biriminde yerleşik tüketicilerin i ülkesi mallarına olan talebi (ithalatı) şu formu alacaktır:

$$x_{ij} = \frac{y_i y_j}{y^w} \left(\frac{t_{ij}}{\Pi_i P_j} \right)^{1-\sigma} \quad \text{(Denklem 8)}$$

Denklem 8'te Π_i aşağıdaki gibidir:

$$\Pi_i \equiv \left(\sum_j (t_{ij}/P_j)^{1-\sigma} \theta_j \right)^{1/(1-\sigma)} \quad \text{(Denklem 9)}$$

Benzer şekilde, $(\beta_i p_i)$ 'nin dengedeki değeri **Denklem 6**'da yerine konulduğunda, j 'deki fiyatlar genel düzeyi (P_j) bulunur.

$$P_j = \left(\sum_i (t_{ij}/\Pi_i)^{1-\sigma} \theta_i \right)^{1/(1-\sigma)} \quad \text{(Denklem 10)}$$

Ticaret engellerinin simetrik olduğu varsayımı altında, i 'deki fiyatlar genel düzeyi (P_i), Π_i 'ye eşdeğerdir.

$$P_j^{1-\sigma} = \sum_i P_i^{\sigma-1} \theta_i t_{ij}^{1-\sigma} \quad \forall j. \quad (\text{Denklem 11})$$

Diğer bir ifadeyle P_i ve P_j fiyat endeksleri küresel ticaret dengedeysen, tüm ülkelerin dünya geliri içerisindeki payları (θ_i) ve tüm ikili ticaret maliyetlerine (t_{ij}) bağlıdır. O halde, ticarete yapısal çekim modeli,

$$x_{ij} = \frac{y_i y_j}{y^w} \left(\frac{t_{ij}}{P_i P_j} \right)^{1-\sigma} \quad (\text{Denklem 12})$$

P_i ve P_j (“zımnî”, “teorik”) fiyat endekslerine de bağlıdır. AvW (2003) i 'deki ve j 'deki fiyat düzeyinin bir ölçütü olan bu iki değişkene *çoklu direnç faktörü* adını vermektedir. İhracatçı veya ithalatçı için çoklu direnç faktörünün yüksek olması iki ülke arasındaki ticaret hacminin artacağı anlamına gelmektedir (AvW, s. 176). İthalatçı piyasadaki teorik fiyatın (P_j) yüksek olması ihracatçı i ülkesi ürünlerinin görece ucuz olmasını sağlarken, ihracatçı ülkenin (i) ithalatçı piyasalara olan ticaret maliyetlerinin yüksek olması ürünün ortalama teorik fiyatını (P_i) yükseltirken üretim fiyatının (p_i) düşmesine neden olacak ve ülkenin partneri j ile ticaretini yine artıracaktır.

Anderson ve Yotov (2010) burada tanımlanan fiyat değişkenlerine, AvW'un (2003) çalışmasını destekler nitelikte yeni bir yorum getirmişlerdir. Anderson ve Yotov (2010) çoklu direnç faktörünü vergi yüküne benzeterek, ticaret maliyetlerini kimin ödediğinden çok kimin yüklendiğinin ölçütü olarak değerlendirmişlerdir: ihracatçı ülke satıcıları yüksek bir çoklu direnç ile karşılaştığında piyasa bulabilmek için üretim fiyatlarını aşağı çekmekte, ithalatçı ülke tüketicileri ise çoklu direncin artması ile daha çok fiyat ödemek zorunda kalmaktadırlar. Bu şekilde çoklu direnç Toplam Faktör Verimliliği üzerinden karşılanan bir ceza niteliğindedir (Anderson, 2009, s. 12). Beklenen, küreselleşmenin çoklu direnç değerlerini ve verimlilik üzerinde baskı yaratan ticari maliyet yükünü hafifletmesidir (Anderson & Yotov, 2010, s. 2158). Bölgesel Ticaret Anlaşmaları ise üyelerinin çoklu direnç değerlerini düşürürken diğer ülkeler için çoklu direnci arttıracaktır (Yotov vd., 2016, s. 73).

AMPİRİK MODEL VE SONUÇLAR

Ampirik çekim modeli aslında bir nirengi modelidir (benchmark model). Özellikle büyük örneklem kümeleri için, değişkenlerin teorisinin de işaret etmiş olduğu “gerçek” etkilerini ölçmeyi hedeflemektedir. Bu nirengi noktası ilk haliyle ülkelerin ticari sürtünme olmaması halinde ticaretlerinin büyüklükleri ile oransal olduğunu varsaymaktadır. Zaten, ekonomik büyüklük değişkenleri y_i ve y_j için ticaret esnekliğinin 1 olmasının beklendiği yukarıda özetlenen teorik çerçevede Denklem 12'den görülebilir. Yapısal denklemde ticarete konu olmayan malların harcamalar içindeki payı dikkate alındığında söz konusu esneklik değerlerinin 1'den

farklı tahminlenmesi anlaşılır olmaktadır (Péridy, 2005). Bu şekilde, farklı değişkenler için ek hipotezlerle veya münferit ülke grupları veya ülkeler özelinde, bu nirengi noktasından ayrışmanın varlığını kurgulamak ve ölçmek mümkün olmaktadır. Örneğin, mesafenin etkisi bu ilk modelden bir ayrışmayı işaret etmektedir. Yine Bölgesel Ticaret Anlaşmalarının etkisi üye ülkelerin arasındaki ticaretin nirengi modeldeki değerinden ayrıştığı varsayımına dayanılarak ölçülmektedir.

Ancak, teorik modelin belirlemiş olduğu *nirengi modelden* (benchmark model) yola çıkmak yerine, amaca göre değişen örneklem kümeleri bağlamında tahminleme yapmak, değişkenlerin (çoklu direnç faktörü gibi) gerçek etkilerinin ve dolayısıyla ölçülmesi hedeflenen ayrışma etkisinin yanlış tahminlenmesine neden olmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Rose'un (2017) Avrupa Parasal Birliği'nin tahminlenen etkisinin örneklem büyüklüğü ile doğru orantılı olarak artıyor olduğunu gösteren çalışması, yanlış örneklem seçiminin ve modeldeki değişkenlerin, örneğin çoklu direnç faktörünün, teorik çerçeveye uymayacak şekilde tahminlenmesinin çekim modeli ile yapılan ampirik çalışmalar için büyük tehlike arz ettiğini gözler önüne sermektedir.

Yukarıda saymış olduğumuz hususlar ışığında bu çalışmada çoklu direnç faktörünü doğru şekilde ölçmek için popülasyonun genelini temsil edecek kapsamda ve yapıda bir örneklem kullanılacaktır. Örneklem, 1980-2018 yılları için 97 ülke⁴ (Bk. Ek 1) arasındaki çift yönlü (97*96) ihracat akımlarını içerir dengesiz bir panel veri setinden oluşmaktadır. İhracat verileri IMF Direction of Trade Statistics (DOTs) veri tabanından alınmıştır. Ancak IMF'nin veri tabanında sıfır ihracat değerlerinin, raporlanmamış ihracat değerlerinden ayrıştırılmamış olması nedeniyle özellikle küçük ülkeler için gözlem noktaları eksiktir. Bu sebeple öngörülen 363168 (96*97*39) veri noktasından yalnızca 260703'ü için gözlem değeri elde edilebilmiştir ve çalışmada dengesiz panel veri seti kullanılmak zorunda kalınmıştır.

Ülkelere ait dolar cinsinden nominal GSYİH verileri Dünya Bankası'nın WDI veri tabanından alınmıştır. Coğrafi uzaklık, komşuluk (ortak sınır değişkeni), ortak dil ve sömürge ilişkisi CEPII veri tabanından derlenmiştir (Mayer ve Zignago, 2011). CEPII'den alınan "comlang_ethno" değişkeninin tanımına göre, iki ülkede nüfusun en az %9'unun aynı dili konuşuyor olması durumunda ortak dil konuşulduğu kabul edilmiştir. Ayrıca CEPII'nin tanımlamış olduğu haliyle ülkeler arasında bir sömürge ilişkisinin varlığını ölçen "colony" verisi de kullanılmıştır. Son olarak, Egger ve Larch (2008)'ta kullanılan ve Mario Larch'ın 1980-2017 yılları için

⁴ Çoklu direnç faktörü kontrol edilmek istendiğinde ülke sayısına paralel kukla değişken sayısı da katlanarak arttığı için (97*38 yıl + 96*38 yıl) ne yazık ki daha fazla ülke kullanılamamıştır. 127 ülke ile model tahminlenmeye çalışılmış ancak yazılım ve sistem kısıtlarıyla karşılaşılmıştır.

oluşturduğu *Bölgesel Ticaret Anlaşmaları* değişkeni, 2018 yılı için güncellenerek bu çalışmadaki Bölgesel Ticaret Anlaşmaları değişkeni oluşturulmuştur.

Aşağıda, çoklu direnç faktörünün en doğru şekilde nasıl tahmin edileceği panel veri analizinde kullanılan üç temel tahminleme yöntemi ile değerlendirilecektir: Havuzlanmış EKK, Panel Sabit Etkiler Modeli (EKK) ve Panel Rassal Etkiler Modeli (Genelleştirilmiş EKK). Mátyás'ın (1998) belirtmiş olduğu gibi büyük örneklem kümelerinin, rassal olduğu varsayılabilir. Bu varsayım altında çalışmadaki örneklemin yeterince büyük olduğu değerlendirerek, yalnızca rassal etkiler modeli ile çalışılabilir. Ancak eksik veri noktalarının özellikle küçük ekonomilerde yoğunlaşması bu varsayımı zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda, farklı model kalıplarıyla birlikte her iki varsayım için, rassal ve sabit etkiler, sonuçlar aşağıda tartışılacak ve çoklu direnç faktörünün eksik veya hatalı tahminlerini “gerçek” sonuçları ile karşılaştırma olanağı bulunacaktır.

İlk modelde çoklu direnç değişkeni göz ardı edilerek yalnızca zenginleştirilmiş ampirik çekim modeli değişkenleri kullanılmıştır:

$$\ln X_{ijt} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln GSYH_{it} + \alpha_2 \ln GSYH_{jt} + \sum_{k=1}^4 \beta_k TF_{ij}^k + RTA_{ijt} + \alpha_t + \varepsilon_{ijt} \quad (\text{Model 1})$$

Model 1’de bağımlı değişken X_{ijt} , i ülkesinden j ülkesine mal t zamanında gerçekleşen mal ihracatını göstermektedir. $GSYH_{it}$ ve $GSYH_{jt}$ değişkenleri sırasıyla ihracatçı i ve ithalatçı j ülkelerin dolar cinsinden nominal gayri safi yurtiçi hasıllarını ifade etmektedir. TF_{ij} , i ve j ülkeleri arasındaki ticari sürtünmeyi ölçmek için kullanılan zamandan bağımsız dört farklı ülke çifti değişkenini temsil etmektedir. Bu değişkenler, i ve j ülkeleri arasındaki coğrafi uzaklık ($\ln DIST_{ij}$) ile sınır komşuluğu ($CONT_{ij}$), sömürge ilişkisi (COL_{ij}), ortak dil ($LANG_{ij}$) kukla değişkenleridir. Son olarak, α_t zaman kukla değişkenidir. Bu değişken, mal ticaretini etkileyen küresel şokların etkisinin modelde kontrol etmektedir. Ayrıca zaman kukla değişkeni ile dolar enflasyonu da elimine edilecek ve nominal değerleri kullanıldığı halde ihracat ve GSYH değişkenlerinin ticaret üzerindeki reel etkilerinin ölçülmesi sağlanacaktır⁵.

Model 1 çoklu direnç faktörünü göz ardı ettiği için teorik açıdan eksik bir modeldir ve dolayısıyla sapmalı sonuçlar vermesi beklenmektedir. Çalışmada bu ilk modeli iki ayrı tahminci, Havuzlanmış EKK (Model 1a) ve Rassal Etkiler Modeli (Model 1b), ile tahminlenecektir. Havuzlanmış EKK ülke çifti heterojenliğini

⁵ Baldwin (2006, s. 7), bağımlı değişken ve açıklayıcı değişkenlerin reel değerlerinin kullanılmasının eşitliğin iki tarafının dolar enflasyonuna bölünmesi anlamına geldiğini ve sahte korelasyona neden olacağını ifade etmektedir. Ayrıca bu hatayı “bronz madalyon” hatası olarak tanımlamaktadır.

bütünüyle göz ardı edeceğinden, Rassel Etkiler Modelinin görece daha sağlıklı sonuçlar vermesi beklenmektedir.

Model 2’de çoklu direnç faktörü ihracatçı ve ithalatçı ülke sabit ve zamana göre değişmeyen kukla değişkenler kullanılarak kontrol edilecektir. Aslında, çoklu direnç faktörünün zamana göre değişmeyen kukla değişkenler ile tahminlenmesi, rekabet koşullarının değişkenliği göz önüne alındığında sıkıntılı bir yaklaşımdır. Ancak kullanılan örneklemin zaman boyutu kısa ise, kısa dönemde piyasa koşulları çok fazla değişmeyeceğinden çoklu direnç faktörünün zamandan bağımsız kukla değişkenlerle kontrol edilmesi kabul edilebilir. Model 2’de de Model 1’de olduğu gibi, iki ayrı yöntem (2a ve 2b) kullanılarak tahminleme yapılacaktır.

$$\ln X_{ijt} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln GSYH_{it} + \alpha_2 \ln GSYH_{jt} + \sum_{k=1}^4 \beta_k TF_{ij}^k + RTA_{ijt} + \alpha_i + \alpha_j + \alpha_t + \varepsilon_{ijt} \quad (\text{Model 2})$$

Model 3, Panel Sabit Etkiler ile tahminlenecektir. Panel Sabit Etkiler modeli, örneklemin yatay kesiti için (çekim modeli için her bir ülke çifti) zamandan bağımsız kukla değişkenler (α_{ij}) kullanarak Havuzlanmış EKK ile tahmin yapmaya eşdeğerdir⁶.

$$\ln X_{ijt} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln GSYH_{it} + \alpha_2 \ln GSYH_{jt} + RTA_{ijt} + \alpha_{ij} + \alpha_t + \varepsilon_{ijt} \quad (\text{Model 3})$$

Model 3’ün diğer bir özelliği de TF_{ij}^k olarak tanımlanan mesafe, komşuluk vb. ticari sürtünme değişkenlerinin zamandan bağımsız ülke çifti sabit kukla değişkenleri (α_{ij}) ile çoklu doğrusal olması sebebiyle tahmin edilememesidir. Bu olumsuzluğa rağmen, sabit etkiler modelinin temel üstünlüğü ticari anlaşmaların etkisini ölçmekte karşılaşılan içsellik sorununu ortadan kaldırmasıdır (Magee, 2008). Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise, sabit etkiler modeli ile tahminleme yapıldığında ihracatçı ve ithalatçı için çoklu direnç faktörlerinin (α_i ve α_j) doğrudan kontrol edilememesidir. Çünkü, α_{ij} ile α_i ve α_j arasında da yine çoklu doğrusallık vardır. Ancak diğer yandan, bu çoklu doğrusal ilişki sebebiyle literatürde α_{ij} ’nin kısa yatay kesit örneklerinde çoklu direnç faktörünü büyük ölçüde kontrol edeceği değerlendirilmektedir (Baldwin ve Taglioni, 2008, s. 11). α_i ve α_j ’nin modelde kullanımı, zamandan bağımsız ticari sürtünme değişkenlerinin tahminlenmesine olanak verdiği için, panel sabit etkilerden (α_{ij}) daha sıklıkla tercih edilmektedir.

⁶ Temelde her iki yöntem birebir aynı katsayı değerlerini vermekle beraber, Stata programı ile yapılan tahminler sonucunda katsayıların anlamlılık derecelerinde farklılık olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu programın yazılımı ile ilgili bir sıkıntı olarak görünmektedir. Çalışmada panel veri için sabit etki tahmincisi komutu (*xtreg ... , fe*) ile elde edilen sonuçlar sunulmaktadır.

Model 4 ve Model 5'te rekabet koşullarının dinamik yapısı da dikkate alınarak çoklu direnç faktörünü kontrol etmek için zamana göre değişen ihracatçı ve ithalatçı ülke kukla değişkenleri (α_{it} ve α_{jt}) modele eklenmiştir. Bu iki kukla değişken, ülkelere ait zamana göre değişen her türlü etkiyi kontrol edeceğinden ülke büyüklük değişkenleri ile eş doğrusaldır ve modelde GSYİH değişkenleri yer almamaktadır.

Aslında, çoklu direnç faktörünün 1975-2001 yılları için çok fazla değişmediği, Péridy (2005, s. 505) tarafından hesaplanmış ve ifade edilmiştir. Diğer yandan, bu çalışmada kullanılan zaman boyutunun (1980-2018 yılları için) uzunluğu ve bu süreçte küreselleşmenin ülkeler arasındaki ilişkileri hızla değiştirdiği⁷ dikkate alındığında, zamana göre çoklu direnç değişkenini kullanmanın anlamlı olduğu değerlendirilmiştir.

Model 4, havuzlanmış EKK (Model 4a) ve yine ülke çifti heterojenliğinin rassallığı varsayımı altında Panel Rassal Etkiler (Model 4b) yöntemleriyle tahminlenecektir.

$$\ln X_{ijt} = \alpha_0 + \sum_{k=1}^4 \beta_k TF_{ij}^k + RTA_{ijt} + \alpha_{it} + \alpha_{jt} + \alpha_t + \varepsilon_{ijt} \quad (\text{Model 4})$$

Model 5, α_{it} ve α_{jt} yanında ülke çifti sabit etkiler de dikkate alınarak model Panel Sabit Etkiler yöntemi ile tahminlenmiştir. Model 5 ticari akımlardaki varyans ilişkisini birçok boyutta (it , jt , ij ve t) ayırtırmakta ve araştırmakta, ancak bu haliyle ticari entegrasyon (örn. RTA) dışındaki olguların analizinde çoklu doğrusallık ile karşılaşıldığından çalışma alanını kısıtlamaktadır.

$$\ln X_{ijt} = \alpha_0 + RTA_{ijt} + \alpha_{it} + \alpha_{jt} + \alpha_{ij} + \alpha_t + \varepsilon_{ijt} \quad (\text{Model 5})$$

Tablo 1'de yukarıda tanımlanmış beş farklı model için tahmin sonuçları sunulmuştur. Tablo 1'deki modeller arasındaki temel fark kullanılan kukla değişkenlerden kaynaklanmaktadır. Model 1'de ülke çifti veya ülke sabit kukla değişkenlerinin hiçbiri kullanılmamıştır ve çoklu direnç tamamıyla göz ardı edilmiştir. Diğer modellerde ise çoklu direnç faktörü kademeli olarak modellere eklenmiştir. Ancak modellerin farklı versiyonları için, örneğin 4a, 4b'de olduğu gibi, farklı tahminleyiciler yardımıyla sonuçları görmek de mevcuttur.

Bu beş model yardımıyla çoklu direnç doğru kontrol edildiğinde tahminlenen sonuç değerleri ve diğer tahmin değerleri karşılaştırılacaktır. DTÖ

⁷ Örneğin, Dünya Bankası öncülüğünde oluşturulan WITS veri tabanı verilerine göre, Uzakdoğu ve Pasifik ülkelerinin uyguladıkları basit ortalama MFN tarife oranı 1990 yılında 16 puan iken 2018 yılında 6.88 puana düşmüştür. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/EAS/StartYear/1988/EndYear/2018/TradeFlow/Import/Indicator/MFN-SMPL-AVRG/Partner/WLD/Product/Total>

(2012, s. 108)'nün kılavuzu çerçevesinde, mesafe, komşuluk vb. zamandan bağımsız ülke çifti değişkenlerinin tahminlenmesini olanaklı kıldığı için Model 4b-Panel Rassal Etkiler Yöntemi ve Baldwin ve Taglioni (2008, s. 23)'nin önerisi doğrultusunda, Model 5-Panel Sabit Etkiler Yöntemi sırasıyla en iyi sonuçları vermesi beklenen modellerdir. Ancak literatürde hem çoklu direnci kontrol ettiği için hem de ikili ticari direnç değişkenlerinin hesaplanmasını mümkün kıldığı için sıkça Model 2a kullanılmaktadır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere bütün değişkenler beklenen değerlere sahiptir ve komşuluk değişkeni dışında tüm tahminler anlamlıdır. Diğer yandan, tahmin değerleri uluslararası literatürdeki diğer çalışmalar ile yön ve büyüklük açısından uyumludur. Beklendiği üzere ihracatçı ve ithalatçı GSYİH değişkenleri ihracatı olumlu etkilemekte, mesafe değişkeni ise iki ülke arasındaki ticareti azaltmaktadır. Diğer ticari sürtünme değişkenleri; komşuluk ($CONT_{ij}$), sömürge ilişkisi (COL_{ij}), ortak dil ($LANG_{ij}$), yine beklenen değerlerde tahminlenmiştir. Ülkeler komşularına daha çok ihracat yaparken, geçmişten günümüze bir sömürge ilişkisi ve ortak dil kullanımı ticari sürtünmeyi azaltmakta ve yine ticareti arttırmaktadır. Yalnız $CONT_{ij}$ değişkeni pozitif olmakla beraber Model 2b ve 4b'de istatistiki olarak anlamlı bulunmamıştır. Bölgesel Ticaret Anlaşması (RTA_{ijt}) değişkeni değeri değişmekle beraber tüm modeller için pozitif ve anlamlı bulunmuştur.

Ekonomik büyüklük ve gelir değişkeni olan GSYİH'nın ihracat hacmi üzerindeki etkisi tüm model tahminlerinde, örneğin Model 1a: $1,276 > 0,941$ olduğu gibi, ihracatçı için ithalatçı için olduğundan daha büyük ölçülmüştür. İhracatçının ekonomik büyüklüğü, üretim hacmi ve çeşitliliğini ölçerken, ithalatçı ekonomik büyüklüğü gelir ve üretim değişkeni olarak modelde işlev görmektedir. Bu vesileyle, ihracatçı büyüklüğü doğrudan ülkenin ihracatını olumlu etkilerken, ithalatçı ülke büyüklüğü arttığında iç piyasanın büyüklüğü ve buna paralel olarak ithalat bağımlılığı azalmaktadır. Ekonomik büyüklükler ile ilgili yine dikkati çeken bir husus da tahminlenen katsayıların teorik modelde varsayılan birim esneklik değerine çok yakın olmakla beraber eşit değer almamalarıdır.

Tablo 1: Yapısal Çekim Modeli ve Çoklu Direnç Faktörü Etkisi

<i>Değişkenler:</i>	(1a)	(1b)	(2a)	(2b)	(3)	(4a)	(4b)	(5)
	Havuzlanmış EKK	Panel Rassal GLS	Havuzlanmış EKK	Panel Rassal GLS	Panel Sabit EKK	Havuzlanmış EKK	Panel Rassal GLS	Panel Sabit EKK
<i>lnGSYİHit</i>	1,276* (0,002)	1,123* (0,013)	0,804* (0,014)	0,825* (0,024)	0,827* (0,024)			
<i>lnGSYİHjt</i>	0,941* (0,002)	0,909* (0,012)	0,751* (0,013)	0,797* (0,022)	0,800* (0,022)			
<i>lnDISTij</i>	-1,139* (0,005)	-1,283* (0,021)	-1,386* (0,006)	-1,508* (0,026)		-1,385* (0,006)	-1,501* (0,026)	
<i>CONTij</i>	0,588* (0,022)	0,704* (0,116)	0,215* (0,025)	0,130 (0,143)		0,213* (0,024)	0,136 (0,143)	
<i>COLij</i>	0,468* (0,021)	0,870* (0,115)	0,800* (0,021)	0,814* (0,125)		0,802* (0,021)	0,805* (0,125)	
<i>LANGij</i>	0,731* (0,011)	0,792* (0,056)	0,731* (0,013)	0,838* (0,055)		0,722* (0,012)	0,842* (0,054)	
<i>RTAijt</i>	0,330* (0,010)	0,211* (0,024)	0,287* (0,010)	0,192* (0,024)	0,182* (0,025)	0,291* (0,010)	0,201* (0,023)	0,176* (0,025)
<i>Sabit</i>	-28,135* (0,091)	-23,070* (0,464)	-7,797* (0,574)	-13,682* (0,803)	-3,923* (0,809)	19,436* (0,578)	22,201* (0,571)	17,926* (0,639)
α_t	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
$\alpha_i + \alpha_j$	Hayır	Hayır	Evet	Evet	Hayır	Hayır	Hayır	Hayır
$\alpha_{it} + \alpha_{jt}$	Hayır	Hayır	Hayır	Hayır	Hayır	Evet	Evet	Evet
α_{ij}	Hayır	Hayır	Hayır	Hayır	Evet	Hayır	Hayır	Evet
Gözlem Sayısı	255.535	255.535	255.535	255.535	255.535	260.699	260.699	260.699
R-kare	0.705		0.781		0.358	0.798		0.464
Panel sayısı		9.171		9.171	9.171		9.171	9.171

Parantez içindeki değerler sağlam (robust) standart hatayı göstermektedir. * p<0,01, ** p<0,05, *** p<0,1

Modeller karşılaştırıldığında ise, çoklu direnç faktörünün yok sayıldığı Model 1’de (1a ve 1b) ekonomik büyüklük değişkenlerinin etkisinin yüksek, mesafe değişkeninin etkisinin düşük tahminlendiği görülmektedir. AvW’da (2003, s. 178) belirtildiği üzere çoklu direnç faktörü ile mesafe etkisi arasında bir korelasyon bulunmaktadır. Diğer yandan, ekonomik büyüklük de çoklu direnç ile ters yönlü ilişkilidir. AvW (2003, s. 176), ÇIKARIM 1’de bu ilişkiyi ticaret maliyetlerindeki küresel bir artışın küçük ülkelerin karşılaştığı çoklu direnci daha çok arttırarak, partnerleri ile ticari maliyetlerinin görece düşük kalmasına, ticaret hacimlerindeki azalmanın sınırlı kalmasına sebep olacağı şeklinde açıklamıştır.

Model 2’de çoklu direnç faktörünün zamana göre değişmediği varsayımı altında ihracatçı ve ithalatçı sabit kukla değişkenler (α_i ve α_j) ile tahminleme yapılmıştır. Model 2b’de mesafenin rassal etkiler modeli ile tahminlenen ticaret hacmi üzerindeki etkisinin daha yüksek olduğunu görülmektedir ($\sim -1,51$). Model 2b’nin temel avantajı, örneklemin rassallığı varsayımı altında, diğer bir ifade ile paneli oluşturan ülke çiftleri arasındaki heterojenliğin, yani ihmal edilmiş değişkenlerin, modelin diğer değişkenlerinden bağımsız olduğu varsayımı altında ülke çifti heterojenliğini kısmen kontrol etmesidir. Bu sayede, Baldwin ve Taglioni’nin (2006) tanımıyla Altın Madalyon Hatasından kısmen kaçınmak mümkündür.

Ancak literatürden bilindiği üzere, ülke çiftine özgü kalıcı-sabit nitelikler özellikle RTA değişkeni ile korelasyonludur (Magee, 2008). Özellikle RTA_{ijt} değişkeninin etkisinin ülke çifti sabit etkilerin modelde varlığına ve tahminlenme yöntemine olan hassasiyeti tabloda rahatça görülebilir. Rassallık varsayımı altında Model 2b, ülke çifti heterojenliğini kısmen kontrol ederek RTA_{ijt} katsayısını Model 2a’ya göre önemli ölçüde düşük tahminlemektedir ($0,192 < 0,287$). Model 3’te ise, RTA_{ijt} değişkeninin gerçek etkisinin daha da düşük olduğu görülmektedir ($0,182$).

Tablo 1’in en son 3 sütununda ise, Model 4 ve Model 5 için tahmin sonuçları yer almaktadır. Bu modeller zamana göre değişen çoklu direnç faktörü (α_{it} ve α_{jt}) kullanılarak tahminlenmiştir. Model 4a’da, ülke çifti heterojenliği ihmal edilmiş olduğu için (Model 2a’ya benzer), mesafe ve diğer ticari sürtünme değişkenlerinin etkisi sapmalı ve mesafenin etkisi olduğundan düşük tahminlenmiştir ($-1,385$).

Model 4b, özellikle mesafe, komşuluk vb. ülke çiftine özgü ticari sürtünme değişkenlerinin etkisi ölçülmek istendiğinde kullanılacak en iyi modeldir. Ancak zamana göre değişen çoklu direnç faktörünün modele eklenmesiyle mesafenin etkisi çok az değişmektedir (Model 2b *versus* Model 4b: $-1,508 \sim -1,501$). Diğer sürtünme değişkenleri ve RTA_{ijt} değişkeni için de benzer bir durum geçerlidir. Model 1b ile karşılaştırıldığında ise katsayıların oldukça farklı olduğu görülmektedir. Bu da çoklu direnç faktörünün modelde önemli olduğunu ancak modele zamana göre değişen çoklu direnç değişkeni eklemenin katkı sağlamadığını göstermektedir.

Model 5 ise özellikle bölgesel ticaret anlaşmalarının etkisi ölçülmek

istendiğinde kullanılması uygun bir modeldir. Çünkü, ülke çifti sabit etkiler ile diğer zaman sabit ülke çifti değişkenleri arasında (mesafe, komşuluk vb.) çoklu bağıntı olduğu için bu değişkenler modelde kendiliğinden düşmekte ve tahmin yapılamamaktadır. Ancak RTA_{ijt} sonuçlarından görüldüğü üzere, ülke çifti sabit etkiler ile birlikte tahminlenen RTA'nın gerçek etkisi de oldukça düşmektedir. İki ülke arasında yürürlükte bulunan bir Bölgesel Ticaret Anlaşmasının varlığı i ülkesinin j ülkesine ihracatını yalnızca ($e^{0.176} \approx 1,19$) %19 arttırmaktadır.

Zamana göre değişen çoklu direnç faktörü ile modeldeki değişken sayısının katlanarak arttığı dikkate alındığında Model 4'ü tahminlemek her zaman mümkün olmamaktadır. Ancak elde edilen tahminlerde Model 2b veya 4b'nin benzer sonuçlar verdiği dikkate alınarak örneklem boyutunu küçültmektense literatürde de sıkça karşılaşıldığı gibi Model 2a veya 2b'nin kullanımının kabul edilebilir olduğu bu çalışma sonucunda değerlendirilmiştir. Bölgesel Ticaret Anlaşmaları gibi ülke çiftine özgü ilişkiler ile (ülke çifti sabit etkiler) içsel olduğu düşünülen ticaret politikası değişkenlerinin etkisinin doğru ölçülmesi için ise Model 3 ile Model 5'in kullanımı daha uygundur.

ÇOKLU DİRENÇ FAKTÖRÜ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'NİN TİCARET HACMİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye 2018 yılındaki toplam mal ihracatı ile dünya sıralamasında 31. sırada, ithalatı ile 25. sırada yer almaktadır (DTÖ, 2019, s. 100). Türkiye'nin ticaretteki bu konumunu olumlu veya olumsuz yönde belirleyen birçok etmen elbette sayılabilir: Ülkenin büyüklüğü (GSYH), büyük piyasalara olan yakınlık (mesafe), yürürlükteki ticaret anlaşmaları vb. Çalışmanın gelinen aşamasında yukarıda çekim modeli ile yapılan ülke sabit kukla değişken tahminleri kullanılarak Türkiye'nin ticari konumunu belirleyen etmenler ayrıştırılmaya ve Türkiye'nin ticarete kendisine özgü güçlü ve zayıf yönleri tanımlanmaya çalışılacaktır.

AvW'un (2003) teorik çalışmasında, tahminlenen kukla değişkenler çoklu direnç faktörü ile doğrudan ilişkilendirilmiş ve ortalamada yüksek maliyetler ile karşılaşan ülkelerin partnerleriyle daha çok ticaret yapma eğiliminde olduğu şeklinde yorumlanmıştı. Ancak çekim modeli için sabit etki katsayılarının literatürde bundan çok farklı şekillerde yorumlandığı görülmektedir. AvW (2003) öncesindeki çalışmalarda sabit etkiler, ülkelerin ticaret yapma eğilimini ölçmekte, diğer bir ifadeyle ortalamada yüksek ihracat ve/veya ithalat hacmine sahip ülkeleri ayrıştırmak için kullanılmaktadır⁸. Ekonomik coğrafya literatüründe ise, Redding ve Venables (2004) ülke sabit etkileri yine çoklu dirençten farklı olarak, ülkelerin arz ve piyasa kapasitelerini ölçmek için kullanmaktadırlar. Arz kapasitesi yerel maliyetler (t_i) ve üretim fiyatı (p_i) ile; piyasa kapasitesi ise ithalatçı piyasadaki fiyat endeksi (G_j) ve piyasadaki altyapı koşulları ile belirlenmektedir. Ancak Redding ve

⁸ Bk. Mátyás (1997).

Venables'ın (2004) bu yaklaşımı, Anderson ve Yotov (2010, s. 2158) tarafından açıkça eleştirilmiştir.

Yorumlamada var olan ayrışmalara rağmen, sabit etki tahminleri ülkeleri karşılaştırmak için istatistiki fiyat endekslerinden çok daha üstün bir araçtır. Fakat, sabit etki katsayılarını, yalnızca çoklu direnç faktörünü değil, modelde ihmal edilmiş ülkelere özgü diğer ticari direnç unsurlarını da içeren teorik bir fiyat endeksi olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. (Péridy, 2005, s. 499).⁹ Bu çalışmada da bu bağlamda, tahminlenen kukla değişkenleri, daha genel bir çerçevede, ülkelerin ihracat ve ithalat eğilimleri olarak yorumlanacaktır.

Aşağıda ilk önce, ihracatçı kukla değişkenleri ile çalışılacaktır. Tablo 2'de, Model 2b ve 4b ile tahminlenen, sırasıyla ülke sabit ($\hat{\alpha}_i$) ve 2018 yılı için ($\hat{\alpha}_{it=2018}$) ihracatçı kukla değişken değerleri ve buna göre ülke sıralamaları sunulmaktadır. Daha sonra Tablo 3'te yine Model 2b ($\hat{\alpha}_j$) ve 4b ($\hat{\alpha}_{jt=2018}$) ile tahminlenen ithalatçı kukla değişkeni değerleri sunulacaktır. En son kukla değişkenleri için Model 4b'den elde edilen tahmin değerlerindeki ($\hat{\alpha}_{it}$ ve $\hat{\alpha}_{jt}$) yıllara göre değişim, Grafik 1 ve Grafik 2 yardımıyla incelenecektir.

Literatürdeki tartışmalar dikkate alarak ticaret yapma eğilimlerinin 3 faktöre göre belirlendiği varsayılmıştır: normalize edilmiş ekonomik büyüklük¹⁰, rekabetçi pozisyon (mukayeseli üretim şartları: verimlilik, firma sayısı, ürün farklılaşması vb.) ve çoklu direnç faktörü (ihracat için arz fiyatı, ithalat için tüketici fiyatı). İkili ticaret maliyetlerinin etkisi mesafe, sömürge, komşuluk, ortak dil ve RTA değişkenleri kullanılarak, modelde ayrıca kontrol edildiği için ihracat ve ithalat eğilimlerine doğrudan etki etmemekte ancak dolaylı olarak yorumlanabilmektedir. Aşağıda sunulan Tablo 2 ve 3'te, Sütun I ve Sütun II arasındaki fark ülkelerin ikili ticari ilişkilerinin ticaret hacimlerini belirlemedeki etkisinin, Sütun II ve Sütun III arasındaki fark ise ekonomik büyüklüklerinin ticaret hacimlerine olan etkisinin ayrıştırılmasını sağlayacaktır. Her iki tabloda, Sütun III'te sunulan eğilimler ise ülkelerin rekabetçi pozisyonunu ve çoklu direnç faktörünün etkisini birlikte göstermektedir.

⁹ Özellikle çoklu direnç faktörü (teorik fiyat) odaklı analiz yapılmak istendiğinde sabit etkilerin düzeydeki değerleri yerine politika değişikliği (örn. NAFTA'nın etkisi) ile birlikte karşılaştırmalı statik analizler yapıldığı literatürde görülebilir (örneğin Yotov vd., 2016). Bir istisna olarak, Anderson ve Yotov (2010) Kanada vilayetleri için çoklu direnç değişkenlerini düzeyde değerlendirmekte ve karşılaştırmaktadırlar. Ancak bu vilayetlerin hepsinin aynı ülke sınırları içerisinde yer alması dolayısıyla ticaret yapılarının görece benzerliği çoklu direnç değişkenini izole etmeyi daha mümkün kılmaktadır.

¹⁰ Teorik modelde ihracatçı ve ithalatçı GSYİH değerlerini normalize etmek için paydada yer alan dünya GSYİH hasıla değerleri, ampirik modelde sabit değişken ve zaman sabit kukla değişkenler yardımıyla kontrol edilmiştir.

Çoklu direnç faktörünün etkisini Tablo 2 ve 3’de doğrudan ölçmek ne yazık ki mümkün değildir. Ancak, çoklu direnç faktörlerinin özellikle küresel entegrasyon koşulları ile şekillenen hareketi çalışmanın ilerleyen kısmında Grafik 1 ve 2 ile daha detaylı analiz edilecektir. Bu aşamada yalnızca, çoklu direnç faktörünün ülkelerin ticaret eğilimleri üzerindeki “beklenen” etkileri tartışılacaktır. Bu bağlamda yeniden özetlenmek istenirse, çoklu direnç faktörü ile diğer faktörler arasında literatürde temelde üç ilişki kanalı tanımlanmıştır:

İLİŞKİ I: İkili ticari ilişkileri zayıf ülkelerin, örneğin tüm ticaret partnerlerinden uzakta bulunan veya sınırlı sayıda bölgesel ticaret anlaşmasına taraf olan, karşılaştığı çoklu direnç de yüksek olmaktadır.

İLİŞKİ II: Ekonomik büyüklük, ülkelerin dış ticaret maliyetlerinden daha az etkilenmesine ve karşılaştıkları çoklu direncin düşmesine neden olmaktadır.

İLİŞKİ III: Ters bir etkileşim kanalı ise çoklu direnç faktöründen arz fiyatlarına doğru tanımlanabilir. Ülkelerin karşılaştığı çoklu direncin yüksek olması arz fiyatları üzerinde baskı oluşturmakta, diğer bir ifadeyle ülkedeki üretimi rekabetçi olmaya zorlamaktadır.

Örneğin Tablo 2’de ticaret yapma (ihracat veya ithalat) eğilimi benzer görünen iki ülkeden ikili ticari ilişkileri zayıf olanın, karşılaştığı çoklu direncin de yüksek olacağı yukarıda ifade edilen *İLİŞKİ I* dolayısıyla tahmin edilebilir. Bu durumda iki ülkenin ticaret eğilimleri rekabet gücü ve büyüklüğü ekseninde Sütun II’de benzer tahminlenmesine rağmen, çoklu direnci yüksek ülkenin gerçekte eğiliminin diğer ülkeden zayıf olması beklenmektedir. Aynı şekilde, ekonomik büyüklükleri sebebiyle yüksek ticaret eğilimi gösteren ülkelerin (Sütun II ve III arasındaki fark ile ekonomik büyüklüğün etkisi görülebilir), karşılaştığı çoklu direnç de düşük olacaktır (*İLİŞKİ II*). Düşük çoklu direnç büyük ülkelerin ticaret eğilimlerini baskılayacağı için, bu ülkelerin yalnızca rekabet gücü ayrıştırılabilseydi, Sütun III’deki sıralamalarında gerçekte daha yukarıda oldukları düşünülebilir.

Aşağıda sunulan Tablo 2’de ilk dikkati çeken unsur, Sütun I ve II’de yer alan ülkelerin oldukça benzer olduğudur. Toplam ihracat hacimleri itibariyle Sütun I’de ilk 30’da yer alan ülkelerin neredeyse tümünün Sütun II’de yine ilk 30’da yer aldığı görülmektedir. Bu durum ülkelere özgü niteliklerin ihracat hacimlerini açıklamakta, özellikle ikili maliyetlerden daha önemli bir etmen olduğunu işaret etmektedir.

Diğer yandan, Sütun I’de ve Sütun II’de benzer ülkeler bulunmakla beraber sıralamaların ilk 30 arasında değişebildiği görülmektedir. Örneğin ilk 15’te toplam ihracat hacmi ile en üst sıralarda yer alan Almanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere gibi AB ülkeleri, tahminlenen ihracat eğilimlerine göre daha gerilere düşmektedirler. Bu ülkelerin, AB üyesi olmanın ve özellikle geçmişten gelen sömürge bağlarından kaynaklı güçlü ikili ticari ilişkilerinin faydasını gördükleri değerlendirilebilir. Ayrıca karşılaştıkları düşük çoklu direnç sayesinde, ihracat eğilimleri marjinal olarak azalmakta ve arz fiyatları ve üretim koşulları üzerinde daha az baskı hissetmektedirler. Bu olgu bahsi geçen ülkelere yüksek katma değerli ürünler

satmakta avantaj sağlayacaktır. Rekabetçi pozisyonları zaten güçlü olan bu ülkelerin, düşük ticari maliyetleri sayesinde ise yine de yüksek ihracat hacimlerine sahip olmaları şaşırtıcı değildir.

Yine ilk 15'te yer alan ve NAFTA üyesi olan Meksika ve Kanada da ABD pazarına yakın ve imtiyazlı erişime sahip olmanın avantajını kullanmaktadırlar. Bu iki ülke karşılaştığında, daha yüksek ihracat hacmine rağmen Kanada'nın ihracat eğiliminin ekonomik büyüklüğü sebebiyle Meksika'nın gerisinde kaldığı görülmektedir. (Kanada sütun II'de 23. sırada, Meksika ise 20. sırada bulunmaktadır.) Yine benzer şekilde, toplam ihracatta Almanya'nın bir gerisinde yer alan Japonya ise, tahminlenen ihracat eğilimi ile Almanya'nın önüne geçmiştir. Bu durumun Japonya'nın, çevre ülkeler ile tarihsel sömürge bağlarına rağmen, bir ada ülkesi olması sonucu karşılaştığı yüksek çoklu dirençten kaynaklandığı değerlendirilebilir.

Tablo 2: Toplam İhracat Hacimleri ve İhracat Eğilimi Tahminleri ($\hat{\alpha}_i$ ve $\hat{\alpha}_{it=2018}$)

İhracatçı Ülke (i)	Sütun I		Sütun II		Sütun III	
	İhracat (milyon US \$, 2018)	Sıra	$\hat{\alpha}_{it=2018}$ (Model 4b)	Sıra	$\hat{\alpha}_i$ (Model 2b)	Sıra
<i>Çin</i>	2417442,806	1	13,27	1	3,34	5
<i>Amerika Birleşik Devletleri</i>	1674330	2	11,36	2	2,44	16
<i>Almanya</i>	1527009,882	3	10,59	8	2,73	12
<i>Japonya</i>	735689,8787	4	10,66	6	2,93	7
<i>Güney Kore</i>	625437,4	5	11,03	4	3,44	3
<i>Fransa</i>	611075,3971	6	9,83	18	2,21	21
<i>Hollanda</i>	574569,9358	7	10,19	14	2,85	9
<i>Hong Kong, Çin</i>	569142,5508	8	10,64	7	4,02	1
<i>İtalya</i>	532873,5545	9	10,15	15	2,49	14
<i>Birleşik Krallık</i>	460205,9102	10	9,31	24	1,88	31
<i>Singapur</i>	459740,0238	11	9,77	19	3,79	2
<i>Kanada</i>	451612,5759	12	9,51	23	1,97	27
<i>Meksika</i>	451054,0558	13	9,77	20	0,96	52
<i>Rusya Federasyonu</i>	443129,94	14	10,38	10	1,90	29
<i>İspanya</i>	342981,9095	15	10,00	16	1,93	28
<i>İsviçre</i>	335547,7158	16	9,28	25	2,27	20
<i>Hindistan</i>	332086,8533	17	11,06	3	1,89	30
<i>Belçika</i>	324901,3591	18	10,21	13	2,89	8
<i>Suudi Arabistan</i>	294387,2	19	8,43	36	1,45	42
<i>Avustralya</i>	257849,005	20	9,53	22	2,29	19
<i>Polonya</i>	256010	21	9,14	27	1,50	39
<i>İrlanda</i>	255252,2861	22	8,61	33	1,99	26
<i>Tayland</i>	251108,127	23	10,88	5	3,32	6
<i>Brezilya</i>	239537,0422	24	10,54	9	2,84	10
<i>Malezya</i>	206315,1506	25	10,27	12	3,38	4
<i>Endonezya</i>	180724,984	26	10,27	11	2,72	13
<i>Avusturya</i>	179054,3072	27	8,79	30	1,86	33
<i>İsveç</i>	178220,1313	28	8,92	29	2,39	17
<i>Türkiye</i>	174599	29	9,96	17	1,34	44
<i>Çek Cumhuriyeti</i>	161857,1195	30	8,73	32	1,86	32

Sütun I ve II'deki sıralamalarda yukarıda bahsedilen ülkelerin tersi yönünde

konum değiştiren ülkeler de bulunmaktadır. Özellikle Hindistan toplam ihracatı ile 17. sırada iken tahminlenen ihracat eğilimine göre 3. sıraya yükselmektedir. Hindistan'ın bu verilere göre piyasalara erişmekte ciddi sıkıntılar yaşadığı görülmektedir¹¹. Birer ada ülkesi olan Malezya ve Endonezya'nın da ikili ve çoklu ticari maliyetleri ihracat hacimlerini olumsuz etkilemektedir. Güney Amerika'da konumlandığı halde ilk 30'da yer bulan tek ülke olan Brezilya yine önemli ölçüde ikili ve çoklu ticari maliyet yüklenmektedir.

Tablo 2-Sütun III'te ülke büyüklüklerinin olumlu etkisinden arındırılarak ve örnekleme yer alan 38 yıl için ortalama değerleri tahminlenen ihracat eğilimleri sunulmuştur. Toplam ihracat hacimleriyle ilk onda yer alan tüm ülkeler, Hong Kong, Kore ve Singapur haricinde; Sütun III'te geri sıralara düşmektedir. Örneğin Çin 5. sıraya, ABD ise 16. sıraya gerilemektedir. Çin'in geri sıralara kaymasında 90'lı yıllardaki ihracat yönlü başarılı atılımları öncesinde farklı bir konumda olmasının da etkisi bulunmaktadır. Hong Kong ve Singapur'un Sütun III'te ilk sıralardaki konumları ise, oldukça rekabetçi olmakla birlikte, ekonomilerinin ufaklığının çoklu direnç faktörü dolayısıyla ihracat eğilimlerini yükselttiğine işaret ediyor.

Daha önce Sütun II'de ihracat eğilimi ile 3.sıraya kadar yükselen Hindistan ise, Sütun III'te 30. sıraya gerilemektedir. Bu iki sonuç birlikte değerlendirildiğinde, Hindistan'ın toplam ihracattaki konumunun (Sütun I'de 17. sırada) temelde ekonomik büyüklüğü ile ilişkili olduğu ancak küresel piyasada karşılaştığı yüksek ticaret maliyetlerini aşmakta rekabetçi pozisyonunun yetersiz kaldığı sonucuna ulaşılabilir.

Sütun III'de oldukça gerileyen diğer bir ülke ise Suudi Arabistan'dır. Sütun I, II ve III'teki değerler bize Suudi Arabistan'ın güçlü ticari ilişkilerinden faydalandığını işaret etmektedir. Yakın ticari ilişkileri sayesinde, ekonomik büyüklüğünün olumlu etkisinin ötesinde, ihracatını arttırmayı başarmış diğer bir ülke ise Kanada'dır (Sütun I'de 12. sırada iken Sütun II ve III'te sırasıyla 23. ve 27. sıraya geriliyor).

Türkiye ise, Türkiye'nin toplam ihracat hacmi ile 29., ikili ticari ilişkilerinin (RTA dâhil mesafe, komşuluk, ortak dil ve sömürge ilişkisi) etkisi ayrıştırıldığında kendisine özgü karakteristikleri ile (büyüklük, rekabetçi pozisyon ve çoklu direnç) ile 17. sırada yer almaktadır. Bu sonuç Türkiye'nin ikili ticari ilişkilerinin oldukça zayıf kaldığını göstermektedir. Bu ilişkilerin bir kısmını, özellikle geçmişten gelenleri; değiştirmek ne yazık ki mümkün değildir. Ancak bu sonuç ikili ilişkilerini

¹¹ Hindistan'ın uzun süre, İngiltere hakimiyetinde kapalı bir pazar konumunda olmasının bu sonucu kısmen açıkladığı düşünülebilir. Ancak Hindistan özelinde etraflıca bir araştırma yapılması kesin bir değerlendirme yapmak için gerekli görünüyor.

geliştirdiği takdirde Türkiye'nin rahatça toplam ihracat hacmi ile çok daha iyi bir konuma yükselbileceğini, potansiyelinin oldukça yüksek olduğunu da işaret etmektedir.¹²

Diğer yandan, Sütun III'teki sıralamaya bakıldığında Türkiye'nin 44. sıraya gerilediği görülmektedir. Sütun III'teki katsayılar aslında iki faktörü içermektedir: çoklu direnç ve rekabetçi konum. Bu çarpıcı gerileme kısmen geçmiş yıllardaki olumsuz ticari performans ile açıklanabilir. Ancak bu sonucun işaret ettiği temel faktör Türkiye'nin rekabetçi konumudur. Türkiye, büyüklüğünün ihracatı üzerindeki olumlu etkisi ayrıştırıldığında 17. sıradan çok daha gerilere düşmekte, rekabet etmekte geride kalmaktadır. Ancak Sütun II ve Sütun III birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'nin yüksek ikili ticaret maliyetleri dolayısıyla karşılaştığı yüksek çoklu direnç faktörü ile birlikte ciddi bir fiyat baskısı altında olduğu görülmektedir. İkili maliyetlerin yüksekliği dolayısıyla düşük katma değerli ürünler üretmek ile ihracat yapmamak arasında sıkışmaktadır.

Tablo 3'te ise ithalatçı kukla değişkenleri yardımıyla tahminlenen ülkelerin ithalat eğilimleri ve toplam ithalat hacimleri sunulmaktadır. Ülkelerin ithalat eğilimlerinin de yine ihracat eğilimleri gibi temelde 3 faktöre göre belirlendiği varsayılmıştır: ekonomik büyüklük, rekabetçi pozisyon (üretim koşulları) ve çoklu direnç (tüketici fiyatı). Ekonomik büyüklük ile birlikte ülkenin toplam geliri artmakta ve dolayısıyla ithalat eğilimi de yüksek olmaktadır. Bir piyasadaki rekabet koşulları da ithalat eğilimini belirlemektedir. Üretim olanaklarının (teknoloji, faktör donatımı, lojistik vb.) rekabetçi olduğu piyasalarda, tüketici fiyatları düşecek ve ithalat eğilimi azalacaktır. Diğer yandan çoklu direnç faktörü ithalat eğilimini marjinal olarak arttıracaktır.

Örneğin büyük bir ekonomide ithalat yapma eğilimi bir yandan artarken, ülkenin karşılaştığı çoklu direnç düşük olacağından tüketici fiyatları ve ithalat yapma eğilimi marjinal olarak düşecektir. Erişimin zor olduğu, coğrafi olarak soyutlanmış ülkeler veya korumacı politikaların uygulandığı piyasalarda rekabetçi firma sayısı azalacağından fiyatlar nispeten yükselecek ve ithalat eğilimi marjinal olarak artacaktır.

¹² Yüksek ikili ticaret maliyetleri, ülkenin karşılaştığı ortalama maliyetleri (çoklu direnç faktörü) ve doalyısıyla ihracat eğilimini de yükseleceği için yalnızca ikili ilişkileri iyileştirerek Türkiye'nin 17. sıraya ulaşacağını düşünmek doğru değildir. İkili ilişkiler iyileşirken çoklu direnç de düşecek ve Türkiye'nin ihracat eğilimi azalacaktır. Diğer bir ifadeyle, ekonominin ihracata bağımlılığı ve arz fiyatları üzerindeki baskı da azalacaktır.

Diğer yandan, bu analizi tamamlamak için ayrıca Türkiye'nin imzalamış olduğu bölgesel ticaret anlaşmalarının, modelde tahminlenen RTA değişkeninin genel etkisinden olası bir ayrışmasını da değerlendirmek gerekmektedir.

Tablo 3: Toplam İthalat Hacimleri ve İthalat Eğilimi Tahminleri ($\hat{\alpha}_j$ ve $\hat{\alpha}_{jt=2018}$)

İthalatçı Ülke (j)	Sütun I		Sütun II		Sütun III	
	İthalat (milyon US \$, 2018)	Sıra	$\hat{\alpha}_{jt=2018}$ (Model 4b)	Sıra	$\hat{\alpha}_j$ (Model 4b)	Sıra
Amerika Birleşik Devletleri	2561666	1	6,65	2	2,55	6
Çin	2022272,29	2	7,13	1	2,35	9
Almanya	1264578,24	3	5,12	8	2,37	8
Japonya	724465,25	4	5,18	6	2,03	14
Fransa	669730,69	5	4,69	17	1,83	19
Birleşik Krallık	650066,31	6	4,76	16	1,98	15
Hong Kong, Çin	601581,35	7	5,15	7	2,86	3
Hindistan	518778,50	8	5,65	3	1,63	24
Güney Kore	513570,80	9	5,21	5	2,08	13
Hollanda	487231,40	10	5,25	4	3,11	1
İtalya	477096,86	11	4,91	12	2,19	11
Kanada	468579,45	12	4,93	11	1,90	16
Meksika	464849,87	12	4,65	18	1,14	49
İspanya	377478,54	14	4,84	13	1,89	17
Singapur	361367,62	15	4,78	14	3,04	2
Belçika	325666,38	16	5,03	9	2,75	5
İsviçre	275157,13	17	3,96	24	1,78	22
Polonya	261649,00	18	3,78	26	1,14	50
Rusya Federasyonu	248701,19	19	4,45	21	1,40	31
Avustralya	236742,59	20	4,98	10	2,12	12
Tayland	228720,47	21	4,56	20	2,31	10
Türkiye	216515	22	4,62	19	1,29	39
Brezilya	186489,78	23	4,78	15	1,42	30
Endonezya	181163,90	24	5,65	3	1,81	20
Malezya	176762,22	25	4,39	22	2,53	7
Avusturya	174703,91	26	2,33	49	0,41	85
İsveç	169555,03	27	3,32	31	1,32	34
Çek Cumhuriyeti	151722,83	28	2,38	48	0,65	77
Suudi Arabistan	125637,72	29	3,43	28	1,37	33
İrlanda	121716,87	30	2,61	43	0,90	67

Tablo 3'teki toplam ithalat hacimlerine göre ilk 30 ülkenin konumları ihracat sıralamasındaki ile oldukça benzerdir. Bu benzerlik özellikle ekonomik büyüklük ve ticari ilişkilerin etkisinin ihracat ve ithalat üzerinde simetrik olduğunu işaret etmektedir. Yalnızca Çin ve ABD, toplam ithalat hacimleri arasındaki küçük bir farkla, sıralamada yer değiştirmiştir. Sütun II'de yer alan ithalat eğilimi tahminleri de ithalat eğilimi en yüksek ülkenin Çin ve ardından Amerika olduğunu göstermektedir. AB ülkelerinin ithalat eğilimleri, ihracat eğilimlerine benzer bir yapı sergileyerek Sütun II'de toplam ithalat hacimlerine göre yapılan sıralamadaki konumlarının gerisinde kalmaktadır. Japonya'nın bir ada ülkesi olmasından dolayı yukarıda da bahsedildiği gibi artan çoklu direnç faktörünün, ithalat eğilimi üzerinde marjinal de olsa bir artışa neden olduğu görülmektedir.

Tablo 3-Sütun II'de, Kanada'nın ithalat eğilimine bakıldığında ise, toplam ithalat hacmindeki sıralamasına eş konumdadır. Buradan hareketle Kanada'nın ikili ilişkilerinin, ihracattan farklı olarak ithalat hacmi üzerinde bir avantaj yaratmadığı söylenebilir. Meksika ise ihracattaki sıralamasının (Tablo 2-Sütun II'de 20. sırada) 2 önüne geçerek 18. sırada yer almaktadır. Meksika'nın ABD ve Kanada ile olan ikili ticari ilişkileri, ülkenin düşük ithalat eğilimine rağmen, ithalat hacmini yükseltmektedir.

Ekonomik büyüklüğün ithalatı arttırıcı etkisi ayrıştırıldığında, Çin ve ABD dâhil sıralamadaki büyük ülkeler Sütun III'te geri sıralara kaymaktadır. Tablo 3'te özellikle Sütun III'te geride konumlanan sıralamalarıyla ayrıca dikkati çeken 4 ülke bulunuyor: Polonya (50.), Avusturya (85.), Çek Cumhuriyeti (77.) ve İrlanda (67.). Sütun II'deki konumları ile birlikte değerlendirildiğinde, ihracatçıların görece kolay erişimleri nedeniyle bu ülkelerin ithalat hacimlerinin yüksek olmasına rağmen gerçekte, küçük ekonomiler olmaları ve rekabetçi piyasaları dolayısıyla ithalat eğilimlerinin düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Hindistan'ın ise sıra dışı ticaret profili ve Sütun II'de, 3. sıradan 24. sıraya indiği yine dikkat çekicidir. Bu sonuçlar Hindistan'ın ithalatının da büyük çoğunluğunu ihracatı gibi büyüklüğü dolayısıyla gerçekleştirdiğini göstermektedir. Ancak Hindistan ihracatta 17. sıradayken ithalat sıralamasında 8. Sıraya kadar yükselmektedir. Tablo 2 ve Tablo 3 arasında karşılaştırıldığında, Hindistan'ın ikili ilişkilerinin (Sütun I ve II arasındaki fark) ithalatını ihracatına görece daha çok arttırdığını ve ekonomik büyüklükten arındırılmış ithalat eğilimi ile (Sütun III) ihracattaki sıralamasına göre daha yukarıda olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, Hindistan'ın iç piyasasına erişimde ithalatçılar, kendisinin diğer piyasalara erişiminden daha avantajlı konumda yer almaktadırlar.

Türkiye ise toplam ihracatta 29. sıradayken, Tablo 3'te toplam ithalat hacmi ile 22. sıraya yükselmektedir. Türkiye ithalat eğilimine göre, ikili ilişkilerinin ithalat hacmi üzerindeki etkisi ayrıştırıldığında 19. sıraya yükselirken, büyüklüğünün etkisi

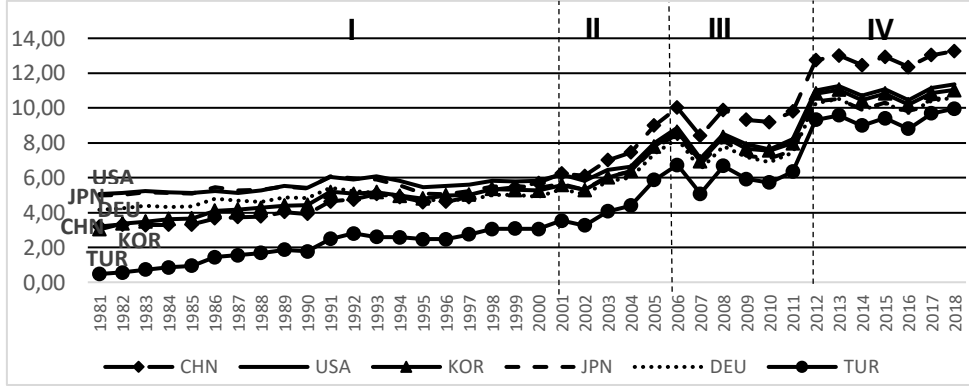
ayrıştırıldığında ise 39. sıraya gerilemektedir. Bu sonuç ihracat için olduğu gibi Türkiye'nin ekonomik büyüklüğünün ithalat hacmini de önemli ölçüde arttırdığını göstermektedir. Diğer yandan, Tablo 3'teki sıralamalarda Türkiye'nin gerçekleşen ithalat hacmi ikili ilişkilerin etkisini ayrıştırarak tahminlenen ithalat eğilimine (Sütun II) oldukça yakın bir konumda bulunmaktadır. İhracat tablosu ile bu sonuç karşılaştırıldığında bir dengesizlik ile karşılaşılmaktadır. Türkiye bir yandan ticaret partnerleri ile ihracat yönlü ikili ilişkiler kurmakta zorlanırken, tersine parterleri iç piyasaya erişimde bir zorluk yaşamamaktadır. Buradan hareketle, Türkiye'nin ihracat hacmini yükseltmekteki engelin devletler düzeyinde ticari ilişkilerin zayıflığı ve/veya ticari anlaşmalarının eksikliğinden çok, yerel yatırımcıların yabancı piyasalara girmekte zorlanması ve belki de batık maliyetlerin yüksek olması nedeniyle ticari anlaşmalardan veya serbestiden yeterince fayda sağlanamaması olduğu değerlendirilebilir.

En son olarak çalışmada, yıllar itibariyle¹³ ihracat ve ithalat eğilimleri analiz edilmiştir. Bu amaçla kullanılacak Grafik 1 ve 2'de, sunum kolaylığı açısından, ihracat ve ithalat hacimlerine göre seçilmiş ilk beş ülke (ihracat için Çin-CHN, ABD-USA, Güney Kore-KOR, Japonya-JPN ve Almanya-DEU, ithalat içinse Güney Kore yerine Fransa-FRA) ve Türkiye-TUR için Model 4b ile elde edilen $\hat{\alpha}_{it}$ ve $\hat{\alpha}_{jt}$ değerleri yer almaktadır.

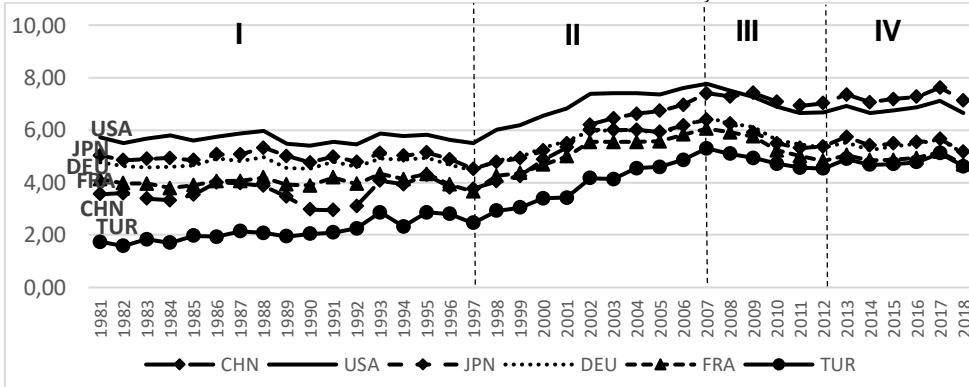
Aslında bu katsayı tahminlerinin yıllar içerisinde çok fazla değişmesinin beklenmediği yukarıda ifade edilmişti. Bunun birçok nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, GSYİH'ların normalize edilmiş olması sebebiyle ticaret eğilimlerinin dinamik hareketi, doğrudan ülke GSYİH'larındaki değişimlerle değil bunların dünya GSYİH'mın değişiminden ne ölçüde ayrıştığı ile belirlenmektedir. Diğer yandan, ülkelerin rekabetçi pozisyonu mukayeseli üstünlükleri ile belirlenmekte ve belirleyici dinamikler (teknoloji, faktör donatımı vb.) de zaten oldukça yavaş ilerlemektedir¹⁴. Örneğin, tüm ülkelerin verimlilikleri benzer şekilde artmış ise mukayeseli bir üstünlük oluşmayacağından rekabetçi avantaj da sağlanmamış demektir. En son olarak, çoklu direnç faktörünü belirleyen ticaret maliyetleri zaman içerisinde çok fazla oynaklık göstermemektedir. Ancak yukarıda bahsedildiği gibi, ticaret politikasındaki değişimler nedeniyle ticaret eğilimlerinde dinamik bir hareket beklenebilir ve çalışmada incelenen dönem itibariyle en kesin şekilde bu politika etkisi görülecektir. Ticaret maliyetlerinin değişen etkisini anlamak için ithalat ve ihracat tarafını birlikte yorumlamak faydalı olacaktır.

¹³ $\hat{\alpha}_{it}$ ve $\hat{\alpha}_{jt}$ değerleri 1981-2018 yılları için Model 4b ile tahminlenmiştir. Kukla değişkenler modelde sabit değişken ile çoklu bağıntı içerisinde olduğundan 1980 yılı için değişkenler modelden düşürülmüştür.

¹⁴ Örneğin bu süreçte en hızlı verimlilik artışı yaşayan Çin'in Toplam Faktör Verimliliği, 2000-2011 yılları arasında ortalama yıllık %3,5'lük bir artış yaşamıştır. ABD'nin verimlilik artışı ise, aynı yıllar için ortalama yıllık %0,6 düzeyindedir (Feenstra vd., 2015).

Grafik 1: Yıllara göre Değişen İhracat Eğilimleri ($\hat{\alpha}_{it}$; Model 4b)

Grafik 1’de ihracat ve Grafik 2’de ithalat eğilimlerinin beklenildiği gibi çoğunlukla değişmemektedir. Ancak eğilimlerin hareketli oldukları dönemler için, hareket şekilleri ülkeler arasında benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik eğilimlerin zaman içerisindeki gelişiminin daha çok ticaret maliyetlerinin küresel ölçekteki evrimini yansıttığını işaret etmektedir. O halde, ihracat ve ithalat eğilimlerindeki hareketten yola çıkarak küresel ticaret politikasındaki dönüm noktalarını belirlemek ve incelemek mümkün görünmektedir. Bu bağlamda grafikler üzerinde aralıkları işaretlenmiş dört dönem için ve özellikle değişimin yaşandığı II. ve III. dönemler üzerinde analizi odaklayarak çalışılacaktır. II. dönemde ihracat ve ithalat eğilimlerinin her ikisi de artış göstermekte, III. dönemde ise hareket yönleri ayrılmaktadır.

Grafik 2: Yıllara göre Değişen İthalat Eğilimleri ($\hat{\alpha}_{it}$; Model 4b)

Dönem II’de 1997 yılında başlayan ithalat eğilimlerindeki yukarı yönlü hareketi, 2000’li yıllarda ihracat eğilimleri de takip etmektedir. Bu sonuçlar, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)’nün kurulmasıyla sonuçlanan Uruguay protokolünün imzalandığı 1994 yılını ve ticaret maliyetlerini azaltmak yönündeki olumlu ve 2000 ortalarına kadar süregelen etkisini açıkça vurguluyor. Zaten, Uruguay kapsamında

imzalanan anlaşmaların şartlarının 6-10 yıllık bir zaman dilimi içerisinde uygulanmasının tamamlanması öngörüliyordu. Ancak bu süreç, Anderson ve Yotov'un (2010) küreselleşme ile birlikte gerçekleşmesini bekledikleri alternatif piyasalara rahatça erişimin partnerlere olan bağımlılığı azaltacağı yönündeki, diğer bir ifadeyle çoklu direncin ve ticaret eğilimlerinin azalması yönündeki, etkinin tersine işlemiştir. Elde edilen sonuçlara göre, ülkelerin yeni piyasalara kolayca erişebiliyor olmaları partnerleriyle yaptıkları ticarete bir alternatif oluşturmak yerine, artan rekabet içinde uzmanlaşmayı ve üretim zincirinin küreselleşmesiyle artan bağımlılığı beraberinde getirmiştir. 90'ların ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve derinleşen Küresel Değer Zincirleri ile birlikte böylece, partnerler arasındaki bağımlılıklar dolayısıyla ticaret eğilimleri da artmıştır¹⁵.

III. döneme bakıldığında ise Grafik 1'de yer alan ihracat eğilimlerinin 2008 krizi ile birlikte düştüğü, ancak 2012 yılına kadar kademeli olarak toparlandığını görülmektedir. Aynı dönemde Grafik 2'de sunulan ithalat eğilimleri ise istikrarlı şekilde düşmeye devam etmiştir. Bu sonuçlar, 2008 krizinin arz koşullarını, pazar koşullarından daha hızlı fakat daha kısa süreli etkilediğini gösteriyor. 2008 krizi ile dünya toplam ticaret hacmi 2009 yılının ilk iki çeyreğinde 2008 yılına göre yaklaşık %32¹⁶ düşerken, aynı dönemde tarife oranlarında bir yükseliş veya ithalatçı piyasalara erişimde benzer bir kısıtlama ile karşılaşılmadı. Krizin ilk aşamasında ticaret politikasında korumacılığa yönelinmemesine küresel arz zinciri içerisinde yer alan ülkelerin ihracatlarının ithalatları ile bağımlılığının etmen olduğu düşünülebilir. Ancak bugün süregelen "küresel ayrışmanın" (deglobalisation) (Brexit, Çin-ABD ticaret savaşı, Doha Kalkınma Turunun başarısızlığı vb.) 2008 krizinin yarattığı kırılma ile başladığı yönünde görüşler mevcuttur (Örneğin bk. van Bergeijk, 2019).

En son olarak daha marjinal bir hareket olmakla birlikte, gelişmekte olan ülkelerin hızlı büyüme ve verimlilik artışlarıyla, özellikle Çin'in sıradışı performansıyla, bu süreçte gelişmiş ülkelere yakınsadığı grafiklerden anlaşılıyor. Türkiye ise özellikle 2008 krizine kadar ihracat eğilimlerindeki artışla aradaki mesafeyi yavaş da olsa kapatma eğilimindedir.

¹⁵ Küresel Değer Zincirlerinin (GVCs) ticaret paradigmasının teorik altyapısını temelinden sarstığı değerlendirilmektedir. Bu ifade ilk defa DTÖ'nün başkanı olan Pascal Lamy tarafından 19 Eylül 2012 tarihinde Beijing'de ifade edilmiştir.

https://www.wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl245_e.htm

¹⁶ DTÖ verileri

SONUÇ

Çalışmada, çekim modeli ile yapılan uygulamalarda ampirik modelin teorik temellerine uygun şekilde kurulmasının ve çoklu direnç faktörünün kontrol edilmesinin önemi vurgulanmıştır. Diğer yandan, Türkiye üzerine yapılan literatür taramasında çoklu direnç faktörünün genelde göz ardı edildiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda yabancı yazında yer alan tartışmalar ve AvW'un (2003) teorik modeli aktarıldıktan sonra, çalışmanın ikinci aşamasında teoriye en uygun tahminleme yöntemini belirlemek amacıyla 97 ülke ve 38 yılı kapsayan bir örneklem üzerinde üç farklı tahminleme yöntemi (Havuzlanmış EKK, Panel Rassal Etkiler, Panel Sabit Etkiler) kullanılarak çalışılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen güvenilir tahmin değerleri Türkiye'nin ticaret profilini belirleyen etmenleri ayırıştırmak ve diğer ülkelerle karşılaştırma yapmak için kullanılmıştır.

Çekim modelinden elde edilen ülke sabit katsayı tahminleri, Türkiye'nin toplam ihracat hacmi ile dünyada bulunduğu konumun gerçek ihracat eğiliminin altında kaldığını ve bu olgunun partneriyle ikili ilişkilerindeki sıkıntılardan kaynaklandığını göstermiştir. Ancak Türkiye'nin ikili ilişkilerinin tahminlenen asimetrik yapısı, ilişkilerin ihracatta ithalata göre daha zayıf kalması, ülke düzeyinde ticaret politikasının eksikliğinden çok, yerel yatırımcıların dış pazarlara erişimlerinde karşılaştıkları sıkıntıları işaret etmektedir. Bu sonuç, ihracatçıların piyasalara girmekte özellikle batık maliyetleri ve bilgi maliyetlerini göze alamadıklarını düşündürmektedir. Sabit katsayılar ayrıca küresel ticaret maliyetleri ve çoklu direnç faktörünün gelişimi ile ilgili önemli bir olguyu ortaya çıkarmıştır. Küresel entegrasyonun 90'ların ikinci yarısından itibaren hızlanan hareketiyle birlikte açığa çıkan küresel değer zincirleri (GVCs), teorideki beklentinin tersine ülkeler için çoklu direnç faktörünün değerini arttırmıştır.

Çalışma sonuçları Türkiye'nin, batık maliyetlerin azaltılması yönünde pazar odaklı politika ve önlemlere öncelik vermesi gerektiğini göstermiştir. Ayrıca yerel yazındaki çalışmalarda çekim modelinin teoriye uygun şekilde tahminlenmesi ve çoklu direnç faktörünün etkisi yönünde bir tartışmanın bu çalışmadan hareketle hızlanması beklenmektedir. Sonraki çalışmalarda, Anderson ve Yotov'un (2010) yolunda daha ileri teknikler kullanılarak çoklu direnç faktörünün etkisinin diğer etmenlerden tam olarak ayırıştırılması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Adam, C. & Cobham, D. (2007). Modelling multilateral trade resistance in a gravity model with exchange rate regimes, *Centre for Dynamic Macroeconomic Analysis Conference Paper Series 0702*.

Akyüz, K.C., Aydın, A.S. & Yıldırım, İ. (2012) Orman Ürünleri İhracatının Çekim Modeli ile İncelenmesi, *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 12 (1): 8-19.

Alper, A.E. & Alper, F.Ö. (2015). Çekim Modeli: Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Sanayi Malı İhracat Potansiyelinin İncelenmesi, *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, 2015(6): 72- 81.

Anderson, J.E. (1979). A Theoretical Foundation for Gravity Equation, *American Economic Review*, 69(1):106-116.

Anderson, J.E. (2010). The incidence of gravity. İçinde: S. Brakman and P. Bergeijk (Der.), *The Gravity Model in International Trade: Advances and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Anderson, J.E. & van Wincoop, E. (2003). Gravity with Gravititas: A Solution to the Border Puzzle, *The American Economic Review*, 93(1). 170-192.

Antonucci, D. & Manzocchi, S. (2005). Does Turkey Have a Special Trade Relations with the EU? A Gravity Model Approach, *Economic Systems*, 30(2006): 157-169.

Ata, S. (2013). Türkiye ile Komşuları Arasındaki Ticaret Potansiyeli: Çekim Modeli Çerçevesinde Bir İnceleme, *International Conference On Eurasian Economies*, St. Petersburg, 17-18 Eylül 2013.

Atici, C. & Guloglu, B. (2006). Gravity Model of Turkey's Fresh and Processed Fruit and Vegetable Export to the EU: A Panel Data Analysis. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing* 18(3-4): 7-21.

Aysun, A., Öksüzler, O. & Yılgör, M. (2012). Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Etkisi: Panel Çekim Modeli Uygulaması, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2): 15-26.

Bacchetta, M., Beverelli, C., Cadot, O., Fugazza, M., Grether, J. M., Helble, M., Nicita, A., & Piermartini, R. (2012). *A Practical Guide to Trade Policy Analysis*. Geneva: WTO Publications.

Baldwin, R. (1994). *Towards an Integrated Europe*. London: Centre for Economic Policy Research.

Baldwin, R. & Taglioni, D. (2006). Gravity for Dummies and Dummies for Gravity Equations, *NBER Working Paper 12516*.

Balıkçioğlu, N. & Gülmez, A. (2019). Türkiye'nin Dış Ticaret Hacminin Çekim Modeli ile Tahmini, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(20): 769-786.

Baytar, R. A. (2012). Türkiye ve BRIC Ülkeleri Arasındaki Ticaret Hacminin Belirleyicileri: Panel Çekim Modeli Analizi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21): 403-424.

Bergstrand, J.H. (1985). The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence, *The Review of Economics and Statistics*, 67(3): 474-481.

Bilici, Ö, Erdil, E. & Yetkiner, I.H. (2011). The Determining Role of EU in Turkey's Trade Flows: A Gravity Model Approach, *Actual Problems of Economics*, 4(118): 265-279.

Carrère, C. (2006). Revisiting the Effects of Regional Trade Agreements on Trade Flows with Proper Specification of the Gravity Model, *European Economic Review*, 50(2): 223-47.

Chaney, T. (2008). Distorted Gravity: The Intensive and Extensive Margins of International Trade, *American Economic Review*. 98(4): 1707-1721.

Çetin, M. (2019). Osmanlı Devleti'nin Dış Ticaretinin Çekim Modeli Yaklaşımı ile Analizi, *Turkish Studies*, 14(4): 2163-2177.

Deardorff, A. (1995). *Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World?* Chicago: University of Chicago Press.

Demir, M. A. & Utkulu, U. (2018). Uluslararası Enerji Fiyatlarının Dünya Ticareti Üzerine Etkisi: Panel Çekim Modeli Bulguları. *Proceedings of 4 th SCF International Conference on Economics and Social Impacts of Globalization and Future Turkey-European Union Relations* (ss. 74-83), Uşak Üniversitesi İİBF ve Scientific Cooperation for the Future. Nevşehir. 26-28 Nisan 2018.

Demir, M.A. & BİLİK, M. (2018). Türkiye'nin Ticaret Etkinliği: Stokastik Sınır Çekim Modeli Yaklaşımı. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1): 29-48.

Demiroğlu, Ö. (2019). Çekim Modeli Uygulamasında Son Gelişmeler ve Yapısal/Teorik Çekim Modeli. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(35): 889-904.

Doğan, B.B. & Tunç, Ş.Ö. (2015). Türkiye'nin Afrika Ülkeleri ile Olan Dış Ticaretinin Belirleyicileri: Panel Çekim Modeli Yaklaşımı, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(12): 1-17.

DTÖ (2012). *A practical guide to trade policy analysis*. Geneva: United Nations and World Trade Organization. https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/practical_guide12_e.htm

DTÖ (2019). *World Trade Statistical Review*. Geneva: World Trade Organization. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf

Eaton, J. & Kortum, S. (2002). Technology, Geography and Trade, *Econometrica*, 70(5):1741-1779.

Egger, P. (2000). A Note on the Proper Econometric Specification of the Gravity Equation, *Economics Letters*, 66(1): 25–31.

Egger, P. (2002). An econometric view on the estimation of gravity models and the calculation of trade potentials, *The World Economy*, 25: 297–312.

Egger, P. & Pfaffermayr, M. (2003). The proper panel econometric specification for the gravity equation: A three-way model with bilateral interaction effects, *Empirical Economics*, 28 (3): 571–580.

Egger, P. H. & Larch M. (2008). Interdependent Preferential Trade Agreement Memberships: An Empirical Analysis, *Journal of International Economics*, 76(2): 384-399. <https://www.ewf.uni-bayreuth.de/en/research/RTA-data/index.html>

Elitaş, B.L. & Şeker, A. (2017). Uluslararası ticarete tarife dışı önlemlerin rolü: Türkiye tekstil sektörü üzerine bir araştırma, *The Journal of Accounting and Finance*, Nisan 2017, 51-74.

Emirhan, P.N. (2008). Türk dış ticaretinin alternatif modeller açısından değerlendirilmesi (1982-2000), *Ege Akademik Bakış*, 8(2): 861-875.

Erdem, E. & Nazlioglu, S. (2008). Gravity Model of Turkish Agricultural Exports to the European Union, *International Trade and Finance Association: International Trade and Finance Association Working Paper 21*.

Feenstra, R. C., Inklaar, R. & Timmer, M.P. (2015). The Next Generation of the Penn World Table, *American Economic Review*, 105(10): 3150-3182. www.ggdc.net/pwt

Frede, J. & Yetkiner, H. (2017). The Regional Trade Dynamics of Turkey: A Panel Data Gravity Model, *The Journal of International Trade & Economic Development An International and Comparative Review*, 26(6): 633-648. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09638199.2017.1279205>

Genç, M. C., Artan, S. & Berber, M. (2011). Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesinde Ticaret Akımlarının Belirleyicileri: Çekim Modeli Yaklaşımı, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(2): 207-224.

Glick, R. & Rose, AK. (2016). Currency unions and trade: a post-EMU reassessment, *European Economic Review*, 87:78–91.

Gros, D. & Gonciarz, A. (1996). A Note on the Trade Potential of Central and Eastern Europe, *European Journal of Political Economy*, 12(4): 709–21.

Head, K. (2003). *Gravity for Beginners*. Vancouver, B.C: Mimeo University of British Columbia.

Head, K. & Mayer, T. (2014). Gravity Equations: Workhorse, Toolkit, and Cookbook, İçinde: *Handbook of International Economics 4*.

Hiç Gencer, A. & Öngel, V. (2011). Serbest Ticaret Bölgesi Çerçevesinde Türkiye ile Suriye, Ürdün ve Lübnan Arasındaki Potansiyel Dış Ticaret Hacminin Uluslararası Çekim Modeli Yoluyla Tahmini, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1): 71–94.

Işık, N. (2016). Türkiye ile Şanghay İşbirliği Örgütü Arasındaki Ticaret Akımlarının Panel Çekim Modeli İle Analizi, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 2016 (17): 151-174.

Işın, F. (2017). Türkiye'nin Kuru İncir İhracat Potansiyel: Çekim Model Yaklaşımı, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23(2): 223-229.

Kapkara, S. & Koç, S. (2016). Yükselen Ekonomiler Arasındaki Ticaret Hacminin Çekim Modeli ile Analizi, *Ege Akademik Bakış*, 16(3): 477-490.

Kaplan, F. (2016). Türkiyenin Meyve ve Sebze İhracatı: Bir Çekim Modeli Uygulaması, *Journal of Yaşar University*, 11(42): 77-83.

Kotil, E. (2019). Turkey's Exports To The European Union: Gravity Model, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15(2): 167-175.

Kula, F. & Aslan, A. (2008). Türkiye'nin Ortadoğu'da Ekonomik Geleceği: Türkiye'nin İhracat Potansiyeline Yönelik Ampirik Bir Analiz, *Munich Personal RePEc Archive Paper No. 10688*. <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/10688/> (son erişim: 16.05.2020)

Magee, C. S.P. (2008). New measures of trade creation and trade diversion, *Journal of International Economics*, 75(2):349-362.

Mátyás, L. (1998). The Gravity Model: some econometric considerations, *The World Economy*, 21(3): 397–401.

Mayer, T. & Zignago, S. (2011). Notes on CEPII's distances measures: the GeoDist Database, *CEPII Working Paper 2011-25*.

McCallum, J.T. (1995). National Borders Matter: Canada-U.S. Regional Trade Patterns, *American Economic Review*, 85(3): 615–623.

Melitz, M. J. & Redding, S.J. (2012). Heterogeneous Firms and Trade, *NBER Working Papers No. 18652*.

Nowak-Lehmann, F., Herzer, D., Martínez-Zarzoso, I. & Vollmer, S. (2007). The Impact of a Customs Union between Turkey and the EU on Turkey's Exports to the EU, *Journal of Common Market Studies*, 45(3): 719–743.

Özer O.O. (2014). Determinants of Turkey's textiles exportation: The Gravitation Model approach, *Tekstil ve Konfeksiyon*, 24(3): 253-258.

Özkaya, H. (2011). İkili ve Çok Taraflı Anlaşmaların Türkiye'nin İhracatı Üzerindeki Etkisi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(2): 279-288.

Rose, A.K. (2017). Why do estimates of the EMU effect on trade vary so much? *Open Economies Review*, 28:1-18.

Sandalcılar, A. (2012). Türkiye'nin BRIC Ülkeleriyle Ticari Potansiyeli: Panel Çekim Modeli Yaklaşımı, *Journal of Yasar University*, 25(7): 4164-4175.

Saray, M.O. & Karagöz, K. (2010). Gravitational Determinants of Tourist Inflows in Turkey, *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11): 29-40.

Saygılı, F. & Manavgat, G. (2014). Linder Hipotezi: Türkiye'nin Dış Ticareti için Ampirik Bir Analiz, *Ege Akademik Bakış*, 14(2): 261- 270.

Saygılı, F.R. & Akçay, F. (2019). Türkiye'nin bölgesel ekonomik örgütlerle ihracatı üzerine çekim modeli uygulaması: ab dışında alternatifler mümkün mü? *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37(2): 193-214.

Sheperd, B. (2016). *The gravity model of International trade: A user guide* (An Updated Version). Bangkok, Thailand: United Nations Economic and Social Commissions for Asia and the Pacific.

Tatlıcı, Ö. & Kızıltan, A. (2011). Çekim Modeli: Türkiye'nin İhracatı Üzerine Bir Uygulama, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, s. 287-299.

Tinbergen, J. (1962). *An Analysis of World Trade Flows*. İçinde: *Shaping the World Economy*. New York, NY: Twentieth Century Fund.

Ülengin, F., Çekyay, B., Palut, P.T., Ülengin, B., Kabak, Ö., Özaydın, Ö. & Ekici, Ş.Ö. (2015). Effects of Quotas on Turkish Foreign Trade: A Gravity Model, *Transport Policy*, 38(2015): 1-7.

van Bergeijk, P.A.G. (2019). *Deglobalization 2.0: Trade and Openness During the Great Recession and the Great Recession*. Cheltenham: Edward Elgar.

Yaşar, E. & Korkmaz, İ. (2018). Çekim Modelinin İller Arası Ticaret İlişkilerine Uygulanması: Kütahya Örneği, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 56: 97-114.

Yavuzaslan, K., Güder, M., Kara, İ. & Kara, F. (2018). Türkiye ve Yunanistan'ın İhracatında Linder Hipotezinin Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Analiz, *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 3(1): 48-67.

Yotov, Y., Piermartini, R., Monteiro, J. & Larch, M. (2016). *An Advanced Guide to Trade Policy Analysis: The Structural Gravity Model*. Geneva: WTO Publications.

EKLER:**EK 1: Ülke Listesi**

1	ABW	Aruba, Hollanda Krallığı	34	EST	Estonya	67	MUS	Morityus
2	ARG	Arjantina	35	FIN	Finlandiya	68	MWI	Malavi
3	ARM	Ermenistan	36	FRA	Fransa	69	MYS	Malezya
4	AUS	Avustralya	37	GBR	Birleşik Krallık	70	NLD	Hollanda
5	AUT	Avusturya	38	GEO	Gürcistan	71	NOR	Norveç
6	AZE	Azerbaycan Cumhuriyeti	39	GHA	Gana	72	NZL	Yeni Zelanda
7	BEL	Belçika	40	GRC	Yunanistan	73	PAK	Pakistan
8	BEN	Benin	41	GTM	Guatemala	74	PAN	Panama
9	BGD	Bangladeş	42	HKG	Hong Kong, Çin	75	PER	Peru
10	BGR	Bulgaristan	43	HND	Honduras	76	PHL	Filipinler
11	BHR	Bahreyn Krallığı	44	HRV	Hırvatistan	77	POL	Polonya
12	BIH	Bosna Hersek	45	HUN	Macaristan	78	PRT	Portekiz
13	BLR	Belarus	46	IDN	Endonezya	79	PRY	Paraguay
14	BOL	Bolivya	47	IND	Hindistan	80	ROM	Romanya
15	BRA	Brezilya	48	IRL	İrlanda	81	RUS	Rusya Fed.
16	BRB	Barbados	49	ISL	İzlanda	82	SAU	Suudi Arabistan
17	CAN	Kanada	50	ISR	İsrail	83	SEN	Senegal
18	CHE	İsviçre	51	ITA	İtalya	84	SGP	Singapur
19	CHL	Şili	52	JAM	Jamaika	85	SLV	Salvador
20	CHN	Çin	53	JOR	Ürdün	86	SVK	Slovak Cumhuriyeti
21	CIV	Ivory Sahilleri	54	JPN	Japonya	87	SVN	Slovenya
22	CMR	Kamerun	55	KEN	Kenya	88	SWE	İsveç
23	COL	Kolombiya	56	KGZ	Kırgızistan	89	THA	Tayland
24	CRI	Kosta Rika	57	KHM	Kamboçya	90	TUN	Tunus
25	CYP	Güney Kıbrıs	58	KOR	Güney Kore	91	TUR	Türkiye
26	CZE	Çek Cumhuriyeti	59	LBN	Lübnan	92	UKR	Ukrayna
27	DEU	Almanya	60	LKA	Sri Lanka	93	URY	Uruguay
28	DNK	Danimarka	61	LTU	Litvanya	94	USA	ABD
29	DOM	Dominik Cumhuriyeti	62	MAR	Fas	95	VEN	Venezuela
30	DZA	Cezayir	63	MDA	Moldovya	96	ZMB	Zambiya
31	ECU	Ekvador	64	MDG	Madagaskar	97	ZWE	Zimbabve
32	EGY	Mısır	65	MEX	Meksika			
33	ESP	İspanya	66	MLT	Malta			

EK 2: Türkiye Üzerine Çekim Modeli ile Çalışmalar Listesi

No	Makale	Model No.	Hausman Testi Sonuçları	Tahminleme Yöntemi	Kukla	İrakklik	Örneklem Yapısı			Bağımlı Değişken	GSYH		Mesafe
							Partner I	Partner II	Zaman kesiti		Partner I	Partner II	
1	Antonucci ve Manzocchi (2006)	M1	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli İki Aşamalı Tahminleme-GLS	<i>ij sabit</i>	Yok	Türkiye	45 ülke	1967-2001	İhracat	1,733	(0,269)	-1,026 (0,412)
		M2	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli İki Aşamalı Tahminleme-GLS	<i>ij sabit</i>	Yok	Türkiye	45 ülke	1967-2001	İthalat	1,716	(0,240)	-0,568 (0,309)
2	Atıcı ve Gülloğlu (2006)	M1	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli	Yok	Yok	Türkiye	AB-13 ülke	1995-2001	Taze Meyve-Sebze İhracatı	0,66*** (1,65)		-0,67 (-1,30)
		M2	Rassal Etkiler Modeli	Havuzlanmış EKK	Yok	Yok	Türkiye	AB-13 ülke	1995-2001	Taze Meyve-Sebze İhracatı	1,37* (5,91)		-0,72* (-3,20)
		M3	Rassal Etkiler Modeli	Between Effect	Yok	Yok	Türkiye	AB-13 ülke	1995-2001	Taze Meyve-Sebze İhracatı	1,42*** (1,91)		-0,73 (-1,02)
3	Nowak-Lehmann vd. (2007)	M1	-	Sabit Etkiler Modeli	<i>ijk sabit</i>	Yok	Türkiye	10 AB ülkesi 16 sektör	1988-2002	Sektörel İhracat		Sektöre göre	-
		M1	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli	<i>ij sabit</i> <i>t sabit</i>	Yok	Türkiye	62 ülke	1982-2000	Ticaret Hacmi	1,151*** (0,207)		
4	Emirhan (2008)	M2	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli	<i>ij sabit</i>	Yok	Türkiye	Yüksək Gelir (40 ülke)	1982-2000	Ticaret Hacmi	1,822*** (0,217)		
		M3	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli	<i>ij sabit</i>	Yok	Türkiye	Düşük Gelir (22 ülke)	1982-2000	Ticaret Hacmi	3,017*** (0,584)		

5	Erdem ve Nazhoğlu (2008)	M1	-	Rassal Etkiler Modeli EGLS Wallace-Hussain	Yok	Yok	Türkiye	AB-23	1996-2004	Tarım İhracatı	0.83* (0.121)	-0.82 (0.332)	
6	Bilici vd. (2008)	M1	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli İki Aşamalı Tahminleme EGLS	ij sabit	Yok	Türkiye	42 ülke	1992-2006	Toplam Ticaret (X+M)	0.636* (2.451)	1.974* (8.644)	-0.429** (-2.229)
		M2	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli İki Aşamalı Tahminleme EGLS	ij sabit	Yok	Türkiye	AB-15	1992-2006	Toplam Ticaret (X+M)	-9.121*** (-1.874)	4.543* (3.461)	0.282 (0.143)
		M3	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli İki Aşamalı Tahminleme EGLS	ij sabit	Yok	Türkiye	AB dışındaki ülkeler	1992-2006	Toplam Ticaret (X+M)	-0.743* (-1.875)	2.009* (8.097)	-0.539** (-2.629)
7	Kula ve Aslan (2008)	M1	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli	Yok	Yok	Türkiye	Ortaoğu Ülkeleri Grubu (12 ülke)	1996-2005	İhracat	0.01* (2.78)	-1.235* (-3.06)	
		M2	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli	Yok	Yok	Türkiye	Kişi Başına Gelin Dünya Ortalamasının Üzerinde (7 ülke)	1996-2005	İhracat	0.02*** (1.76)		-2.275* (-2.78)
		M3	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli	Yok	Yok	Türkiye	Kişi Başına Gelin Dünya Ortalamasının Altında (5 ülke)	1996-2005	İhracat	0.003* (2.87)		-0.522* (-4.97)
8	Karagöz ve Saray (2010)	M1	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli	Yok	Yok	Türkiye	APEC (23 ülke)	2001-2005	Toplam Ticaret (X+M)	3.0327* (4.6024)	-2.4231* (-2.7074)	

9	Hiç Genç ve Öngel (2011)	MI	-	Yatay Kesit	Yok	Yok	Yok	Türkiye	71 ülke	1993-2008	İhracat	-	0.53< A <0.69	-1.039< D <-1.462	
10	Genç vd. (2011)	M2	-	Yatay Kesit	Yok	Yok	Yok	Türkiye	71 ülke	1993-2008	İthalat	-	0.85<A <0.97	-0.686<D <-1.029	
11	Özkaya (2011)	MI	-	Havuzlanmış EKK	Yok	Yok	Yok	Karadeniz Eko. İşbirliği (11 ülke)	Karadeniz Eko. İşbirliği	1997-2007	İhracat	0.51* (6.13)	0.49* (5.14)	-1.23* (-3.85)	
12	Tatlıcı ve Kızıltan (2011)	M2	-	Rassal Etkiler Modeli	Yok	Yok	Yok	Karadeniz Eko. İşbirliği	Karadeniz Eko. İşbirliği	1997-2007	İhracat	0.70* (7.56)	0.67* (7.17)	-1.37* (-3.80)	
13	Akyüz vd. (2012)	MI	-	EKK	Yok	Yok	Yok	Türkiye	113 ülke	1996-2004	İhracat	-	0.853*** (7.7116)	1.3610*** (-8.8761)	
14	Baytar (2012)	MI	Sabit Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli Wallace-Hussain	Yok	Yok	Yok	Türkiye	46 ülke	1994-2007	İhracat	0.759* (9.995)	1.992* (11.436)	-0.81* (-3.611)	
15	Sandalcılar (2012)	MI	-	EKK	Yok	Yok	Yok	Türkiye	27 ülke	2003-2008	Orman Ürünleri İhracatı	1.179* (35.207)	0.750* (22.36)	-1.205* (-15.868)	
16	Aysun vd. (2012)	M2	Sabit Etkiler Modeli	Havuzlanmış EKK İlk Fark Yöntemi	Yok	Yok	Yok	Türkiye	BRICs ülkeleri (4 ülke)	2002-2010	Toplam Ticaret (X+M)	-0.0014 (-1.6389)	30933,78 (0,7509)	0.820* (13.265)	-0,547* (-3,904)
		MI	-	Rassal Etkiler Modeli EGLS	Yok	Yok	Yok	Türkiye	BRICs Ülkeleri (4 ülke)	2002-2009	Toplam Ticaret (X+M)	1.042*	-0.771*	-0,787*	
		M2	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli EGLS	Yok	Yok	Yok	Türkiye	AB-15	1980-2009	İhracat	0,8742*	0.041	-0,475	

17	Ata (2013)	M1	Sabit Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli EGLS	Yok	Yok	68 ülke	67 ülke	1980-2009	İhracat	-	-	-	
18	Saygılı ve Manavgat (2014)	M1	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli EGLS	Yok	Yok	Türkiye	30 ülke	1995-2012	İhracat	0.490* (0.094)	0.922* (0.151)	-0.950* (0.249)	
		M2	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli EGLS	Yok	Yok	Türkiye	30 ülke	1995-2012	İthalat	0.700* (0.05)	0.640* (0.08)	-0.176 (0.1730)	
		M3	Rassal Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli	ij sabit	Yok	Yok	Türkiye	16 ülke	1995-2012	İhracat	0.447*** (0.323)	0.891* (0.263)	0.098 (0.090)
		M4	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli	ij sabit	Yok	Yok	Türkiye	16 ülke	1995-2012	İthalat	0.475* (0.14)	0.824* (0.213)	0.197** (0.085)
19	Özer (2014)	M1	-	Kantil Regresyon Modeli Bootstrap	Yok	Yok	Türkiye	142 Ülke	2007-2012	Tekstil İhracatı	0.9113** (0.0052)	-1.7107** (0.0098)		
		M2	-	Rassal Etkiler Modeli Wallaca-Hussain	Yok	Yok	Türkiye	142 Ülke	2007-2012	Tekstil İhracatı	0.5447** (0.0785)	-1.5455** (0.2009)		
20	Doğan ve Tunç (2015)	M1	-	Rassal Etkiler Modeli	Yok	Yok	Türkiye	Afrika ülkeleri (50 ülke)	1995-2014	Toplam Ticaret (X+M)	0.1796* (6.43)	-	-0.119*** (-1.97)	
		M2	-	Arelona-Froot-Rogers Tahmincisi	Yok	Yok	Türkiye	Afrika ülkeleri (50 ülke)	1995-2014	Toplam Ticaret (X+M)	0.8464* (35.90)	-	-0.0349 (-0.87)	
21	Alper ve Alper (2015)	M1	-	Uygun Genelleştirilmiş EKK	Yok	Yok	Türkiye	AB-14	2002-2012	İhracat	-	2.978* (0.165)	0.044* (0.012)	
22	Ülengin vd. (2015)	M1	-	PPML Sabit Etkiler	ij Sabit	Yok	Türkiye	AB-18	2005-2012	İhracat	0.531 (2.097)			

23	Kapıkara ve Koç (2016)	M1	-	Rassal Etkiler Modeli ECLS	Yok	Yok	15 Yükselen Ülke	14 Yükselen Ülke	1990-2013	İhracat			
24	İşık (2016)	M1	-	Rassal Etkiler Modeli ECLS	Yok	Yok	Türkiye	ŞÖ Üye ve Gözlemciler (11 ülke)	2004-2014	Toplam Ticaret (X+M)	0,82** (2.30)	0,53* (8.21)	-1,30* (-4.91)
25	Kaplan (2016)	M1	-	Havuzlanmış PPM	Yok	Yok	Türkiye	63 ülke	2004-2014	Meyve-Sebze İhracat	-	0,0566*	-0,0718*
26	Frede ve Yetkiner (2017)	M1	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli EKK	Evet	Türkiye	180 ülke	180 ülke	1960-2012	İhracat	0,574*	1,028*	-1,627*
		M2	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli EKK	Evet	Türkiye	180 ülke	180 ülke	1960-2012	İthalat	0,250*	1,245*	-1,447*
27	İşin (2017)	M1	Sabit Etkiler Modeli	FGLS	Yok	Yok	19 ülke	Türkiye	1996-2015	Kıyma İncir İthalatı	0,6831*	-	-0,4811*
28	Elhtaş ve Şeker (2017)	M1	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli Parks Kınanta Yöntemi	Yok	Yok	Türkiye	20 ülke	2005-2013	Tekstil İthalatı	1,000*	-	-0,4230*
		M1	-	Yatay Kesit Robust	Yok	Yok	Kütahya	81 İl	2013	Satış	-	1,023* (0.11)	-1,001* (0.19)
29	Yaşar ve Korkmaz (2018)	M2	-	Yatay Kesit	Yok	Yok	Kütahya	81 İl	2013	Alış	-	1,534* (0.12)	-1,219* (0.20)
		M1	Rassal Etkiler	Rassal Etkiler	Yok	Yok	47 ülke	OPEC+OECD 47? ülke		Enerji malı ihracatı	1,386*	0,812*	-1,273*
30	Demir ve Utku (2018)	M1	Rassal Etkiler	Rassal Etkiler	Yok	Yok	Türkiye	OECD (33 ülke)	2002-2016	İhracat	-	-	0,024** (0.011)
31	Yavuzaslan vd. (2018)	M1	-	Rassal Etkiler	Yok	Yok	Türkiye	OECD (33 ülke)	2002-2016	İhracat	-	-	0,024** (0.011)

32	Demir ve Blik (2018)	M1	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli-Statik Etkimlik Modeli	Yok	Yok	Türkiye	31 ülke	2003-2014	Toplam Ticaret (X+M)	0.93* (0.088)	0.71* (0.03)	-0.61* (0.14)
		M2	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli-Dinamik Etkimlik Modeli	Yok	Yok	Türkiye	31 ülke	2003-2014	Toplam Ticaret (X+M)	0.69* (0.093)	0.78* (0.03)	-0.65* (0.09)
33	Balıkçılığı ve Güllümez (2019)	M1	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli-Statik Etkimlik Modeli	ij sabit	Yok	Türkiye	27 ülke	1993-2016	Toplam Ticaret (X+M)	0.523* (0.074)	0.901* (0.044)	-1.063 (0.141)
		M2	Rassal Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli EKK	ij sabit	Yok	Türkiye	27 ülke	1993-2016	Toplam Ticaret (X+M)	0.472 (0.076)	0.986 (0.053)	-
34	Koçil (2019)	M1	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli	-	Yok	Türkiye	AB	2002-2018	İhracat	0.3828*	0.8160*	0.3620***
35	Çetin (2019)	M1	Sabit Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli	ij sabit	Yok	Osmanlı Devleti	15 ülke	1878-1900	Toplam Ticaret (X+M)	-	-	-1.5164* (0.142)
		M1	Rassal Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli	ij sabit	Yok	Türkiye	92 ülke	1996-2015	İhracat	1.575*** (0.051)	0.304*** (0.062)	-
36	Akçay ve Saygılı (2019)	M1	Rassal Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli	-	Yok	Türkiye	92 ülke	1996-2015	İhracat	1.558*** (0.093)	0.328*** (0.052)	-1.076*** (0.228)
		M2	Rassal Etkiler Modeli	Rassal Etkiler Modeli	-	Yok	Türkiye	92 ülke	1996-2015	İhracat	1.558*** (0.093)	0.328*** (0.052)	-1.076*** (0.228)

Not: Parantez içindeki değerler katsayıları at t değerlerini göstermektedir. *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık derecelerini ifade etmektedir.

Yayın Geliş Tarihi: 29.04.2020
Yayına Kabul Tarihi: 27.05.2020
Online Yayın Tarihi: 29.09.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.558991

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1265-1278
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TÜRKİYE'DEKİ KAMU VE ÖZEL HASTANELERİN VİZYON İFADELERİNİN İÇERİK ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ*

Tezcan ŞAHİN*
Saffet OCAK**

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'deki tüm hastanelerin vizyon ifadelerinin içeriklerinin belirlenmesi ve hastanelerin mülkiyet yapısına, hizmet türüne, eğitim statüsüne, akreditasyon durumuna ve zincir olma durumuna göre karşılaştırmaların yapılmasıdır. Bu amaca ulaşabilmek için Türkiye'deki hem kamu hem de özel sektöre ait hastaneler çalışmanın evreni olarak belirlenmiştir. 836 kamu ve 525 özel hastane olmak üzere toplamda 1361 hastanelerin vizyon ifadesi incelenmiştir. Hastanelerin vizyon ifadelerinin karşılaştırılmasında içerik analizi kullanılmıştır. Vizyon ifadeleri; geleceğe yönelik umut, meydan okuma ve mükemmellik, etkileycilik ve duygusallık, personel güçlendirme, geleceğe hazırlama ve anımsanabilirlik ve yön verme öğeleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu araştırmanın sonuçları, hastanelerin mülkiyet yapısına, hizmet türüne, eğitim statüsüne, akreditasyon durumuna ve zincir olma durumuna göre vizyon ifadesi içerikleri bakımından anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte elde edilen sonuçlar, hastanelerin büyük çoğunluğunun vizyon oluşturmada mükemmel ulaşamadığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vizyon ifadesi, Kamu hastaneleri, Özel hastaneler, İçerik analizi.

* Bu çalışma 2. Uluslararası 12. Ulusal Sağlık ve Hastane İdaresi Kongresinde sunulan "Hastanelerin Vizyon İfadelerinin Analizi ve İçeriklerinin Karşılaştırılması" isimli çalışmanın genişletilmiş halidir.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Şahin, T. & Ocak, S. (2020). Türkiye'deki kamu ve özel hastanelerin vizyon ifadelerinin içerik analizi ile değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1265-1278.

* Dr, Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-4712-4161, tezcankasmer@mu.edu.tr

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-6804-9201, saffetocak@mu.edu.tr

EVALUATION OF VISION STATEMENTS OF PUBLIC AND PRIVATE HOSPITALS IN TURKEY WITH CONTENT ANALYSIS

Abstract

The aim of this study was to determine the content of the vision statements of all hospitals in Turkey and to make comparison based on the hospital ownership structure, type of service, education status, accreditation condition and chain condition. To achieve this goal, both the public and private sector hospitals in Turkey has been identified as the universe of the study. A total of 1361 hospitals, including 836 public and 525 private hospitals, were examined. Content analysis was used to compare the vision statements of the hospitals. Vision statements have been assessed using elements which are hope for the future, challenging and about excellence, impressiveness and emotionality, empowerment, prepare for the future and memorable and provide guidance. The results of this study show that there are significant differences in terms of vision statement contents according to the ownership structure of the hospitals, service type, education status, accreditation status and chain status. The results, however, reveal that the vast majority of hospitals do not achieve excellence in creating vision.

Keywords: Vision statement, Public hospitals, Private hospitals, Content analysis.

GİRİŞ

Stratejik yönetim, dış çevrenin analizi, iç çevrenin analizi, kurumsal yönelimin belirlenmesi (misyon, vizyon, amaç ve hedefler), stratejilerin belirlenmesi, stratejilerin uygulanması ve stratejik denetim olmak üzere birden fazla aşamayı içeren süreçtir. Stratejik yönetimin üçüncü aşaması olan, örgütün yönelimini ortaya koyan ve betimleyen üç önemli unsurdan biri vizyon ifadesidir. Örgütsel performansı arzu edilen düzeye ulaştırmak isteyen örgütler, stratejik yönetim sürecinin aşamalarını çok iyi algılayıp yönetsel faaliyetlerinde uygulamaları gerekmektedir. Bu uygulamaların en önemli araçlarından biri olan vizyon ifadesi, örgütün gelecekteki hayalini ve gideceği yolun çizilmesi, başarı için bir rota belirleme süreci olduğu söylenebilir. Diğer bir ifade ile vizyon ifadesi, örgütün gelecek için tasarlanmış birçok amacının genel bir şekilde ilan edilmesi, açıklanmasıdır.

Mintzberg (1994, s. 112), stratejik düşünmenin vizyon ile mümkün olduğunu, Oghojafor vd. (2011, s. 1075) vizyon ifadesini stratejik yönetim sürecinde başlangıç noktası olduğunu, Kantabutra ve Avery (2010, s. 37) vizyonun bir örgütün dönüşüm sürecinin başlangıç noktası olduğunu belirtmektedir. Ülgen ve Mirze'ye (2010, s. 177) göre ise vizyon, değişim ve dönüşüm sürecinde bir işletmenin üst yönetimi için bir referans ve dönüm noktasıdır. Vizyon ifadesi, örgütün eylemlerine güç katan katalizör görevi yapmaktadır (Anthony, 2012, s. 389).

Dinçer'e (1998, s. 11) göre vizyon, mevcut durum, geleceğe yönelik umutlar, hayaller, tehditler ve gerçeklerin bir arada düşünülerek geleceğin öngörülmesi için bilinenden bilinmeye doğru olan bir hedeftir. Ülgen ve Mirze'ye

(2010, s. 177) göre vizyon, gelecekte olunması istenilen durumun ifadesidir. Vizyon, işletmenin veya bireyin gelecekteki durumunu sözcüklerle yansıtan bir fotoğrafı veya resmidir. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere vizyon, örgütün nereye gitmek istediği ve ne olmak istediği gibi soruların yanıtıdır ve örgütün yönünü işaret eder. Bu nedenle vizyon ifadesi, örgütü gelecek hedeflere veya başarıya yönlendirmektedir (Drohan, 1999, s. 1). Gelecek hedefinin belirginleştirilmesi, örgütün bugünkü tercihlerinde tutarlı olmasına olanak sağlayacaktır. Vizyon ifadesinin sağlayacağı yararları genel olarak sıralayacak olursak (Levin, 2000, s. 96; Alkoç, 2010, s. 28; Ülgen & Mirze, 2010, s. 180; Lucas, 1998, s. 24):

1. Vizyon ifadesi ile işgörenler, ortak bir hedef doğrultusunda güçlerini birleştirirler, sinerji yaratırlar,
2. Çalışanlar ile yöneticilere ilham ve motivasyon kaynağıdır, hedef ve yönelim sağlar,
3. Örgütü işbirliğine, yaratıcılığa ve rasyonel davranışa yönlendirir,
4. İstenilen hedef doğrultusunda etkin kaynak dağılımını sağlar,
5. Örgütün ilgisiz işlere ve iş alanlarına girmesini engelleyerek örgüt üzerinde iyi bir kontrol sisteminin kurulmasına yardımcı olur,
6. Örgütlerin geleceğini betimler, strateji ve hedeflerin belirlenmesinde yol göstericidir,
7. Örgütün faaliyette bulunduğu alanda rekabette üstünlük sağlayacak temel yetenekleri üzerine odaklanıp, hedeflediği yönde ilerlemesini sağlayacaktır.

Vizyon, yıldan yıla değişme göstermeyen, örgütün çevresine taahhüt ettiği kalıcı vaatlerdir. Ancak vizyon, uzun vadeli bir araç olduğu için belirlenen hedeflere kısa zamanda ulaşılmaz. Dolayısıyla vizyon tamamlanmadıkça veya çevresel koşullar değiştirilmesini zorunlu kılmadıkça değişmemelidir (Ocak vd., 2016, s. 505). Ancak bir vizyon başarıya ulaştığında yeni bir vizyonun belirlenip uygulamaya geçilmesi gerekmektedir.

Sağlık kurumları yöneticileri, örgütsel vizyonu örgütün geçmişine, tecrübelerine, çevrenin yarattığı fırsatlar ve örgütün kapasitesine dayalı olarak geliştirmelidir (Duncan et al., 2006, s. 204; Kavuncubaşı & Yıldırım, 2018, s. 239). Bir hastanenin vizyon bildirgesi hizmet sunduğu toplumun sağlık bakım gereksinimleri ile ilişkili olmalı ve toplumun sağlık statüsünü yükseltmeye olan katkısını açıklamalıdır. Ayrıca vizyon bildirgesi, hastanenin sağlık hizmetleri içindeki rolüne yer verecek şekilde hazırlanması gerektiği söylenebilir. Ağırbaş (2016, s. 386) iyi bir hastane organizasyon yapısının oluşturulabilmesi için dikkate alınması gereken kurallar arasında hastanenin vizyon ifadesinin açık ve anlaşılır şekilde belirlenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Vizyon ifadeleri sağlık kurumunun tanıtım ve pazarlama faaliyetleri içerisinde önemli yere sahip olacağı

bilinciyle hazırlanarak, toplumun ilgisini çekecek, diğerlerinden farklılığı ortaya koyacak nitelikte olmalıdır.

Her bir vizyon belirleme sürecinde dikkat edilmesi gereken bazı önemli hususlar bulunmaktadır. Ocak vd.'ne (2016, s. 507) göre etkili bir vizyon bildirgesinin kısa ve öz olması, paydaşlar tarafından kolayca anlaşılması ilham verici, anlamlı, net, hatırlanabilir olması önem arz etmektedir. Uğurluoğlu vd. (2019, s. 52), etkili bir vizyonun dört önemli özelliği taşıması gerektiğini ileri sürmektedir. Bunlar; gelecek yönelimi, idealizm, imgeleme ve emsalsizliktir. Collins ve Porras (1996, s. 67) ise vizyon ifadesinde temel ideoloji ve tasarlanan gelecek olmak üzere iki temel öğesinin bulunması gerektiğini ileri sürmektedir. Temel ideoloji, örgütün neyi temsil ettiği ve varlık nedenini açıklayan temel değerleri ve temel amaçlarını içeren örgütün karakterinin tanımıdır. Tasarlanan gelecek ise örgütün gelecekte ne olmak, nerede olmak, neleri yapmak ve başarmak istediği ve uzun dönemde neye yöneldiği ile ilgilidir. Literatürde etkili bir vizyon ifadesinin hangi öğelerden oluşması gerektiğine yönelik bir netliğin olmadığı görülmektedir. Bazı çalışmalarda ele alan vizyon öğeleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Vizyon Çalışmalarında Ele Alınan Öğeler

Yazar	Vizyon Öğeleri
Collins ve Porras (1996)	Öz değerler, öz amaçlar, büyük hedefler
Alcorn (1998)	Öz değerler, öz amaçlar, büyük hedefler.
Abelman ve Amy (2008)	Paylaşımlılık, açıklık, zorlayıcılık, karmaşıklık, avantaj sağlayıcılık, gözlemlenebilirlik.
Brătianu ve Bălănescu (2008)	Varlık nedeni, temel değerler, sosyal sorumluluk, edebilik, anlamlılık.
Kasowski ve Fillion (2010)	Gelecek yönelimlilik, pazar odaklılık, netlik ve gerçekleştirilebilirlik, değişim odaklılık
Yozgat ve Karataş(2011)	Sosyal sorumluluk, çevresel duyarlılık, etik davranışlar
Burke (2011)	Kısalık, açıklık, somutluk ve meydan okuyuculuk, hedefler, gelecek yönelimlilik, arzu edilen amaçlar, başarı kriterleri.
Ay ve Koca (2012)	Liderlik, yenilikçilik, küresellik, büyüme-gelişme, öncülük, kalite, sosyal sorumluluk, ekonomiklik
Masood vd. (2012)	Kısalık, açıklık, somutluk, yaratıcılık, ilham vericilik, öz olmak, güven vericilik, fırsatları tanımlayıcılık, gelecek yönelimlilik, eylem odaklılık, uzun dönemlilik, esneklik.
Haghighi vd. (2013)	Kısalık, açıklık ve anlaşılabilirlik, gelecek yönelimlilik, değişim odaklılık, ilham vericilik, arzu dolu olmak, net hedefler.
Papulova (2014)	Anlaşılabilirlik, hatırlanabilirlik, olumluluk, motive edicilik, ilham vericilik, cezbedicilik, meydan okuyuculuk, gelecek yönelimlilik.

Kaynak: Ocak M., Güler M. ve Basım H.N. (2016). Türk savunma sanayi firmaları vizyon ve misyon ifadelerinin içerik analizi. *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(2), 506-507.

Bu çalışmada literatürde (Duncan vd. 2006:204; Kavuncubaşı & Yıdırım, 2018:239) hastane işletmelerinin vizyon ifadelerinde bulunması gerektiği konusunda yaygın olarak kabul gören altı öğe dikkate alınarak araştırma gerçekleştirilmiştir. Tablo 2'de öğelere ilişkin açıklamalar sunulmuştur.

Tablo 2: Vizyon Bildirgesini Oluşturan Öğeler

Vizyon Öğeleri	Öğelerin İçeriği
Geleceğe Yönelik Umutlar	Örgütün gelecekle ilgili hayalleri, açık ve anlaşılır biçimde belirtilmelidir.
Meydan Okuma ve Mükemmellik	İddialı ve mükemmelliği ön plana çıkaran cümleler yer almalıdır.
Etkileyici ve Duyusal	Herkesi etkilemeli ve herkesin duygularına hitap etmelidir.
Güçlendirme	Öncelikle çalışanları ve daha sonra müşterileri (hastaları) güçlendirmelidir.
Geleceği Hazırlama	Örgütün gelecekle ilgili ana felsefesini yansıtmalıdır.
Anımsanabilir ve Yön Verme	Cümleler dikkat çekici, kolay anımsanabilir olmalı, çalışanlarda yön duygusu oluşturmaktadır.

Kaynak: Swayne, L.E., Duncan, J.W. & Ginter, P.M. (2006). *Strategic management of health care organizations*. Massachusetts: Blacwell Publishers Inc.s. 204; Kavuncubaşı, Ş. & Yıldırım, A. (2018). *Hastane ve sağlık kurumları yönetimi*. 5. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, s. 239.

Stratejik yönetimin önemli araçlarından biri olan vizyon ifadesi son yıllarda birçok araştırmanın konusu olmaktadır. Ancak vizyona ilişkin araştırmaların, stratejik yönlendirme evresini oluşturan unsurlardan biri olan misyon ifadelerine ilişkin yapılan çalışmalar kadar doygunluğa ulaşmadığı söylenebilir. Özellikle diğer endüstrilere ilişkin vizyon ifadelerini konu alan araştırmalara rastlanılsa da sağlık bakım endüstrisini içerisinde faaliyet gösteren hastanelerin vizyon ifadeleri içeriği üzerine yapılan çalışmalara literatürde rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu boşluğu bir nebze gidermek amacıyla böyle bir araştırma yapılmış olup, yeni araştırmalara referans olabilecek bir katkı sağlaması hedeflenmektedir. Diğer bir ifade ile bu konunun hem literatüre katkı hem de uygulayıcılara fikir vermek ve yol göstermek için araştırılması gerektiği düşünülmüştür.

YÖNTEM

Bu çalışma, Türkiye'deki hem kamu hem de özel sektöre ait hastanelerin vizyon ifadelerini içerik analizi ile değerlendirmek ve hastanelerin sahiplik türüne, hizmet türüne, eğitim statüsüne, akreditasyon durumuna ve zincir olma durumuna göre vizyon ifadelerinde farklılık olup olmadığını tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Bu amaçla oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir:

1H₁: Mülkiyet yapısına göre hastanelerin vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır.

2H₁: Hizmet türüne göre hastanelerin vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır.

3H₁: Eğitim hastanesi olup olmamasına göre hastanelerin vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır.

4H₁: Akredite olma durumuna göre hastanelerin vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır.

5H₁: Zincir hastane olma durumuna göre hastanelerin vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır.

Araştırma, içerik analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi, türlü dokümanların karakterize edilmesi ve kıyaslanması için tercih edilen bir analiz yöntemidir (Altunışık vd., 2010). İçerik analizi temel olarak metin halindeki verilerin çözümlenmesi için geliştirilmiş bir yöntemdir ve nitel verileri nicel terimlere indirgeyen bir tekniktir (Öğülmüş, 1991, s. 215).

Araştırmanın evrenini Türkiye genelinde faaliyet gösteren tüm kamu ve özel hastaneler oluşturmaktadır. Türkiye'de toplam 884 kamu hastanesi ve 560 özel hastane faaliyetlerini sürdürmektedir (Sağlık Bakanlığı Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü, <http://rapor.saglik.gov.tr/istatistik/rapor/index.php>, 10.08.2018). Bu çalışmada internet sitelerine ulaşılabilen toplam 836 kamu ve 525 özel hastaneye ait vizyon ifadeleri değerlendirilmiştir. Ulaşılamayan hastanelerin vizyon ifadelerinin değerlendirilememesi bu çalışmanın en önemli kısıdıdır.

Hastanelerin vizyon ifadelerinin analiz edilmesinde kullanılan öğeler şunlardır: geleceğe yönelik umut, meydan okuma ve mükemmellik, etkileycilik ve duygusallık, personel güçlendirme, geleceğe hazırlama ve anımsanabilirlik ve yön verme. Hastanelerin vizyon ifadeleri her iki araştırmacı tarafından ayrı ayrı değerlendirilmiş ve öğelerdeki ifadeyi kapsayanlara 1, kapsamayanlara 0 verilmiştir. Genel vizyon skoru ise tüm öğelere ilişkin puan toplamlarından oluşturulmuştur.

SPSS 20 paket programı aracılığı ile parametrik testler yapılarak veri analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analizlerde; frekans dağılımları incelenmiş ve farklılıkların tespiti için Independent-Samples T Test yapılmıştır.

BULGULAR

Tablo 3'te hastanelerin genel karakteristikleri verilmektedir. Buna göre hastanelerin büyük çoğunluğu kamu hastanesidir, genel hastaneler daha fazladır, eğitim hastanesi değildirler ve akredite ve zincir hastane olmayanlar çoğunlukta.

Tablo 3: Hastanelerin Genel Karakteristiklerine Göre Dağılımı

General karakteristikler		Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Mülkiyet yapısı	Kamu hastanesi	836	61,4	61,4	61,4
	Özel hastane	525	38,6	38,6	100,0
	Toplam	1361	100,0	100,0	
Hizmet türü	Genel hastane	1114	81,9	81,9	81,9
	Dal hastanesi	247	18,1	18,1	100,0
	Toplam	1361	100,0	100,0	
Eğitim hastanesi	Evet	148	10,9	10,9	10,9
	Hayır	1213	89,1	89,1	100,0
	Toplam	1361	100,0	100,0	
Akreditasyon	Evet	50	3,7	3,7	3,7
	Hayır	1311	96,3	96,3	100,0
	Toplam	1361	100,0	100,0	
Zincir hastane	Evet	172	12,6	12,6	12,6
	Hayır	1189	87,4	87,4	100,0
	Toplam	1361	100,0	100,0	

Tablo 4'te hastanelerin vizyon öğelerine yönelik analizleri sunulmaktadır. Elde edilen bulgulara göre birçok hastanenin (%77,4) vizyon ifadesinde geleceğe yönelik umut ifadelerine rastlanılmıştır. Bu öğeyi sırasıyla; anımsanabilirlik ve yön verme, mükemmellik ve meydan okuma, etkileycilik ve duygusallık, personel güçlendirme ve geleceğe hazırlama öğeleri izlemektedir. Bu kısımda dikkat çekici nokta, geleceğe yönelik umut çok fazla dile getirilmesine rağmen geleceğe hazırlama öğesinin vizyon ifadelerinde nispeten az oranda yer almasıdır.

Tablo 4: Hastanelerin Vizyon İfadelerinin İçerik Analizi

İfade	Değer	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Geleceğe yönelik umut	Hayır	77	5,7	6,8	6,8
	Evet	1053	77,4	93,2	100,0
	Toplam	1130	83,0	100,0	
	Kayıp veri	231	17,0		
	Toplam	1361	100,0		
Meydan okuma ve mükemmellik	Hayır	302	22,2	26,7	26,7
	Evet	828	60,8	73,3	100,0
	Toplam	1130	83,0	100,0	
	Kayıp veri	231	17,0		
	Toplam	1361	100,0		
Etkileycilik ve duygusallık	Hayır	398	29,2	35,2	35,2
	Evet	732	53,8	64,8	100,0
	Toplam	1130	83,0	100,0	
	Kayıp veri	231	17,0		
	Toplam	1361	100,0		
Personel güçlendirme	Hayır	580	42,6	51,3	51,3
	Evet	550	40,4	48,7	100,0
	Toplam	1130	83,0	100,0	
	Kayıp veri	231	17,0		
	Toplam	1361	100,0		
Geleceğe hazırlama	Hayır	724	53,2	64,1	64,1
	Evet	406	29,8	35,9	100,0
	Toplam	1130	83,0	100,0	
	Kayıp veri	231	17,0		
	Toplam	1361	100,0		
Anımsanabilirlik ve yön verme	Hayır	282	20,7	25,0	25,0
	Evet	848	62,3	75,0	100,0
	Toplam	1130	83,0	100,0	
	Kayıp veri	231	17,0		
	Toplam	1361	100,0		

Mülkiyet yapısına göre genel vizyon skorları dağılımı Tablo 5'te sunulmuştur. Buna göre kamu hastanelerinin yaklaşık %80'ini ve özel hastanelerin yaklaşık %60'ından fazlası ortalama ve üstü skorlara sahiptir. Ancak burada özel hastanelerin %32'lik büyük bir çoğunluğunun vizyon ifadelerine ulaşamamış olunması büyük bir sorundur. Bu verilere göre kıyaslama yapıldığında kamu hastanelerinin özel hastanelere göre daha yüksek düzeyde vizyon ifadelerine önem ve özen gösterdikleri ortaya çıkmaktadır.

Tablo 5: Hastanelerin Mülkiyet Yapısına Bağlı Genel Vizyon Skorlarına Göre Dağılımı

	Yok	Çok kötü	Kötü	Ortalama	İyi	Çok iyi	Mükemmel	Toplam
Mülkiyet								
Kamu	65(,07)	31(,03)	80(,09)	215(,25)	175(,20)	194(,23)	76(,09)	836
Özel	171(,32)	9(,01)	21(,04)	88(,16)	85(,16)	106(,20)	45(,08)	525
Toplam	236(,17)	40(,02)	101(,07)	303(,22)	260(,19)	300(,22)	121(,08)	1361

Mülkiyet yapısı bakımından vizyon skorları farklılıklarına ilişkin analiz sonuçları Tablo 6'da gösterilmektedir. Buna göre tüm ögeler bakımından iki tür hastane arasında anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Geleceğe yönelik umut, meydan okuma ve mükemmellik, etkileyicilik ve duygusal, geleceğe hazırlama ögelerinde özel hastaneler daha yüksek ortalamalara sahipken; personel güçlendirme, anımsanabilirlik ve yön verme ögeleri bakımından ise kamu hastanelerinin daha yüksek ortalamaya sahip oldukları görülmektedir. Genel vizyon skoru açısından ise kamu hastanelerinin daha yüksek ortalamaya sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle "H₁: Mülkiyet yapısına göre vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır." desteklenmiştir.

Tablo 6: Mülkiyet Yapısına Göre Vizyon Skorlarının Farklılıklarına İlişkin T Testi

	Mülkiyet yapısı	N	X	S.S.	F	P
Geleceğe yönelik umut	Kamu hastaneleri	774	,9173	,27559	35,222	,000*
	Özel hastaneler	356	,9635	,18784		
Meydan okuma ve mükemmellik	Kamu hastaneleri	774	,7041	,45673	48,011	,000*
	Özel hastaneler	356	,7949	,40431		
Etkileyici ve duygusal	Kamu hastaneleri	774	,6098	,48811	77,809	,000*
	Özel hastaneler	356	,7303	,44441		
Personel güçlendirme	Kamu hastaneleri	774	,5052	,50030	8,562	,004*
	Özel hastaneler	356	,4466	,49784		
Geleceğe hazırlama	Kamu hastaneleri	774	,3256	,46889	33,082	,000*
	Özel hastaneler	356	,4326	,49613		
Anımsanabilirlik ve yön verme	Kamu hastaneleri	774	,7649	,42436	10,205	,001*
	Özel hastaneler	356	,7191	,45007		
Genel vizyon skoru	Kamu hastaneleri	836	3,5431	1,61484	130,458	,000*
	Özel hastaneler	525	2,7714	2,17663		

* p ≤ 0,05

Hizmet türüne göre vizyon skor karşılaştırmaları Tablo 7'de verilmiş olup bu verilere göre geleceğe yönelik umut, personel güçlendirme ve geleceğe hazırlama

öğelerinde genel hastanelerin, anımsanabilirlik ve yön verme öğelerinde ise dal hastanelerinin daha yüksek ortalamalara sahip olması nedeni ile farklılıklar ortaya çıkmıştır. Diğer öğeler açısından anlamlı farklılıklar tespit edilmemiştir. Bu nedenle "2H₁: Hastane türüne göre vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır." hipotezi kısmen desteklenmiştir.

Tablo 7: Hizmet Türüne Göre Vizyon Skorlarının Farklılıklarına İlişkin T Testi

	Hizmet türü	N	X	S.S.	F	P
Geleceğe yönelik umut	Genel hastane	916	,9367	,24367	6,866	,009*
	Dal hastanesi	214	,9112	,28510		
Meydan okuma ve mükemmellik	Genel hastane	916	,7358	,44114	,887	,347
	Dal hastanesi	214	,7196	,45024		
Etkileyici ve duygusal	Genel hastane	916	,6419	,47970	3,294	,070
	Dal hastanesi	214	,6729	,47026		
Personel güçlendirme	Genel hastane	916	,4945	,50024	7,402	,007*
	Dal hastanesi	214	,4533	,49898		
Geleceğe hazırlama	Genel hastane	916	,3690	,48280	9,692	,002*
	Dal hastanesi	214	,3178	,46670		
Anımsanabilirlik ve yön verme	Genel hastane	916	,7445	,43636	3,881	,049*
	Dal hastanesi	214	,7757	,41810		
Genel vizyon skoru	Genel hastane	1114	3,2253	1,91144	3,023	,082
	Dal hastanesi	247	3,3360	1,78420		

* $p \leq 0,05$

Tablo 8'de eğitim hastanesi olma durumuna göre vizyon skorları karşılaştırmaları yer almaktadır. Buna göre meydan okuma ve mükemmellik, personel güçlendirme ve toplam skor açısından eğitim hastanelerinin daha yüksek ortalamaya, etkileyicilik ve duygusallık bakımından ise eğitim hastanesi olmayanların daha yüksek ortalamaya sahip olmalarından kaynaklı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla "3H₁: Eğitim hastanesi olup olmamasına göre vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır." hipotezi kısmen desteklenmiştir.

Tablo 8: Eğitim Hastanesi Olma Durumuna Göre Vizyon Skorlarının Farklılıklarına İlişkin T Testi

	Eğitim hastanesi	N	X	S.S.	F	P
Geleceğe yönelik umut	Evet	134	,9403	,23782	,693	,405
	Hayır	996	,9307	,25405		
Meydan okuma ve mükemmellik	Evet	134	,7985	,40262	17,008	,000*
	Hayır	996	,7239	,44729		
Etkileyici ve duygusal	Evet	134	,5373	,50048	14,097	,000*
	Hayır	996	,6627	,47304		
Personel güçlendirme	Evet	134	,5746	,49625	9,590	,002*
	Hayır	996	,4749	,49962		
Geleceğe hazırlama	Evet	134	,3657	,48343	,103	,748

	Hayır	996	,3584	,47978		
Anımsanabilirlik ve yön verme	Evet	134	,7687	,42327	1,145	,285
	Hayır	996	,7480	,43438		
Genel vizyon skoru	Evet	148	3,6081	1,66858	7,023	,008*
	Hayır	1213	3,2012	1,90987		

* p ≤ 0,05

Hastanelerin akredite olma durumuna göre vizyon skor farklılıkları Tablo 9'da sunulmaktadır. Bu verilere göre geleceğe yönelik umut, meydan okuma ve mükemmellik ile personel güçlendirme öğelerinde akredite olan hastanelerin daha yüksek ortalamalara sahip olmalarından kaynaklı istatistiki farklılıklar bulunmaktadır. Bu nedenle "4H₁: Akredite olma durumuna göre vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır." hipotezi kısmen desteklenmiştir.

Tablo 9: Akreditasyon Durumuna Göre Vizyon Skorlarının Farklılıklarına İlişkin T Testi

Akreditasyon		N	X	S.S.	F	P
Geleceğe yönelik umut	Evet	43	1,0000	,00000	15,375	,000*
	Hayır	1085	,9290	,25689		
Meydan okuma ve mükemmellik	Evet	43	,9302	,25777	73,992	,000*
	Hayır	1085	,7244	,44701		
Etkileyici ve duygusal	Evet	43	,6512	,48224	,008	,930
	Hayır	1085	,6479	,47784		
Personel güçlendirme	Evet	43	,5581	,50249	4,687	,031*
	Hayır	1085	,4848	,50000		
Geleceğe hazırlama	Evet	43	,3953	,49471	,749	,387
	Hayır	1085	,3585	,47979		
Anımsanabilirlik ve yön verme	Evet	43	,6977	,46470	2,110	,147
	Hayır	1085	,7521	,43201		
Genel vizyon skoru	Evet	50	3,6400	1,79296	,624	,430
	Hayır	1309	3,2299	1,89272		

* p ≤ 0,05

Tablo 10'da zincir hastane olma durumuna göre vizyon skor farklılıkları yer almaktadır. Bu verilere göre geleceğe yönelik umut, meydan okuma ve mükemmellik, geleceğe hazırlama öğelerinde zincir hastanelerin daha yüksek ortalamaya sahip olmasından; personel güçlendirme ve genel vizyon skoru açısından zincir olmayan hastanelerin daha yüksek ortalamaya sahip olmasından kaynaklanan farklılıklar tespit edilmiştir. Dolayısıyla "5H₁: Zincir hastane olma durumuna göre vizyon skorlarında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılıklar vardır." hipotezi kısmen desteklenmiştir.

Tablo 10: Zincir Olma Durumuna Göre Vizyon Skorlarının Farklılıklarına İlişkin T Testi

Zincir hastane		N	X	S.S.	F	P
Geleceğe yönelik umut	Evet	72	,9722	,16549	8,655	,003*
	Hayır	1058	,9291	,25676		
Meydan okuma ve mükemmellik	Evet	72	,8194	,38735	16,358	,000*
	Hayır	1058	,7268	,44579		
Etkileyici ve duygusal	Evet	72	,6111	,49092	1,412	,235
	Hayır	1058	,6503	,47711		
Personel güçlendirme	Evet	72	,3056	,46387	188,097	,000*
	Hayır	1058	,4991	,50024		
Geleceğe hazırlama	Evet	72	,4306	,49863	3,905	,048*
	Hayır	1058	,3544	,47857		
Anımsanabilirlik ve yön verme	Evet	72	,7917	,40897	3,235	,072
	Hayır	1058	,7476	,43457		
Toplam skor	Evet	172	1,6453	2,12114	44,129	,000*
	Hayır	1189	3,4769	1,73560		

* p ≤ 0,05

SONUÇ

Türkiye'de faaliyet gösteren tüm hastanelerin (özel ve kamu) stratejik yönetim bakımından önemli bir adım olan vizyon ifadelerinin nasıl oluşturulduğunu tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada içerik analizi sonucunda çeşitli yargılara ulaşılmıştır. Elde edilen en önemli sonuçlardan biri, hastanelerin yaklaşık %17'sinin vizyon ifadelerine hiç yer vermemesidir. Bu oranın büyük çoğunluğunu özel hastaneler oluşturmaktadır. Oysaki her sistemin yaşama güdüsü ile faaliyet gösterdiği ve en temel amaçlarından birinin yaşamını sürekli kılmak olduğu düşünüldüğünde, bu amaca hizmet eden önemli bir kriterin önemsenmemesi ve buna ilişkin değerlendirmelerin yapılmaması, bu örgütlerin stratejik yönetim felsefesini özümsemediğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla bu örgütler, muhtemelen gelecek belirsizliği ile daha fazla karşı karşıya kalacaklar ve bu durum, örgütlerin strateji belirleme ve bu doğrultuda operasyonel taktikleri oluşturma konusunda belirsizlik yaşamasına sebebiyet verebilecektir.

Kamu ve özel hastaneler vizyon ifadelerini bu çalışmada belirtilen öğeler bakımından oluşturma konusunda karşılaştırıldığında, kamu hastanelerinin daha başarılı oldukları tespit edilmiştir. Kamu hastanelerinin amaçlarının belirlenmesinde otorite olan Sağlık Bakanlığı hedef ve politikaları etkileyici ve bağlayıcı bir unsur iken özel hastaneler için böyle bir bağlayıcılık söz konusu değildir. Bu bakımdan değerlendirildiğinde özel hastanelerin daha öznel, özerk ve kapsayıcı bir vizyona sahip olması daha olanaklı iken elde edilen sonucun tersi yönde olduğu görülmektedir. Gelecek araştırmalarda bunların nedenlerine ilişkin ayrıntılı çalışmaların yapılması, durumun açıklanmasına yardımcı olacaktır.

Hastanelerin vizyon ifadeleri ögeler bakımından incelendiğinde, geleceğe yönelik umut en yüksek ortalamaya sahip olurken geleceğe hazırlayıcı ana felsefenin yeterince önemselenmediği tespit edilmiştir. Bir yaşam felsefesine sahip olmadan salt olmayı istemek ve buna bağlı umudu arttırmak, sağlam temelleri oluşturmadan bir sistemi ne kadar ayakta tutabilir, geleceğe ve değişimlere karşı nasıl dirençli kalabilir tartışılması gereken bir diğer önemli husustur. Bu nedenlerle stratejik yönetim sürecinde planlamanın daha dikkatli yapılması, bunların diğer tüm paydaşlarca içselleştirilebilen ve örgüt tarafından gerçekleştirilebilme potansiyelinin yüksek olduğu bir düzeye getirilmesine ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Ayrıca çeşitli özelliklere (mülkiyet yapısı, hizmet türü, eğitim durumu, akreditasyon ve zincir hastane olma durumu) göre vizyon ifadelerinin çeşitli öğelerinde anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Hastaneler, sürekli değişen çevresel koşullar, artan maliyetler, dalgalanan bir talep ve önemli yönetsel problemlerle yüzleşen bir endüstride yer almaktadır (Vandijk et al., 2007). Tüm bu özellikler nedeniyle tüm hastane türlerinin birbirine benzer özellikler göstermeye başlaması beklenen bir durum iken gerçekte farklılaşmaların ortaya çıkması, bunların sebeplerine ilişkin araştırmaların yapılmasını gerekli hale getirmektedir.

Genel bir değerlendirme yapıldığında eksiksiz bir vizyon ifadesine sahip olan hastanelerin toplam içindeki oranının %8'de kalması, stratejik yönetim bağlamında vizyon belirlemenin öneminin iyi bir şekilde anlaşılmadığı izlenimi uyandırmaktadır. Stratejik yönetim ve vizyon belirleme konusunda örgütlerin öğrenmeye ve bunları uygulamaya dökmeye ihtiyaçları olduğu söylenebilir.

Nihai olarak sağlık hizmet sunumunda maliyetlerin artması, sağlık hizmetlerinde kullanılan teknolojiye gelişmeler, toplumun sağlık hizmetlerine olan gereksinim ve beklentilerinin değişmesi sağlık bakım endüstrisinde yoğunlaşan rekabet, değişken ve dinamik çevrede faaliyet gösteren hastanelerin stratejik yönetim uygulamalarına olan ihtiyacı geçmişe oranla daha da arttırmıştır. Hastane yönetiminin stratejik yönetim sürecini sağlıklı bir şekilde uygulayabilmesi için vizyon bildirgesini iyi anlayabilmeli, önemini kavramalı ve gerekli faydayı sağlayabilmek için uygun unsurlardan bir bütün oluşturmalıdır. Hastanelerin vizyon ifadelerini oluşturma esnasında gösterdikleri hassasiyetin, aynı zamanda toplumun sağlık seviyesine olumlu katkılar sağlayacağı ileri sürülebilir.

Diğer araştırmalarda olduğu gibi bu çalışmanın da bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırmanın bulguları, verilerin toplandığı kamu hastaneleri ve özel hastanelerin internet adreslerinden, elde edilen vizyon ifadeleri ile sınırlıdır. Bunun yanı sıra, araştırmada kullanılan içerik analizi yöntemi, iki araştırmacının birbirlerinden bağımsız olarak yaptıkları değerlendirmelerinden oluşmaktadır ve dolayısıyla araştırmacıların algısına dayanmaktadır. Bu durumun sonuçların değerlendirilmesinde göz önünde bulundurulması gerekir.

Gelecek çalışmalarda, sağlık kurumlarında vizyon geliştirme süreç ve yöntemlerinin nasıl gerçekleştirildiği, vizyon ifadelerinin örgütsel davranışa olan

etkileri, kurumsal ve bireysel performansta vizyonun rolü ve izlenen stratejiler ile vizyon ifadeleri arasındaki uyum gibi konuların araştırılması stratejik yönetim bakımından vizyon belirlemenin öneminin anlaşılması için oldukça önemlidir. Bu konuların araştırılmasının, hem uygulayıcılara hem de ilgili literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Ağırbaş, İ. (2016). *Hastane yönetim ve organizasyonu*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Alkoç, G. P. (2010). *Misyon ve vizyon ifadelerinin işletme stratejisindeki yeri ve işletme performansı üzerindeki etkileri*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. & Yıldırım, E. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri SPSS uygulamalı*. 6. Baskı, Adapazarı: Sakarya Yayıncılık.

Anthony, S. O. (2012). Influence of vision and mission statement on organizational effectiveness: an appraisal of a private sector experience in Nigeria. *The Pacific Journal of Science and Technology*, 13(1), 389-397.

Collins, J. C. & Porras, J. I. (1996). Building your company's vision. *Harvard Business Review*, https://employeeengagement.com/wp-content/uploads/2011/08/Building_Your_Companys_Vision_HBR_1996.pdf, (Erişim tarihi: 26.04.2019).

Dinçer, Ö. (1998). *Stratejik yönetim ve işletme politikası*. İstanbul: Beta Yayınları.

Drohan, W. M. (1999). Writing a mission statement. *Association Management*, 51(1), 117.

Duncan, J.W., Ginter, P.M. & Swayne, L.E. (2006). *Strategic management of health care organizations*. Massachusetts: Blacwell Publishers Inc.

Kantabutra, S. & Avery, G. C. (2010). The power of vision: statements that resonate. *Journal of Business Strategy*, 31(1), 37-45.

Kavuncubaşı, Ş. & Yıldırım, A. (2018). *Hastane ve sağlık kurumları yönetimi*. 5. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Levin, I.M. (2000). Vision revisited: telling the story of the future. *Journal of Applied Behavioral Science*, 36(1), 91-107.

Lucas, J. R. (1998). Anatomy of a vision statement. *American Management Association International*, 87(2), 22-26.

Mintzberg, H. (1994). The Fall and Rise of Strategic Planning, Harvard Business Review, January-February, 107-114.

Ocak, M., Güler, M. & Basım, H.N. (2016). Türk savunma sanayi firmaları vizyon ve misyon ifadelerinin içerik analizi, *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F Yönetim Ve Ekonomi Dergisi*, 23(2), 503-518.

Oghojafor, B. E. A., Olayemi, O. O. & Okonji, P. S. (2011). Enhancing organization's performance through effective vision and mission. *Chinese Business Review*, 10(11), 1071-1075.

Öğülmüş, S. (1991). İçerik çözümlemesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 24(1), 213-220.

Sağlık Bakanlığı Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü. *Genel sağlık istatistikleri*. <http://rapor.saglik.gov.tr/istatistik/rapor/index.php> (Erişim tarihi: 10.08.2018).

Swayne, L.E., Duncan, J.W. & Ginter, P.M. (2006). *Strategic management of health care organizations*. Massachusetts: Blackwell Publishers Inc.

Uğurluoğlu, Ö., Bilgin Demir, İ. & Ürek, D. (2019). *Sağlık kurumlarında stratejik yönetim*. 1. Baskı, Ankara: Nobel Yayıncılık.

Ülgen, H. & Mirze, S.K. (2010). *İşletmelerde stratejik yönetim*. İstanbul: Beta Yayınları.

Vandijck, D., Desmidt, S. & Buelens, M. (2007). Relevance of mission statements in Flemish not-for-profit health care organizations. *Journal of Nursing Management*, 15, 131-141.

Yayın Geliş Tarihi: 27.02.2019

Yayına Kabul Tarihi: 04.12.2019

Online Yayın Tarihi: 29.09.2020

http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.533093

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 1279-1300

ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ÜNİVERSİTE RADYOLARININ YÖNETSEL İŞLEYİŞİ, TÜRKİYE ÖRNEKLEMİNDE BETİMSSEL BİR ANALİZ

Güzin KIIYIK KICIR*

Fatma Nur DEMİR**

Nebiyi ÖZAYDEMİR***

Öz

Radyo yıllar geçse de güncelliğini koruyup, aynı zamanda dinleyici üzerinde etkisi devam eden bir kitle iletişim aracıdır. Radyolar için önemli olan insan kaynağını yetiştirme konusunda üniversite radyoları önemli bir misyona sahiptir. Türkiye’de açılan iletişim fakülteleriyle birlikte sayıları her geçen gün artan üniversite radyolarının yönetsel yapıları bu çalışma ile incelenmektedir. Araştırmanın temel amacı yönetim fonksiyonlarının Türkiye’deki üniversite radyolarında nasıl uygulandığını tespit etmek ve yönetsel işleyişi belirlemeye çalışmaktır. Çalışmada katılımcı olan Türkiye’deki üniversite radyolarının yöneticilerine, görüşme soruları yöneltilmiş ve gelen yanıtlar betimsel olarak analiz edilmiştir. Sonuç olarak üniversite radyolarının yönetimlerinde kurumların hedef kitle ortaklığı ve amaç birliğine sahip olduğu görülmüştür. Buna bağlı olarak yayın planlamalarından, yetki sorumluluk yapılarına, finansal işleyişten, insan kaynağını yetiştirme süreçlerine kadar birçok boyutta kurumlar arasında benzerlik tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan işin niteliği ve çalışan profiline öğrenci ağırlıklı olması nedeniyle yönetsel fonksiyonların resmi ve bürokratik bir işleyişten uzak olduğu ortaya çıkmıştır.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Kıyık Kıcı, G., Demir, F. N. & Özdemir, N. (2020). Üniversite radyolarının yönetsel işleyişi, Türkiye örneğinde betimsel bir analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1279-1300.

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Uzaktan Öğretim Bölümü, ORCID: 0000-0002-6042-3422, zguzin@gmail.com

** Öğr. Gör., Eskişehir Teknik Üniversitesi, Porsuk Meslek Yüksekokulu, Görsel-İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü, ORCID: 0000-0002-8885-4881, nurdemir@gmail.com

*** Öğr. Gör., Anadolu Üniversitesi, İletişim Bilimleri Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, ORCID: 0000-0003-0903-5800, nak@anadolu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Radyo Yayıncılığı, Üniversite Radyosu, Radyo Yönetimi, Yönetim Fonksiyonları

ADMINISTRATIVE OPERATION OF CAMPUS RADIOS, A DESCRIPTIVE ANALYSIS IN SAMPLE TURKEY

Abstract

Even over the years, the radio is a mass media tool that protects the nostalgic side and continues its influence on the listener. University radios have an important mission to train human resources which are important for radios. University radios the number of which are getting increased along with opening of communication faculties, are examined in this study. The main aim of the study is to examine how management functions are applied in university radios in Turkey and determine their managerial process. Interview questions were asked to administrative staff of the radios in the sample and the answers were analyzed descriptively. As a result, it was found that there were target group and goal commons unity in the administration of university radios. Consequently; similarities were identified in many dimensions ranging from broadcast planning, to authority responsibility structures, from financial operation to human resource development processes. In addition, due to the nature of the job and employee profile which consist of students, it was revealed that administrative functions were far from formal and bureaucratic process.

Keywords: Radio Broadcasting, University Radio, Radio Management, Management Functions

GİRİŞ

Yüzyılı aşan bir geçmişe sahip radyo elektromanyetik dalgalar aracılığıyla sesin bir yerden başka bir yere iletilmesini sağlama prensibiyle çalışmaktadır. Kitle iletişim aracı olarak radyonun bugünkü biçimine ulaşması için birçok farklı bilim insanı, farklı zamanlarda çalışmalar yürütmüştür (Aziz, 1981, s. 9). Zaman içerisinde diğer kitle iletişim araçları ve alternatif yayın organları radyoların tercih edilirliğini ve gücünü zayıflatsa da teknolojik dönüşüme sağladığı uyum, güvenilirlik ve anımsalılık gibi unsurlar radyoların zamana karşı direncini desteklemektedir. Ayrıca erişim kolaylığı ve kullanım maliyeti açısından da radyonun, en yaygın kitle iletişim aracı olma özelliğini koruduğu söylenebilir (Saran & Tunç, 2004, s. 645). Bu konudaki araştırmalar göstermiştir ki radyo, kısa ve anlaşılır biçimde haberleri, insanlar farklı işlerle de ilgilenirken iletebilen, ayrıca zihinde en iyi imgeyi yaratan ve kişisel hissettiren iletişim aracı olarak nitelendirilmektedir (Chantler & Harris, 1997). Radyoların varlığını sürdürme kabiliyeti konusunda, dinleyiciler kadar önemli bir diğer aktör ise çalışanlardır. Çünkü iyi bir radyo programcısı, haber spikeri ve teknik eleman radyoların yayın devamlılığı aynı zamanda içerik üretimi için esas oluşturmaktadır. Bu süreçte üniversitelerde iletişim fakülteleri kapsamında yayın yürüten üniversite radyoları çalışanların nitelikli eğitimler alıp, yayın tecrübesi edinerek sektöre geçiş yapabilmelerinde görev üstlenmektedir. Türkiye'deki akademik çalışmalarda şimdiye kadar çok fazla yer bulamayan üniversite radyoları

bu araştırma kapsamında ülkemizdeki kurumlar düzeyinde ve yönetsel işleyiş açısından analiz edilmiştir.

RADYO YAYINCILIĞI VE ÜNİVERSİTE RADYOLARI

Radyo yayıncılığı 1920 yılından sonra Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki birçok ülkede hızla gelişip, altın çağını sürerken, Türkiye için milat 1927 yılı olmuştur. Kendisinden sonra gelen kitle iletişim aracı olan televizyon 1945 yılında tarihteki yerini alana kadar, radyolar haber alma, eğlenme, bilgilendirme gibi birçok misyonu tek başına üstlenmiştir. Ülkemizde radyo yayıncılığının; dünyadaki gelişimlere ayak uydurarak, verici kapasitelerinden dolayı öncelikle yerel, sonrasında diğer teknolojik gelişmelere paralel olarak bölgesel ve ulusal bir yapıya ulaştığı görülmüştür. Radyo yayıncılığının ilk on yılına bakıldığında ülkenin hukuki düzenlemelerine göre özel girişimlerin bulunduğu fakat sonrasında devlet yönetimi ve denetiminin sürdüğü bilinmektedir. TRT yasasına bağlı olarak sürdürülen yayıncılık, 1990'lı yıllarda özel televizyon ve radyoların izinsiz yayın yapmaya başlaması sebebiyle yeni bir anayasal düzenlemeye tabi olmuştur (Cankaya, 2000, s. 16; Saran & Tunç, 2004, s. 647; Bay, 2007, s. 32-33). Radyonun ülkemizdeki tarihsel gelişimi içerisinde savaşlar, seçimler, anayasa değişimleri, ekonomik krizler, askeri müdahaleler yer alırken, tüm bu evrelerde radyo, toplumla bağıni koparmamıştır.

Ülkemizde radyo ve televizyon yayınlarıyla ilgili çeşitli hükümler 1961 Anayasası'nda ilk kez yer almıştır. Anayasa'nın 121. Maddesine dayanılarak ülkemizdeki radyo ve televizyon yayınlarının sorumluluğu Türkiye Radyo Televizyon kurumuna (TRT) verilmiştir (Açık & Uslu & Apaydın, 2016, s. 258). Devlet adına radyo ve televizyon yayınlarını gerçekleştiren TRT, 1964 yılında özerk tüzel bir kişiliğe sahip olarak faaliyet göstermeye başlamıştır (<https://www.trt.net.tr/Kurumsal/tarihce.aspx>). Bu gelişmeler doğrultusunda, 1945 yılında yayına başlayan ilk üniversite olan İstanbul Teknik Üniversitesi'nin (İTÜ) yayınlarının durdurulması ile TRT tek yayıncı kuruluş haline gelmiştir. 1990'larda özel radyolara yayın yapma hakkı tanıyan 3984 sayılı kanun kabul edilinceye kadar amatör ya da korsan yayın gerçekleştiren lise ve üniversite radyoları olduğu bilinmektedir. 3984 sayılı kanun, 1994 yılında kabul edildiği şekliyle üniversitelerin bu alanda yayın yapmasına ilişkin herhangi bir hüküm içermemektedir. Ancak yayına başlayan kurumlar ve kamuoyunda oluşan baskı nedeniyle 2001'de bu kanunun 24. maddesi değiştirilerek radyo-televizyon bölümleri bulunan iletişim fakültelerine frekans ve kanal tahsis edilmesi mümkün hale gelmiştir. Bu sayede yasal bir zeminde yayın yapma hakkına kavuşan iletişim fakülteleri hızlı bir şekilde radyo ve televizyon kanalları açmak için çalışmaya başlamıştır (Açık & Uslu & Apaydın, 2016, s. 258). Süreç içerisinde İTÜ Radyo, Radyo ODTÜ, Radyo Boğaziçi ve Radyo A gibi birçok üniversite radyosu yayın hayatına adım atmıştır. Günümüzde iletişim fakültesi olan üniversitelerin özellikle son yıllarda üniversite radyosu kurma ve yayına geçme çabası içerisinde olduğu söylenebilir. Bu sayısal artış üniversite

radyolarının meşruiyetini güçlendirirken, yarışma ve ödül törenleri gibi etkinlikler de üniversite radyoları için kategoriler oluşturulmasına imkân sağlamıştır.

Radyoların yapılanma biçimlerine bakıldığında devlet radyoları, özel radyolar ve topluluk radyoları gibi bir ayırım göze çarpmaktadır. Özellikle dünya radyo tarihinde alternatif yayınlar anlamında önemli bir yere sahip olan topluluk radyoları; sendika radyoları, meslek radyoları, üniversite radyoları gibi seçeneklerle karşımıza çıkmaktadır. Üniversite radyoları, dünyada kullanılan yaygın isimlerine bakıldığında kolej radyosu, kampüs radyosu, öğrenci radyosu olarak adlandırılmakta ve eğitim, kültür-sanat içerikli programlarla ayrıca müzik türleriyle alternatif yayın üretme çabasını taşımaktadır. Saran ve Tunç'a göre de (2004, s. 650) üniversite radyoları, alternatif yayıncılık anlayışını benimseyerek toplumsal yerelliğini korumakta ve çeşitlilik, çok seslilik, eleştirel bakışla yaklaşılabilir gibi bir takım değerleri dinleyicilerine kazandırmaktadır. Tufan da (2019, s. 35) Türkiye'de üniversite bünyesinde varlık gösterdiği için "üniversite radyosu" olarak bilinen radyoların yaygın radyo yayıncılığına alternatif içerikler sunduğunu vurgulamaktadır. Özellikle tecimsel (ticari) radyoların müzik kutusuna dönüştüğünü ifade eden Kuyucu (2013, s. 397) haber verme ve eğitim işlevinin geri planda bırakıldığını ve müzik işlevine daha çok önem verildiğini belirtmektedir. Bu noktada üniversite radyolarının farklı bir yayın anlayışı sunduğu söylenebilir. Osunkunle (2008) kampüs tabanlı topluluk radyosu olarak da ifade edilen üniversite radyolarını müzik kutusu olarak değerlendiren görüşün aksine üniversite radyolarının toplum gelişimine katkıda bulunduğunu ifade etmektedir.

Genel olarak finansmanın üniversite bütçesinden sağlanması ve dinlenme (reyting) kaygısı yaşanmaması da alternatif yayıncılık anlayışını desteklemektedir. Kurumsal açıdan genellikle hiyerarşik değil, yatay örgütlenme yapısının tercih edildiği üniversite radyolarında çoğunlukla rahat bir iletişim tarzının kullanıldığı ortamda işler yürütülmektedir (Kejanlıoğlu, 2003, s. 90). Üniversite radyolarının bir diğer önemli amacı da profesyonel radyo programcıları yetiştirmektir. Eczacılık, güzel sanatlar, tıp gibi alanlarda uygulama ne kadar önemli ise iletişim fakültelerinde de tecrübeye sahip, teorik bilgileri uygulama şansı olan öğrencilerin yetiştirilmesi önem taşımaktadır. Bu bağlamda üniversite radyolarının uygulamalı yayıncılık eğitimi verme, özgür ve yaratıcı düşünen bireyler yetiştirme fonksiyonu yadsınmamalıdır.

Ülkemizde, 20 yıldan fazla yayın yapan üniversite radyolarının yanı sıra yayın hayatına yeni başlayan üniversite radyoları da bulunmaktadır. Bu radyolar devlet ya da vakıf üniversitesine bağlı olarak yayınlarını gerçekleştirmektedir. Müzik yayını yapan, podcast yayınlarına ağırlık veren, sadece internet yayıncılığı yapan ya da karasal ve internet yayıncılığını birlikte yürüten bu radyolar Türkiye'deki üniversite radyolarının geniş bir yelpazeye sahip olduğunu göstermektedir.

RADYO YÖNETİMİ

Radyolar da tıpkı diğer üretim ve hizmet işletmeleri gibi amaçları olan, kaynakları etkin kullanma çabası taşıyan, performans ve verimlilik kriterlerini önemseyen kurumlardır. Sahiplik ve işleyiş yapılarına göre farklılıkları olsa da her radyoda yönetim ihtiyacı söz konusudur. Radyo istasyonlarının örgüt yapılarını, özel veya kamu mülkiyetinde olmasının yanı sıra, verici gücü, kapsama alanı, personel sayısı ve finansal imkanlar belirlediği gibi aynı zamanda yayın amaçlarına ulaşacak program türleri ve içerikleri de belirlemektedir (Aziz, 2012, s. 19). Ayrıca üniversite radyolarının biçimlenmesinde lisanslama ile ilgili yasal düzenlemeler, ekonomik yeterlilik, sürdürülebilirlik ve insan kaynağı gibi değişkenler de etkili olmaktadır (Tufan, 2019, s. 36). Tüm bu kriterlere göre sınıflandırılarak örgütsel işleyiş benimseyen radyolar içinde yönetimin tanımı benzerlik göstermektedir. Yönetim, ortak amaçlara ulaşmak için başta insan olmak üzere tüm kaynakları (para, donanım, demirbaş, hammadde, yardımcı malzeme ve zaman) birbiriyle uyumlu, verimli ve etkin kullanabilecek karar alma ve uygulatma süreçlerinin toplamıdır (Eren, 2011, s. 3). Radyo yönetimi de; finans ve insan kaynağının (programcı, haber spikeri, teknik eleman vd.) ayrıca teknik donanım ile ekipmanların doğru konumlandırılarak etkin ve verimli bir şekilde yayınların gerçekleştirilmesini hedeflemektedir.

Yönetim süreci; planlama, örgütleme, yöneltme ve kontrol (denetim) fonksiyonlarından oluşmaktadır. Planlama neyin, ne zaman, nasıl, nerede, neden ve kim tarafından yapılacağına önceden kararlaştırılması işlevidir (Sabuncuoğlu & Tokol, 2003, s. 182). Radyo kuruluşlarında da yayınlar haftalık, aylık, mevsimlik ya da yıllık periyotlarla planlanmaktadır. Hedef kitle, genel yayın politikaları, rekabet stratejileri, bütçe ve yatırım kararları gibi birçok konu başlığı planlama sürecinde radyo kanallarının dikkate aldığı iş ve süreçler arasında yer almaktadır. Planlamada, tasarlanan süreçlerin uygulamaya yönelik ilk adımı örgütleme fonksiyonu ile mümkün olmaktadır. Örgütsel tasarımın gerçekleştirildiği örgütleme fonksiyonu; kuruluşların amaçlarını gerçekleştirebilmek için gereken mekan, teçhizat ve personeli sağlaması; bunların sistematik olarak bir araya getirilmesi ve çalışanlar ile birimler arasında görev ve yetki dağılımının belirlenmesi sürecinden oluşmaktadır (Aydın, 2001, s. 61). Radyolar açısından bakıldığında örgütleme fonksiyonu kapsamında anten, verici ve frekans tahsislerinin yapılması, teknik cihazların alımı, stüdyoların kurulumu, çalışan personelin işe alımı ve eğitimi, kişilerin yetkilerinin ve radyo içindeki görev tanımlarının (genel yayın yönetmeni, program direktörü, müzik direktörü, haber editörü, programcı ve teknik eleman) belirlenmesi gibi işlevler gerçekleştirilmektedir. Yönetimin yürütme işlevi olarak da görülen yöneltme fonksiyonu; işletmenin amacına uygun sonuçların elde edilmesinde, organize edilen kaynakların faaliyetlerinin uygulamaya konulabilmesi için gerekli ortamın sağlanması işlemidir (Paşaoğlu, 2013, s. 8). Kararların alındığı, bunların çalışanlara iletildiği ve harekete geçildiği yöneltme sürecinde işbirliği, emir verme, yetki, güç, haberleşme, iletişim, yönetim tarzı gibi kavramlar öne çıkmaktadır. Radyo

yönetiminde program ve haber bültenleri ister canlı yayında ister kayıt olarak gerçekleşsin, ön hazırlık, sunum ve kurgu süreçleri bu işleyiş temel alınarak yapılmaktadır. Genel yayın yönetmeni, program ve haber sorumluları tarafından hazırlanan yayın akışlarının, çalışanlara iletilmesi ile yayınlar gerçekleşmektedir. İşleyiş ile ilgili ek durumlarda toplantı ve haberleşme ağı yöneltme fonksiyonu kapsamında kişileri yönlendirmek için kullanılmaktadır. Son olarak kurumlarda yapılan işlerin denetiminden kontrol fonksiyonu sorumludur. Planlanan amaçlara ne ölçüde ulaşıldığı sorusuna yanıt arayan kontrol fonksiyonunda belirlenen standartlar ve kriterlere göre sapmalar ölçümlenmekte ve izlenmektedir. Denetleme türlerine bakıldığında Genç (2004) denetim türlerini sonuç denetimi, süreç denetimi, önleyici denetim, bütçe ve proje denetimi gibi kategorilere ayırmaktadır. Gerektiğinde iyileştirme ve düzeltme imkanı sağlayan denetim faaliyetleri, kurumdaki sorumlu personel ya da birim, bazen de uzman danışmanlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Radyo kanalları için öz denetim, dış denetim ve dinlenme oranları kontrol fonksiyonu açısından önemli boyutlardır. Radyolarda genellikle içerik, yayın yönetmenleri ve program direktörleri tarafından denetlenirken, müzik listelerinin kontrolü müzik direktörü tarafından yapılmakta, haber içerikleri ise haber sorumluları ile denetlenmektedir. Radyoları denetleyen dış kurumlar arasında Türkiye’de Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) bünyesindeki Medya İzleme Birimi ve Bilgi Teknolojileri Kurumu (BTK) karşımıza çıkmaktadır. Radyolar için dinlenme oranları ise kamunun beklentisinin ne oranda karşılandığını, dinleyicinin programları benimseyip benimsemediğini ve buna bağlı olarak da kanalın reklam alıp alamayacağını bilgisini vermektedir (Koçer, 2013, s. 5). Ülkemizde özel araştırma kurumları (Nielsen, RİAK) tarafından aylık olarak hazırlanan dinlenme oranı raporlarına göre kurumların yapmış olduğu yayınların takip edilme durumları belirlenmektedir. Bu raporlara göre radyolar yayınlarını değerlendirme ve yayınlarında düzenleme yapma imkanı bulmaktadır. Ayrıca bu raporlar pazardaki reklam pastası içerisinde radyo kanallarının paylarını belirleme noktasında da etkili olabilmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Üniversite radyolarındaki yönetsel işleyişi tespit etmeye yönelik betimsel bir çalışma olan bu araştırma kapsamında veri toplamak için yapılandırılmış görüşme metodu kullanılmıştır. Yönetim alanında çalışan iki ve iletişim alanında çalışan üç uzman tarafından yapılandırılmış görüşme soruları oluşturulmuştur. Yönetimin temel fonksiyonları dikkate alınarak radyolardaki yönetim sürecine yönelik hazırlanan 18 görüşme sorusu ek 1’de yer almaktadır. Görüşmeler, kolayda örnekleme yöntemiyle ulaşılan üniversite radyolarının yöneticileri ile gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalarda kullanılan amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan kolayda örnekleme, ana kütlede hızlı, kolay ve ekonomik şekilde verilerin toplanmasını sağlayan ve yaygın şekilde tercih edilen örnekleme metotlarından biridir (Yağar & Dökme, 2018, s. 5, Haşıloğlu vd., 2015, s. 20).

Araştırma kapsamında çalışmanın gerçekleştirildiği dönem içerisinde üniversite web sayfaları ve aktif linkleri incelenerek Türkiye’de faaliyet gösteren 40 üniversite radyosu tespit edilmiştir. Bu üniversite radyolarının yöneticilerine telefon ile ulaşılmış, araştırmaya destek sunmayı kabul edenlere elektronik posta yoluyla görüşme soruları iletilmiştir. Telefon ile ulaşılan, destek vermeyi kabul ederek görüşme sorularını yanıtlayan 12 üniversite radyosu araştırmaya dahil edilmiştir. Bu çalışmada katılımcı sayısı araştırmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Nitel araştırmalarda çalışma kaynaklarının sınırlılığı, bilgi toplama ve analiz yöntemlerinin özelliği örneklemin sınırlı tutulmasının nedenleri arasında yer almaktadır. Amaç genelleme yapmak yerine bütüncül bir resim elde edebilmektir. (Yıldırım & Şimşek, 2011; Creswell, 2014). Bu nedenle bulgular üzerinden genellemeye gidilmeyerek katılımcı grup üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmaya destek sunan üniversite radyolarına gönderilen görüşme formunda kurum ve kişi adlarının belirtilmeyeceği ön bilgisi yer almaktadır. Dolayısıyla bulgular kurum isimleri kodlanarak yorumlanmıştır.

Toplam 12 üniversite radyosunun katılımıyla elde edilen bulgular yönetimin temel fonksiyonları olan planlama, örgütleme, yöneltme, kontrol ana başlıkları ve bunların alt kategorileri üzerinden temalandırılmıştır. Çalışmada iki farklı alan uzmanı, tema ve alt temaların belirlenmesinde ve gelen yanıtların kodlanmasında görev almıştır. “Planlama” başlığı hedef kitle, amaçlar, yayın planları, çalışan planları ve ihtiyaç planları olmak üzere 4 alt temada incelenmiştir. “Örgütleme” ana teması yönetim ekibi ve görevler, verilen eğitimler ve finansal işleyiş olmak üzere 3 alt temaya ayrılmıştır. “Yöneltme” ana teması altında yer alan alt başlıklar motivasyon, iletişim-haberleşme ve yönetim tarzıdır. “Kontrol” ana teması ise kontrol mekanizması, sorun çözme şeklinde 2 alt temaya ayrılmıştır. Araştırmada elde edilen bulgular bu tema ve alt temalar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

BULGULAR

Bu bölümde öncelikle araştırma kapsamında çalışmaya destek sunan 12 üniversite radyosuna dair genel bilgileri içeren ve yönetim fonksiyonları ile ilgili oluşturulan temalar üzerinden hazırlanan tablolara yer verilmiştir. Katılımcı üniversite radyolarının kuruluş yılları, mülkiyet ve yayın türü bilgileri Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Katılımcı Üniversite Radyolarının Genel Bilgileri

Radyo Kodu	Kuruluş Yılı	Mülkiyet	Yayın
1.Üniversite radyosu	1994	Devlet Üniversitesi	Karasal+İnternet
2.Üniversite radyosu	2014	Vakıf Üniversitesi	İnternet
3.Üniversite radyosu	2005	Devlet Üniversitesi	Karasal + İnternet
4.Üniversite radyosu	2011	Devlet Üniversitesi	Karasal + İnternet

5.Üniversite radyosu	2011	Vakıf Üniversitesi	İnternet
6.Üniversite radyosu	2012	Devlet Üniversitesi	Karasal + İnternet
7.Üniversite radyosu	2000	Devlet Üniversitesi	Karasal + İnternet
8.Üniversite radyosu	2001	Devlet Üniversitesi	Karasal + İnternet
9.Üniversite radyosu	2014	Vakıf üniversitesi	İnternet
10.Üniversite radyosu	1998	Devlet Üniversitesi	Karasal + İnternet
11.Üniversite radyosu	2015	Devlet Üniversitesi	Karasal + İnternet
12.Üniversite radyosu	2009	Devlet Üniversitesi	İnternet

Katılımcı üniversite radyolarının 9'u devlet üniversitesine bağlı yayın yürütürken, 3 radyo vakıf üniversitesine bağlı olarak yayınlarını gerçekleştirmektedir. Vakıf üniversitesine bağlı radyoların sadece internet üzerinden yayın yaptığı bulgulanırken, devlet üniversitelerine bağlı radyoların hem karasal, hem de internet üzerinden yayınlarını yürüttükleri tespit edilmiştir.

Yönetim fonksiyonlarına göre oluşturulan temalar kapsamında elde edilen bulgular ise Tablo 2'de yer almaktadır. Planlama, örgütleme, yöneltme ve kontrol ana temaları altında yer alan alt temalar detaylandırılarak açıklanmaktadır.

Tablo 2: Analiz Temaları

PLANLAMA	ÖRGÜTLEME	YÖNELTME	KONTROL
Hedef Kitle	Yönetim Ekibi ve Görevler	Motivasyon	Kontrol Mekanizması
Üniversite öğrencileri Akademisyenler ve idari personel Şehir halkı Üniversiteye hazırlanan gençler	Genel yayın yönetmeni, program ve müzik direktörü bulunuyor. Katılımcı tüm radyolarda gönüllü çalışanlar yer alıyor. Radyo içi görev dağılımında kıdemli öğrencilere sorumluluk verilebiliyor.	Kurum içi ve kurum dışı sosyal aktiviteler yapılıyor. Yayıncıların şikayet ve önerileri dikkate alınıyor. Radyoların ödül aldığı yarışmalara katılım sağlanıyor. Çalışanlara kurum içi aidiyeti artıracak hediyeler veriliyor.	Toplantılar ve aircheck dinlemeleri yapılıyor. Dinleyici mesajları dikkate alınmıyor. Öğrencilere mülakat ve eğitim sürecinde yayın ile ilgili genel bilgiler aktarılıyor. Yayın öncesi anons kontrolleri yapılıyor. Herhangi bir kontrol mekanizması olmayan bir radyo bulunuyor.
Amaçlar	Verilen Eğitimler	İletişim ve Haberleşme	Sorun Çözme
Mesleki eğitim ile tecrübe kazandırmak ve radyo programcısı yetiştirmek. Bilgi içerikli ve tarafsız yayınlar yapmak.	Katılımcı radyolarda uzman, deneyimli kadro ve kıdemli programcılar yayın yapacak öğrencilere eğitim veriyor. Eğitim içerikleri arasında programcılık, haber spikerliği, anons hazırlama,	Aylık, haftalık ve dönemlik toplantılar yapılıyor. Yüz yüze görüşme, telefon ve mesajların yanı sıra sosyal medya ve iletişim grupları ile haberleşme sağlanıyor.	Yapıcı bir tarz benimseniyor. Yüz yüze görüşme sorun çözme metodu olarak kullanılıyor. Yönetime iletilen sorunları çözmek için uyarı ve yaptırım uygulayan radyolar bulunuyor.

Alternatif yayımlar sunmak.	fonetik diksiyon, teknik masa başlıkları yer alıyor. Eğitim süreleri 2-3 haftadan 3-4 aya kadar uzayabiliyor.		Hatayı tecrübe olarak kabul eden yaklaşımlara da rastlanıyor.
Yayın Planları	Finansal İşleyiş	Yönetim Tarzı	
Dönemlik, haftalık, aylık yayın planları hazırlanıyor. Yayın saatleri, ders programları, iş uygunluğu ve dinleyici kitlesine göre belirleniyor. Sınav, tatil ve izinler dikkate alınıyor.	Reklam geliri bulunmadığı için üniversite bütçesi kullanılıyor. Finansal kaynağı olmayan radyolar etkinlik düzenleyerek ya da çalışanlarından maddi destek alarak kaynak yaratıyor.	Yardımsız, danışman ve katılımcı ağırlıklı yönetim tarzı tercih ediliyor. Otoriter yaklaşımı benimseyen radyolar da bulunuyor.	
Çalışan Planları			
Genellikle dönem başında personel alımı yapılıyor. Radyoya yayıncılığına ilgi duyan kişiler arasından seçim yapılıyor. Üniversitenin kabul ettiği sayıda çalışan alımı yapılıyor.			
İhtiyaç Planları			
Üniversite ve ilgili birimlere bilgi verildikten sonra süreç planlamaya alınıyor.			

Planlama

Yönetsel fonksiyonlarda ele alınacak ilk tema planlamadır. Bu tema altında üniversite radyolarının hedef kitlesini kimlerin oluşturduğu, kuruluş amaçlarının ne olduğu, yayın planlarının nasıl hazırlandığı, radyoların insan kaynağı ve diğer ihtiyaçlarını planlarken neleri dikkate aldığı incelenmektedir.

Hedef kitle

Radyoların hedef kitlesine yönelik gelen yanıtlarda planlama süreci ile ilgili dinleyicilerin profili, yaş grupları, müzik tercihleri etkili olmaktadır. Araştırmaya katılan 8 üniversite radyosunun, kurumsal kimliğine paralel biçimde hedef kitlesini “üniversite öğrencileri” olarak belirledikleri ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra dinleyici planlaması ile ilgili olarak gelen yanıtlarda sırasıyla üniversite personeli, şehir halkı ve üniversiteye hazırlanan öğrencilerin hedeflendiği ifade edilmektedir.

Kuruluş amaçları

Görüşülen üniversite radyoları kuruluş amaçlarıyla ilgili benzer ifadeler kullanılmaktadır. Katılımcı üniversite radyolarından 5’i insan kaynaklarına yönelik amaçlarından “Meslek eğitiminde tecrübe kazandırmak ve radyocu yetiştirmek” şeklinde söz etmektedir. Yayın amaçlarına dair ise “Bilgi içerikli, tarafsız yayınlar yapmak”, “Alternatif, özgün program ve yayınlar sunmak” ifadeleri sıklıkla kullanılmaktadır. Örneğin; katılımcı 3. radyo amaçlarını “Radyo yayıncılığı konusunda öğrencileri teorik ve pratik bilgilerle yetiştirip sektöre hazırlamak ve kamu hizmeti yayıncılığı yürütüp alternatif müzik ve söz içerikli yayınlar yapmak” şeklinde ifade etmektedir. Tecimsel (ticari) radyolarda eğlendirme işlevi ön planda tutulurken, üniversite radyolarında eğitime ve eğlendirme işlevinin bir arada sunulması dikkat çeken bulgular arasında yer almaktadır.

Yayın planları

Yayın akışlarında hangi gün ve saatte hangi çalışanın yayın sorumluluğu alacağı ve hangi programın yayınlanacağı yayın planlamasında gerçekleştirilmektedir. Katılımcı üniversite radyolarından 6’sı yayın planlamasında zaman açısından eğitim öğretim dönemini esas aldığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra gelen yanıtlarda aylık ve haftalık planlara başvuran üniversite radyolarının olduğu görülmektedir. Çalışan kadrosu üniversite öğrencileri ve personelinden oluştuğu için katılımcı 3 üniversite radyosunun verdiği yanıtta “Sınav, tatil ve izin haftalarına dikkat ediliyor” cevabıyla da karşılaşmıştır. Yayın akışı planlaması aşamasında “dinleyici kitlesinin beklentileri” çerçevesinde hareket ettiğini ifade eden yalnızca 2 üniversite radyosu bulunmaktadır.

Çalışan planları

Üniversite radyolarının üniversite öğrencileriyle yayınlarını yürüttüğü, çalışanların gönüllü ve burslu olarak radyo içinde görevlendirildiği görülmektedir. Katılımcı üniversite radyolarından 6’sı radyoda yayın yapmaya başlayacak yeni çalışanların, eğitim öğretim döneminin başında belirlendiğini ifade ederken, ihtiyaca bağlı olarak ara dönemlerde de alım yapıldığı ifade edilmiştir. Araştırmada çalışan planlamasıyla ilgili vurgulanan bir başka konu; bazı üniversite radyolarının maddi imkan kısıtlılığı ve gerekli izinlerin alınmamasından dolayı sabit bir kadroya sahip olmaması ve yayınların programcı olmadan yürütülmesidir. Örneğin 11. Üniversite

radyosu bu konu ile ilgili “Canlı yayınlar, sabit kadrolu bir teknik eleman olmadığı için akşam 16:00’ dan sonra müzik yayınına dönüyor.” ifadesini kullanırken, 9. Üniversite radyosu “Her yıl düzenli alamamakla birlikte üniversite yönetiminin izin verdiği ölçüde sınırlı çalışan alıyoruz.” yanıtını vermiştir.

İhtiyaç planları

Üniversite radyolarının gereken durumlarda teknik cihaz alım ve bakım hizmetleriyle ilgili ihtiyaçları, birim yetkilileri tarafından üniversite yönetimine aktarılmakta ve bürokratik alım süreçleriyle ihtiyaçlar giderilmektedir. Katılımcı üniversite radyolarından 10’u teknik ihtiyaçlarla ilgili finansal desteği üniversite yönetiminin sağladığını belirtirken, 2 üniversite radyosu ihtiyaç alımına gidilmediğini belirtmiştir. Görüşülen 12. Üniversite radyosu ise; etkinlik düzenleyerek finansal kaynağını kendi imkânlarıyla yarattığını “Okuldan maddi destek görülmediği için partiler yapıp gelir elde edilerek ihtiyaca yönelik harcama yapılıyor.” cümlesiyle ifade etmiştir.

Örgütlenme

Örgütlenme temasında, üniversite radyolarında yönetim ekibinde kimlerin bulunduğu, çalışanlar arasındaki görev dağılımlarının nasıl oluşturulduğu incelenmektedir. Aynı zamanda insan kaynaklarına radyo alanında verilen eğitimlerin içeriği ve radyoların finansal işleyişleri de bu tema altında ele alınmaktadır.

Yönetim ekibi ve görevler

Üniversite radyolarında katılımcı olan kurumlar tarafından vurgulanan iş alanları arasında yönetim, program, müzik, haber, kültür-sanat, sosyal medya, prodüksiyon, halkla ilişkiler gibi ayrımlar olduğu saptanmıştır. Bu radyoların yönetim ekibinde görev alan kişilerin yaptıkları işler aynı olsa da unvanlarında farklı kullanımlar olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin; radyo yönetiminin en üstünde yer alan kişi, “genel yayın yönetmeni, genel koordinatör, yayın koordinatörü, genel müdür, idari sorumlu” gibi isimler alırken, programlarla ilgili işleştiren sorumlu olan kişi için “program direktörü, program koordinatörü, içerik editörü, program yayın direktörü” gibi isimler kullanılmaktadır.

Üniversite radyolarının görev paylaşımında katılımcı tüm radyolar genel yayın yönetmeninin olduğunu ifade ederken, 9 üniversite radyosu müzik direktörü, 6 üniversite radyosu program direktörü unvanına sahip yöneticileri olduğunu vurgulamıştır. Radyoların yarısında teknik işleri yürüten bir teknik sorumlu bulunurken, 2 üniversite radyosunda haber müdürünün yer aldığı belirtilmiştir. Bunların dışında görev dağılımlarına bakıldığında “Kültür sanat direktörü, halkla ilişkiler sorumlusu, konuk editörü, sosyal medya koordinatörü” gibi unvanların kullanıldığı görülmektedir. Üniversite radyolarında yönetim ekibinin yürütmekte olduğu işleri 6. üniversite radyosu, “Genel yayın yönetmeni, birimin işleyişi ve

yönlendirilmesini, personelin görevlerini yapmasını kontrol eder. Düzenli toplantılarla bilgi alır. Müzik direktörü; şarkıları ekibiyle düzenler. Program koordinatörü; radyodaki program akışını düzenler. Program içeriklerinin oluşturulması, takibi ve kontrolünden sorumludur. Haber birimi saat başı haberlerin akışının hazırlanması, içerik oluşturması ve sunumundan sorumludur. Sosyal medya koordinatörü; kurumsal hesapların takibi, program ve programcıyla ilgili paylaşımların hazırlanmasını sağlar” yanıtıyla ifade etmiştir. Ayrıca araştırmaya katılan 12. Üniversite radyosunun “Yönetici organdan ziyade yürütücü organ ağırlıklı yatay hiyerarşi söz konusu” cümlesi, üniversite radyolarındaki yönetim yapısının merkezkaç bir sistemle yatay örgütlenme ile işlediğini ortaya çıkarmaktadır. Merkezkaç yönetim, idarenin tek bir merkezde toplanmadığı, örgüt içindeki sosyal ilişkilerin yoğun olduğu ve çalışanların kararlara katılımını ifade eden bir yönetim anlayışıdır (Jansen vd., 2005, s .352).

Bu bulguyu destekleyen ifadeler üniversite radyolarında yönetsel etkinlikte kıdemi önemseyen ve çalışanların etkinliğini vurgulayan cümlelerle de ortaya çıkmaktadır. Örneğin; birkaç yıldır yayın yapan öğrencilerin radyodaki her türlü işten sorumlu tutulduğu, yayına başlayacak yeni öğrencilerin eğitimi, programların dinlenmesi ve denetimi gibi işlerde görev aldığı, yayın seçme önceliklerinin bulunduğunu ifade eden yanıtlar bu bulguyu desteklemektedir.

Üniversite radyolarında akademik ve idari sabit kadronun dışında, çalışan ağırlığının üniversite öğrencilerinden oluştuğu katılımcı radyolar tarafından vurgulanmaktadır. Bu öğrencilerin burslu ve gönüllü olarak yayınlarda yer aldığı belirtilirken, 12 üniversite radyosunda da gönüllü çalışanların bulunduğu dikkati çekmektedir. 2 üniversite radyosunda ise yayınların sadece gönüllü öğrenciler tarafından yürütüldüğü tespit edilmiştir.

Radyo programcılığı ile ilgili verilen eğitimler

Katılımcı üniversite radyolarının tümünde yayın öncesinde öğrencilere teorik ve pratik eğitimler verildiği görülmektedir. Bu eğitimlerin içeriği benzerlik taşımaktadır. Örneğin; 6. Üniversite radyosunda “Radyo konusunda uzman personel tarafından çalışanlara diksiyon, haber okuma, konuşma - nefes teknikleri, canlı yayın kuralları vb.” eğitimler verildiği belirtilmiştir. Diğer üniversite radyolarından gelen yanıtlarda diksiyon-fonetik, radyo metni hazırlama, anons yazma, teknik eğitim, ses kayıt-kurgu vb. eğitimlerin ortak olduğu ve 1-3 ay arasında değişen sürelerde bu eğitimlerin tamamlandığı tespit edilmiştir.

Radyo konusunda eğitim veren kişilerin profilleri incelendiğinde, radyo programcılığı eğitimlerinin katılımcı 10 üniversite radyosunda akademik alan uzmanları tarafından verildiği, 2 üniversite radyosunda ise kıdemli yayıncıların yeni gelen yayıncılara eğitim desteği sunduğu ortaya çıkmaktadır.

Finansal İşleyiş

Üniversite radyolarının maddi kaynak sağlama biçimlerine bakıldığında katılımcı 9 üniversite radyosunun doğrudan üniversite imkanlarından destek aldığı ortaya çıkmıştır. 8. Üniversite radyosunun “Finansal destek, üniversitenin sağlık, kültür ve spor daire başkanlığı tarafından sağlanıyor.” ifadesi, 1. Üniversite radyosunun “Kaynak üniversitenin döner sermayesi” ve 7. Üniversite radyosunun “Desteğimiz fakülte ödeneği” şeklindeki yanıtları finansal kaynağa ilişkin örnek ifadelerdir. Ayrıca 9. üniversite radyosu “Finansal kaynak radyonun bağlı olduğu Medya Merkezi müdürlüğüne rektörlük tarafından ayrılan yıllık bütçeden sağlanır.” cümlesi bu bulguyu destekleyen diğer bir yanittir.

Üniversiteden finansal destek alamadığını belirten 3 üniversite radyosu bulunmaktadır. Bu radyolar arasında yer alan 12. Üniversite radyosu kendi imkanlarıyla finansal kaynak yaratma sürecinden “Üniversiteden maddi destek görülmediği için etkinlikler, partiler yapıp gelir elde edilerek ihtiyaca yönelik harcama yapılıyor.” cümlesiyle söz etmiştir. 4. Üniversite radyosu ise “Finansal kaynak sağlanamıyor, radyo içi ortak harcamalarda öğrenciler destek sunuyor” ifadesini kullanmıştır.

Yöneltme

Yöneltme teması altında üniversite radyolarında çalışanların nasıl motive edildiği, yönetim ekiplerinin yönetsel tarzlarının yapısı, iş akışlarında iletişim ve haberleşme ağının ne şekilde oluşturulduğu incelenmektedir.

Motivasyon

Üniversite radyolarında yayın yapan çalışanların motivasyonları için kurum içi sosyal aktivitelere yer verildiği katılımcı 8 radyo tarafından vurgulanmıştır. Bu aktivitelere örnek olarak görüşülen 4. üniversite radyosundan, “Motivasyonu artırmak için yeni yıl kutlamaları, ödül kutlamaları, dönem açılış partisi, açık hava konseri yapılıyor. Marka yazılı tişört ve anahtarlıklar hediye ediliyor. Paintball turnuvaları ve korku evi gezileri düzenleniyor.” yanıtı gelirken 10. Üniversite radyosundan da benzer şekilde “Radyoda uyumlu bir atmosfer sağlamaya çalışıyoruz. İletişimi açık tutmaya çalışıp, yılbaşı, iftar, sinema, kahvaltı organizasyonu gibi etkinliklerle motivasyonu artırmaya çalışıyoruz.” yanıtı gelmiştir. Bunların yanı sıra ekiplerle yapılan aylık toplantılara, aircheck (yayın kayıtları) dinlemelerine önem verildiği görülmektedir. Üniversite radyolarından 2’si alınan ödüllerin de çalışanlar üzerinde olumlu etki yarattığını belirtmiştir. Üniversite radyolarında motivasyonu sağlamak amacıyla öğrenciler için kurum dışı çeşitli görevlendirmeler yapılması dikkati çeken bir başka bulgudur. Bu konuda 8. Üniversite radyosu “Kampus içi açılan stantlarda görev alma ve her sene düzenlenen medya ödül töreni çalışanlar için motivasyon kaynağı” yanıtıyla bu bulguyu desteklemektedir.

İletişim ve haberleşme

Radyo içinde yapılacak işlere yönelik yönlendirme sürecinde iletişim kanallarının çok boyutlu ve aktif kullanıldığı görülmüştür. İletişim ve haberleşme için en sık kullanılan ifade haftalık, aylık ve dönemlik toplantılar yapıldığıdır. 8 üniversite radyosundan gelen bu yanıtın dışında yüz yüze görüşme metodunu kullanan 7 üniversite radyosu olduğu görülmektedir. Ayrıca radyolarda iletişim amaçlı sosyal medya gruplarının oluşturulduğu ve haberleşmenin de bu gruplar üzerinden sağlandığı 7 üniversite radyosunun verdiği yanıt ile tespit edilmiştir. 8. Üniversite radyosunun “Haberleşme ve iletişimde tüm iletişim kanallarını kullanmaya çalışıyoruz. En önemli ayağı sosyal medya. Yüz yüze görüşmelerde ayrıca verim açısından önemli.” ifadesi bu bulguları desteklemektedir.

Yönetim tarzı

Üniversite radyolarında yönetim tarzı ile ilgili gelen yanıtlarda 5 radyo, katılımcı yönetim kelimesine vurgu yaparken, 5 radyo çalışanların yaşadığı sorunları çözme konusunda yardımsever bir yönetim tarzı benimsediğini belirtmektedir. Ayrıca deneyimli yöneticilerin çalışanlara rehberlik ettiği mentör yöneticilik tarzının da 3 üniversite radyosunda benimsendiği görülmektedir. Gelen yanıtlarda paylaşımcı, demokratik bir yönetsel yapının öne çıktığı ifade edilebilir. 3. Üniversite radyosunun “Katılımcı bir yönetim anlayışı var. Katı hiyerarşik yapı yok. Fikir alışverişi önemseniyor.” yanıtı ve 2. Üniversite radyosunun “Yardımsever bir yönetim şekli var. Tüm kararlar yayıncılara fikir sorularak alınıyor.” ifadesi bu bulguya örnek olarak gösterilebilir. Benzer şekilde 5. Üniversite radyosunun “Katılımcı ve yardımsever bir tarzda yaklaşıyoruz. Radyonun asıl sahibinin üniversitedeki arkadaşlar olduğunu ve her alanda görevlere katılabileceklerini hissettiren diyaloglar kuruyoruz.” yanıtı da bu bulguyu desteklemektedir.

Kontrol

Yönetimin son fonksiyonu olarak kabul edilen kontrol teması altında üniversite radyolarında çalışanların ve yapılan işlerin nasıl denetlendiği, hangi mekanizmalarla kontrolün sağlandığı ve tespit edilen sorunların çözüm yöntemleri üzerinde durulmaktadır.

Kontrol mekanizması

Üniversite radyolarında çalışanların kontrolünde, işe başlangıç sürecinde yapılan bilgilendirme ve yayın öncesi program metinlerinin kontrolü proaktif (önleyici) kontrol metotları arasında yer almakta olup, sadece 3 üniversite radyosu tarafından dile getirilmiştir. Katılımcı radyoların yayın esnasında ve sonrasındaki kontrollere daha çok önem verdiği dikkati çekmektedir. 2. Üniversite radyosunun “Yayınlar kayıt altına alınmıyor. Haftalık dinlemelerle raporlar hazırlanıyor.” yanıtı bu görüşü desteklemektedir. Yönetim kadrosunun yanı sıra dinleyicilerin de kontrolde önemli bir rol oynadığı ise 6. Üniversite radyosunun “Takipler toplantı,

yayın dinleme ve dinleyici tepkileriyle yapılıyor.” ifadesi ve 8. Üniversite radyosunun “Kontrol yayımlandıktan sonra sosyal medya dönüşleri ve rutin toplantılarla sağlanıyor.” cümlesi ile anlaşılmaktadır.

Kontrol sürecinde deneyimli programcılarının diğer yayıncıların programlarını kontrol ettiği ve koordinatöre bildirdiği 2 üniversite radyosu tarafından ifade edilirken, görüşülen üniversite radyolarından sadece biri herhangi bir kontrol mekanizmasının kullanılmadığını belirtmiştir.

Sorun çözme

Üniversite radyolarında tespit edilen sorunların çözüm sürecinde yüz yüze görüşme ve diyalog kurma yönteminin tercih edildiği 9 üniversite radyosunun verdiği yanıtta görülmüştür. Örneğin: “İyileştirmek adına çözümcü bir konuşma biçimiyle kişiler yönlendirilir.” cümlesini kullanan 10. Üniversite radyosu ve “Karşılıklı anlayış ve diyalogla çözülmeye çalışılıyor.” cümlesini kullanan 3. Üniversite radyosunun ifadeleri kontrol sürecinde yüz yüze görüşmenin önemsendiğinin altını çizmektedir. Bu süreçte kullanılan dilin ve yaklaşım tarzının yapıcı olduğu, karşılıklı anlayışa dayandığı ve iyi bir iletişim kurmaya özen gösterildiği tespit edilmiştir. 8. Üniversite radyosunun “Sağlıklı bir iletişim kurmak için dinleme, karşımızdakini anlama, empati kurma ile problemleri çözmeye çalışıyoruz.”, 2. Üniversite radyosunun “Sorun olduğunda yapıcı bir tavır izleniyor.” ifadesi ve 9. Üniversite radyosunun “Radyo çalışanlarıyla bir problem yaşandığında telefon ya da yüz yüze görüşerek kibar uyarılarda bulunulur.” cümleleri bu bulguyu desteklemektedir.

Genellikle sorun çözümünde yaptırım ve ceza uygulanmadığını ifade eden radyoların dışında, 2 üniversite radyosu problem devam ettiğinde ilgili çalışanın kurumdan uzaklaştırıldığını ifade etmiştir. Bu bulguya 4. Üniversite radyosunun “Hala sorun devam ederse işine son veririm.” cümlesi ve 11. Üniversite radyosunun “İlgisi dağılan, görevini savsaklayan öğrencileri radyodan uzaklaştırıyoruz.” ifadeleri örnektir.

DEĞERLENDİRME

Bu araştırmada üniversite radyoları planlama, örgütleme, yöneltme ve kontrol olmak üzere yönetim fonksiyonları temel alınarak incelenmiştir. Planlanma aşamasında öncelikle radyo yayıncılığı için önem arz eden hedef kitle belirlenmektedir. Üniversite radyoları temsil ettikleri kuruma bağlı olarak hedef kitle tanımını oluşturmakta, üniversite öğrencileri ve personeli üzerinde yoğunlaşarak, yayın planlamalarını da bu hedef kitleye yönelik olarak hazırlamaktadır. Üniversite radyolarının kuruluş amaçları da benzerlik taşımaktadır. Öğrencileri radyo yayıncılığı alanında yetiştirme ve eğitime misyonu taşıyan bu kurumlar yayın tecrübesi kazandırarak çalışanlarını sektöre hazırlamaktadır. Eğitsel içerikler ve öğrenci odaklı yayıncılık yapılması dünyanın farklı ülkelerindeki üniversite

radıolarının ortak özelliği olarak görölmektedir (Tufan, 2019, s. 46). Yayıncılık sektöründe yer almak isteyen öğrenciler için üniversite radyolarında görev almak bir fırsat yaratmaktadır. Yayın becerilerini kazandırması, öğrencilerin gizli yeteneklerini keşfetmelerini sağlaması ve edindikleri bilgilerle bu yeteneklerini sentezleyebilmeyi öğretmesi üniversite radyolarından beklenenler arasında yer almaktadır (Raymond, 2013, s. 30).

Tecimsel radyolarla karşılaştırıldığında üniversite radyolarının yayın içeriklerinin farklılaştığı, bilgi veren, söz içerikli programlara ağırlık verildiği dikkati çekmektedir. Hedef kitlesi öğrenciler olan üniversite radyolarının çalışanlarının çoğunu yine öğrenciler oluşturmaktadır. Dolayısıyla yayın akışları eğitim öğretim dönemine ve öğrencilerin ders programları, sınav-tatil dönemleri göz önüne alınarak planlanmaktadır. Leidman ve Lamberski tarafından (1986) yapılan çalışmada da kampus radyosu olarak da adlandırılan üniversite radyolarında personelin çoğunlukla profesyonel olmayan gönüllü öğrencilerden oluştuğu, buna rağmen yayıncılardan profesyonel bir yayın sunması ve sesini doğru kullanması gibi beklentilerin olduğu belirtilmektedir. Ülkemizdeki üniversite radyolarının personel planlamasıyla ilgili kısıtlı imkanlara sahip oluşu, günümüzde de gönüllülük durumunun devam etmesine neden olmaktadır.

Radyoların teknik ihtiyaçlarıyla ilgili olan planlama sürecinde ise çoğu radyoda üniversite yönetiminin etkili olduğu, bürokratik işleyişle kararların alındığı ve teknik altyapı için üniversite bütçesinden destek alındığı görölmektedir. Üniversite yönetiminden destek görmeyen diğer radyolar ise kendi yarattıkları kaynaklar doğrultusunda ihtiyaç planlamalarını hazırlamaktadır. Ticari olmayan radyo istasyonlarında bütçenin kısıtlı olması, fon eksikliği, kaynaklarda zaman içinde değişiklik yaşanması sık karşılaşılan bir sorun olarak belirtilmektedir (Leidman & Lamberski, 1986, s. 5-7; Raymond, 2013, s. 78; Miller, 2017, s. 11). Dolayısıyla bütçe konusu üniversite radyolarının aşması gereken sorunlar arasında yer almaktadır.

Üniversite radyolarının örgütlenme sürecine gelindiğinde, diğer radyolarda bulunan yönetim kadrolarına paralel olarak yönetsel örgütlenme sürecinin benzerlik taşıdığı saptanmıştır. Görevler ve dağılımları aynı olsa da yönetimdeki personelin kurumdan kuruma değişen isimlere sahip olması unvanlarla ilgili standartların henüz yerleşmediğine dikkati çekmektedir. Üniversite radyolarında genel yayın yönetmeni dışında müzik ve program sorumlusundan oluşan az sayıda yönetim kadrosu yer almaktadır. Katılımcı radyolarda yönetici sayısına göre çalışan sayısının fazla olması ve bu radyolarda kıdemli çalışanların yönetimde ve işleyişte söz sahibi olması yatay örgütlenme biçiminin daha sık görölmesine neden olmaktadır. Üniversite radyolarındaki hiyerarşik yapıları analiz eden Oria (2013) üst düzey yöneticilerin radyo istasyonundaki hiyerarşiyi resmileştirme isteklerine rağmen, genel yayın yönetmeni dışında kalan bütün yöneticilerin birbirleri ile eşit görevlerde olduklarına dikkat çekmektedir. Resmi-gayri resmi karışımı bir hiyerarşi yapısı olduğunu

belirtirken bu yapıyı ortamda arkadaşlığa yol açan yakınlıklara ve örgütlerin büyüklüklerine bağlamaktadır. Amerika'daki öğrencilerin görev aldığı 121 radyo istasyonunda Raymond (2013, s. 84) tarafından gerçekleştirilen bir başka çalışmada da program direktörü, müzik direktörü, haber direktörlüğü görevlerinin çoğunlukla yatay hiyerarşiyi destekleyecek şekilde öğrenciler tarafından yerine getirildiği ortaya çıkmıştır.

Üniversite radyolarının birincil özelliği eğitim olarak görülmektedir. Öncelikli amacın öğrenci yetiştirmek ve eğitmek olduğu belirtilirken topluma hizmet edecek bir yapıya sahip olmasının da önemine dikkat çekilmektedir (Miller, 2017, s. 9). Verilen eğitimler düzeyinde üniversite radyolarını incelediğimizde, kuruluş amaçlarını destekleyici şekilde yayın konusunda öğrencilere teorik ve pratik eğitimler verilmesi kurumların ortak işleyişleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Radyo yayıncılığında gerekli olan sürdürülebilir bilgilerin kazandırılması için sektördeki kurumların beklentileri doğrultusunda hazırlanan eğitimlerin, üniversite radyolarında aynı içeriklere sahip olduğu görülmüştür.

Çalışanların duygularını ve enerjilerini olumlu yönde etkileyecek motivasyon desteği, radyonun bel kemiğini oluşturan öğrenciler için oldukça önemlidir. Kişilere güven duyulması, esneklik sağlanması ve daha fazla fırsat sunulması gibi motivasyon yöntemleri, içerik üreten öğrencilerin yaratıcılığını etkilemektedir (Sabran and Karim, 2018, s. 44). Ülkemizdeki üniversite radyolarında da çalışan ağırlıklı yatay hiyerarşinin getirdiği açık ve motivasyon sağlamaya yönelik iletişim kurulması önemsenmektedir. Genç profili örgüte ve işine bağlayacak, ekip içindeki sinerjiyi ve etkileşimi güçlendirecek çeşitli etkinlikler düzenlenerek, üniversite radyoları daha dinamik bir örgüt yapısına ulaştırılmaktadır. Genç bir ekiple çalışmanın kullanılan haberleşme ve iletişim yöntemlerine de yansıdığı tespit edilmiştir. Kurum içi haberleşme ağında toplantı ve yüz yüze görüşme gibi geleneksel yöntemlerin dışında internet tabanlı sosyal medya ve WhatsApp gibi yeni iletişim teknolojileri yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Amerika'daki üniversite radyolarında da benzer şekilde personel ile iletişim için çoğunlukla e-mail ve sosyal medya kullanılırken bireysel görüşmelerin daha az tercih edildiği ortaya çıkmıştır (Raymond, 2013, s. 84). Tercih edilen bu iletişim yöntemleri sayesinde yayın akışlarının paylaşımında, programlarla ilgili sorunların çözümünde hız kazanıldığı ve etkinlik sağlandığı görülmektedir.

Kullanılan motivasyon yöntemlerinin, haberleşme, iletişim metotları ve görev dağılımlarının oluşturduğu iş atmosferinin dinamik, açık ve yatay yapılanmaya yakın olması, üniversite radyolarında benimsenen yönetim tarzından kaynaklanmaktadır. Tercih edilen ağırlıklı yönetim yaklaşımlarının katılımcı, paylaşımcı, yardımsever, demokratik, mentör stili olması, bu kurumlarda otoriter bir tavırdan uzak durulduğunu göstermektedir. Bu radyolardaki yönetişel işleyişin, yapılan işin niteliğine ve çalışan profiline uygun biçimde modern liderlik tarzlarına daha yakın bir yapıda olduğu söylenebilir. Üniversite radyolarında yönetimdeki

liderlerin özelliklerine bakıldığında programlama ve eğitimde önemli roller almaları, istasyonun misyon ve politikalarını korumaları ve radyo sahibi ile çalışanlar arasındaki bağlantıyı sağlamaları ortak noktalar olarak karşımıza çıkmaktadır (Miller, 2017, s. 27).

Planlanan işlerin ne ölçüde başarıya ulaştığını gösteren kontrol fonksiyonu üniversite radyolarında daha çok yayın sonrasındaki süreçlerde uygulanmaktadır. Yayın öncesi verilen eğitimler, bilgilendirme toplantıları ve metin kontrolleri proaktif kontrolü desteklese de, klasik yaklaşımdan uzaklaşmadığı söylenebilir. Yayın sonrasında program kayıtları ve dinleyici görüşleri bu anlamda ana kontrol araçlarıdır.

Üniversite radyoları ağırlıklı olarak kurumsal bir yapı ve bürokratik bir işleyişe sahip olsa da yapılan işin dinamikliği ve çalışanların öğrencilerden oluşması kullanılan iletişim ve motivasyon araçlarını belirlediği gibi sorun çözme yöntemlerinde de etkili olmaktadır. Birebir iletişimin önemsendiği, yapıcı ve karşılıklı anlayışla çalışanlara çözüm odaklı yaklaşmayı benimseyen üniversite radyolarında, iş ortamının atmosferini etkilememek için ceza ve yaptırımdan olabildiğince kaçınılmaktadır.

SONUÇ

Yönetim fonksiyonlarının ülkemizdeki üniversite radyolarında nasıl uygulandığının tespit edildiği bu çalışmada planlama aşamasında hedef kitlenin, kuruluş amaçlarının ve yayın içeriklerinin ortaklığı kurumlardaki yapısal benzerliklere dikkat çekmektedir. Kuruluşunu öğrenciler üzerine temellendiren üniversite radyoları yayınlarıyla öğrencilere ulaşırken aynı zamanda sektöre insan kaynağı kazandırma noktasında da öğrencileri eğitime misyonuna sahiptir. Ayrıca program tasarımlarında alternatif içeriklerin üretilmesi de planlama sürecinde özen gösterilen ortak noktalardandır. Teknik ihtiyaçlar ve personel planlanmasında üniversite bütçesiyle hareket edildiği için işleyişin bürokratik bir şekilde ilerlediği ve kısıtlı imkanlara sahip olduğu dikkati çekmektedir. Örgütlenme süreçlerinde üniversite radyolarının tıpkı planlama aşamasında olduğu gibi benzer işleyişlerle yapılandığı tespit edilmiştir. Görev dağılımları, idari ekiplerin ve yayınlarla ilgili süreçlerin ortaklığı bu duruma vurgu yapmaktadır. Personele verilen eğitimler düzeyinde de benzerlik görülen üniversite radyolarında, finansal kısıtlardan dolayı çalışan dağılımlarının daha çok gönüllü kişilerden oluşması dikkat çeken sonuçlardan bir diğeridir. Yöneltilme fonksiyonuna gelindiğinde; gençlerle çalışıldığı için açık iletişim kurulduğu, motivasyon için grup sinerjisini artıracak etkinlikler yapıldığı ve bu iki yaklaşımı destekleyen yönetim tarzlarının (katılımcı, demokratik, mentörlük) benimsendiği tespit edilmiştir. Yayın ve içeriklerin kontrol süreçlerinde yayın kurallarının öğrencilere verilen ön eğitimlerde belirtilmesi denetime katkı sunarken üniversite radyolarında ağırlıklı olarak yayın sonrası kontrollerin (aircheck dinlemeleri, dinleyici mesajları vb.) uygulandığı ortaya çıkmıştır. Sorun çözme

mekanizmalarında ise benimsenen yönetim tarzlarına uygun şekilde, yapıcı uyarılarla yönlendirmelerin tercih edildiği, yaptırım ve cezadan kaçınıldığı dikkati çekmektedir.

Kuruluş amaçları, çalışan profili, hedef kitle, kontrol mekanizmaları gibi ortak noktalar nedeniyle katılımcı üniversite radyolarının iş süreçleri ve yönetim yapıları büyük benzerlikler taşımaktadır. Planlama, örgütlenme, yöneltme ve kontrol fonksiyonlarının radyo yayıncılık sektörünün işleyişine göre şekil aldığı ve bağlı buldukları üniversitenin kurumsal yapısından etkilendiği görülmektedir. Son olarak çalışmaya katılan üniversite radyolarında yönetsel sürecin, yönetim fonksiyonlarına uygun bir şekilde yürütüldüğü söylenebilir.

KAYNAKÇA

Açık, Y. & Uslu L. & Apaydın F. (2016). Türkiye'deki üniversitelerin radyo ve televizyon yayıncılığı yapmasının hukuki boyutu ve alternatif bir platform olarak internet, *XVIII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri* içinde (ss. 257-263).

Aydın, A. H., (2001). *Yönetimin fonksiyonları*. S. Güney, (Der.), (ss. 57-86), Ankara: Nobel Yayınları,.

Aziz, A. (1981). *Radyo ve televizyona giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayını.

Aziz, A. (2012). *Radyo yayıncılığı*. 4. Basım, Ankara: Nobel Yayıncılık.

Bay, N. (2007). *Radyo ve televizyon yayıncılığı*. İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları.

Cankaya, Ö. (2000). Türkiye'de Radyo Yayıncılığının Öyküsü, *İstanbul Radyosu, Anılar, Yaşantılar*, (Haz. Ayhan Dinç, Özden Cankaya, Nail Ekici). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Chantler, P. & Harris, S. (1997). *Local radio journalism*. Oxford: Focal Press.

Creswell, J. W. (2014). *Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları* (Çev. Ed. S. B. Demir). Ankara: Eğiten Kitap.

Eren, E. (2011). *Yönetim ve organizasyon*. İstanbul: Beta Yayınları.

Genç, N. (2004). *Yönetim ve organizasyon, çağdaş sistemler ve yaklaşımlar*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Jansen, J. J. P., Van den Bosch, F. A. J. & Volberda, H. W. (2005). Exploratory innovation, exploitative innovation, and ambidexterity: the impact of environmental and organizational antecedents. *Schmalenbach Business Review*, 57(4), 351-363.

Haşiloğlu, S. B., Baran, T. & Aydın, O. (2015). Pazarlama araştırmalarındaki potansiyel problemlere yönelik bir araştırma: kolayda örnekleme ve sıklık ifadeli ölçek maddeleri. *Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi*, 2(1). (ss.19-28). doi: 10.5505/piby.2015.47966

Kejanlıoğlu, B., (2003). Medya toplum ilişkisi ve küreselleşmenin yerel medyaya sunduğu olanaklar. *Medya ve toplum*, Sevda Alankuş (Der.), İstanbul: İPS İletişim Vakfı Yayınları.

Koçer S. (2013). Radyo ve televizyon işletmelerinde yönetim ve organizasyon, *Radyo ve televizyon işletmeciliği*, (ss. 2-29), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.

Kuyucu M. (2013). Radyonun müzik kutusuna dönüşümü: Radyo program türleri ve tercih edilirlilik oranları, *NWSA-Humanities*, 4C0175, 8, (4), 372-400.

Leidman, M. B. & Lamberski, R. J. (1986). A Methodology in studying noncommercial FM radio stations - A case study. *Annual Convention of the Association for Educational Communications and Technology*. Las Vegas. <https://eric.ed.gov/?id=ED267783> , (Erişim Tarihi 06.01.2019).

Miller, K. J. (2017). *Educational engagement: college radio, digital media, and organizational change*. (PhD Thesis). University of Iowa. <https://doi.org/10.17077/etd.9gpnmfd> , (Erişim Tarihi 06.01.2019).

Oria, J. (2013). *We are all in it together: Managers' differing views of competing hierarchical structures in a college radio station*. (Thesis). Boulder, CO: University of Colorado - Boulder.

https://scholar.colorado.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1656&context=honr_theses , (Erişim Tarihi 06.01.2019).

Osunkunle, O. (2008). Campus based radio stations as agents of social change in post apartheid south africa: An evaluative study, *Ejournalist*, 8 (1), 1-19, http://ejournalist.com.au/ejournalist_v8n1.php , (Erişim Tarihi: 20.10.2018).

Pasaoğlu, D. (2013). *Yönetim organizasyon*, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, (3-21), Eskişehir.

Raymond, R. K. (2013). *Management practices of student-run broadcast radio stations: a national review of contemporary college radio*. (Thesis and Dissertations). Indiana University of Pennsylvania. (All).606. <https://knowledge.library.iup.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1664&context=etd> , (Erişim Tarihi 06.01.2019).

Sabran, R. & Karim, N. (2018). Sustainability of campus radio in malaysian and indonesian Universities: challenges and way forward. *Journal of Islamic Social Sciences and Humanities*, 15 (Oct.), 35-46.

Sabuncuoğlu, Z. & Tokol, T. (2003). *İşletme*. Bursa: Furkan Ofset.

Saran, M. & Tunç, A. (2004). Üniversite radyolarının üniversite öğrencileri arasındaki dinlenilirlilik oranının belirlenmesine ve öğrencilerin üniversite radyosundan beklentilerine ilişkin görüşlerinin tespitine yönelik bir araştırma (Örnek Çalışma: EÜ Radyosu – Radyo Kampüs Ege) <https://docplayer.biz.tr/14264479-Mine-saran-ph-d-saran-iletisim-ege-edu-tr-ege-university-turkey-ayca-tunc-tayca-iletisim-ege-edu-tr-ege-university-turkey.html> , (Erişim Tarihi: 25.10.2018).

Tufan, F. (2019). Alternatif radyo yayıncılığı. Ankara: Gece Akademi.

Yağar, F., Dökme, S. (2018). Niteliksel araştırmaların planlanması: Araştırma soruları, örneklem seçimi, geçerlik ve güvenilirlik. *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(3), 1-9.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık

<https://www.trt.net.tr/Kurumsal/tarihce.aspx> TRT Tarihçe (Erişim Tarihi 06.10.2019).

EK 1:

Değerli Katılımcı,

Görüşme soruları üniversite radyolarının yönetim algılarını tespit etmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu araştırmada sizden gelecek yanıtlar kurum ve kişi adı belirtmeksizin yalnızca akademik platformlarda kullanılacaktır. Sorularımızı cevaplandırma konusunda göstereceğiniz özen ve destek için teşekkür ederiz.

Araştırma Sorumluları

Dr. Öğr. Üyesi Güzin KIRIK KICIR, Öğr. Gör. Nebiye ÖZAYDEMİR, Öğr. Gör. F. Nur DEMİR

Araştırma Soruları:

1. Radyonuzun hedef kitlesini tanımlar mısınız?
2. Yayınlarınızı yürütürken benimsediğiniz amaçlar neler?
3. Yayın akışlarınızı hangi periyotlara (haftalık, aylık, eğitim dönemi vb.) göre ve nasıl hazırlıyorsunuz?
4. Yayın akışınızı belirlerken nelere dikkat ediyorsunuz?
5. Çalışan alımlarınızı nasıl planlıyorsunuz?
6. Teknik ekipman alımlarınızı nasıl planlıyorsunuz?
7. Radyonuzun yönetim kadrosu hakkında kısaca bilgi verir misiniz? (Genel yayın yönetmeni, müzik direktörü vb.)
8. Radyonuz hangi birimlerden oluşuyor? (Haber, Program, Kültür Sanat, Teknik, Yönetim vb.)
9. Radyoda çalışanlarınızın kadro ve durumları hakkında bilgi verebilir misiniz? (akademik personel, işçi, gönüllü, öğrenci vb.)
10. Radyoda çalışan kişilerin görev tanımları nelerdir?
11. Radyoda çalışacak kişilere eğitimler veriyor musunuz, bu eğitimler neleri kapsıyor?
12. Radyonuzun finansal kaynağı nasıl sağlanıyor?
13. Çalışanlarınızın motivasyonunu sağlamak için neler yapıyorsunuz?
14. Radyo içi haberleşme ve iletişimde hangi kanallar kullanılıyor? (Sosyal Medya, Yüzyüze, Toplantılar vb.)
15. İdari ekip ve çalışanlar arasında kurulan ilişkilerde nasıl bir iletişim yaklaşımı benimsiyorsunuz? (Otoriter, Yardımsever, Danışmacı, Katılımcı vb.)
16. Programların ve haberlerin kontrollerini nasıl yapıyorsunuz? (Toplantı, aircheck dinlemeleri, raporlama, dinleyici dönütleri vb.)
17. Program ve haberlerle ilgili bir sorun yaşandığında problemi nasıl çözüyorsunuz?
18. Radyo çalışanlarıyla ilgili sorun yaşadığınızda problemi nasıl çözüyorsunuz?

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Memory and Ideology in Mohsin Hamid's the Reluctant Fundamentalist Mehmet Ali ÇELİKEL	877
Asur Kaynaklarında Araplar ve Arap Krallıkları Koray TOPTAŞ	889
İngiltere Kamu-Özel İşbirliği Modelinin Türkiye'deki Şehir Hastaneleri Uygulamaları Üzerine Etkileri: Politika Transferi Bağlamında Bir Analiz Yusuf UYSAL	935
Body and Beauty as Fetishised Commodities in Louis de Bernières's Novel Birds Without Wings Tatiana GOLBAN, Nuriye AKKAŞ	961
Depreme Önlem Alma Davranışını Yordayan Bazı Değişkenlerin İncelenmesi: Aydın İli Örneği Seda AKAKLIN, Mehmet ŞAKIROĞLU, Büşra TUNÇ, Seda EREN	977
Teknik Etkinliğin Ölçümünde Mekânsal Bağımlılığın Etkisi: İmalat Sanayi İçin Mekânsal Stokastik Sınır Analizi Bulguları Ramazan EKİNCİ	995
A Review in Optimization Literature Related to Operations Research Field Meryem PULAT, Dilayla BAYYURT, İpek DEVECİ KOCAKOÇ	1023
Gender Differences in Visual Imagery: Object and Spatial Imagery Çağla AYDIN	1045
Siyasi Olayların Hamdâni Sikkelerindeki Yansımaları Günnur AYDOĞDU	1065
Reflections of Turkey's Middle East policy on the press in the 1950s Murat KASAPSARAÇOĞLU	1091
Bilişsel Stil ile Girişimcilik Eğilimi Arasındaki İlişki: Pamukkale Üniversitesinde Bir Araştırma Dilek ŞENEL, Kamil ORHAN	1109
Korumalı İşyeri Kapsamında Zihinsel Engelli İstihdamı: Manisa OSB Yönetiminde Z.E.K.İ Projesi Örneği Gülşen GERŞİL, Derya ALİMANOĞLU YEMİŞÇİ	1125
Mültecilerin Katılımıyla Yürütülen Nitel Araştırmalarda Etik Konular Filiz KÜNÜROĞLU	1155
Sosyal Psikolojik Yaklaşımla Özel Araçtan Toplu Ulaşım: İzmir Örnekleme Nihan Selin SOYLU, Mehmet KARASU, Cihan ELÇİ, Melek GÖREGENLİ	1171
Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Mekân Tercihlerinde Rasyonelliğin Analizi Aykut ÇALIŞKAN	1189
Küreselleşme Teorileri: Söylem ve İddialar Füsun KÖKALAN ÇİMRİN	1205
Ticari Çekim Modelinde Çoklu Direnç Faktörü ve Türkiye'nin Dış Ticaret Eğiliminin Değerlendirmesi Ayçıl YÜCER	1221
Türkiye'deki Kamu ve Özel Hastanelerin Vizyon İfadelerinin İçerik Analizi ile Değerlendirilmesi Tezcan ŞAHİN, Saffet OCAK	1265
Üniversite Radyolarının Yönetmelik İşleyişi, Türkiye Örnekleminde Betimsel Bir Analiz Güzin KIYIK KICIR, Fatma Nur DEMİR, Nebiye ÖZAYDEMİR	1279

ISSN 1302-3284

9 771302 328000 >